

श्रीमत्सिद्धर्षिगणिविरचिता

श्रीउपमितिभवप्रपञ्चा कथा ।

(प्रथमादिप्रस्तावत्रयात्मकः प्रथमो भागः ।)

सम्पादयिता

आचार्यविजयचन्द्रगुप्तसूरिः ।

6·1

श्रीमत्सिद्धर्षिगणिविरचिता

श्रीउपमितिभवप्रपञ्चा कथा ।

(प्रथमादिप्रस्तावत्रयात्मकः प्रथमो भागः ।)

❖ सम्पादयिता ❖

पू. परमशासनप्रभावक आ.भ.श्री.वि. रामचन्द्रसू.म.सा. प्रशिष्य

पू.आ.भ.श्री.वि. अमरगुप्तसू.म.सा. शिष्य

पू.आ.भ.श्री.वि. चन्द्रगुप्तसू.म.सा.

❖ प्रकाशनम् ❖

श्री अनेकान्तप्रकाशन

❖ आर्थिकसहकारः ❖

भाभरतीर्थनिवासि रोलीया कपुरचन्द मानचन्दपरिवारस्य

मुमुक्षु चार्मीबेन भरतभाई इत्यस्याः

परमपारमेश्वरी प्रव्रज्याप्रसङ्गे सम्प्राप्तज्ञानद्रव्येण प्रकाशितेयम् ।

- पुस्तक : श्रीमत्सिद्धर्षिगणिविरचिता श्रीउपमितिभवप्रपञ्चा कथा ।
  (प्रथमादिप्रस्तावत्रयात्मकः प्रथमो भागः ।)

- आवृत्ति : द्वितीया ।

- प्रतय : ७५०

- वि.सं. २०७१

- प्राप्तिस्थानम् ।

  - मुकुंदभाई आर. शाह
    २०१, नवरत्न फ्लेट्स, नवा विकासगृह मार्ग,
    पालडी, अहमदाबाद-३८० ००७.

  - मुनीशभाई एस. वखारिया
    सी/५३, सर्वोदयनगर,
    पांजरापोळ रोड, मुंबई-४०० ००४.

  - जतीनभाई हेमचंद शाह
    'कोमल', छापरीया शेरी,
    महीधरपुरा, सुरत-३९५ ००३.

  - तनील ए. वोरा
    ४/७४, कृष्णकुंज, जुना पुलगेट पासे,
    २३९२/९३, जनरलथीमैया रोड, पूना-४११ ००१.

- मुद्रक :
  Tejas Printers
  F/5, Parijat Complex, Swaminarayan Mandir Road, Kalupur,
  AHMEDABAD-380 001. ● (M) 98253 47620 ● PH. (O) (079) 22172271

श्रीउपमितिभवप्रपञ्चकथाया अनुक्रमणिका ।

प्रथमः प्रस्तावः ।

विषयः । पृष्ठम् ।

द्वितीयः प्रस्तावः ।

◦ ◦ ◦

तृतीयः प्रस्तावः ।

○ ○ ○

श्रीसिद्धर्षिप्रणीता

श्रीउपमितिभवप्रपञ्चा कथा ।

(जैनचम्पूकाव्यानि)

मङ्गलम् । १-९

ऐं नमः । नमो निर्नाशिताशेषमहामोहहिमार्त्तये ।
लोकालोकामलालोकभास्वते परमात्मने ॥१॥
नमो विशुद्धधर्माय, स्वरूपपरिपूर्त्तये ।
नमो विकारविस्तारगोचरातीतमूर्त्तये ॥२॥
नमो भुवनसन्तापिरागकेसरिदारिणे ।
प्रशमामृततृप्ताय, नाभेयाय महात्मने ॥३॥
नमो द्वेषगजेन्द्रारिकुम्भनिर्भेदकारिणे ।
अजितादिजिनस्तोमसिंहाय विमलात्मने ॥४॥
नमो दलितदोषाय, मिथ्यादर्शनसूदिने ।
मकरध्वजनाशाय, वीराय विगतद्विषे ॥५॥
अथवा-अन्तरङ्गं महासैन्यं, समस्तजनतापकम् ।
दलितं लीलया येन, केनचित्तं नमाम्यहम् ॥६॥
समस्तवस्तुविस्तारविचारापारगोचरम् ।
वचो जैनेश्वरं वन्दे, सूदिताखिलकल्मषम् ॥७॥
मुखेन्दोरंशुभिर्व्यासं, या बिभर्त्ति विकस्वरम् ।
करे पद्ममचिन्त्येन, धाम्ना तां नौमि देवताम् ॥८॥
परोपदेशप्रवणो, मादृशोऽपि प्रजायते ।
यत्प्रभावान्नमस्तेभ्यः, सद्गुरुभ्यो विशेषतः ॥९॥

प्रस्तावना । १०-२४

इत्थं कृतनमस्कारः, शान्तविघ्नविनायकः ।
विवक्षितार्थप्रस्तावं, रचयिष्ये निराकुलः ॥१०॥
इहातिदुर्लभं प्राप्य, मानुष्यं भव्यजन्तुना ।
ततः कुलादिसामग्रीमासाद्य शुभकर्मणा ॥११॥
हेयं हानोचितं सर्वं, कर्त्तव्यं करणोचितम् ।
श्लाघ्यं श्लाघोचितं वस्तु, श्रोतव्यं श्रवणोचितम् ॥१२॥ युग्मम् ॥

तत्र-यत्किञ्चिच्चित्तमालिन्यकारणं मोक्षवारणम् ।
मनोवाक्कायकर्मेह, हेयं तत् स्वहितैषिणा ॥१३॥
हारनीहारगोक्षीरकुन्देन्दुविशदं मनः ।
कृतं यत् कुरुते कर्म, कर्त्तव्यं तन्मनीषिणा ॥१४॥
श्लाघनीयः पुनर्नित्यं, विशुद्धेनान्तरात्मना ।
त्रिलोकनाथ १ स्तद्धर्मो २, ये च तत्र व्यवस्थिताः ३ ॥१५॥
श्रोतव्यं भावतः सारं, श्रद्धासंशुद्धबुद्धिना ।
निःशेषदोषमोषाय, वचः सर्वज्ञभाषितम् ॥१६॥
तदत्र प्रस्तुतं तावत्तदेव जगते हितम् ।
श्रोतव्यमिति संचिन्त्य, वचः सर्वज्ञभाषितम् ॥१७॥
ततस्तदनुसारेण, महामोहादिसूदनी ।
निर्दिष्टभवविस्तारा, कथेयमभिधास्यते ॥१८॥
तथाहि-पञ्चाश्रवमहादोषा, हृषीकाणां च पञ्चकम् ।
महामोहयुतानां च, कषायाणां चतुष्टयम् ॥१९॥
मिथ्यात्वरागद्वेषादिरूपं यच्चान्तरं बलम् ।
तद्दोषावेदकं सर्वं, वचः सर्वज्ञभाषितम् ॥२०॥ युग्मम् ॥
तथा-ज्ञानदर्शनचारित्रसन्तोषप्रशमात्मकम् ।
तपःसंयमसत्यादिभटकोटिसमाकुलम् ॥२१॥
यच्चान्तरं बलं तस्य, गुणसम्भारगौरवम् ।
वर्णयत्येव जैनेन्द्रं, वचनं हि पदे पदे ॥२२॥ युग्मम् ॥
तथा-एकेन्द्रियादिभेदेन, दुःखरूपमनन्तकम् ।
भवप्रपञ्चं जैनेन्द्रं, वचनं कथयत्यलम् ॥२३॥
अतस्तां भित्तिमाश्रित्य, मादृशेनापि जल्पितम् ।
वाक्यं जैनेन्द्रसिद्धान्तनिष्यन्द इति भाव्यताम् ॥२४॥

कथाभेदाः । २५-३४

इह च-अर्थं कामं च धर्मं च, तथा सङ्कीर्णरूपताम् ।
आश्रित्य वर्त्तते लोके, कथा तावच्चतुर्विधा ॥२५॥
सामादिधातुवादादिकृष्यादिप्रतिपादिका ।
अर्थोपादानपरमा, कथाऽर्थस्य प्रकीर्त्तिता ॥२६॥

सा क्लिष्टचित्तहेतुत्वात्पापसम्बन्धकारिका ।
तेन दुर्गतिवर्त्तन्याः, प्रापणे प्रवणा मता ॥२७॥
कामोपादानगर्भार्था वयोदाक्षिण्यसूचिका ।
अनुरागेङ्गिताद्युत्था, कथा कामस्य वर्णिता ॥२८॥
सा मलीमसकामेषु, रागोत्कर्षविधायिका ।
विपर्यासकरी तेन, हेतुभूतैव दुर्गतेः ॥२९॥
दयादानक्षमाद्येषु, धर्माङ्गेषु प्रतिष्ठिता ।
धर्मोपादेयतागर्भा, बुधैर्धर्मकथोच्यते ॥३०॥
सा शुद्धचित्तहेतुत्वात्पुण्यकर्मविनिर्जरे ।
विधत्ते तेन विज्ञेया, कारणं नाकमोक्षयोः ॥३१॥
त्रिवर्गसाधनोपायप्रतिपादनतत्परा ।
याऽनेकरससारार्था, सा सङ्कीर्णकथोच्यते ॥३२॥
चित्राभिप्रायहेतुत्वादनेकफलदायिका ।
विदग्धताविधाने च सा हेतुरिव वर्त्तते ॥३३॥
श्रोतारोऽपि चतुर्भेदास्तासां सन्तीह मानवाः ।
तेषां सङ्क्षेपतो वक्ष्ये, लक्षणं तन्निबोधत ॥३४॥

श्रोतृभेदाः । ३५-३८

मायाशोकभयक्रोधलोभमोहमदान्विताः ।
ये वाञ्छन्ति कथामार्थीं, तामसास्ते नराधमाः ॥३५॥
ये रागग्रस्तमनसो, विवेकविकला नराः ।
कथामिच्छन्ति कामस्य, राजसास्ते विमध्यमाः ॥३६॥
मोक्षाकाङ्क्षैकतानेन, चेतसाऽभिलषन्ति ये ।
शुद्धां धर्मकथामेव, सात्त्विकास्ते नरोत्तमाः ॥३७॥
ये लोकद्वयसापेक्षाः, किञ्चित्सत्त्वयुता नराः ।
कथामिच्छन्ति सङ्कीर्णां, ज्ञेयास्ते वरमध्यमाः ॥३८॥

कथाप्राशस्त्यम् । ३९-५४

तत्रैवं स्थिते-रजस्तमोऽनुगाः सत्त्वाः, स्वयमेवार्थकामयोः ।
रज्यन्ते धर्मशास्तारमवधूय निवारकम् ॥३९॥
रागद्वेषमहामोहरूपं तेषां शिखित्रयम् ।
अर्थकामकथासर्पिराहुत्या वर्द्धते परम् ॥४०॥

केकायितं मयूराणां, यथोत्कण्टकवर्द्धनम् ।
पापेषु वर्द्धितोत्साहा, कथा कामार्थयोस्तथा ॥४१॥
कथां कामार्थयोस्तस्मान्न कुर्वीत कदाचन ।
कः क्षते क्षारनिक्षेपं, विदधीत विचक्षणः ? ॥४२॥
परोपकारशीलेन, कर्त्तव्यं तन्मनीषिणा ।
हितं समस्तजन्तुभ्यो, येनेह स्यादमुत्र च ॥४३॥
तेन यद्यपि लोकानामिष्टा कामार्थयोः कथा ।
तथाऽपि विदुषा त्याज्या, येन पर्यन्तदारुणा ॥४४॥
तदेतदवगम्य-इहामुत्र च जन्तूनां, सर्वेषाममृतोपमाम् ।
शुद्धां धर्मकथां धन्याः, कुर्वन्ति हितकाम्यया ॥४५॥
आक्षेपकारणीं मत्वा, सङ्कीर्णामपि सत्कथाम् ।
मार्गावतारकारित्वात्, केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥४६॥
किलात्र यो यथा जन्तुः, शक्यते बोधभाजनम् ।
कर्त्तुं तथैव तद्बोध्ये, विधेयो हितकारिभिः ॥४७॥
न चादौ मुग्धबुद्धीनां, धर्मो मनसि भासते ।
कामार्थकथनात्तेन, तेषामाक्षिप्यते मनः ॥४८॥
आक्षिप्तास्ते ततः शक्या, धर्मं ग्राहयितुं नराः ।
विक्षेपद्वारतस्तेन, सङ्कीर्णा सत्कथोच्यते ॥४९॥
तस्मादेषा कथा शुद्धधर्मस्यैव विधास्यते ।
भजन्ती तद्गुणापेक्षां, क्वचित्सङ्कीर्णरूपताम् ॥५०॥
अन्यच्च-संस्कृता प्राकृता चेति, भाषे प्राधान्यमर्हतः ।
तत्रापि संस्कृता तावद्दुर्विदग्धहृदि स्थिता ॥५१॥
बालानामपि सद्बोधकारिणी कर्णपेशला ।
तथापि प्राकृता भाषा, न तेषामपि भासते ॥५२॥
उपाये सति कर्त्तव्यं, सर्वेषां चित्त[1]रञ्जनम् ।
अतस्तदनुरोधेन, संस्कृतेयं करिष्यते[2] ॥५३॥
न चेयमतिगूढार्था, न दीर्घैर्वाक्यदण्डकैः ।
न चाप्रसिद्धपर्यायैस्तेन सर्वजनोचिता ॥५४॥

१. धर्मप्राप्त्यानुकूल्येन । २. दुर्गमैरित्यध्याहारः ।

अधिकारोद्देशः । ५५-७७

कथाशरीरमेतस्या, नाम्नैव प्रतिपादितम् ।
भवप्रपञ्चो व्याजेन यतोऽस्यामुपमीयते ॥५५॥
यतोऽनुभूयमानोऽपि, परोक्ष इव लक्ष्यते ।
अयं संसारविस्तारस्ततो व्याख्यानमर्हति ॥५६॥
अथवा-भ्रान्तिव्यामोहनाशाय, स्मृतिबीजप्रबोधनम् ।
कथार्थसङ्ग्रहं कृत्वा, शरीरमिदमुच्यते ॥५७॥
द्विविधेयं कथा तावदन्तरङ्गा तथेतरा ।
शरीरमन्तरङ्गायास्तत्रेदमभिधीयते ॥५८॥
प्रस्तावास्तावदष्टात्र, विधास्यन्ते परिस्फुटाः ।
प्रत्येकं तेषु वक्तव्यो, योऽर्थस्तं मे निबोधत ॥५९॥
प्रस्तावे प्रथमे तावन्निबद्धा येन हेतुना ।
इयं कथा मयेदृक्षा, स हेतुः प्रतिपाद्यते ॥६०॥ (१)
द्वितीये भव्यपुरुषो, मानुष्यं प्राप्य सुन्दरम् ।
यथाऽऽत्महितजिज्ञासुः, समासाद्य सदागमम् ॥६१॥
तदन्तिकस्थः संसारिजीवस्य चरितं यथा ।
श्रुत्वाऽगृहीतसङ्केताव्याजात्तेनैव सूचितम् ॥६२॥
तिर्यग्वक्तव्यताबद्धं, सार्द्धं प्रज्ञाविशालया ।
विचारयतिः निःशेषं तदिदं प्रतिपाद्यते ॥६३॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥ (२)
तथा तृतीयप्रस्तावे, हिंसाक्रोधवशानुगः ।
स्पर्शनेन्द्रियमूढश्च, यथा दुःखैर्विबाधितः ॥६४॥
संसारिजीवः संसारे, भ्रष्टो मानुष्यजन्मतः ।
इदं संसारिजीवस्य, मुखेनैव निवेद्यते ॥६५॥ युग्मम् ॥ (३)
पुनश्चतुर्थप्रस्तावे, मानजिह्वानृतेषु भोः ! ।
रक्तः संसारिजीवोऽसौ, यथा दुःखैः प्रपीडितः ॥६६॥
भूयश्चानन्तसंसारमपारं दुःखपूरितः ।
यथा भ्रान्त इदं सर्वं, सविशेषं निगद्यते ॥६७॥ युग्मम् ॥ (४)
प्रस्तावे पञ्चमे त्वत्र, विपाकः स्तेयमाययोः ।
उक्तः संसारिजीवेन, तथा घ्राणेन्द्रियस्य च ॥६८॥ (५)

तथाऽत्र षष्ठप्रस्तावे, लोभमैथुनचक्षुषाम् ।
विपाको वर्ण्यते तेन, योऽनुभूतः पुराऽऽत्मना ॥६९॥ युग्मम् ॥ (६)
प्रस्तावे सप्तमे सर्वं, महामोहविजृम्भितम् ।
परिग्रहस्य श्रोत्रेण, सहितस्येह वर्णितम् ॥७०॥
किन्तु-तृतीयात्सप्तमं यावदत्र प्रस्तावपञ्चके ।
तस्य संसारिजीवस्य, यद्वृत्तान्तकदम्बकम् ॥७१॥
तत्किञ्चित्तस्य सम्पन्नं, किञ्चिदन्यैर्निवेदितम् ।
तथाऽपि तत्प्रतीतत्वात्सर्वं तस्येति वर्णितम् ॥७२॥ युग्मम् ॥ (७)
अष्टमे मीलितं सर्वं, प्रस्तावे पूर्वसूचितम् ।
तेन संसारिजीवेन, विहितं चात्मने हितम् ॥७३॥ (८)
तच्च संसारिजीवस्य, वृत्तं भवविरञ्जनम् ।
आकर्ण्य भव्यपुरुषः, प्रबुद्ध इति कथ्यते ॥७४॥
तथा संसारिजीवेन, भूयो भूयः प्रचोदिता ।
बुद्धाऽगृहीतसङ्केता, कृच्छ्रेणेति निवेद्यते ॥७५॥
आसाद्य निर्मलाचार्यं, केवलालोकभास्करम् ।
समस्तोऽप्यात्मवृत्तान्तः, पृष्टः शिष्टोऽवधारितः ॥७६॥
तथा सदागमादुच्चैर्भूयो भूयः स्थिरीकृतः ।
सञ्जातावधिना तेन, ततोऽयं प्रतिपादितः ॥७७॥

कथासत्यता । ७८-८४

अन्यच्च-इहान्तरङ्गलोकानां, ज्ञानं जल्पो गमागमम् ।
विवाहो बन्धुतेत्यादि, सर्वा लोकस्थितिः कृता ॥७८॥
सा च दुष्टा न विज्ञेया, यतोऽपेक्ष्य गुणान्तरम् ।
उपमाद्वारतः सर्वा, बोधार्थं सा निवेदिता ॥७९॥
यतः-प्रत्यक्षानुभवात्सिद्धं, युक्तितो यन्न दुष्यति ।
सत्कल्पितोपमानं तत्सिद्धान्तेऽप्युपलभ्यते ॥८०॥
तथाहि यथाऽऽवश्यके-साक्षेपं मुद्गशैलस्य, पुष्कलावर्त्तकस्य च ।
स्पर्द्धा सर्पाश्च कोपाद्या, नागदत्तकथानके ॥८१॥
तथा-पिण्डैषणायां मत्स्येन, कथितं निजचेष्टितम् ।
उत्तराध्ययनेष्वेवं, सन्दिष्टं शुष्कपत्रकैः ॥८२॥

अतस्तदनुसारेण, सर्वं यदभिधास्यते ।
अत्रापि युक्तियुक्तं तद्विज्ञेयमुपमा यतः ॥८३॥
तदेतदन्तरङ्गायाः, शरीरं प्रतिपादितम् ।
बहिरङ्गकथायास्तु, शरीरमिदमुच्यते ॥८४॥

अधिकारिनिर्देशः । ८५-१११

पूर्वविदेहे सन्मेरोः, सुकच्छविजयप्रभुः ।
क्षेमपुर्यां समुद्भूतश्चक्रवर्त्त्यनुसुन्दरः ॥८५॥
स च स्वायुष्कपर्यन्ते, निजदेशदिदृक्षया ।
विनिर्गतो विलासेन, प्राप्तः शङ्खपुरेऽन्यदा ॥८६॥
तत्र चित्तरमोद्याने, मनोनन्दननामके ।
जैने समन्तभद्राख्याः, सूरयो भवने स्थिताः ॥८७॥
अभूच्च तत्समीपस्था, महाभद्रा प्रवर्त्तिनी ।
तथा सुललिता नाम, राजपुत्री सुमुग्धिका ॥८८॥
तथाऽन्यः पौण्डरीकाख्यः, समीपे राजदारकः ।
आसीत्समन्तभद्राणां, तदा संसच्च पुष्कला ॥८९॥
ततश्च–कृतभूरिमहापापं, दृष्ट्वा तं चक्रवर्त्तिनम् ।
ज्ञानालोकेन ते धीराः, सूरयः प्राहुरीदृशम् ॥९०॥
यस्य कोलाहलो लोके, श्रूयते नीयतेऽधुना ।
संसारिजीवनामायं, तस्करो वध्यधामनि ॥९१॥
एतत् सूरेर्वचः श्रुत्वा, महाभद्रा व्यचिन्तयत् ।
कश्चिन्नरकगाम्येष, जीवो योऽवर्णि सूरिभिः ॥९२॥
ततः सा करुणोपेता, तत्समीपमुपागता ।
तद्दर्शनाच्च सञ्जातं, ज्ञानं तस्य स्वगोचरम् ॥९३॥
ततो विज्ञाय वृत्तान्तं, तस्कराकारधारकः ।
भूत्वा वैक्रियलब्ध्याऽसौ, तया सार्द्धं समागतः ॥९४॥
ततः सा राजपुत्री तं, पप्रच्छ विहितादरम् ।
अशेषचौर्यवृत्तान्तं, सोऽप्युक्तस्तेन सूरिणा ॥९५॥
भवप्रपञ्चमात्मीयं, तस्या बोधविधित्सया ।
उपमाद्वारतः प्राह, तीव्रं संवेगकारणम् ॥९६॥

श्रुत्वा च तं प्रबुद्धोऽसौ, लघुकर्मतया स्वयम् ।
पौण्डरीकः क्षणादेव, प्रसङ्गश्रवणादपि ॥९७॥
सा पुनः कथितेऽप्युच्चैः, प्राचीनमलदोषतः ।
अबुध्यमाना तेनैव, भूयो भूयः प्रचोदिता ॥९८॥
अथ कृच्छ्रेण साऽप्येवं, प्रबुद्धा विहितं ततः ।
सर्वैरेवात्मनः पथ्यं, गतानि च शिवालयम् ॥९९॥
कथाशरीरमेतच्च, धारणीयं स्वमानसे ।
प्रस्तावे चाष्टमे सर्वमिदं व्यक्तीभविष्यति ॥१००॥
एवं स्थिते-यतः सर्वज्ञसिद्धान्तवचनामृतसागरात् ।
निष्यन्दबिन्दुभूतेयमाकृष्टा परमार्थतः ॥१॥
ततो दुर्जनवर्गोऽस्याः, श्रवणं नासुमर्हति ।
कालकूटविषं नैव, युज्यतेऽमृतबिन्दुना ॥२॥
अतो दुर्जनवर्गस्य, नेह दोषविचारणम् ।
क्रियते पापकारिण्या, पापानां कथयाऽप्यलम् ॥३॥
स्तुतोऽपि दुर्जनः काव्ये, दोषमेव प्रकाशयेत् ।
निन्दितस्तु विशेषेण, युक्ताऽतोऽस्यावधीरणा ॥४॥
अथवा-निन्दायामात्मदौर्जन्यं, स्तवेऽप्यनृतभाषणम् ।
भवेद् दुर्जनवर्गस्य, ततो युक्ताऽपकर्णना ॥५॥
ततोऽस्या लघुकर्माणः, क्षीरनीरधिसंनिभाः ।
गम्भीरहृदया भव्याः, सज्जनाः श्रवणोचिताः ॥६॥
तेषामपि न कर्त्तव्या, निन्दा नापि प्रशंसनम् ।
मौनमेव परं श्रेयः, तत्रेदं हन्त कारणम् ॥७॥
तन्निन्दाया महापापमनन्तगुणशालिनाम् ।
स्तवोऽपि दुष्करस्तेषां, मादृशैर्जडबुद्धिभिः ॥८॥
किञ्च-अस्तुता अपि ते काव्ये, पश्यन्ति गुणमञ्जसा ।
दोषानाच्छादयन्त्येव, प्रकृतिः सा महात्मनाम् ॥९॥
अतस्तेषां स्तवेनालं, केवलं ते महाधियः ।
अभ्यर्थनीयाः श्रवणे, तेनेदमभिधीयते ॥१०॥
भो भव्याः ! सुमनीभूय, कर्णं दत्वा निबोधत ।
यूयं मदनुरोधेन, वक्ष्यमाणं मया क्षणम् ॥११॥

कथामुखम् । ११२-१५६

अनन्तजनसम्पूर्णमस्ति लोके सनातनम् ।
अदृष्टमूलपर्यन्तं, नाम किञ्चिन्महापुरम् ॥१२॥
तच्च कीदृशम्-अभ्रोत्तुङ्गमनोहारिसौधपद्धतिसङ्कुलम् ।
अलब्धमूलपर्यन्तं, हट्टमार्गविराजितम् ॥१३॥
अपारैर्भूरिविस्तारैर्नानापण्यैः प्रपूरितम् ।
पण्यानां मूल्यभूताभिराकीर्णं रत्नकोटिभिः ॥१४॥
विचित्रचित्रविन्यासैर्भ्राजते देवमन्दिरैः ।
आक्षिप्तबालहृदयैर्निश्चलीकृतलोचनैः ॥१५॥
वाचालबालसङ्घातैर्लसत्कलकलाकुलम् ।
अलङ्घ्यतुङ्गप्राकारवलयेन विवेष्टितम् ॥१६॥
अलब्धमध्यगम्भीरं, [1]खातिकाजलदुर्गमम् ।
विलसल्लोलकल्लोलैः, सरोभिः कृतविस्मयम् ॥१७॥
घोरान्धकूपसङ्घातैः, शत्रूणां त्रासहेतुभिः ।
समन्तादुपगूढं च, प्राकाराभ्यर्णवर्त्तिभिः ॥१८॥
भ्रमद्भ्रमरझङ्कारतारसङ्गीतसुन्दरैः ।
नानापुष्पफलाकीर्णैर्भाति चामरकाननैः ॥१९॥
अनेकाश्चर्यभूयिष्ठं, तच्चमत्कारकारणम् ।
अदृष्टमूलपर्यन्तमीदृशं हि महापुरम् ॥२०॥ अष्टभिः कुलकम् ॥
तत्र निष्पुण्यको नाम, कश्चिद्रङ्को महोदरः ।
निर्नष्टबन्धुर्दुर्बुद्धिरर्थपौरुषवर्जितः ॥२१॥
क्षुधाक्षामतनुर्भिक्षामादाय घटकर्प्परम् ।
पर्यटत्यनिशं दीनो, निन्द्यमानो गृहे गृहे ॥२२॥
अनाथो भूमिशयनघृष्टपार्श्वत्रिकः परम् ।
धूलीधूसरसर्वाङ्गश्चीरिकाजालमालितः ॥२३॥
दुर्दान्तडिम्भसङ्घातैस्ताड्यमानः क्षणे क्षणे ।
यष्टिमुष्टिमहालोष्टप्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥२४॥
सर्वाङ्गीणमहाघाततापानुगतचेतनः ।
हा मातस्त्रायतामित्थं, दैन्यविक्रोशविक्लवः ॥२५॥

१. वेदिका० प्र. ।

सोन्मादः सज्वरः कुष्ठी, सपामः शूलपीडितः ।
निलयः सर्वरोगाणां, वेदनावेगविह्वलः ॥२६॥
शीतोष्णदंशमशकक्षुत्पिपासाद्युपद्रवैः ।
बाध्यमानो महाघोरनारकोपमवेदनः ॥२७॥
कृपास्पदं सतां दृष्टो, हास्यस्थानं स मानिनाम् ।
बालानां क्रीडनावासो, दृष्टान्तः पापकर्मणाम् ॥२८॥
अन्येऽपि बहवः सन्ति, रोरास्तत्र महापुरे ।
केवलं तादृशः प्रायो, नास्ति निर्भाग्यशेखरः ॥२९॥
तस्य तस्य गृहे लप्स्ये, भिक्षामित्यादि चिन्तयन् ।
ध्यानमापूरयन् रौद्रं, विकल्पाकुलमानसः ॥३०॥
स किञ्चिन्नैव लभते, केवलं परिताम्यति ।
कदन्नलेशमात्रं तु, राज्यवत्प्राप्य तुष्यति ॥३१॥
अवज्ञया जनैर्दत्तं, भुञ्जानस्तत् कदन्नकम् ।
शक्रादपि बिभेत्युच्चैरयमेतद् ग्रहीष्यति ॥३२॥
तृप्तिस्तेनापि नैवास्य, बुभुक्षा वर्द्धते परम् ।
जीर्यत्तत्पीडयत्येनं, कृत्वा वातविसूचिकाम् ॥३३॥
अन्यच्च सर्वरोगाणां, निदानं तदुदाहृतम् ।
तदेव पूर्वरोगाणामभिवृद्धिकरं परम् ॥३४॥
स च तन्मन्यते चारु, वराको नान्यदीक्षते ।
सुस्वादुभोजनास्वादो, न स्वप्नेऽप्यस्य गोचरः ॥३५॥
उच्चावचेषु गेहेषु, नानाकारासु वीथिषु ।
बहुशस्तत्पुरं तेन, भ्रान्तमश्रान्तचेतसा ॥३६॥
एवं पर्यटतस्तस्य, महापापहतात्मनः ।
न ज्ञायते कियान् कालो, दुःखग्रस्तस्य लङ्घितः ॥३७॥

द्वारप्राप्तिः । १३८-१४०

अथ तत्र पुरे राजा, सुस्थितो नाम विश्रुतः ।
समस्तसत्त्वसङ्घस्य, स्वभावादतिवत्सलः ॥३८॥
अटाट्यमानोऽसौ रङ्कः, सम्प्राप्तस्तस्य मन्दिरम् ।
स्वकर्मविवरो नाम, तत्राऽऽस्ते द्वारपालकः ॥३९॥

स द्वारपालस्तं रोरं, दृष्ट्वाऽतिकरुणास्पदम् ।
प्रावेशयत् कृपालुत्वादपूर्वं राज्यमन्दिरम् ॥४०॥

राजभुवनवर्णनम् । १४१-१५६

तच्च कीदृशम्-रत्नराशिप्रभाज्वालैस्तमोबाधाविवर्जितम् ।
रसनानूपुराद्युत्थभूषणारावसुन्दरम् ॥४१॥
देवपट्टांशुकोल्लोचलोलमौक्तिकमालिकम् ।
ताम्बूलललिताशेषलोकवक्त्रमनोहरम् ॥४२॥
विचित्रभक्तिविन्यासैर्गन्धोद्धुरसुवर्णकैः ।
आकीर्णं प्राङ्गणं माल्यैः, कलालिकुलगीतिभिः ॥४३॥
विलेपनविमर्देन, कर्दमीकृतभूमिकम् ।
प्रहृष्टसत्त्वसन्दोहवादितानन्दमर्दलम् ॥४४॥
अन्तर्ज्वलन्महातेजःप्रलयीभूतशत्रुभिः ।
बहिःप्रशान्तव्यापारै, राजवृन्दैरधिष्ठितम् ॥४५॥
साक्षाद्भूतजगच्चेष्टैः, प्रज्ञाऽवज्ञातवैरिकैः ।
समस्तनीतिशास्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिः परिपूरितम् ॥४६॥
पुरः परेतभर्त्तारं, येऽभिवीक्ष्य रणाङ्गणे ।
न क्षुभ्यन्ति महायोधास्तैरसङ्ख्यैर्निषेवितम् ॥४७॥
कोटीकोटीः पुराणां ये, पालयन्ति निराकुलाः ।
ग्रामाकरानसङ्ख्यांश्च, व्यासं तादृग्नियुक्तकैः ॥४८॥
येऽत्यन्तवत्सला भर्त्तुर्गाढं विक्रमशालिनः ।
आकीर्णं तादृशैरन्तर्भूरिभिस्तलवर्गिकैः ॥४९॥
प्रमत्तप्रमदालोकनिवारणपरायणैः ।
निवृत्तविषयासङ्गै, राजते स्थविराजनैः ॥५०॥
अनेकभटसङ्घातैराकीर्णं तत्समन्ततः ।
लसद्विलासिनीसार्थैर्निर्जितामरधामकम् ॥५१॥
कलकण्ठैः प्रयोगज्ञैर्गायद्भिर्गायनैः परैः ।
वीणावेणुरवोन्मिश्रैः, श्रोत्रानन्दविधायकम् ॥५२॥
विचित्रचित्रविन्यासैश्चित्ताक्षेपविधायिभिः ।
सद्रूपैर्लसत्सौन्दर्यान्निश्चलीकृतलोचनम् ॥५३॥

चन्दनागरुकर्पूरमृगनाभिपुरःसरैः ।
अतिगन्धोद्धूरैर्द्रव्यैर्घ्राणमोदनकारणम् ॥५४॥
कोमलांशुकतूल्यादिललनालोकयोगतः ।
स्पर्शप्रमुदिताशेषतद्योग्यजनवृन्दकम् ॥५५॥
मनःप्रीतिसमुत्पादकारणै रसनोत्सवैः ।
स्वस्थीभूताखिलप्राणिसङ्घातं भोजनैः परैः ॥५६॥ षोडशभिः कुलकम् ॥

रङ्कसङ्कल्पः । १५७-१६४

समस्तेन्द्रियनिर्वाणकारणं वीक्ष्य तत्त्वतः ।
स रङ्कश्चिन्तयत्येवं, किमेतदिति विस्मितः ॥५७॥
सोन्मादत्वान्न जानाति, विशेषं तस्य तत्त्वतः ।
तथापि हृदयाकूते, स्फुरितं लब्धचेतसः ॥५८॥
यदिदं दृश्यते राजभवनं सततोत्सवम् ।
द्वारपालाप्रसादेन, न मया दृष्टपूर्वकम् ॥५९॥
अहं हि बहुशः पूर्वमस्य द्वारि परिभ्रमन् ।
द्वारपालैर्महापापैः, प्राप्तः प्राप्तो निराकृतः ॥६०॥
सत्यं निष्पुण्यकोऽस्मीति, येनेदं देवदुर्लभम् ।
न दृष्टं प्राग् न चोपायो, दर्शनार्थं मया कृतः ॥६१॥
कदाचिन्नैव मे पूर्वं, मोहोपहतचेतसः ।
जिज्ञासामात्रमप्यासीत्, कीदृशं राजमन्दिरम् ॥६२॥
निर्भाग्यस्यापि कृपया, चित्ताह्लादविधायकम् ।
अयं मे परमो बन्धुर्येनेदं दर्शितं मम ॥६३॥
एते धन्यतमा लोकाः, सर्वद्वन्द्वविवर्जिताः ।
प्रहृष्टचित्ता मोदन्ते, सततं येऽत्र मन्दिरे ॥६४॥

प्रभुदृष्टिपातः । १६५-१८३

यावत्स चिन्तयत्येवं, द्रमको लब्धचेतनः ।
तावद्यत्तत्र सम्पन्नं तदिदानीं निबोधत ॥६५॥
प्रासादशिखरे रम्ये, सप्तमे भूमिकातले ।
तत्राऽऽस्ते लीलयाऽऽसीनः, स राजा परमेश्वरः ॥६६॥
अधस्ताद्वर्त्ति तत्सर्वं, नानाव्यापारमञ्जसा ।
नगरं सततानन्दं, समन्तादवलोकयन् ॥६७॥ युग्मम् ॥

न किञ्चिन्नगरे तत्र, बहिश्च खलु वर्त्तते ।
वस्तु यन्न भवेद्दृष्टेर्गोचरस्तस्य पश्यतः ॥६८॥
अतः प्रविष्टं तं रोरं, गाढबीभत्सदर्शनम् ।
महारोगभराक्रान्तं, शिष्टानां करुणास्पदम् ॥६९॥
कारुण्यादिव राजेन्द्रः, स महात्माऽमलेक्षणः ।
स्वदृष्टिवृष्टिपातेन, पूतपापमिवाकरोत् ॥७०॥
धर्मबोधकरो नाम, महानसनियुक्तकः ।
स राजदृष्टिं तां तत्र, पतन्तीं निरवर्णयत्[1] ॥७१॥
अथासौ चिन्तयत्येवं, तदा साकूतमानसः ।
किमेतदद्भुतं नाम, साम्प्रतं दृश्यते मया ॥७२॥
यस्य[2] दृष्टिं विशेषेण, ददाति परमेश्वरः ।
तूर्णं त्रिभुवनस्यापि, स राजा जायते नरः ॥७३॥
अयं तु द्रमको दीनो, रोगग्रस्तशरीरकः
अलक्ष्मीभाजनं मूढो, जगदुद्वेगकारणम् ॥७४॥
आलोच्यमानोऽपि कथं, पौर्वापर्येण युज्यते ।
तदस्योपरि पातोऽयं, स दृष्टेः पारमेश्वरः ? ॥७५॥
हुं ज्ञातमेष एवात्र, हेतुरस्य निरीक्षणे ।
स्वकर्मविवरेणात्र, यस्मादेष प्रवेशितः ॥७६॥
स्वकर्मविवरश्चायं, नापरीक्षितकारकः ।
तेनायं राजराजेन, सम्यग्दृष्ट्या विलोकितः ॥७७॥
अन्यच्च पक्षपातोऽत्र, भवने यस्य जायते ।
परमेश्वरपादानां, स प्रियत्वं प्रपद्यते ॥७८॥
अयं च नेत्ररोगेण, नितरां परिपीडितः ।
एतद्दिदृक्षयाऽत्यर्थमुन्मिषत्येव लोचने ॥७९॥
दर्शनादस्य सहसा, गाढबी[3]भत्सदर्शनम् ।
प्रमोदाद्वदनं मन्ये, लभते दर्शनीयताम् ॥८०॥
रोमाञ्चयति चाङ्गानि, धूलीधूसरितान्ययम् ।
ततोऽनुरागो जातोऽस्य, भवने तेन वीक्ष्यते ॥८१॥

१. अज्ञासीत् । २. उपरि । ३. रङ्कवदनविशेषणम् ।

तदयं द्रमकाकारं, बिभ्राणोऽप्यधुना स्फुटम् ।
राजावलोकनादेव, वस्तुत्वं प्रतिपत्स्यते ॥८२॥
इत्याकलय्य तस्यासौ[1], करुणाप्रवणोऽभवत् ।
सत्यं तच्छ्रूयते लोके, यथा राजा तथा प्रजाः ॥८३॥

रङ्कभिक्षादानम् । १८४-१८९

अथादरवशात्तूर्णं, तस्य मूलमुपागमत् ।
एह्येहि दीयते तुभ्यमित्येवं तमवोचत ॥८४॥
कदर्थनार्थमायाताः पश्चाल्लग्नाः सुदारुणाः ।
दुर्दान्तडिम्भा ये तस्य, दृष्ट्वा तं ते पलायिताः ॥८५॥
भिक्षाचरोचिते देशे, स तं नीत्वा प्रयत्नतः ।
धर्मबोधकरस्तस्मै, दानाय जनमादिशत् ॥८६॥
अथास्ति तद्दया नाम, दुहिता तस्य[2] सुन्दरा ।
सा तद्वचनमाकर्ण्य, सम्भ्रमेण समुत्थिता ॥८७॥
समस्तगदनिर्णाशि, वर्णौजःपुष्टिवर्द्धनम् ।
सुगन्धि सुरसं स्निग्धं, देवैरप्यतिदुर्लभम् ॥८८॥
महाकल्याणकं नाम, परमान्नं मनोहरम् ।
सा तदादाय वेगेन, तत्समीपमुपागता ॥८९॥ युग्मम् ॥

द्रमककुविकल्पः । १९०-२०१

इतश्च नीयमानोऽसौ, द्रमकः पर्यचिन्तयत् ।
तुच्छाभिप्रायवशतः, शङ्कयाऽऽकुलमानसः ॥९०॥
यदयं मां समाहूय, पुरुषो नयति स्वयम् ।
भिक्षार्थं किल नैवैतत्, सुन्दरं मम भासते ॥९१॥
भिक्षायाः पूरितप्रायमिदं हि घटकर्परम् ।
तदेष विजने नीत्वा, नूनमुद्दालयिष्यति[3] ॥९२॥
तत् किं नश्यामि सहसा ?, भक्षयाम्युपविश्य वा ?
न कार्यं भिक्षयेत्युक्त्वा, यद्वा गच्छामि सत्वरम् ॥९३॥
इत्यनेकविकल्पैश्च, भयं तस्य विवर्द्धते ।
तद्वशान्नैव जानीते, क्वाहं यातः[4] क्व च स्थितः[5] ॥९४॥

१. उपरि। २. धर्मबोधकरस्य। ३. गृहीष्यति नाशयिष्यतीति वा। ४. नीतः प्र.। ५. इतीति शेषः।

गाढमूर्च्छाभिभूतत्वात्संरक्षणनिमित्तकम् ।
रौद्रध्यानं समापूर्य, मीलिते तेन लोचने ॥९५॥
समस्तेन्द्रियवृत्तीनां, व्यापारोपरतेः क्षणात् ।
नासौ चेतयते किञ्चित्, काष्ठवन्नष्टचेतनः ॥९६॥
गृहाणेति च जल्पन्तीं, भूयो भूयः समाकुलाम् ।
ततोऽसौ द्रमकोऽपुण्यो, न जानात्येव कन्यकाम् ॥९७॥
सर्वरोगकरं तुच्छं, कदन्नं न भविष्यति[1] ।
इति ध्यानेन नष्टात्मा, तां[2] सुधां नावबुध्यते ॥९८॥
प्रत्यक्षं तमसम्भाव्यं, वृत्तान्तं वीक्ष्य विस्मितः ।
स तदा चिन्तयत्येवं, महानसनियुक्तकः ॥९९॥
किमेष द्रमकश्चारु, दीयमानमपि स्फुटम् ।
परमान्नं न गृह्णाति ?, ददात्यपि च नोत्तरम् ॥२००॥
विद्राणवदनोऽत्यन्तं, निमीलितविलोचनः ।
हतसर्वस्ववन्मोहाद्, सञ्जातः काष्ठकीलवत् ॥१॥

सत्त्रयीयोगः । २०२-२१८

तदयं नोचितो मन्ये, परमान्नस्य पापभाक् ।
यद्वा नास्य वराकस्य, दोषोऽयमुपलभ्यते ॥२॥
अयं हि रोगजालेन, बहिरन्तश्च वेष्टितः ।
वेदनाविह्वलो मन्ये, न हि जानाति किञ्चन ॥३॥
अन्यथा कथमेतत्स्यात्, कदन्नलवलम्पटः ।
अमृतास्वादमप्येष, न गृह्णीयात्सचेतनः ? ॥४॥
तदयं निर्गदो हन्त, केनोपायेन जायते ?
आ ज्ञातं विद्यते चारु, मम तद् भेषजत्रयम् ॥५॥
यत्तावद्विमलालोकं, नाम मे परमाञ्जनम् ।
समस्तनेत्ररोगाणां, स्यादपाकरणक्षमम् ॥६॥
सूक्ष्मव्यवहितातीतभाविभावविलोकने ।
परमं कारणं मन्ये, प्रयुक्तं तद्विधानतः ॥७॥
तत्त्वप्रीतिकरं नाम, यच्च तीर्थोदकं परम् ।
विद्यते मम तत्सर्वरोगतानवकारणम् ॥८॥

१. पुनर्मे इति शेषः । २. भिक्षां तद्दयया वितीर्यमाणाम् ।

विशेषात्पुनरुन्मादसूदनं तदुदाहृतम् ।
दृढं च पटुदृष्टित्वे, कारणं वर्णितं बुधैः ॥९॥
महाकल्याणकं नाम, यच्चैतदुपढौकितम् ।
परमान्नमिदं सर्वगदनिर्मूलनक्षमम् ॥१०॥
प्रयुज्यमानं विधिना, वर्णं पुष्टिं धृतिं बलम् ।
मनःप्रसादमौर्जित्यं, वयःस्तम्भं सवीर्यताम् ॥११॥
तथाऽजरामरत्वं च, कुर्यादेतन्न संशयः ।
नातः परतरं मन्ये, लोकेऽपि परमौषधम् ॥१२॥
तदेनममुना सम्यक्, त्रयेणापि तपस्विनम् ।
व्याधिभ्यो मोचयामीति, चित्ते तेनावधारितम् ॥१३॥
ततः शलाकामादाय, विन्यस्याग्रे तदञ्जनम् ।
तस्य धूनयतो ग्रीवामञ्जिते तेन लोचने ॥१४॥
प्रह्लादकत्वाच्छीतत्वादचिन्त्यगुणयोगतः ।
तदनन्तरमेवास्य, चेतना पुनरागता ॥१५॥
क्षणादुन्मीलितं चक्षुर्विनष्टा इव तद्गदाः ।
मनागाह्लादितश्चित्ते, किमेतदिति मन्यते ॥१६॥
तथापि च तदाकूतं, भिक्षारक्षणलक्षणम् ।
पूर्वाविधवशान्नैव, सम्यगस्य निवर्त्तते ॥१७॥
विजनं वर्त्तते हन्त, लास्यत्येनां व्यचिन्तयत् ।
नष्टुकामो दिगन्तेषु, दृष्टिं धत्ते पुनः पुनः ॥१८॥

बलात्पयःपानं तद्गुणश्च । २१९-२२४

अथाञ्जनवशाद् दृष्ट्वा, पुरः सञ्जातचेतनम् ।
तं रोरं मधुरैर्वाक्यैर्धर्मबोधकरोऽब्रवीत् ॥१९॥
पिबेदमुदकं भद्र ?, तापोपशमकारणम् ।
येन ते स्वस्थता सम्यक्, शरीरस्योपजायते ॥२०॥
स तु शङ्काऽऽकुलाऽऽकूतः, किमनेन भविष्यति ।
न जान इति मूढात्मा, नोदकं पातुमिच्छति ॥२१॥
कृपापरीतचित्तेन, हितत्वात्तदनिच्छतः ।
बलाद्विवृत्य वदनं, सलिलं तस्य गा[१]लितम् ॥२२॥

१. पायितं ।

तच्छीतममृतास्वादं, चित्ताह्लादकरं परम् ।
नीरमीरित[१]सन्तापं, पीत्वा स्वस्थ इवाभवत् ॥२३॥
नष्टप्रायमहोन्मादो, जातान्यगदतानवः ।
क्षणाद्विगतदाहार्त्तिस्ततोऽसौ समपद्यत ॥२४॥

कदन्नमूर्च्छा । २२५-२६१

सुप्रसन्नेन्द्रियग्रामः, स्वस्थेनैवान्तरात्[२]मना ।
सोऽचिन्तयदिदं चित्ते, किञ्चिद्विमलचेतनः ॥२५॥
महामोहहतेनाहो, नरो[३]ऽयमतिवत्सलः ।
मया महात्मा पापेन, वञ्चकत्वेन कल्पितः ॥२६॥
ममाञ्जनप्रयोगेण, विहिता पटुदृष्टि[४]ता ।
अनेन तोयपानेन, जनिता स्वस्थता परा ॥२७॥
तस्मान्महोपकारीति, किमस्योपकृतं मया ? ।
महानुभावतां मुक्त्वा, नान्यदस्य प्रवर्त्तकम् ॥२८॥
एवं चिन्तयतोऽप्यस्य, मूर्च्छा तत्र कदन्नके ।
गाढं भावितचित्तत्वान्न कथञ्चिन्निवर्त्तते ॥२९॥
अथ तद्भोजने दृष्टिं, पातयन्तं मुहुर्मुहुः ।
विदित्वा तदभिप्रायमितरस्तमभाषत ॥३०॥
अरे द्रमक ! दुर्बुद्धे, किमिदं नावबुध्यसे ?
यदेषा कन्यका तुभ्यं, परमान्नं प्रयच्छति ॥३१॥
भवन्ति रोराः प्रायेण, बहवोऽन्येऽपि पापिनः ।
त्वत्समो नास्ति निर्भाग्यो, मयैतत्परिनिश्चितम् ॥३२॥
यस्त्वं कदन्नलाम्पट्यात्सुधाऽऽकारमिदं मया ।
दाप्यमानं न गृह्णासि, परमान्नमनाकुलः ॥३३॥
अन्येऽस्मात्सद्मनो बाह्याः, सत्त्वास्तिष्ठन्ति[५] दुःखिताः ।
तेषु नैवादरोऽस्माकं, न ते राज्ञाऽवलोकिताः ॥३४॥
यतस्त्वं भवनं दृष्ट्वा, मनागाह्लादितो हृदि ।
तवोपरि नरेन्द्रस्य, दयाऽतोऽस्तीति गम्यते[६] ॥३५॥
प्रिये प्रियं सदा कुर्युः, स्वामिनः सेवका इति ।
यो न्यायस्तद्विधानार्थं, वयं त्वयि दयालवः ॥३६॥

१. नाशितसन्तापं । २. लोचनः प्र । ३. महानसनियुक्तः । ४. दृष्टिनी प्र. । ५. यत इति शेषः ।
६. स्वामिनः प्रिये सेवकाः सदा शिवं कुर्युरिति ।

[1]अमूढलक्ष्यो राजाऽयं, नापात्रे कुरुते मतिम् ।
[2]अवष्टम्भः किलास्माकं, स त्वया वितथीकृतः ॥३७॥
इदं हि मधुरास्वादं, सर्वव्याधि[3]निर्बर्हणम् ।
नादत्से त्वं कथं तुच्छे, कदन्ने बद्धमानसः ? ॥३८॥
अतस्त्यजेदं दुर्बुद्धे !, गृहाणेदं विशेषतः ।
यत्प्रभावादिमे पश्य, मोदन्ते सद्मजन्तवः ॥३९॥
ततः सञ्जातविश्वासस्तथाऽऽविर्भूतनिर्णयः ।
तत्त्यागवचनाद्दीनस्तं प्रतीदमवोचत ॥४०॥
यदेतद् गदितं नाथैस्तत्सत्यं मम भासते ।
किन्तु विज्ञपयाम्येकं, वचनं तन्निबोधत ॥४१॥
यदिदं भोजनं नाथ !, वर्त्तते कर्परोदरे ।
प्राणेभ्योऽपि विशेषेण, स्वभावादतिवल्लभम् ॥४२॥
उपार्जितं च क्लेशेन, [4]काले निर्वाहकं तथा ।
इदं तु [5]तावकं नाहं, जानामि [6]ननु [7]कीदृशम् ? ॥४३॥
तदिदं नैव मोक्तव्यं, मया स्वामिन् ! कथञ्चन ।
यदि देयं सहानेन, दापय स्वं च भोजनम् ॥४४॥
इतरस्तु तदाकर्ण्य, मनसा पर्यचिन्तयत् ।
पश्यताचिन्त्यसामर्थ्यं, महामोहविजृम्भितम् ॥४५॥
यदयं द्रमको मोहात्सर्वव्याधिकरे रतः ।
अस्मिन् कदन्नके [8]नैतत्तृणाय मम मन्यते ॥४६॥
तथापि किञ्चिद्भूयोऽपि, शिक्षयामि तपस्विनम् ।
यदि मोहो विलीयेत, स्यादस्मै हितमुत्तमम् ॥४७॥
इत्याकलय्य तेनोक्तं, भद्र ! किं नावगच्छसि ?
एतन्निमित्तकाः सर्वे, रोगास्तव शरीरके ॥४८॥
एतद्धि भक्षितं [9]सर्वैः, सर्वदोषप्रकोपनम् ।
जायते नितरां तेन, त्यक्तव्यं शुद्धबुद्धिभिः ॥४९॥
तवापि भासते भद्र !, विपर्यासादिदं हृदि ।
यदि स्वादं पुनर्वेत्सि, मामकान्नस्य तत्त्वतः ॥५०॥

---

१. अमूढलक्षणो । २. इत्येवंरूपो यो विश्वासः । ३. नाशकम् । ४. आपत्तौ । ५. परमान्नम् । ६. मम प्र. । ७. हितकरं वा नवेति । ८. परमान्नं नैतत् प्र. । ९. येन केनापीति ।

ततस्त्वं वार्यमाणोऽपि, त्यजस्येवेदमात्मना ।
को नामामृतमास्वाद्य[१], विषमापातुमिच्छति ? ॥५१॥ युग्मम् ॥
अन्यच्चाञ्जनसामर्थ्यं, माहात्म्यं सलिलस्य च ।
किं न दृष्टं त्वया ? येन, मद्वचो नानुतिष्ठसि ॥५२॥
यच्चोक्तमर्जितं क्लेशादिदं मुञ्चामि नो ततः ।
तत्रापि श्रूयतां सौम्य ! मोहं हित्वा त्वयाऽधुना ॥५३॥
येनैवोपार्जितं क्लेशात्, क्लेशरूपं च वर्त्तते ।
क्लेशस्य च पुनर्हेतु[२]स्तेनैवेदं विमुच्यते ॥५४॥
यच्चोक्तं न त्यजामीदं, काले निर्वाहकं यतः ।
तत्राप्याकर्ण्यतां तावत्त्यक्त्वा तत्र विपर्ययम् ॥५५॥
अनन्तदुःखसन्तानहेतुर्निर्वाहि यद्यपि ।
एतद्धि किं त्वया स्थेयं, दुःखग्रस्तेन सर्वदा ? ॥५६॥
इदं तु तावकं नाहं, जानामि ननु कीदृशम् ।
यदुक्तं तत्र विश्रब्धो, वक्ष्यमाणं मया शृणु ॥५७॥
क्लेशं विना सदाकालं, प्रयच्छा[३]मि यथेच्छया ।
परमान्नमिदं तुभ्यं, गृहाण त्वमनाकुलः ॥५८॥
समू[४]लकाषं कषति, सर्वव्याधीनिदं हि ते ।
तुष्टिं पुष्टिं बलं वर्णं, वीर्यादीन् वर्द्धयत्यपि ॥५९॥
किं चानेनाक्षयो भूत्वा, सततानन्दपूरितः ।
यथाऽयमास्ते राजेन्द्रः, स्थास्यस्येतद्बलात्तथा ॥६०॥
ततो मुञ्चाग्रहं भद्र ! त्यजेदं रोगकारणम् ।
गृहाणेदं महानन्दकारणं परमौषधम् ॥६१॥

परमान्नदानम् । २६२-२७०

स प्राह-त्यक्तमात्रेऽस्मिन्[५], म्रियेऽहं स्नेहविभ्रमात् ।
भट्टारक ! ततो देहि, सत्यस्मिन्मे स्वभेषजम् ॥६२॥
ततो विज्ञाय निर्बन्धमितरः पर्यकल्पयत् ।
नैवास्य शिक्षणोपायो, विद्यतेऽन्योऽधुना स्फुटम् ॥६३॥

१. ०मासाद्य प्र. । २. कदन्नम् । ३. सत्सामीप्ये सद्वद्वेति वर्तमाना । ४. निर्मूल प्र. ।
५. कदन्नेऽस्मिन्नेव भे० प्र. ।

ततोऽत्र[1] विद्यमानेऽपि, दीयतामिदमौषधम् ।
पश्चाद्विज्ञातसद्भावः, स्वयमेव विहास्यति ॥६४॥
इत्याकलय्य तेनोक्तो, गृह्यतां भद्र ! साम्प्रतम् ।
परमान्नमिदं सद्यो, गृहीत्वा चोपयुज्यताम् ॥६५॥
एवं भवतु तेनोक्ते, सञ्ज्ञिता तेन तद्दया ।
दत्तं तया गृहीत्वा तत्[2]तेन तत्रैव भक्षितम् ॥६६॥
ततस्तदुपयोगेन, बुभुक्षा शान्तिमागता ।
नष्टा इव गदव्राता, येऽस्य सर्वाङ्गसम्भवाः ॥६७॥
याऽसावञ्जनसम्पाद्या, या च सा सलिलोद्भवा ।
सुखासिका[3] क्षणात्तस्य, साऽनन्तगुणतां गता ॥६८॥
अथ प्रादुर्भवद्भक्तिर्नष्टाशङ्कः प्रमोदितः ।
स तं प्रत्याह–नान्योऽस्ति, नाथो मे भवतो[4] विना ॥६९॥
यतोऽनुपकृतैरेव, भवद्भिर्भाग्यवर्जितः ।
अहं सर्वाधमोऽप्येवमेतावदनुकम्पितः ॥७०॥

द्रमकोपदेशः । २७१-२८६

इतरः प्राह–यद्येवमुपविश्य क्षणं त्वया ।
श्रूयतां यदहं वच्मि, श्रुत्वा तच्च समाचर ॥७१॥
अथोपविष्टे विश्रब्धं, तस्मिन्स प्राह चारुभिः ।
मनः प्रह्लादयंस्तस्य, वचोभिर्हितकाम्यया ॥७२॥
यदभ्यधायि भवता, नाथोऽन्यो नास्ति मेऽधुना ।
तन्न वाच्यं यतः स्वामी, तव वर्यो नृपोत्तमः ॥७३॥
अयं हि भगवान्नाथो, भुवनेऽपि चराचरे ।
विशेषतः पुनर्येऽत्र, भवने सन्ति जन्तवः ॥७४॥
येऽस्य किङ्करतां यान्ति, नराः कल्याणभागिनः ।
तेषामल्पेन कालेन, भुवनं किङ्करायते ॥७५॥
येऽत्यन्तपापिनः सत्त्वा, ये नैव सुखभाजनम् ।
ते वराका नरेन्द्रस्य, नामाप्यस्य न जानते ॥७६॥
ये भाविभद्रा दृश्यन्ते, सदनेऽस्य[5] महात्मनः ।
तेषां स्वकर्मविवरो, ददात्यत्र प्रवेशकम् ॥७७॥

१. अस्मिन्कदन्ने । २. परमान्नम् । ३. सुखित्व । ४. [illegible] । ५. [illegible]ऽत्र प्र. ।

वस्तुतः प्रतिपद्यन्ते, तेऽमुं नास्त्यत्र संशयः ।
विशेषाज्जानते मुग्धाः, पश्चात्ते[१] कथितं मया ॥७८॥
तदेष नाथस्ते भद्र !, जात एव नरेश्वरः ।
यतः प्रभृति पस्त्ये[२]ऽस्मिन्[३], प्रविष्टस्त्वं सुपुण्यकः ॥७९॥
केवलं तु विशेषेण, मद्वचस्तः[४] प्रपद्यताम् ।
यावज्जीवमयं नाथो, भवता शुद्धचेतसा ॥८०॥
विशेषतः पुनर्येऽस्य, गुणास्तानवभोत्स्यसे ।
यथा यथा गदा देहे, यास्यन्ति तव तानवम् ॥८१॥
अयं च तानवोपायोऽमीषां नाशे च कारणम् ।
भेषजत्रितयस्यास्य, परिभोगः क्षणे क्षणे ॥८२॥
तत्सौम्य ! स्थीयतामत्र, भवने मुक्त[५]संशयम् ।
त्वया त्रयमिदं युक्त्या, भुञ्जानेन प्रतिक्षणम् ॥८३॥
ततस्त्वं दलिताशेषरोगव्रातो नरेश्वरम् ।
विशेषतः समाराध्य, भविताऽसि नृपोत्तमः ॥८४॥
इयं च तद्दया तुभ्यं, दास्यत्येतद्दिने दिने ।
किमत्र बहुनोक्तेन ? भोक्तव्यं भेषजत्रयम् ॥८५॥
ततः प्रह्लादितः स्वान्ते, वचनैस्तस्य कोमलैः ।
स्वाकूतमुररीकृत्य, स एवं द्रमकोऽब्रवीत् ॥८६॥

कदन्नप्रतिबन्धः स्वचिन्तितप्रकटनं च । २८७-३११

इदं नाद्यापि शक्नोमि, पापस्त्यक्तुं कदन्नकम् ।
अन्यत्तु यन्मया किञ्चित्, कर्त्तव्यं तत्समादिश ॥८७॥
तच्छ्रुत्वा स्फुरितं चित्ते, धर्मबोधकरे तदा ।
भुङ्क्ष्वेदं त्रयमित्युक्तः, किमेवं बत भाषते[६] ॥८८॥
आ ज्ञातमेष तुच्छत्वादेवं चिन्तयते हृदि ।
भोजनत्याजनार्थो मे, सर्वोऽयं विस्तरो गिराम् ॥८९॥
क्लिष्टचित्ता जगत्सर्वं, मन्यन्ते दुष्टमानसम् ।
शुद्धाभिसन्धयः सर्वं, शुद्धचित्तं विजानते ॥९०॥

१. मुग्धा विशेषात् पश्चाज्जानत इति तुभ्यं मयोक्तं प्राक् । २. प्रासादे । ३. योऽस्त्यस्मिन् प्र. । ४. मद्वचस्तत् प्र. । ५. क्रियाविशेषणम् । ६. एष इति ।

ततो विहस्य तेनोक्तं, मा भैषीर्भद्र ! किञ्चन ।
नाधुना त्याजयामीदमन्नमेधि निराकुलः ॥९१॥
अहमत्याजयं पूर्वं, तवैव हितकाम्यया ।
यदि नो रोचते तुभ्यं, तूष्णींभावोऽत्र मे मतः ॥९२॥
यच्चैतदुपदिष्टं ते, प्राक् कर्त्तव्यतया मया ।
तदत्र भवता किञ्चित्, किं सम्यगवधारितम् ? ॥९३॥
सोऽब्रवीन्नैव तन्नाथ !, किञ्चित्संलक्षितं मया ।
केवलं पेशलालापैस्तावकैर्मोदितो हृदि ॥९४॥
अज्ञातपरमार्थाऽपि, सतां नूनं सरस्वती ।
चेतोऽतिसुन्दरत्वेन, प्रीणयत्येव देहिनाम् ॥९५॥
अन्यत्र चेतसो न्यासो, नयने तव संमुखे[1] ।
विशत्येकेन कर्णेन, वचो यातीतरेण मे ॥९६॥
यच्चात्र मनसो नाथ !, वैधुर्ये मम कारणम् ।
तत्साम्प्रतं भयापायात्[2], कथयामि निराकुलः ॥९७॥
यदा ह्याकारितः पूर्वं, भवद्भिः करुणापरैः ।
अहमन्नप्रदानार्थं, तदा मे हृदि वर्त्तते ॥९८॥
लास्यत्येष क्वचिन्नीत्वा, मामकं भोजनं नरः ।
तदाकूतवशाद् गाढं, ध्यात्वाऽचेतनतां गतः ॥९९॥
यदा प्रबोधितः पश्चादञ्जनेन सुवत्सलैः ।
भवद्भिश्चिन्तितं तूर्णं, नश्यामीति तदा मया ॥३००॥
यदा तु तोयपानेन, शीतीकृत्य वपुर्मम ।
कृतं सम्भाषणं नाथैस्तदा विश्रम्भमागतः ॥१॥
चिन्तितं च मया योऽयं, ममैवमुपकारकः ।
स महाभूतिसम्पन्नः, कथं स्यादन्नहारकः ? ॥२॥
विमुञ्चेदं[3] गृहाणेदं, यदा नाथैः प्रजल्पितम् ।
तदा किं करवाणीति, चित्तेनाकुलतां गतः ॥३॥
नैष तावत्स्वयं लाति, त्याजयत्येव केवलम् ।
त्यक्तुं नैतच्च शक्नोमि, किं वदामि तदुत्तरम् ॥४॥

१. स्थिते । २. भयनाशात् । ३. त्यजेदं च प्र. ।

सत्यस्मिन् देहि मे भोज्यमित्युक्ते दापितं त्वया ।
तदास्वादात्पुनर्ज्ञातं, [1]ममायमतिवत्सलः ॥५॥
तत् किमस्य वचः कुर्वन्, मुञ्चामीदं स्वभोजनम् ? ।
मरिष्ये ननु मुक्तेऽस्मिन्, मूर्च्छयाऽऽकुलचेतनः ॥६॥
अयं वक्ति हितत्वेन, शक्तोऽस्म्यस्य न मोचने ।
अहो [2]व्यसनमापन्नं, ममेदमतिदुस्तरम् ॥७॥
एवमाकुलचित्तस्य, यन्नाथैर्बहु भाषितम् ।
तन्मे [3]भृतघटस्येव, लुठित्वा पार्श्वतो गतम् ॥८॥
नाधुना [4]त्याजयामीति, भवद्भिर्ज्ञातमानसैः ।
इदानीं पुनरादिष्टे, मनाग् [5]जातो निराकुलः ॥९॥
तद् ब्रूत साम्प्रतं [6]नाथाः !, कर्त्तव्यं पापकर्मणा ।
यन्मयेदृशचित्तेन, येनाहमवधारये ॥१०॥
तदाकर्ण्य दयाऽऽढ्येन, यदुक्तं प्राक् समासतः ।
सविस्तरतरं तस्मै, तत्पुनः प्रतिपादितम् ॥११॥

सत्त्रय्यधिकारीतरनिर्देशः । ३१२-३३२

ततोऽञ्जनजलान्नानां, नरेन्द्रस्य विशेषतः ।
प्रायोऽज्ञातगुणं ज्ञात्वा, तं प्रतीदमभाषत ॥१२॥
अहं तात ! नरेन्द्रेण, प्रागादिष्टो यथा त्वया ।
योग्येभ्य एव दातव्यं, मदीयं भेषजत्रयम् ॥१३॥
अयोग्यदत्तं नैवैतदुपकारं प्रकल्पयेत् ।
प्रत्युतानर्थसन्तानं, विदधाति विशेषतः ॥१४॥
मया पृष्टं [7]तदा नाथ ! कथं ज्ञास्यामि तानहम् ।
ततः प्रत्युक्तवान् राजा, तेषामाख्यामि लक्षणम् ॥१५॥
ये तावदस्य नाद्यापि, रोगिणो योग्यतां गताः ।
स्वकर्मविवरस्तेषां, न गृहेऽत्र प्रवेशकः ॥१६॥
सोऽप्यादिष्टो मया पूर्वं, ये योग्या भेषजत्रये ।
प्रवेशनीयास्ते नान्ये, भवनेऽत्र त्वया नराः ॥१७॥
प्रविष्टा अपि ये दृष्ट्वा, मोदन्ते नैव मद्गृहम् ।
[8]तेषां न मामिका दृष्टिर्विशेषेण निरीक्षिका ॥१८॥

१. मयाऽयम प्र. । २. दुःखम् । ३. वृत्तघटस्येव प्र. । ४. मीदं प्र. । ५. ज्ञातो प्र. । ६. यूयम् प्र. ।
७. तथा । ८. येषां प्र. ।

ते ह्यन्यद्वारपालेन, स्युः कथञ्चित्प्रवेशिताः ।
त्वयाऽपि लिङ्गतो ज्ञात्वा, वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥१९॥
ये मन्मन्दिरमालोक्य, जायन्ते हृष्टचेतनाः ।
रोगिणो भाविभद्रत्वान्निरीक्षेऽहं विशेषतः ॥२०॥
स्वकर्मविवरानीता, ये मया च विलोकिताः ।
ते ज्ञेयास्त्रितयस्यास्य, पात्रभूतास्त्वया नराः ॥२१॥
तेषां[1] तु निकष[2]स्थानमिदमेवौषधत्रयम् ।
प्रयुज्यमानं स्वगुणैः सङ्ग्रहे[3]तरकारकम् ॥२२॥
येभ्योऽदो[4] रोचते चित्ते, प्रयुक्तं गुणकारकम् ।
अक्लेशतो विशेषेण, ते सुसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ॥२३॥
ये नादितः प्रपद्यन्ते, बलाद्येषां विगाल्यते ।
कालक्षेपेण ते ज्ञेयाः, कृच्छ्रसाध्यास्त्वयाऽ[5]नुगाः ॥२४॥
येभ्यो न रोचतेऽत्यर्थं, न क्रामति नियोजितम् ।
द्वेष्टारो दायकेऽप्यस्य, ते त्वसाध्या नराधमाः ॥२५॥
तदेतद्राजराजेन, मम यत्स[6]म्प्रदायितम् ।
तेन ते कृच्छ्रसाध्यत्वं, लक्षणेन विभाव्यते ॥२६॥
अन्यच्च ये प्रपद्यन्ते, भावतोऽमुं नरेश्वरम् ।
यावज्जीवं विशेषेण, नाथं निःशङ्कमानसाः ॥२७॥
अचिन्त्यवीर्यसम्पूर्णा, निःशेषगद[7]बर्हिणी ।
तेषामेव गुणं धत्ते, मदीया भेषजक्रिया ॥२८॥ युग्मम् ॥
अतस्त्वं प्रतिपद्यस्व, नाथत्वेन नृपोत्तमम् ।
भावसारं महात्मानो, भक्तिग्राह्या यतः स्मृताः ॥२९॥
अनन्तास्तात ! रोगार्त्ता, भक्तितोऽमुं नृपोत्तमम् ।
प्रपद्य स्वामिभावेन, हृष्टा जाताः [8]कृतक्रियाः ॥३०॥
बलिनस्तावका रोगा, अपथ्ये लम्पटं मनः ।
महायत्नं विना नात्र, [9]लक्ष्यते गदसङ्क्षयः ॥३१॥
तद्वत्स ! [10]प्रयतो भूत्वा, कृत्वा स्वं निश्चलं मनः ।
स्थित्वा निराकुलोऽत्रैव, वितते राजमन्दिरे ॥३२॥

---

१. रोगाणां । २. घात । ३. सद्गुणानां सङ्ग्रहे दोषाणां नाशे । ४. भेषजत्रयम् । ५. त्वया नराः प्र. ।
६. संप्रदायतयोक्तम् । ७. बर्हिणम् । ८. विहितौषधक्रियाः । ९. लक्ष्यते भा. । १०. आदरवान् ।

सत्त्रयीयोगाद्गुणा अपथ्यसेवनाद्दोषाश्च । ३३-३६२

आदाय कन्यकाहस्तात्प्रयुञ्जानः क्षणे क्षणे ।
भेषजत्रयमेतत्त्वं, कुरुष्वारोग्यमात्मनः ॥३३॥ युग्मम् ॥
ततस्तथेति भावेन, गृहीतं तेन तद्वचः ।
तेनापि तद्दया तस्य, विहिता [1]परिचारिका ॥३४॥
ततः कृत्वैकदेशेन, भिक्षापात्रमनारतम् ।
[2]तदेव पालयन् कालं, कियन्तमपि संस्थितः ॥३५॥
ददाति तद्दया तस्मै, त्रितयं तदहर्निशम् ।
कदन्ने मूर्च्छितस्यास्य केवलं तत्र नादरः ॥३६॥
प्रायेण बहु भुङ्क्तेऽसौ, तन्मोहेन कुभोजनम् ।
[3]यत्पुनस्तद्दयादत्तं, तद् [4]व्रजत्युपदंशताम् ॥३७॥
अञ्जनं च तया प्रोक्तो, निधत्ते नेत्रयोः क्वचित् ।
तच्च तीर्थोदकं पातुं, [5]तद्वचसः प्रवर्त्तते ॥३८॥
महाकल्याणकं दत्तं, सम्भ्रमेण तया बहु ।
भुक्त्वाऽल्पं हेलया शेषं, कर्परे निदधाति सः ॥३९॥
तत्सांनिध्यगुणात्तच्च, तस्यान्नं सम्प्रवर्द्धते ।
अदतोऽहर्निशं तस्मान्निष्ठां नैव प्रपद्यते ॥४०॥
ततो गाढतरं तुष्टो, वृद्धिं दृष्ट्वा स्वभोजने ।
न चासौ तद्विजानीते, यन्माहात्म्येन वर्द्धते ॥४१॥
केवलं तत्र गृद्धात्मा, त्रितये शिथिलादरः ।
जानन्नपि न जानाति, कालं नयति मोहितः ॥४२॥
अहर्निशमपथ्यं तद्, भुञ्जानः [6]कुक्षिमानतः ।
[7]त्रितयेऽनादरास्वादी, न रोगोच्छेदभाजनम् ॥४३॥
तावन्मात्रेण भुक्तेन, किन्तु तस्य गुणो महान् ।
[8]कृतस्त्रयेण ते रोगा, आनीता [9]तेन [10]याप्यताम् ॥४४॥
तथाप्यात्मज्ञताऽभावादुल्बणत्वाद[11]पथ्यतः ।
क्वचिद्विकारमात्मीयं दशर्यन्ति शरीरके ॥४५॥

१. सेवाकारिणी। २. पात्रम्। ३. यत्तु तद्दयया प्र.। ४. व्यञ्जनताम्। ५. तद्वचस्तः प्र.। ६. यावत्तृप्ति। ७. अनादरेण स्वादकः। ८. ततः प्र.। ९. भेषजत्रयेण। १०. वश्यताम्। ११. अपथ्यस्य।

क्वचिच्छूलं क्वचिद्दाहः, क्वचिन्मूर्च्छा क्वचिज्ज्वरः ।
क्वचिच्छर्दिः क्वचिज्जाड्यं, क्वचिद् हृत्पार्श्ववेदना ॥४६॥
क्वचिदुन्मादसन्तापः, पथ्ये क्वचिदरोचकः ।
तै रोगैर्विक्रियापन्नैः, शरीरस्य प्रजायते ॥४७॥ युग्मम् ॥
कदाचित्तद्दया दृष्ट्वा, तं विकारैरुपद्रुतम् ।
आक्रन्दन्तं कृपोपेता, सञ्चिन्त्येत्थमभाषत ॥४८॥
कथितं तात ! तातेन, यदन्नं तव वल्लभम् ।
एतन्निमित्तकाः सर्वे, रोगास्तव शरीरके ॥४९॥
तथापि दृष्टवृत्तान्ता, मा भूदाकुलता तव ।
तद् भक्षयन्तं दृष्ट्वाऽपि, भवन्तं नैव वारये ॥५०॥
परमस्वास्थ्यहेतौ ते, शैथिल्यं भेषजत्रये ।
एतत्तु रोचते तुभ्यं, सर्वसन्तापकारणम् ॥५१॥
अधुना क्रन्दतो नास्ति, हेतुः स्वास्थ्यस्य कारकः ।
अपथ्येऽत्यर्थं सक्तानां, न लगत्येव भेषजम् ॥५२॥
अपवादो ममाप्यत्र, यतस्ते परिचारिका ।
प्रत्यहं न च शक्नोमि, कर्तुं स्वास्थ्यं तवाधुना ॥५३॥
इतरः प्राह-यद्येवं, वारणीयस्त्वयाऽमुतः ।
अभिलाषातिरेकेण, न त्यक्तुं स्वयमुत्सहे ॥५४॥
कदाचित्त्वत्प्रभावेण, स्तोकस्तोकं विमुञ्चतः ।
सर्वत्यागेऽपि शक्तिर्मे, कदन्नस्य भविष्यति ॥५५॥
साधु साधूदितं भद्र[1] !, युक्तमेतद् भवादृशाम् ।
इत्युक्त्वाऽधिकमश्नन्तं सा कदन्नं न्यवारयत् ॥५६॥
ततस्तत्परिहारेण, रोगा यान्त्यस्य तानवम् ।
न जायतेऽधिका पीडा, लगत्यङ्गे[2] च भेषजम् ॥५७॥
केवलं सा यदाऽभ्यर्णे, तदा पथ्येन तिष्ठति ।
अपथ्यमल्पमश्नाति, जायते तेन याप्यता[3] ॥५८॥
यदा तु सा विदूरस्था, लाम्पट्यात्तत्कदन्नकम्[4] ।
भूरि निर्भेषजं सोऽत्ति, तेनाजीर्णेन पीड्यते ॥५९॥

१. वत्स प्र. । २. गुणं विदधाति । ३. यापना प्र. । ४. कदन्नेन ।

इतश्च तद्दया तेन, धर्मबोधकरेण सा ।
प्रागेवाशेषलोकस्य, पालकत्वे नियोजिता ॥६०॥
साऽनन्तसत्त्वसङ्घातव्यापारकरणोद्यता ।
तन्मूले क्वचिदेवाऽऽस्ते, शेषकालं स[1] मुत्कलः ॥६१॥
अपथ्यभक्षणाऽऽसक्तः, स केनचिदवारितः ।
विकारैर्बाध्यते भूयस्ते दरास्ते च मेण्ढकाः ॥६२॥

तद्दयापरिचारणा । ३६३-३८१

कदाचित्पीडितो दृष्टो, धर्मबोधकरेण सः ।
सोऽवादीत् किमिदं भद्र !, स चाशेषं न्यवेदयत् ॥६३॥
इयं हि तद्दया नित्यं, न मत्पार्श्वेऽवतिष्ठते ।
तद्वैकल्याच्च मे रोगाः, प्रभवन्ति विशेषतः ॥६४॥
तस्मान्नाथास्तथा यूयं, कुरुध्वं यत्नमुत्तमम् ।
यथा पीडा न मे देहे, स्वप्नान्तेऽप्युपजायते ॥६५॥
स प्राह-वत्स ! ते पीडा, जायतेऽपथ्यसेवनात् ।
इयं तु तद्दया व्यग्रा, कर्मान्तरनियोगतः ॥६६॥
या वारणं विधत्ते ते, सदैवापथ्यमश्नतः ।
यदि स्यात्तादृशी काचित्, क्रियते परिचारिका ॥६७॥
केवलं त्वमनात्मज्ञः, पथ्यसेवापराङ्मुखः ।
कदन्नभक्षणोद्युक्तस्तस्य किं करवाणि ते ? ॥६८॥
इतरस्त्वाह-मा मैवं, नाथा ! वदत साम्प्रतम् ।
नैवाहं युष्मदादेशं, लङ्घयामि कथञ्चन ॥६९॥
तदाकर्ण्य मनाग् ध्यात्वा, क्षणमात्रमवोचत ।
धर्मबोधकरस्तस्मै, हितायोद्यतमानसः ॥७०॥
अस्ति मे वचनायत्ता, सद्बुद्धिर्नाम दारिका ।
तां ते करोमि निर्व्यग्रां, विशेषपरिचारिकाम् ॥७१॥
सा हि संनिहिता नित्यं, पथ्यापथ्यविवेचिका ।
तुभ्यमेव मया दत्ता, मा कार्षीश्चित्तवैक्लवम् ॥७२॥
केवलं सा विशेषज्ञा, वैपरीत्यविधायिनाम् ।
अनादरवतां पुंसां, नोपकाराय वर्त्तते ॥७३॥

१. सोऽ।

यदि तेऽस्ति सुखाकाङ्क्षा, दुःखेभ्यो यदि ते भयम् ।
ततः सा वक्ति यत्किञ्चित्, कर्त्तुं युक्तं[1] तदेव ते ॥७४॥
एष एव ममादेशो, यत्तदादेशवर्त्तनम् ।
तस्यै न रोचते यस्तु, नैव मह्यं स रोचते ॥७५॥
अनेककार्ययुक्तापि, तद्दया क्वचिदेत्य ते ।
प्रतिजागरणं भद्र ! करिष्यत्यन्तराऽन्तरा ॥७६॥
केवलं परमार्थस्ते, कथ्यते हितकाम्यया ।
सद्बुद्धौ सततं यत्नः, कर्त्तव्यः सुखमिच्छता ॥७७॥
ये मूढाः सम्यगाराध्य, सप्रसादां न कुर्वते ।
एनां तेषां न राजेन्द्रो, नाहं नान्यः प्रसीदति ॥७८॥
अप्रसादहता नित्यं, जायन्ते दुःखभाजनम् ।
ते यतोऽन्यो न लोकेऽपि, हेतुरस्ति सुखप्रदः ॥७९॥
स्वाधीना वर्त्तते यस्माद् दूरस्था मद्विधादयः ।
तवेयं सुखहेतुत्वे, तस्मादाराद्धुमर्हसि ॥८०॥
एवं भवतु तेनोक्ते, कृता सा परिचारिका ।
ततः प्रभृति निश्चिन्तो, धर्मबोधकरोऽभवत् ॥८१॥

तद्दयापरिचारणात्स्वास्थ्यम् । ३८२-४०३

यावदास्ते दिनान्येषा, कतिचित्तस्य पार्श्वगा ।
तावद्यत्तत्र सम्पन्नं, तदिदानीं निबोधत ॥८२॥
अतिलौल्येन यः पूर्वं, खादन्नपि न तृप्यति ।
कदन्नं भूरि नैवात्ति, तस्य चिन्तापि तद्गता ॥८३॥
पूर्वाभ्यासात् क्वचिद् भुङ्क्ते, केवलं तृप्तिकारणम् ।
जायते न च तत्स्वास्थ्यं, विहन्याद् गृद्ध्यभावतः ॥८४॥
योऽकार्षीदुपरोधेन, महता[2] भेषजत्रयम् ।
स्वयं तस्य बलात्तस्मिन्, अभिलाषोऽभिवर्द्धते ॥८५॥
अहिते गृद्ध्यभावेन, हिते[3] चाभिनिवेशतः ।
यत्तदा तस्य सम्पन्नं, तच्चेदमभिधीयते ॥८६॥
बाधन्ते नैव ते रोगाः, शरीरं जातता नवाः ।
याऽपि पीडा भवेत् क्वापि, साऽपि शीघ्रं निवर्त्तते ॥८७॥

१. सदैव प्र. । २. त्रये । ३. तच्चैतद मा. ।

विज्ञातश्च सुखास्वादो, नष्टा बीभत्सरूपता ।
गाढं च वर्त्तते तोषः, स्वस्थत्वात्तस्य चेतसि ॥८८॥
अन्यदाऽत्यन्तहृष्टेन, मनसा रहसि स्थितः ।
सद्बुद्ध्या सार्द्धमेवं स, जल्पति स्म निराकुलः ॥८९॥
भद्रे ! किमिदमाश्चर्यं शरीरे मम वर्त्तते ।
एतद्दुःखाकरं पूर्वं, यत्सुखाकरतां गतम् ? ॥९०॥
सा प्राह ज्ञातमेतत्ते, सम्यक्पथ्यनिषेवणात् ।
समस्तदोषमूलेऽस्मिन्नहिते लौल्यवर्जनात् ॥९१॥
मत्सान्निध्याच्च ते भद्र !, भुञ्जानस्य कदन्नकम् ।
प्रागभ्यासवशाच्चित्ते, लज्जाऽत्यर्थं प्रजायते ॥९२॥
लज्जया तस्य सम्भोगोऽकार्यरूपः प्रकाशते ।
ततश्च गृद्ध्य(द्ध्य)योगेन, कामचारो निवर्त्तते ॥९३॥
ततस्तद्भुक्तमप्यङ्गे, नात्यर्थं रोगवर्द्धनम् ।
तेनैषाऽऽह्लादसंवेद्या, जाता तव सुखासिका ॥९४॥
इतरस्त्वाह–यद्येवं, सर्वथाऽपि त्यजाम्यहम् ।
अदः कदन्नं मे येन, जायते सुखमुत्तमम् ॥९५॥
सा त्वाह–युज्यते किन्तु, सम्यगालोच्य सन्त्यज ।
मा भूत्ते स्नेहदोषेण, प्रागिवाऽऽकुलता पुनः ॥९६॥
यदि त्यक्ते पुनस्तेऽत्र, स्नेहाबन्धोऽनुवर्त्तते ।
ततोऽत्यागो वरः कस्मात् ?, स्नेहोऽस्मिन्रोगवर्धकः ॥९७॥
अल्पाल्पमश्नतोऽप्येतद्भेषजत्रयसेवनात् ।
साम्प्रतं याप्यता तेऽस्ति, साऽपि चात्यन्तदुर्लभा ॥९८॥
सर्वत्यागं पुनः[१] कृत्वा, यः स्यात्तदभिलाषुकः ।
याप्यतामपि नाप्नोति, स महामोहदोषतः ॥९९॥
तदेतत्सम्यगालोच्य, यदि चेतसि भासते ।
ततोऽस्य सर्वथा त्यागो, युज्यते कर्तुमुत्तमैः ॥४००॥
सद्बुद्धेस्तद्वचः श्रुत्वा, मनाग् दोलायितं मनः ।
तस्य किं करवाणीति, नास्ति सम्यग् विनिश्चयः ॥१॥

१. यतः प्र. ।

अन्यदा परिभुज्योच्चैर्महाकल्याणकं बहु ।
तत् कदन्नं ततस्तेन, प्राशितं लीलया किल ॥२॥
ततः सदन्नतृप्तत्वात्, सद्बुद्धेः सन्निधानतः ।
ततश्च तैर्गुणैश्चित्ते, तदानीं प्रतिभासते ॥३॥

द्रमकस्य शुभसङ्कल्पाः । ४०४-४३०

अहो कुथितमत्यर्थं, लज्जनीयं मलाविलम् ।
बीभत्सं विरसं निन्द्यं, सर्वदोषौघभाजनम् ॥४॥
इदं मे भोजनं मोहस्तथाऽपि न निवर्त्तते ।
नैतत्त्यागादृते मन्ये, निर्व्यग्रं सुखमाप्यते ॥५॥ युग्मम् ॥
त्यक्तेऽपि पूर्वलौल्येन, कदाचिन्मे स्मृतिर्भवेत् ।
सद्बुद्ध्या साऽपि दुःखौघकारिणीति निवेदितम् ॥६॥
अत्यक्ते दुःखजलधौ, सर्वदा स्थेयमञ्जसा ।
तदत्र किं करोमीति, पापोऽहं सत्त्ववर्जितः ? ॥७॥
अथवा-किमेतैः क्रियते मोहादालजालविचिन्तनैः ।
मुञ्चामि सर्वथाऽपीदं, यद्भाव्यं तद्भविष्यति ॥८॥
यद्वा किमत्र यद्भाव्यं ?, न भवत्येव मे स्मृतिः ।
को नाम राज्यमासाद्य, स्मरेच्चण्डालरूपताम् ? ॥९॥
एवं निश्चित्य तेनोक्ता, सद्बुद्धिः क्षालयस्व मे ।
भद्रे ! भाजनमेतत्त्वं, हित्वा सर्वं कदन्नकम् ॥१०॥
तयोक्तं-पृच्छ्यतां तावद्धर्मबोधकरस्त्वया ।
काले न विक्रियां याति, सम्यगालोच्य यत् कृतम् ॥११॥
ततः सहैव सद्बुद्ध्या, धर्मबोधकरान्तिके ।
गत्वा सर्वोऽपि वृत्तान्तस्तेन तस्मै निवेदितः ॥१२॥
साधु साधु कृतं भद्र !, धर्मबोधकरोऽब्रवीत् ।
केवलं निश्चयः कार्यो, येन नो यासि हास्यताम् ॥१३॥
सोऽवादीत् किमिदं नाथा !, भूयो भूयो विकथ्यते ।
एष मे निश्चयस्तस्मिन्न मनोऽपि प्रवर्त्तते ॥१४॥
ततोऽशेषजनैः सार्द्धं, पर्यालोच्य विचक्षणः ।
अत्याजयत्स तत्पात्रं, सज्जलैः पर्यशोधयत् ॥१५॥

१. स्वै॰ प्र. ।

महाकल्याणकस्योच्चैस्तत् पुनः पर्यपूरयत् ।
प्रमोदातिशयात्तत्र, दिने वृद्धिमकारयत् ॥१६॥
धर्मबोधकरो हृष्टस्तद्दया प्रमदोद्धुरा ।
सद्बुद्धिर्वर्द्धितानन्दा, मुदितं राजमन्दिरम् ॥१७॥
प्रवृत्तश्च जने वादो, योऽयं राज्ञाऽवलोकितः ।
धर्मबोधकरस्येष्टस्तद्दयापरिपालितः ॥१८॥
सद्बुद्ध्याऽधिष्ठितो नित्यमपथ्यत्यागकारकः ।
भेषजत्रयसेवित्वाद्रोगौघैर्मुक्तकल्पकः ॥१९॥
स नो निष्पुण्यकः किन्तु, महात्मैष सपुण्यकः ।
ततस्तदैव सञ्जातं, नामास्येति सपुण्यकः ॥२०॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।
कुतः पुण्यविहीनानां, सामग्री भवतीदृशी ? ।
जन्मदारिद्र्यभाग् नैव, चक्रवर्त्तित्वभाजनम् ॥२१॥
सद्बुद्धिस्तद्दयायोगात्तिष्ठति[1] राजमन्दिरे ।
ततः प्रभृति यत्तस्य, सम्पन्नं तन्निबोधत ॥२२॥
अपथ्याभावतो नास्ति, पीडा देहे परिस्फुटा ।
क्वचित्सूक्ष्माऽल्पकाला च, यदि स्यात्पूर्वदोषजा ॥२३॥
ततः स्वयं गताकाङ्क्षो, लोकव्यापारशून्यधीः ।
विधत्ते विमलालोकं, नेत्रयोरञ्जनं सदा ॥२४॥
तत्त्वप्रीतिकरं तोयं, पिबत्यश्रान्तमानसः ।
महाकल्याणकं भुङ्क्ते, तत्सदन्नमनारतम् ॥२५॥
ततो बलं धृतिः स्वास्थ्यं, कान्तिरोजः प्रसन्नता ।
बुद्धिपाटवमक्षाणां, वर्द्धतेऽस्य प्रतिक्षणम् ॥२६॥
नाद्यापि सम्यगारोग्यं, बहुत्वाद्रोगसन्ततेः ।
जायते केवलं देहे, विशेषो दृश्यते महान् ॥२७॥
यः प्रेतभूतः प्रागासीद्गाढं बीभत्सदर्शनः ।
स तावदेष सम्पन्नो, मानुषाकारधारकः ॥२८॥
ये रोरभावे भावाः प्रागभ्यस्तास्ते न सन्ततम्[2] ।
तुच्छताक्लीबतालौल्यशोकमोहभ्रमादयः ॥२९॥

१. तिष्ठते प्र. । २. साम्प्रतम् प्र. ।

त्रयोपभोगात्ते सर्वे, नष्टप्रायतया तदा ।
न बाधका मनाग् जातास्तेनासौ स्फीतमानसः ॥३०॥

सत्त्रयीदानेच्छा । ४३१-४४२

अन्यदाऽत्यन्तहृष्टात्मा, सद्बुद्धिं परिपृच्छति ।
भद्रे ! त्रयमिदं लब्धं, मयैतत् केन कर्मणा[1] ? ॥३१॥
तयोक्तं तात ! लभ्यन्ते, सर्वेऽर्था दत्तपूर्वकाः ।
इति वार्ता जने तेन, दत्तमेतत् क्वचित्त्वया ॥३२॥
ततः स चिन्तयत्येवं, वितीर्णं यदि लभ्यते ।
इदं सकलकल्याणकारणं भेषजत्रयम् ॥३३॥
इदानीं चारुपात्रेभ्यः, प्रयच्छामि विशेषतः ।
पुनर्जन्मान्तरे येन[2], सम्पद्येतेदमक्षयम् ॥३४॥
तस्य चायमवष्टम्भो, राजराजावलोकितः ।
धर्मबोधकरस्येष्टस्तद्दयापरिपूजितः ॥३५॥
श्लाघितः सर्वलोकेन, सद्बुद्धेर्गाढवल्लभः ।
अहं सपुण्यकस्तेन, लोके वर्त्ते किलोत्तमः ॥३६॥ युग्मम् ॥
ततश्च-यदि मां कश्चिदागत्य, प्रार्थयिष्यति मानवः ।
तद्दास्यामीति मन्वानो, दित्सुरप्येष तिष्ठति ॥३७॥
अत्यन्तं निर्गुणोऽप्यत्र, महद्भिः कृतगौरवः ।
नूनं सञ्जायते गर्वी, यथायं द्रमकाधमः ॥३८॥
तत्र ये मन्दिरे लोकास्ते सर्वे त्रयभोजनाः ।
तद्बलादेव निश्चिन्ताः[3], सञ्जाताः परमेश्वराः ॥३९॥
प्रविष्टमात्रा दृश्यन्ते, तादृशा येऽपि निःस्वकाः ।
तेऽन्येभ्य एव तद् भूरि, लभन्ते[4] भेषजत्रयम् ॥४०॥
ततो न कश्चित्तन्मूले, तदर्थमुपतिष्ठते ।
स दिक्षु निक्षिपंश्चक्षुर्याचमानं[5] प्रतीक्षते ॥४१॥
स्थित्वापि कालं भूयांसमलब्धप्रार्थकस्ततः ।
सद्बुद्धिं पुनरप्येष, तदर्थं परिपृच्छति ॥४२॥

दानोद्घोषणा हास्यं च । ४४३-४४८

सा प्राह-भद्र ! निर्गत्य, घोषणापूर्वकं त्वया ।
दीयतां यदि गृह्णीयुः केचित्स्यादतिसुन्दरम् ॥४३॥

१. पूर्वं दत्ताः । २. विचारः । ३. विद्यन्ते पा. । ४. [illegible] । ५. याचकं न लब्धवान् ।

ततोऽसौ घोषयत्युच्चैर्मदीयं भेषजत्रयम् ।
लोका ! गृह्णीत गृह्णीत, गृहे[१] तस्मिन्नटाट्यते ॥४४॥
ततः पूत्कुर्वतस्तस्माद्, गृह्णीयुरतितुच्छकाः ।
ये तत्र तद्विदाः[२] केचिद्, अन्येषां तु हृदि स्थितम् ॥४५॥
अहो प्राग् दृष्टदारिद्र्यो, रोरोऽयं मत्ततां गतः ।
राजवर्णवशेनास्मान्, ग्राहयत्यात्मभेषजम् ॥४६॥
ततः केचिद्धसन्त्युच्चैः, केचिदुत्प्रासयन्ति[३] तम् ।
अन्ये पराङ्मुखीभूय, तिष्ठन्ति विगतादराः ॥४७॥
अथ तं तादृशं वीक्ष्य, दानोत्साहविबाधकम् ।
जनव्यापारमागत्य, सद्बुद्धेः कथयत्यसौ ॥४८॥

विचक्षणाकथितादानोपायाः । ४४९-४५९

गृह्णन्ति द्रमका भद्रे !, न गृह्णन्ति[४] महाजनाः ।
ममेच्छा यदि सर्वेषामेतेषामुपयुज्यते ॥४९॥
पर्यालोचे दृढं पट्वी, वर्त्तसे विमलेक्षणे[५] ! ।
तदत्र हेतुर्विद्येत, ग्राहणेऽस्य महात्मनाम् ॥५०॥
तदाकर्ण्य महाकार्ये, नियुक्ताऽहमनेन भोः ! ।
चिन्तयन्ती महाध्यानं, प्रविष्टा सा विचक्षणा ॥५१॥
अथ निश्चित्य गर्भार्थं, कार्यस्येत्थमभाषत ।
एक एवात्र हेतुः स्याद्, ग्राहणे सर्वसंश्रयः ॥५२॥
राज़ाऽजिरे विधायेदं, काष्ठपात्र्यां जनाकुले ।
वस्तुत्रयं विशालायां, तिष्ठ विश्रब्धमानसः ॥५३॥
स्वयमेव ग्रहीष्यन्ति, शून्यं दृष्ट्वा तदर्थिनः ।
स्मरन्तो रोरभावं हि, त्वत्करात्ते न गृह्णते ॥५४॥
आदद्यात्[६] कश्चिदेकोऽपि, यदि तत् सगुणो नरः ।
तेन स्यात्तारितो मन्ये, यत एतदुदाहृतम् ॥५५॥
"किञ्चिज्ज्ञानमयं पात्रं, किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।
आगमिष्यति तत्पात्रं, यत्पात्रं तारयिष्यति" ॥५६॥

१. तानुगृहेऽस्मिन्नटा० प्र. । २. तद्विधाः प्र. । ३. उपहासविशेषास्पदं कुर्वन्ति । ४. इत्येवंरूपा ।
५. चेद्वदेति शेषः । ६. भवान् ।

ततोऽसौ वर्द्धितानन्दस्तस्या वचनकौशलैः ।
विधत्ते तत्तथैवेति, तत्रेदमभिधीयते ॥५७॥
प्रयुक्तं तादृशेनापि, ये ग्रहीष्यन्ति मानवाः ।
ते भविष्यन्ति नीरोगा, यत् त्रयं तत्र कारणम् ॥५८॥
अन्यच्च-यावदर्थं[1] निसृष्टत्वाद्, ग्रहणे तदनुग्रहात् ।
अनुकम्पापरस्तत्र, सर्वस्तज्ज्ञातुमर्हति ॥५९॥

कथोपनयः । ४६०-४७७

एष तावत्समासेन, दृष्टान्तः प्रतिपादितः ।
अधुनोपनयं यूयं, कथ्यमानं निबोधत ॥६०॥
अदृष्टमूलपर्यन्तं, यदत्र कथितं पुरम् ।
सोऽयं संसारविस्तारोऽदृष्टपारः प्रतीयताम् ॥६१॥
महामोहहतोऽनन्तदुःखाघ्रातो विपुण्यकः ।
पूर्वं मदीयजीवोऽयं, स रोर इति गृह्यताम् ॥६२॥
भिक्षाधारतया ख्यातं, यत्तस्य घटकर्परम् ।
तदायुर्गुणदोषाणामाश्रयस्तद्धि वर्त्तते ॥६३॥
डिम्भाः कुतीर्थिका ग्राह्या, वेदना क्लिष्टचित्तता ।
रोगा रागादयो ज्ञेया, अजीर्णं कर्मसञ्चयः ॥६४॥
भोगाः पुत्रकलत्राद्या, यच्च संसारकारणम् ।
तज्जीवगृद्धिहेतुत्वात्, कदन्नमभिधीयते ॥६५॥
यश्चासौ सुस्थितो नाम, महाराजः प्रकाशितः ।
जानीत परमात्मानं, सर्वज्ञं तं जिनेश्वरम् ॥६६॥
यच्च तज्जनितानन्दं, गदितं राजमन्दिरम् ।
अनन्तभूतिसम्पन्नं, तत् ज्ञेयं जिनशासनम् ॥६७॥
स्वकर्मविवरो नाम, यः प्रोक्तो द्वारपालकः ।
आत्मीयकर्मविच्छेदो, यथार्थोऽसावुदाहृतः ॥६८॥
ये चान्ये[2] सूचितास्तत्र, द्वारपालाः प्रवेशकाः ।
ते मोहाज्ञानलोभाद्या, विज्ञेयास्तत्त्वचिन्तकैः ॥६९॥
आचार्यास्तत्र राजान, उपाध्यायास्तु मन्त्रिणः ।
गीतार्थवृषभा योद्धा, गणचिन्तानियुक्तकाः ॥७०॥

---

१. यावन्तोऽर्थिनोऽत्र तदर्थम् । २. त्व० मु. ।

सामान्यभिक्षवः सर्वे, विज्ञेयास्तलवर्गिकाः ।
आर्यास्तु तत्र सद्गेहे, प्रशान्ताः स्थविरा जनाः ॥७१॥
भटौघाः श्राद्धसङ्घातास्तद्रक्षाबद्धमानसाः ।
ज्ञेया विलासिनीसार्था, भक्तास्तत्प्रमदागणाः ॥७२॥
शब्दादिविषयानन्दवर्णनं पुनरत्र यत् ।
तदेव[1]मर्थं सद्धर्माज्जायन्ते तेऽपि सुन्दराः ॥७३॥
धर्मबोधकरो ज्ञेयः, सूरिर्यो मत्प्रबोधकः ।
तद्दया तस्य या जाता, ममोपरि महाकृपा ॥७४॥
ज्ञानमञ्जनमुद्दिष्टं, सम्यक्त्वं जलमुच्यते ।
चारित्रमत्र विज्ञेयं, परमान्नं मनीषिभिः ॥७५॥
सद्बुद्धिः शोभना बुद्धिः, सन्मार्गे या प्रवर्त्तिका ।
काष्ठपात्री [2]त्रयाधारा, वक्ष्यमाणा कथोच्यते ॥७६॥
एषा समासतस्तावत्, कृता सामान्ययोजना।
विशेषयोजना व्यक्तं, गद्येनोदाहरिष्यते ॥४७७॥

विदुषां सन्मार्गः ।

तत्रेह तावत्तत्त्वविदुषामेष मार्गो यदुत- "तेषां कल्याणाभिनिवेशितया निष्प्रयोजनो विकल्पो न चेतसि विवर्त्तते, अथ कदाचिदभावितावस्थायां विवर्त्तेत तथापि ते न निर्निमित्तं भाषन्ते, अथ [3]कदाचिदतत्त्वज्ञजनान्तर्गततया भाषेरन् तथापि न निर्हेतुकं चेष्टन्ते, यदि पुनस्ते निष्कारणं चेष्टेरन् ततोऽतत्त्वज्ञजनसार्थादविशिष्टतया तत्त्ववित्ता विशीर्येत, तस्मात्तत्त्ववेदिष्वात्मनोऽन्तर्भावमभिलषता सकलकालं सर्वेण स्वविकल्पजल्पाचरणानां सार्थकत्वं यत्नतः परिचिन्तनीयम्, तद्वेदिनां च पुरतः कीर्त्तनीयम्, ते हि निरर्थकेष्वप्यात्मविकल्पजल्पव्यापारेषु सार्थकत्वबुद्धिं कुर्वन्तमनुकम्पया वारयेयुरिति ।" अतो मयाऽपि स्वप्रवृत्तेः सार्थकत्वमा[4]वेद[5]यते- मामुपमितिभवप्रपञ्चाभिधानां कथामारब्धुकामेन कथानकं दृष्टान्तद्वारेण निवेदितं, तदेतद्यद्यवधारितं भो भव्यास्ततो मदनुरोधेन विहाय विक्षेपान्तरं अस्य दार्ष्टान्तिकमर्थमाकर्णयत ।

संसृतेः नगर-कल्पना ।

तत्र यत्तावद् 'अदृष्टमूलपर्यन्तं नाम नगरमनेकजनाकुलं सदास्थायुकमाख्यातं' सोऽयमनादिनिधनोऽविच्छिन्नरूपोऽनन्तजन्तुव्रातपूरितः संसारो द्रष्टव्यः, तथाहि-

१. तत् सर्वमिति ज्ञापनाय । २. त्रयाकारा प्र. । ३. कथञ्चिद् । ४. सूचितं । ५. सूचितं प्र. ।

"युज्यतेऽस्य नगरस्य नगरता कल्पयितुं, यतोऽत्र धवलगृहायन्ते देवलोकादिस्थानानि, हट्टमार्गायन्ते परापरजन्मपद्धतयः, विविधपण्यायन्ते नानाकारसुखदुःखानि, तदनुरूपमूल्यायन्ते बहुविधपुण्यापुण्यानि, विचित्रचित्रोज्ज्वलदेवकुलायन्ते सुगतकणभक्षाक्षपादकपिलादिप्रणीतकुमतानि पौर्वापर्यपर्यालोचनविकलमुग्धजनचित्ताक्षेपकारितया, सहर्षप्रबलकलकलोपेतदुर्द्दान्तबालकलापायन्ते क्रोधादयः कषायाः सकलविवेकिमहालोकचित्तोद्वेगहेतुतया, तुङ्गप्राकारायन्ते महामोहोऽलङ्घ्यतया वेष्टकतया च, महापरिखायते रागद्वेषात्मिका तृष्णा विषयजलदुष्पूरतयाऽतिगम्भीरतया च, विस्तीर्णमहासरायन्ते शब्दादयो विषयाः प्रबलजल[1]कल्लोलाकुलतया विपर्यस्तजनशकुनाधारतया च, गम्भीरान्धकूपायन्ते प्रियविप्रयोगानिष्टसंयोगस्वजनमरणधनहरणादयो भावाः त्रासहेतुतया अदृष्टमूलतया च, विशालामरकाननायन्ते जन्तुदेहाः हृषीकमनश्चञ्चरीकनिलयनकारणतया स्वकर्मविविधविटपिकुसुमफलभरपूरिततया चेति ।

स्वस्य द्रमकोपमा ।

यस्तु तत्र नगरे 'निष्पुण्यको नाम द्रमकः कथितः' सोऽत्र संसारनगरे सर्वज्ञशासनप्राप्तेः पूर्वं पुण्यरहिततया यथार्थाभिधानो मदीयजीवो द्रष्टव्यः । यथाऽसौ द्रमको महोदरस्तथाऽयमपि जीवो विषयकदशनदुष्पूरत्वान्महोदरः । यथाऽसौ द्रमकः प्रलीनबन्धुवर्गस्तथाऽयमपि जीवोऽनादौ भवभ्रमणे केवलो जायते, केवलो म्रियते, केवलश्च स्वकर्मपरिणतिढौकितं सुखदुःखमनुभवति इत्यतो नास्य परमार्थतः कश्चिद्बन्धुरस्ति । यथाऽसौ रोरो दुष्टबुद्धिस्तथाऽयमपि जीवोऽतिविपर्यस्तो, यतोऽनन्तदुःखहेतून् विषयानासाद्य परितुष्यति, परमार्थशत्रून् कषायान् बन्धूनिव सेवते, परमार्थतोऽन्धत्वमपि[2] मिथ्यात्वं पटुदृष्टिरूपतया गृह्णाति, नरकपातहेतुभूतामप्यविरतिं[3] प्रमोदकारणमाकलयति, अनेकानर्थसार्थप्रवर्त्तकमपि प्रमादकदम्बकमत्यन्तस्निग्धमित्रवृन्दमिव पश्यति, धर्म्मधनहारितया चरटकल्पानपि दुष्टमनोवाक्काययोगान् पुत्रानिव बहुधनार्जनशीलान् मन्यते, निबिडबन्धनोपमानपि पुत्रकलत्रधनकनकादीनाह्लादातिरेकहेतून् पर्यालोचयतीति । यथाऽसौ द्रमको दारिद्र्योपहतस्तथाऽयमपि जीवः सद्धर्मवराटिकामात्रेणापि शून्यत्वाद्दारिद्र्याक्रान्तमूर्त्तिः । यथाऽसौ रोरः पौरुषविकलस्तथाऽयमपि जीवः स्वकर्महेतूच्छेदवीर्यविकलतया पुरुषकाररहितो विज्ञेयः । यथाऽसौ द्रमकः क्षुत्क्षामशरीरस्तथाऽयमपि जीवः सकलकालं विषयबुभुक्षाऽनिवृत्तेरत्यन्तकर्षित-

१. पक्षे जडानां कल्लोलाः । २. महान्धकाराऽन्धत्वमपि प्र. । ३. नरकहेतु प्र. ।

शरीरो ज्ञातव्यः । यथाऽसौ रोरोऽनाथः [1]कथितस्तथाऽयमपि जीवः सर्वज्ञरूप-नाथाप्रतिपत्तेरनाथो द्रष्टव्यः । यथाऽसौ द्रमको भूमिशयनेन गाढं घृष्टपार्श्वत्रिकः प्रतिपादितस्तथाऽयमपि जीवः सदाऽति[2]परुषपापभूमिविलोठनेन नितरां दलित-समस्ताङ्गोपाङ्गो द्रष्टव्यः । यथाऽसौ द्रमको धूलिधूसरसर्वाङ्गो दर्शितस्तथाऽयमपि जीवो बध्यमानपापपरमाणुधूलिधूसरसमस्तशरीरो विज्ञेयः । यथाऽसौ रोरश्चीरिका-जालमालितो गदितस्तथाऽयमपि जीवो महामोहकलालक्षणाभिर्लधुचेलपताकाभिः समन्तात्परिकरितमूर्त्तिरतीव बीभत्सदर्शनो वर्त्तते । यथाऽसौ द्रमको निन्द्यमानो दीनश्चाख्यातस्तथाऽयमपि जीवोऽवाप्तविवेकैर्निन्द्यते सद्भिः, भयशोकादिक्लिष्ट-कर्मपरिपूर्णतया चात्यन्तदीनो विज्ञेयः । यथा [3]चासौ तत्र नगरेऽनवरतं गृहे गृहे भिक्षां पर्यटतीत्युक्तस्तथाऽयमपि [4]जीवः संसारनगरेऽपरापरजन्मलक्षणेषु उच्चावचेषु गेहेषु विषयकदन्नाशापाशवशीकृतोऽ[5]नवरतं भ्रमतीति । यत्पुनस्तस्य भिक्षाधारं घटकर्परमाख्यातं तदस्य जीवद्रमकस्यायुष्कं विज्ञेयं, यतस्तदेव तदुपभोग्यस्य विषयकदन्नादेश्चारित्रमहाकल्याणकादेश्चाश्रयो वर्त्तते, यतश्च तदेव गृहीत्वा भूयो भूयोऽस्मिन् संसारनगरेऽयं जीवः पर्यटतीति । ये तु तस्य द्रमकस्य दुर्दान्त-डिम्भसङ्घाता यष्टिमुष्टिमहालोष्टप्रहारैः क्षणे क्षणे ताडयन्तः शरीरं जर्जरयन्तीति [6]निर्दर्शितास्तेऽस्य जीवस्य कुविकल्पास्तत्सम्पादकाः कुतर्कग्रन्थास्तत्प्रणेतारो वा कुतीर्थिका विज्ञेयाः, ते हि यदा यदाऽमुं जीवं वराकं पश्यन्ति तदा तदा कुहेतु-शतमुद्गरघातपातैरस्य तत्त्वाभिमुख्यरूपं शरीरं जर्जरयन्ति ।

जीवस्य विवेकत्यागात्कुचेष्टाः ।

ततश्च तैर्जर्जरितशरीरोऽयं जीवो- "न जानीते कार्याकार्यविचारं, न लक्षयति भक्ष्याभक्ष्यविशेषं, न कलयति पेयापेयस्वरूपं, नावबुध्यते हेयोपादेय-विभागं, नावगच्छति स्वपरयोर्गुणदोषनिमित्तमपीति । ततोऽसौ कुतर्कश्रान्तचित्त-श्चिन्तयति-नास्ति परलोको, न विद्यते कुशलाकुशलकर्म्मणां फलं, न सम्भवति खल्वयमात्मा, नोपपद्यते सर्वज्ञः, न घटते तदुपदिष्टो मोक्षमार्ग इति, ततोऽसाव-तत्त्वाभिनिविष्टचित्तो हिनस्ति प्राणिनो, भाषतेऽलीकमादत्ते परधनं, रमते मैथुने परदारेषु वा, गृह्णाति परिग्रहं,न करोति चेच्छापरिमाणं, भक्षयति मांसमास्वादयति मद्यं, न गृह्णाति सदुपदेशं, प्रकाशयति कुमार्गं, निन्दति वन्दनीयान्, वन्दते-ऽवन्दनीयान्, गच्छति स्वपरयोर्गुणदोषनिमित्तं, वदति परावर्णवादमाचरति समस्तपातकानीति ।

१. कलितः प्र. । २. सदा परुष प्र. । ३. यथाऽसौ प्र. । ४. जीवोऽत्र प्र. । ५. अनारतं पा. । ६. दर्शिताः प्र. । ७. ०योर्न विभेदम् ।

जीवस्य नरकवेदनाः ।

ततो बध्नाति निबिडं भूरिकर्मजालं, पतत्येष जीवो नरकेषु, तत्र च पतितः पच्यते कुम्भीपाकेन, विपाट्यते क्रकचपाटनेन, आरोह्यते वज्रकण्टकाकुलासु शाल्मलीषु, पाय्यते सन्दंशकैर्मुखं विवृत्य कलकलायमानं तप्तं त्रपु, भक्ष्यन्ते निजमांसानि, भृज्ज्यतेऽत्यन्तसन्तप्तभ्राष्ट्रेषु, तार्यते पूयवसारुधिरक्लेदमूत्रान्त्रकलुषां वैतरणीं, छिद्यतेऽसिपत्रवनेषु स्वपापभरप्रेरितैः परमाधार्मिकसुरैरिति । तथा समस्तपुद्गलराशिभक्षणेऽपि नोपशाम्यति बुभुक्षा, निःशेषजलधिपानेऽपि नापगच्छति तर्षः, अभिभूयते शीतवेदनया, कदर्थ्यते तापातिरेकेण, तथोदीरयन्ति च तदन्यनारका नानाकाराणि दुःखानि, ततश्चायं जीवो गाढतापानुगतो हा मातर्हा नाथास्त्रायध्वं त्रायध्वमिति विक्लवमाक्रोशति, न चास्य तत्र गात्रत्रायकः कश्चिद्विद्यते ।

तिर्यग्गतिदुःखवेदनाः ।

कथञ्चिदुत्तीर्णोऽपि नरकाद्विबाध्यते तिर्यक्षु वर्त्तमानः, कथम् ? वाह्यते भारं, कुट्यते लकुटादिभिः, छिद्यन्तेऽस्य कर्णपुच्छादयः, खाद्यते कृमिजालैः, सहते बुभुक्षां, म्रियते पिपासया, तुद्यते नानाकारयातनाभिरिति[1] ।

मनुजगतिवेदनाः ।

ततः कथञ्चिदवाप्तमनुष्यभवोऽप्येष जीवः पीड्यत एव दुःखैः । कथम् ?, तदुच्यते-क्लेशयन्त्यनन्तरोगव्राताः[2], जर्जरयन्ति जराविकाराः, दोदूयन्ते दुर्जनाः, विह्वलयन्तीष्टवियोगाः, परिदेवयन्त्यनिष्टसम्प्रयोगाः, विसंस्थुलयन्ति धनहरणानि, आकुलयन्ति स्वजनमरणानि, विह्वलयन्ति[3] नानाऽध्यवसनानीति ।

विबुधजन्मनि नानावेदनाः ।

तथा कथञ्चिल्लब्धविबुधजन्माप्येष जीवो ग्रस्यत एव नानावेदनाभिः, तथाहि-आज्ञाप्यते विवशः शक्रादिभिः, खिद्यते परोत्कर्षदर्शनेन, जीर्यते प्राग्भवकृतप्रमादस्मरणेन, दन्दह्यतेऽस्वाधीनामरसुन्दरीप्रार्थनेन, शल्यते तन्निदानचिन्तनेन, निन्द्यते महर्द्धिकदेववृन्देन, विलपत्यात्मनश्च्यवनदर्शनेन, आक्रन्दति गाढप्राप्तासन्नमृत्युः, पतति समस्ताशुचिनिदाने गर्भकलमल इति ।"

द्रमककुविकल्पोपनयः ।

एवं स्थिते यद्द्रमकं वर्णयताऽभ्यधायि यदुत- 'सर्वाङ्गीणमहाघाततापानुगतचेतनः हा मातस्त्रायतामित्थं दैन्यविक्रोशविक्लव' इति, तदस्यापि जीवस्य तुल्यमेव द्रष्टव्यम्, त(य)स्मादस्याः सर्वस्या महानर्थपरम्परायाश्चा(:स्वा)त्मगताः

१. तीव्रवेदनाभिः । २. एतं प्र. । ३. विधुरयन्ति प्र. ।

कुविकल्पास्तत्सम्पादकाः कुदर्शनग्रन्थास्तत्प्रणेतारश्च कुतीर्थिकाः कारणमिति[1]। यत्तून्मादादयस्तस्य द्रमकस्य रोगा निर्दिष्टास्तेऽस्य जीवस्य महामोहादयो विज्ञेयाः। तत्र मोहो मिथ्यात्वं, तदुन्माद इव वर्त्तते समस्ताकार्यप्रवृत्तिहेतुतया, ज्वर इव रागः सर्वाङ्गीणमहातापनिमित्ततया, शूलमिव द्वेषो गाढहृदयवेदनाकारणतया, पामेव कामस्तीव्रविषयाभिलाषकण्डूकारितया, गलत्कुष्ठमिव भयशोकारतिसम्पाद्यं दैन्यं जनजुगुप्साहेतुतया चित्तोद्वेगविधायितया च, नेत्ररोग इवाज्ञानं विवेकदृष्टिविघात-निमित्ततया, जलोदरमिव प्रमादः सदनुष्ठानोत्साहघातकतयेति। ततश्चायं जीवो मिथ्यात्वादिभिरेतैर्भावरोगैर्विह्वलीकृतो न किञ्चिच्चेतयते। ततश्च यदेतत् साम्प्रतमेव 'न जानीते भक्ष्याभक्ष्यं' इत्याद्यनध्यवसायरूपं महातमः प्रतिपादितं, ये च 'नास्ति परलोक' इत्यादयो विपर्यासविकल्पाः प्रतिपादितास्तेऽस्य द्वयस्याप्युत्पत्तौ बाह्याः कुतर्कग्रन्थादयः सहकारिकारणभावेनोत्पादकाः[2], एते तु रागद्वेषमोहादय आन्तरा उपादानकारणभावेन जनकाः, तस्मात्पूर्वोक्ता सर्वानर्थपरम्परा परमार्थतो गाढतरमेतज्जन्याऽपि विज्ञेया। किञ्च- कुशास्त्रसंस्कारादयः कादाचित्का, एते तु रागादयस्तदुत्पादने सकलकालभाविनः। अन्यच्च-कुदर्शनश्रवणादयो भवन्तोऽपि भवेयुर्वाऽनर्थपरम्पराकारणं न वेति व्यभिचारिणः, एते तु रागादयो भवन्तोऽवश्यंतया महानर्थगर्त्तपातं कुर्वन्त्येव, नास्त्यत्र व्यभिचारो, यतस्तैरभिभूतोऽयं जीवः प्रविशति महातमोऽज्ञानरूपं, विधत्ते नानाविधविपर्यासविकल्पान्, अनुतिष्ठति कदनुष्ठानशतानि, सञ्चिनोति गुरुतरकर्मभारं, ततस्तत्परिणत्या क्वचिज्जायते सुरेषु, क्वचिदुत्पद्यते मानुषेषु, क्वचिदासादयति पशुभावं, क्वचित्पतति महानरकेषु, ततश्च तदेव प्राक्प्रतिपादितस्वरूपं महादुःखसन्तानमनवरतमरघट्ट-घटीयन्त्रन्यायेनानन्तशोऽनुभवद्वारेण परावर्त्तयतीति। एवञ्च स्थिते यत्तद्द्रमकवर्णने[3] प्रत्यपादि यदुत- 'शीतोष्णदंशमशकक्षुत्पिपासाद्युपद्रवैर्बाध्यमानो महाघोर-नरकोपमवेदन' तदत्र जीवरोरे समर्गलतरं मन्तव्यमिति। अत एव च यदुक्तं यदुतासौ द्रमकः-

'कृपास्पदं सतां दृष्टो, हास्यस्थानं स मानिनाम्।
बालानां क्रीडनावासो, दृष्टान्तः पापकर्मणाम् ॥१२८॥'

तदत्रापि जीवे सकलं योजनीयम्।

तथाहि- सततमसातसन्ततिजम्बालग्रस्तोऽयं जीवो दृश्यमानोऽत्यन्तसात्मी-भूतप्रशमसुखरसानां[4] भगवतां सत्साधूनां भवत्येव कृपास्थानं, क्लिश्यमानेषु

१. शरीरजर्जरकाः। २. [illegible] प्र.। ३. वर्णके प्र.। ४. संनिपात ०पा.।

सकलकालं करुणाभावनाभावितचित्तत्वात्तेषां[१], तथा मानिनामिव वीररसवशेन तपश्चरणकरणोद्यतमतीनां सरागसंयतानां भवत्येवायं जीवो हास्यस्थानं, धर्माख्य-पुरुषार्थसाधनविकलस्य कीदृशी खल्वस्य पुरुषतेति तेषामनादरदृष्टेः । तथा बालानां मिथ्यात्वाध्मातचेतसां तथाविधलोकानां कथञ्चिदवाप्तविषयसुखलवानां भवत्येवायं पापिष्ठजीवः क्रीडनावासो । दृश्यन्ते हि धनगर्वोद्‌धुरचित्तैस्तथा-विधकर्म्मकरादयो नानाप्रकारं विडम्ब्यमानाः, तथा पापकर्म्मणां फलप्ररूपणावसरे भवत्ये(वै)वंविधो जीवो दृष्टान्तः, तथाहि- भगवन्तः पापकर्माणि[२] दर्शयन्तो भव्यजन्तूनां संवेगजननार्थमीदृशजीवानेव दृष्टान्तयन्तीति । यत्पुनरवाचि यदुत-
'अन्येऽपि बहवः सन्ति, रोरास्तत्र महापुरे ।
केवलं तादृशः प्रायो, नास्ति निर्भाग्यशेखरः ॥१२९॥ इति ॥'

तदेतदात्मीयजीवस्यात्यन्तविपरीत[३]चारितामनुभवताऽभिहितं मया । योऽयं मदीयजीवोऽधरितजात्यन्धभावोऽस्य महामोहोऽपहस्तितनरकतापोऽस्य रागः, उपमागोचरातीतोऽस्य परेषु द्वेषः, अपहसितवैश्वानरोऽस्य क्रोधो, लघूकृतमहाशैल-राजोऽस्य मानो, विनिर्जितभुजगवनितागतिरस्य माया, दर्शितस्वयम्भूरमणसागर-लघुभावोऽस्य लोभः, स्वप्नपिपासाकारमस्य विषयलाम्पट्यं भगवद्धर्मप्राप्तेः प्रागासीत्, स्वसंवेदनसिद्धमेतत् । अहमेवं तर्कयामि-नैवमुल्बणदोषता प्रायोऽन्य-जीवानां, यथा चैतत्सोपपत्तिकं भवति तथोत्तरत्र प्रतिबोधावसरे विस्तरेणाभिधा-स्यामः । यत्तूक्तं- "यथाऽसौ रोरस्तत्रादृष्टमूलपर्यन्ते नगरे प्रतिभवनं भिक्षामटन्नेवं चिन्तयति, यदुत- 'अमुकस्य देवदत्तस्य बन्धुमित्रस्य जिनदत्तस्य च गृहेऽहं स्निग्धां मृष्टां बह्वीं[४] सुसंस्कृतां भिक्षां लप्स्ये, तां चाहं तूर्णमादाय यथाऽन्ये द्रमका न पश्यन्ति तथैकान्ते यास्यामि, तत्र कियतीमपि भोक्ष्ये, शेषामन्यदिनार्थं स्थापयिष्यामि, ते तु द्रमकाः कदाचित्कुतश्चिन्निमित्तान्मां लब्धलाभं ज्ञास्यन्ति, ततश्चागत्य याचमाना मामुपद्रवयिष्यन्ति, ततश्च म्रियमाणेनापि मया न दातव्या सा तेभ्यः, ततस्ते बलामोटिकया[५] ग्रहीष्यन्ति, ततोऽहं तैः सह योद्धुं प्रारप्स्ये, ततस्ते मां यष्टिमुष्टिलोष्टादिभिस्ताडयिष्यन्ति, ततोऽहं महामुद्गरमादाय तानेकैकं चूर्णयिष्यामि, क्व यान्ति दृष्टास्ते मया पापाः ?' इत्येवमलीकविकल्पजालमाला-कुलीकृतमानसः केवलं प्रतिक्षणं रौद्रध्यानमापूरयति, न पुनरसौ वराकः प्रतिगृहमटाट्यमानोऽपि किञ्चिद्भोजनजातमासादयति, प्रत्युत हृदयखेदमात्मनो-

१. करुणाभावित ०पा. । २. कार्याणि प्र. । ३. ०परीतता ०प्र. । ४. मृद्वीं प्र. । ५. बलात्कारेणामोटनं यस्यां सा ।

ऽनन्तगुणं विधत्ते । अथ कथञ्चिद्दैववशात्कदन्नलेशमात्रमाप्नोति तदा महाराज्याभिषेकमिवासाद्य, हर्षातिरेकाज्जगदप्यात्मनोऽधस्तान्मन्यते" तदेतत्सर्वमत्रापि जीवे योजनीयम् । तत्रास्य संसारेऽहर्निशं पर्यटतो य एते शब्दादयो विषया यच्चैतद्बन्धुवर्गधनकनकादिकं यच्चान्यदपि क्रीडाविकथादिकं संसारकारणं तद्गृद्धिहेतुतया रागादिभावरोगकारणत्वात् कर्म्मसञ्चयरूपमहाऽजीर्णनिमित्तत्वाच्च कदन्नं विज्ञेयं, ततश्चायमपि महामोहग्रस्तो जीवश्चिन्तयति यदुत-

संसारिजीवस्य मनोरथमाला ।

"परिणेष्याम्यहमनल्पयोषितः ताश्च रूपेण पराजेष्यन्ति त्रिभुवनं, सौभाग्येनाभिमुखयिष्यन्ति मकरध्वजं, विलासैः क्षोभयिष्यन्ति मुनिहृदयानि, कलाभिरुपहसिष्यन्ति बृहस्पतिं, विज्ञानेन रञ्जयिष्यन्ति अतिदुर्विदग्धजनचित्तानीति । तासां चाहं भविष्यामि सुतरां हृदयवल्लभः । न सहिष्यन्ते ताः परपुरुषगन्धमपि, न लङ्घयिष्यन्ति मम कदाचिदाज्ञां, करिष्यन्ति मे सततं चित्तानन्दातिरेकं, प्रसादयिष्यन्ति मां दर्शितकृत्रिमकोपविकारं, विधास्यन्ति कामोत्कोचकरणपटूनि चाटुशतानि, प्रकटयिष्यन्तीङ्गिताकारैर्मे हृदयसद्भावं, हरिष्यन्ति नानाविकारबिब्बोकैर्मे मानसं, हनिष्यन्ति मामनवरतं ताः परस्परेर्ष्यया साभिलाषं कटाक्षविक्षेपैरिति । तथा भविष्यति मे विनीतो दक्षः शुचिः सुवेषोऽवसरज्ञो हृदयग्राही मय्यनुरक्तः समस्तोपचारकुशलः शौर्यौदार्यसम्पन्नः सकलकलाकौशलोपेतः प्रतिपत्तिनिपुणोऽपहसितशक्रपरिकरः परिकर इति । तथा भविष्यन्ति मे निजयशःशुभ्रसुधाधवलतया स्वचित्तसन्निभा अत्युच्चतया च हिमगिरिसङ्काशा विचित्रचित्रोज्ज्वलवितानमालोपशोभिताः शालभञ्जिकाद्यनेकनयनानन्दकारिरूपरचनाकलिता बहुविधशालाविशाला नानाप्रकारप्रकोष्ठविन्यासा[1] अतिविस्तीर्णानेकाकारास्थानमण्डपपरिकरिताः समन्तान्महाप्राकारपरिक्षिप्ता अपहसितविबुधाधिपावासाः सप्तभूमिकादयो भूयांसः प्रासादाः । तथा करिष्यन्ति मे भवने सततं प्रकाशं मरकतेन्द्रनीलमहानीलकर्केतनपद्मरागवज्रवैडूर्येन्दुकान्तसूर्यकान्तचूडामणिपुष्परागादिरत्नराशयः, तथा विराजिष्यन्ते मम मन्दिरे समन्तात्पीतोद्योतमादर्शयन्तो हाटककूटाः, तथा भविष्यति मम सदनेऽनन्ततया हिरण्यधान्यकुप्यादिकमनास्थास्थानम्, तथा नन्दयिष्यन्ति मे हृदयं मुकुटाङ्गदकुण्डलप्रालम्बादयो भूषणविशेषाः, तथा जनयिष्यन्ति मे चित्तरतिं चीनांशुकपट्टांशुकदेवांशुकप्रभृतयो वस्त्रविस्ताराः, तथा वर्द्धयिष्यन्ति मे मानसानन्दं मणिकनकविचित्रभक्तिमण्डितराजतक्रीडा-

१. नानाकार॰ प्र. ।

पर्वतकलितानि दीर्घिकागुञ्जालिकायन्त्रवापिकाद्यनेकविधजलाशयमनोहराणि बकुलपुन्नागनागाशोकचम्पकप्रभृतिविविधविटपिजातिविस्ताराणि पञ्चवर्णगन्ध-बन्धुरकुसुमभरानम्रशाखापर्यन्तानि कुमुदकोकनदादिजलरुहचारूणि भ्रमद्भृङ्ग-झङ्कारसारतारोपगीतानि प्रासादसमीपवर्त्तीनि लीलोपवनानि, प्रमोदयिष्यन्ति मां निर्जितदिनकरस्यन्दनसौन्दर्या रथसङ्घाताः, हर्षयिष्यन्ति[1] ममा(माम)पहस्तितसुराधि-पहस्तिमाहात्म्यानां वरकरिणां कोटयः, तोषयिष्यन्ति मामधरितविबुधपतिहरिरया हयकोटिकोटयः, समुल्लासयिष्यन्ति मे मनसि प्रमदातिरेकं पुरतो धावन्तोऽनुरक्ता अपरपराकरणपटवः परस्परमविभिन्नचेतसो न चात्यन्तसंहताः सङ्ख्यातीताः पदातिसङ्घाताः, रञ्जयिष्यन्ति मे प्रतिदिनं प्रणतिलालसानि राजवृन्दानि किरीट-मणिमरीचिजालैश्चरणारविन्दम्, भविष्याम्यहं भूरिभूमिमण्डलाधिपतिः, तन्त्रयिष्यन्ति मे समस्तकार्याणि प्रज्ञाऽवज्ञातसुरमन्त्रिणोऽमात्यमहत्तमाः[2], तदिदं सुसंस्कृतभिक्षा-लाभेच्छातुल्यं विज्ञेयम् । पुनश्च चिन्तयति- ततोऽहमतिसमृद्धतया निश्चिन्ततया च परिपूर्णसमग्रसामग्रीकः करिष्यामि विधिना कुटीप्रावेशिकं रसायनं, ततस्त-दुपयोगात् संपत्स्यते मे वलीपलितखालित्यव्यङ्गादिविकलं जरामरणविकाररहितं देवकुमाराधिकतरद्युतिवितानं निःशेषविषयोपभोगभाजनं महाप्राणं शरीरम् । तदिदं लब्धभिक्षस्यैकान्तगमनमनोरथसममवगन्तव्यम् । भूयश्च मन्यते- ततोऽहमति-प्रमुदितचेता गम्भीररतिसागरावगाढस्तेन ललनाकलापेन सार्द्धं ललमानः खल्वेवं करिष्ये यदुत- क्वचिदनवरतप्रवृत्तमदनरसपरवशोऽनारतसुरतविनोदेन स्पर्शनेन्द्रियं प्रीणयिष्ये, क्वचिद्रसनेन्द्रियोत्सवद्वारेण स्वस्थीकृताशेषहृषीकवर्गान्मनोज्ञरसाना-स्वादयिष्ये, क्वचिदतिसुरभिकर्पूरानुविद्धमलयजकश्मीरजकुरङ्गमदादिविलेपन-द्वारेण च पञ्चसुगन्धिकताम्बूलास्वादनव्याजेन चाहं घ्राणेन्द्रियं तर्पयिष्ये, क्वचिदनारतताडितमुरजध्वनिसनाथममरसुन्दरीविभ्रमललनालोकसम्पादितमनेका-कारकरणाङ्गहारमनोहरं प्रेक्षणकमीक्षमाणश्चक्षुरिन्द्रियानन्दं[3] विधास्ये, क्वचित्कल-कण्ठतत्प्रयोगविशारदजनप्रयुक्तं वेणुवीणामृदङ्गकाकलीगीतादिस्वनमाकर्णयन् श्रोत्रेन्द्रियमाह्लादयिष्ये, क्वचित्पुनरखिलकलाकलापकौशलोपेतैः समानवयोभिः समर्पितहृदयसर्वस्वैः शौर्यौदार्यवीर्यवर्य्यैरपहसितमकरध्वजसौन्दर्यैर्मित्रवर्गैः सार्द्धं नानाविधक्रीडाविलासै रममाणः समग्रेन्द्रियग्राममाह्लादातिरेकमास्कन्दयिष्यामीति । तदिदमेकान्ते भिक्षाभक्षणाकाङ्क्षासदृशमवसेयम् । चिन्तयति च- ततो ममैवं निरतिशयसुखानुभवद्वारेण तिष्ठतो भूयांसं कालं समुत्पत्स्यन्ते सुरकुमाराकार-

१. उपसित० पा. । २. महामात्य० प्र. । ३. प्रेक्षणीयकं पा. ।

धारकाणि रिपुसुन्दरीहृदयदाहदायकानि च समाह्लादितसमस्तबन्धुवर्गप्रणयिजन[१]नानाप्रकृतीनि मत्प्रतिबिम्बक-सङ्काशानि सुतशतानि, ततोऽहं सम्पूर्णाशेषमनोरथविस्तारः प्रत्यस्तमितप्रत्यूहसमूहोऽनन्तकालं यथेष्टचेष्टया विचरिष्यामि। सोऽयं भूरिदिनार्थं स्थापनमनोरथ इव वर्त्तते। यत् पुनरालोचयति यदुत- 'अथ कदाचित्तं तथाभूतं मामकीनं सम्पत्प्रकर्षं शेषनृपतयः श्रोष्यन्ति, ततस्ते मत्सराध्मातचेतसः सर्वेऽपि संभूय मद्विषयेषूपप्लवं विधास्यन्ति, ततोऽहं तेषामुपरि चतुरङ्गसेनयाऽविक्षेपेण यास्यामि, ततस्ते स्वबलावलेपवशेन मया सह सङ्ग्रामं करिष्यन्ति, ततो भविष्यति प्रभूतकालिको महारणविमर्दः, ततस्ते परस्परं संहततया भूरिसाधनतया च मनाग् मामाक्रमिष्यन्ति, ततोऽहमभिवर्द्धितक्रोध[२]बन्धतया प्रादुर्भूतप्रबलरणोत्साहस्तानेकैकं सबलं चूर्णयिष्ये, नास्ति समस्तानामपि पातालेऽपि प्रविष्टानां मया बद्धानां मोक्ष इति।' तदिदं रोररणकाण्डविड्वरसमानमवबोद्धव्यम्। भूयश्च भावयति-ततोऽहमवजितसमस्तपृथिवीभाविराजवृन्दत्वाल्लप्स्ये चक्रवर्त्तिराज्यमहाभिषेकम्, ततो नास्ति वस्तु तत्त्रिभुवने यन्मे न सम्पत्स्यत इति।" एवमेष जीवो राजपुत्राद्यवस्थायां वर्त्तमानो बहुशो निष्प्रयोजनविकल्पपरम्परयाऽऽत्मानमाकुलयति, ततश्च रौद्रध्यानमापूरयति, ततो बध्नाति निबिडं कर्म, ततः पतति महानरकेषु, न चेह तथाऽपि खिद्यमानोऽपि पूर्वोपार्जितपुण्यविकलः स्वहृदयतापं विमुच्यापरं कञ्चनार्थमासादयति, तदनेनैतल्लक्षणीयं-यदा खल्वेष जीवो नरपतिसुताद्यवस्थायामतिविशालचित्ततया किलापकर्णिततुच्छवस्तुगोचरमनोरथो बृहदर्थप्रार्थकतया स्वबुद्ध्यैव महाभिप्रायस्तदापि विदितप्रशमामृतास्वादनसुखरसानां विज्ञातविषयदारुणविपाकविषभावानां सिद्धिवधूसम्बन्धबद्धाध्यवसायानां भगवतां सत्साधूनां क्षुद्रद्रमकप्रायः प्रतिभासते, किं पुनः शेषास्ववस्थास्विति।

अर्थकामसक्तानां चेष्टाः सङ्कल्पमालाश्च।

तथाहि- "द्विजातिवणिजकाभीरान्त्यजातिभावेषु वर्त्तमानोऽयं जीवोऽदृष्टतत्त्वमार्गो वराकस्तुच्छाभिप्रायतया क्वचिद् द्वित्राणामपि क्षुद्रग्रामाणां लाभं चक्रवर्त्तित्वं मन्यते, क्वचित् क्षेत्रखण्डमात्रप्रभुत्वमपि महामण्डलिकत्वमाकलयति, क्वचिज्जारकुलटामप्यमरसुन्दरीं कल्पयति, क्वचिद्देशविरूपमप्यात्मानं मकरध्वजं चिन्तयति, क्वचिन्मातङ्गपाटकाकारमप्यात्मपरिजनं शक्रपरिवारमिव पश्यति, क्वचिद्द्रविणस्य त्रिचतुराणां सहस्राणां शतानां विंशतीनां रूपकाणामपि लाभं

१. जनता० प्र.। २. क्रोधबन्ध० प्र.।

कोटीश्वरत्वमवगच्छति, क्वचित्पञ्चषाणामपि धान्यद्रोणानामुत्पत्तिं धनदविभवतुल्यां लक्षयति, क्वचित्स्वकुटुम्बभरणमपि महाराज्यमवबुध्यते, क्वचिद्दुष्पूरोदरदरी-पूरणमपि महोत्सवाकारं जानीते, क्वचिद्भिक्षावाप्तिमपि जीवितावाप्तिं निश्चिनोति, क्वचिदन्यं शब्दादिविषयोपभोगनिरतमुद्वीक्ष्य राजादिकं शक्रोऽयं देवोऽयं वन्द्योऽयं पुण्यभागयं महात्माऽयं पुरुषो यदि ममाप्येवं सम्पद्यन्ते विषयास्ततो-ऽहमप्येवं विलसामीति चिन्तयन्परिताम्यति । तथाविधाकूतविडम्बितश्च तदर्थं करोति भूभुजां सेवां, पर्युपास्ते तान् सर्वदा, दर्शयति विनयं, वदत्यनुकूलं, शोकाक्रान्तोऽपि हसति तेषु हसत्सु, सञ्जातजातस्वपुत्रहर्षप्रकर्षोऽपि रोदिति तेषु रुदत्सु, निजशत्रूनपि स्तौति तदभिमतान्, स्वपरमसुहृदोऽपि निन्दति तद्द्विषो, धावति पुरतो रात्रिन्दिवं, मर्दयति खिन्नदेहोऽपि तच्चरणान्, क्षालयत्यशुचिस्थानानि, विधत्ते तद्वचनात्सर्वजघन्यकर्माणि, प्रविशति कृतान्तवदनकुहर इव रणमुखे, समर्पयति करवालादिघातानामात्महृदयं, म्रियते धनकामोऽपूर्णकाम एव वराकः, तथा प्रारभते कृषीं, खिद्यते सर्वमहोरात्रं, वाहयति हलं, अनुभवत्यटव्यां पशुभावं, विमर्दयति नानाप्रकारान् प्राणिनः, परितप्यते वृष्ट्यभावेन, बाध्यते बीजनाशेन। तथा विधत्ते वाणिज्यं, भाषतेऽलीकं, मुष्णाति विश्रब्धमुग्धलोकान्, याति देशान्तरेषु, सहते शीतवेदनां, क्षमते तापसन्तापं, तितिक्षते बुभुक्षां, न गणयति पिपासां, अनुभवति त्रासायासादीनि दुःखशतानि, प्रविशति महारौद्रसमुद्रे, प्रलीयते यानपात्रभङ्गेन, भवति भक्ष्यं जलचराणां तथा भ्रमति गिरिकन्दरोदरेषु, आस्कन्दत्यसुरविवराणि, निभालयति रसकूपिकाः, भक्ष्यते तदारक्षराक्षसैः, तथाऽवलम्बते महासाहसं, याति रात्रौ श्मशानेषु, वहति मृतकलेवराणि, विक्रीणाति महामांसं, साधयति विकरालवेतालं, निपात्यते तेन कुपितेन, तथाऽभ्यस्यति खन्यवादं, निरीक्षते निधानलक्षणानि, तुष्यति तद्दर्शनेन, ददाति रात्रौ तद्ग्रहणार्थं भूतबलिं, दूयते तदङ्गारभृतभाजनवीक्षणेन, तथाऽनुशीलयति धातुवादं, समुपचरति नरेन्द्रवृन्दं, गृह्णाति तदुपदेशं, मीलयति मूलजातानि, समाहरति धातुमृत्तिकाः, समुपढौकयति पारदं, क्लिश्यते तस्य जारणचारणमारण-करणेन, धमते रात्रिन्दिवं, फूत्करोति प्रतिक्षणं, हृष्यति पीतश्वेतक्रिययोर्लेशसिद्धौ, खादत्यहर्निशमाशामोदकान्, व्ययीकरोति तदर्थं शेषमपि धनलवं, मार्यते दुःसाधितकर्मविभ्रमेण, तथा विषयोपभोगसम्पत्तये धनार्थमेव चायं जीवः कुरुते चौर्यं, रमते द्यूतमाराधयति यक्षिणीं, परिजपति मन्त्रान्, गणयति ज्योतिषीं, प्रयुङ्क्ते निमित्तं, आवर्जयति लोकहृदयं, अभ्यस्यति सकलं कलाकलापं, किं

बहुना ? तन्नास्ति यन्न करोति, तन्न विद्यते यन्न वदति, तन्न सम्भवति यन्न चिन्तयति, न च तथाप्ययमनवरतमितश्चेतश्च तदर्थं बम्भ्रम्यमाणः प्राग्विहितपुण्यशून्यः समभिलषितार्थस्य तिलतुषत्रिभागमात्रमपि प्राप्नोति, केवलं स्वचित्तसन्तापमार्त्त-रौद्रध्याने[1] गुरुतरकर्म्मभारं तद्द्वारेण दुर्गतिं चात्मनोऽभिवर्द्धयतीति ।" यदि पुनः कथञ्चित्पूर्वविहितपुण्यलवः स्यात् ततोऽयं जीवस्तदुदयेन धनसहस्रादिकं वा अभिमतभार्यां वा स्वशरीर[2]सौन्दर्यं वा विनीतपरिजनं वा धान्यसञ्चयं वा कतिचिद्ग्रामप्रभुत्वं वा राज्यादिकं वा प्राप्नुयादपि । ततश्च यथाऽसौ द्रमकः 'कदन्नलेशमात्रलाभात्तुष्टः[3]' तथाऽयमपि जीवो माद्यति हृदये, मदसन्निपातग्रस्तहृदयश्च नाकर्णयति विज्ञापनानि[4], न पश्यति शेषलोकं, न नामयति ग्रीवां, न भाषते प्रगुणवचनैः, अकाण्ड एव निमीलयति चक्षुषी, अपमानयति गुरुसंहतिमपि, अतोऽयमेवंविधतुच्छाभिप्रायहतस्वरूपो जीवो ज्ञानादिरत्नभरपरिपूर्णतया परमेश्वराणां भगवतां मुनिपुङ्गवानां क्षुद्रद्रमकेभ्योऽप्यधमतमः कथं न प्रतिभासते ?, यदा पशुभावे नरकेषु वा वर्त्ततेऽयं जीवस्तदा विशेषतो द्रमकोपमामतिलङ्घयति[5], यतो विवेकधनानां महर्षीणां य एते किल शक्रादयो देवा महर्द्धयो महाद्युतयो निरुपचरितशब्दादिविषयोपभोगभाजनं द्राघीयःस्थितिकास्तेऽपि यदि सम्यग्-दर्शनरत्नविकलाः स्युस्तदा महादारिद्र्यभराक्रान्तमूर्त्तयो विद्युल्लताविलसितचटुल-जीविताश्च प्रतिभासन्ते, किं पुनः शेषाः संसारोदरविवरवर्त्तिनो जन्तव इति ?। यथा चासौ द्रमकः अवज्ञया जनैर्दत्तं तत्कदन्नं भुञ्जानः शक्रादपि शङ्कते, यदुत-'अयं ममैतदुद्दालयिष्यति' तथाऽयमपि जीवो महामोहोपहतः तद्द्रविणकलत्रादिकं कथञ्चित्तावता क्लेशाजालेनोपार्जितं यदाऽनुभवति तदा बिभेति तस्करेभ्यः, त्रस्यति नरपतिभ्यः, कम्पते भयेन दायादेभ्यः, उद्विजते याचकेभ्यः, किं बहुनाऽत्र जल्पितेन ?, अत्यन्तनिःस्पृहमुनिपुङ्गवेभ्योऽपि शङ्कते यदुतैते महता वचनरचना-टोपेन मां प्रतार्य नूनमेतद् ग्रहीतुमिच्छन्ति । तथाविधगाढमूर्च्छाविषाभिभूत-चित्तश्चिन्तयत्येवं-हन्त धक्ष्यते ममैतद्द्रविणजातं चित्रभानुना, प्लावयिष्यते वा सलिलप्रवाहेन, हरिष्यते वा चौरादिभिः अतः सुरक्षितं करोमि, ततोऽसहायः शेषजनाविश्रम्भितया रात्रावुत्थाय खनत्यतिदूरं भूतलं, निधत्ते तत्तत्र निभृतसञ्चारः, पुनः पूरयित्वा गर्त्तं कुरुते समं भूतलं, विकिरति तस्योपरि धूलिकचवरादिकं, सम्पादयति किलालक्ष्यं स्वाकूतेन, मा पुनर्न ज्ञास्यामि स्वदेशमिति विधत्ते विविधानि चिह्नानि, प्रयोजनान्तरेण तद्देशेन सञ्चरन्तमपरं जनं मुहुर्मुहुर्निभालयति,

१. मार्त्तध्यानेन । २. नास्ति प्रत्यन्तरे । ३. ०मात्तुष्ट० पा. । ४. न विज्ञापयति प्र. । ५. ०तिलङ्घते प्र. ।

कथञ्चित्तद्देशे यान्तीं तद्दृष्टिं शङ्कते-आ ज्ञातमेतेन, अतो मूर्च्छादन्दह्यमानमानसो न लभते रात्रौ निद्रां, पुनरुत्थाय तत्प्रदेशात्तदुत्खनति, निधत्ते च प्रदेशान्तरे, निरीक्षते पुनः पुनर्दिगन्तरेषु सभयं निक्षिपंश्चक्षुः, यदुत-मां कश्चिद्द्रक्ष्यतीति, व्यापारान्तरमपि स केवलं कायेन करोति चेतस्तु तत्प्रतिबन्धबन्धनबद्धं ततः स्थानादन्यत्र पदमपि न चलतीति । अथ कथञ्चित्तथाविधयत्नशतैरपि तेन रक्ष्यमाणमपरो लक्षयेत् गृह्णीयाच्च ततोऽसावकाण्डवज्रपातनिर्दलितशरीर इव हा ! तात ! हा मातर्हा भ्रातरिति विक्लवमारा(र)ट्यमानः सकलविवेकिलोकं करुणा-परीतचित्ततां प्रापयति, अतिमूर्च्छाव्याघाताघ्रातचेतनो[1] म्रियते वा । तदिदं धनलव-प्रतिबद्धचेतोवृत्तीनां विलसितमुपदर्शितम् । तथा गृहिणीप्रतिबन्धग्रहगृहीतविग्रहः अपि ईर्ष्याशल्यवितुद्यमानमानसः खल्वेष जीवस्तस्याः परवीक्षणरक्षणाक्षणिकः सन्न निःसरति गेहात्, न स्वपिति रजन्यां, त्यजति मातापितरौ, शिथिलयति बन्धुवर्गान्, न ददाति परमसुहृदोऽपि स्वगृहे ढौकं, अवधीरयति धर्म्मकार्याणि, न गणयति लोकवचनीयतां, केवलं तस्या एव मुखमनवरतमीक्षमाणस्तामेव च परमात्ममूर्त्तिमिव योगी निवृत्ताशेषव्यापारो ध्यायन्नेवास्ते, तस्य च यदेव सा कुरुते तत्सुन्दरं यदेव सा भाषते तदेवानन्दकारि यत्सा विचिन्तयति तदेवेङ्गिताकारै-र्विज्ञायासौ सम्पादनायार्हं मन्यते । एवञ्चा-कलयति मोहविडम्बितेन मनसा यदुतेयं ममानुरक्ता हितकारिणी, न चान्येदृशी सौन्दर्यौदार्यसौभाग्यादिगुण-कलापकलिता जगति विद्यते । अथ कदाचित्तां मातेति भगिनीति देवतेत्यपि मन्यमानः परो वीक्षते, ततोऽसौ मन्दः मोहात् क्रुध्यतीव विह्वलीभवतीव मूर्च्छतीव म्रियत इव किं करोमीति न जानीते । अथ सा वियुज्यते म्रियते वा, ततोऽ-सावप्याक्रन्दति परिदेवते म्रियते वा, अथ सा कथञ्चिद्दुःशीलतया परपुरुषचारिणी स्यात् परपुरुषा वा बलात्ता समाक्रम्य गृह्णीयुः ततोऽसौ महामोहविह्वलो यावज्जीवं हृदयदाहेन जीर्यते प्राणैर्वा वियुज्यते दुःखासिकातिरेकेणेति । तदेवमेकैक-वस्तुप्रतिबन्धबद्धहृदयोऽयं जीवो दुःखपरम्परामासादयति, तथापि विपर्यस्ततया तद्रक्षणप्रवणमनाः सर्वथा शङ्कते ममेदमयं हरिष्यतीति ।

जीवस्यातृप्तिमत्त्वम् ।

यथा च- 'तस्य रोरस्य तेन कदन्नेनोदरपूरं पूरितस्यापि न तृप्तिः सम्पद्यते प्रत्युत प्रतिक्षणं सुतरां बुभुक्षाऽभिवर्धते' इत्युक्तं, तथाऽस्यापि जीवस्यानेन धनविषयकलत्रादिना कदन्नप्रायेण पूर्यमाणस्यापि नाभिलाषविच्छेदः, किन्तर्हि ?,

१. ०व्याघातचेतनः प्र. ॥ ०व्याघ्रातचेतनो चे. प्र. ।

गाढतरमभिवर्द्धते तत्तर्षः । तथाहि- यदि कथञ्चिद्द्रविणशतं सम्पद्यते ततः सहस्रमभिवाञ्छति, अथ तदपि सञ्जायते ततो लक्षमाकाङ्क्षति तत्सम्पत्तावपि कोटीमभिलषति, तल्लाभे राज्यं प्रार्थयति, अथ राजा जायते ततश्चक्रवर्त्तित्वं मृगयते तत्सम्भवेऽपि विबुधत्वमन्विच्छति, अथ देवत्वमप्यास्कन्देत्ततः शक्रत्वमन्वेषयते अथेन्द्रतामपि लभते ततोऽप्युत्तरोत्तरकल्पाधिपतित्वपिपासापर्यासितचेतसो नास्त्येवास्य जीवस्य मनोरथपरिपूर्त्तिः । यथा हि गाढग्रीष्मे समन्ताद्दवदाहतापितशरीरस्य पिपासाभिभूतचेतनस्य मूर्च्छया पतितस्य कस्यचित्पथिकस्य तत्रैव स्वप्नदर्शने सुबहून्यपि प्रबलकल्लोलमालाकुलानि महाजलाशयकदम्बकानि पीयमानान्यपि न तर्षापकर्षकं मनागपि सम्पादयन्ति तथाऽस्यापि जीवस्य धनविषयादीनि । तथाहि- अनादौ संसारे विपरिवर्त्तमानेनानन्तशः प्राप्तपूर्वा देवभवेषु निरुपचरित-शब्दाद्युपभोगाः, आसादितान्यनन्तान्यनर्घेयरत्नकूटानि, विलसितं खण्डितरतिविभ्रमैः सह विलासिनीसार्थैः, क्रीडितं त्रिभुवनातिशायिनीभिर्नानाक्रीडाभिः, तथाऽप्ययं जीवो महाबुभुक्षाक्षामोदर इव शेषदिनभुक्तवृत्तान्तं न किञ्चिज्जानाति, केवलं तदभिलाषेण शुष्यतीति ।

अर्थकामविकाराः ।

यत्तूक्तं- 'तत्कदन्नं तेन द्रमकेन लौल्येन भुक्तं जीर्यति, जीर्यमाणं पुनर्वात-विसूचिकां विधाय तं रोरं पीडयतीति' । तदेवं योजनीयम्-यदा रागादिपरीतचित्तोऽयं जीवो धनविषयकलत्रादिकं कदन्नकल्पं स्वीकरोति तदाऽस्य कर्म्मसञ्चयलक्षण-मजीर्णं सम्पद्यते, ततश्च यदा तदुदयद्वारेण जीर्यति तदा नारकतिर्यङ्नरामरभव-भ्रमणलक्षणां वातविसूचिकां विधायैनं जीवं नितरां कदर्थयति, यथा च तत्कदन्नं तस्य सर्वरोगाणां निदानं पूर्वोत्पन्नरोगाणां चाभिवृद्धिकारणमत्यर्थमभिहितं तथेदमपि रागग्रस्तचित्तेनानेन जीवेनोपभुज्यमानं विषयादिकं महामोहादिलक्षणानां प्रागुपवर्णितानां समस्तरोगाणां भविष्यतां कारणं पूर्वनिर्वर्णितानां[१] पुनरभिवृद्धिहेतुभूतं वर्त्तते ।

बुद्धेः विपर्यासः ।

यथा च स रोरः- 'तदेव कुभोजनं चारु मन्यते, सुस्वादुभोजनास्वादं तु स्वप्नान्तेऽपि वराको नोपलभत' इत्युक्तं तथाऽयमपि जीवो महामोहग्रस्तचेतो-वृत्तितया यदिदमशेषदोषराशिदूषितमुपवर्णितस्थित्या विषयधनादिकं तदेवाति-सुन्दरमात्महितं च चेतसि कल्पयति, यत्पुनः पारमार्थिकं स्वाधीननिरतिशयानन्द-सन्दोहदायकं महाकल्याणभूत-सच्चारित्ररूपं परमान्नं, तदयं वराको महामोह-

१. पूर्वनिर्वर्त्तितानां प्र. ।

निद्रातिरोहितसद्विवेकलोचनयुगलो[१] न कदाचिदासादयति । तथा हि- यद्ययमनादौ भवभ्रमणे पूर्वमेव तत् क्वचिदलप्स्यत ततोऽशेषक्लेशराशिच्छेदलक्षणमोक्षावाप्तिः, नेयन्तं कालं यावत्संसारगहने पर्यटिष्यत्, यतश्चायमद्यापि बम्भ्रमीति ततो नानेन मदीयजीवेन सच्चरणरूपं सद्भोजनं प्रागवाप्तमिति निश्चीयते ।

अचरमावर्त्ते परिभ्रमणम् ।

यत्पुनरभ्यधायि यथा- 'तददृष्टमूलपर्यन्तं नगरमुच्चावचेषु गेहेषु त्रिक-चतुष्कचत्वरादिषु, नानारूपासु च रथ्यासु पर्यटताऽनवरतमश्रान्तचेतसाऽनेन रोरेणानन्तशः परावर्तितमिति' तदपि सर्वमत्र समानं विज्ञेयं, यतोऽमुनापि जीवेनानादितया कालस्य भ्रमताऽनन्तपुद्गलपरावर्त्ताः पर्यन्तं नीताः ।

अनादिभवः ।

यथा च तस्य- 'भ्रमतो द्रमकस्य तत्र नगरे न ज्ञायते कियान् कालो लङ्घित इत्युक्तं' तथा जीवभवभ्रमणकालकलनमपि न प्रतीतिगोचरचारितामनु-भवति, निरादितया तत्परिच्छेदस्य कर्त्तुमशक्तेरिति । तदेवमत्र संसारनगरोदरे "मदीयजीवरोरोऽयं कुविकल्पकुतर्ककुतीर्थिकलक्षणैर्दुर्दान्तडिम्भसङ्घातैस्तत्त्वाभि-मुख्यरूपे शरीरे विपर्याससम्पादनलक्षणया ताडनया प्रतिक्षणं ताड्यमानो महा-मोहादिरोगव्रातग्रस्तशरीरस्तद्वशेन नरकादियातनास्थानेषु महावेदनोदय[२]दलित-स्वरूपोऽत एव विवेकविमलीभूतचेतसां कृपास्थानं पौर्वापर्यपर्यालोचनविकलान्तः-करणतया तत्त्वावबोधविप्रकृष्टोऽत एव प्रायः सर्वजीवेभ्यो जघन्यतमोऽत एव धनविषयादिरूपकदन्नदुराशापाशवशीकृतः कथञ्चित्तल्लेशलाभतुष्टोऽपि तेनातृप्तचेता-स्तदुपार्जनवर्द्धनसंरक्षणप्रतिबद्धान्तःकरणस्तद्द्वारेण च गृहीतनिबिडगुरुतराष्ट-प्रकारकर्मभाररूपानिष्ठितापथ्यपाथेयस्तदुपभोगद्वारेण विवर्द्धमानरागादिरोगगण-पीडितस्तथापि विपर्यस्तचित्ततया तदेवानवरतं भुञ्जानोऽप्राप्तसच्चारित्ररूपपरमान्ना-ऽऽस्वादोऽरघट्टघटीयन्त्रन्यायेनानन्तपुद्गलपरावर्त्तान् समस्तयोनिस्थानास्कन्दनद्वारेण पर्यटित इति ।"

अधुना पुनरस्य यत्सम्पन्नं तदभिधीयते । इह च- त्रिकालविषयतयाऽस्य व्यतिकरस्य विवक्षया समस्तकालाभिधायिभिरपि प्रत्ययैरत्र सर्वत्रापि कथाप्रबन्धे निर्देशः सङ्गतो द्रष्टव्यः, यतो विवक्षया कारकवत्कालोऽपि वस्तुस्थित्यैकस्वरूपेऽपि वस्तुनि नानारूपः प्रयुक्तो दृष्टोऽभीष्टश्च शब्दविदां, यथा योऽयं मार्गो गन्तव्यः आपाटलिपुत्रात् तत्र कूपोऽभूदभवच्च, बभूव, भविष्यति, भवितेति वा, एते

१. लोचनात्कदाचिदा० प्र० । २. ०दया[illegible]रूपो प्र. ।

सर्वेऽपि कालनिर्देशा एकस्मिन्नपि कूपाख्ये वस्तुनि विवक्षावशेन साधवोभवन्तीत्यलमप्रस्तुतविस्तरेणेति ।

जिनेश्वरस्य सुस्थितनृपता ।

तत्र योऽसौ तत्स्वभावतया 'समस्तभूतसङ्घातात्यन्तवत्सलहृदयः प्रख्यातकीर्त्तिस्तस्मिन्नगरे सुस्थिताभिधानो महानरेन्द्रो दर्शितः', स इह परमात्मा जिनेश्वरो भगवान् सर्वज्ञो विज्ञेयः । स एव हि प्रलीनाशेषक्लेशराशितयाऽनन्तज्ञानदर्शनवीर्यतया निरुपचरितस्वाधीननिरतिशयानन्तानन्दसन्दोहस्वरूपतया च परमार्थेन सुस्थितो भवितुमर्हति, न शेषा अविद्यादिक्लेशराशिवशवर्तिनः, अतिदुःस्थितत्वात्तेषाम्, स एव च भगवान् समस्तभूतसङ्घातस्यापि सूक्ष्मरक्षणोपदेशदायितयाऽक्षेपेण मोक्षप्रापणप्रवणप्रवचनार्थप्रणेतृतया च स्वभावेनैवातिवत्सलहृदयः स एव च प्रख्यातकीर्तिः निःशेषामरनरविसरनायकैः पुरुहूतचक्रवर्त्यादिभिः, यतः स एव प्रशस्तमनोवाक्कायव्यापारपरायणैरनवरतमभिष्टूयते, अत एव चासावेवाविकलं महाराजशब्दमुद्वोढुमर्हति ।

श्रुतानां राजद्वारोपमा ।

यथा च स रोरः- 'पर्यटंस्तस्य मन्दिरद्वारं कथञ्चित्प्राप्तः, तत्र च स्वकर्मविवरो नाम द्वारपालस्तिष्ठति, तेन च कृपालुतया तत्र राजभवने प्रवेशित इत्युक्तं' तदेवमिह योजनीयम्-तत्र यदाऽस्य जीवस्यानादिमता यथाप्रवृत्तसञ्ज्ञेन करणेन कथञ्चिद् घर्षणघूर्णनन्यायेनायुष्कवर्जितानां सप्तानां कर्मप्रकृतीनां स्थितेः समस्ता अपि सागरोपमकोटीकोटयः पर्यन्तवर्तिनीमेकां सागरोपमकोटीकोटिं विहाय क्षयमुपगता भवन्ति, तस्या अपि कियन्मात्रं क्षीणं, तदाऽयं जीवस्तस्यात्मनृपतेः सम्बन्धि यदेतदाचारादिदृष्टिवादपर्यन्तं द्वादशाङ्गं परमागमरूपं तदाधारभूतचतुर्वर्णश्रीश्रमणसङ्घलक्षणं वा मन्दिरं तस्य द्वारि प्राप्तोऽभिधीयते, तत्र च प्रवेशनप्रवणः-स्वस्य-आत्मीयस्य कर्मणो विवरो-विच्छेदः स्वकर्मविवरः स एव यथार्थाभिधानो द्वारपालो भवितुमर्हति, अन्येऽपि रागद्वेषमोहादयस्तत्र द्वारपाला विद्यन्ते, केवलं तेऽस्य जीवस्य प्रतिबन्धका न पुनस्तत्र प्रवेशकाः, तथाहि- अनन्तवारान् प्राप्तः प्राप्तोऽयं जीवस्तैर्निराक्रियते । यद्यपि क्वचिदवसरे तत्र तेऽपि प्रवेशयन्त्येनं तथापि तैः प्रवेशितो न परमार्थतः प्रवेशितो भवति, रागद्वेषमोहाद्याकुलितचित्ता यद्यपि यतिश्रावकादिचिह्नाः क्वचिद्भवन्ति तथापि ते सर्वज्ञशासनभवनाद् बहिर्भूता द्रष्टव्या इत्युक्तं भवति, ततश्चायं जीवस्तेन स्वकर्मविवरद्वारपालेन तावतीं भुवं प्राप्तो ग्रन्थिभेदद्वारेण सर्वज्ञशासनमन्दिरे प्रवेशित इति युक्तमभिधीयते ।

सर्वज्ञशासनम् ।

यथा च तेन कथानकोक्तेन 'तद्राजभवनमदृष्टपूर्वमनन्तविभूतिसम्पन्नं राजामात्यमहायोधनियुक्तकतलवर्गिकैरधिष्ठितं स्थविराजनसनाथं सुभटसङ्घाताकीर्णं विलसद्विलासिनीसार्थं निरुपचरितशब्दादिविषयोपभोगविमर्दसुन्दरं सततोत्सवं दृष्टं' तथाऽनेनापि जीवेन वज्रवद्दुर्भेदोऽभिन्नपूर्वश्च संसारे यः क्लिष्टकर्म-ग्रन्थिस्तद्भेदद्वारेण स्वकर्मविवरप्रवेशितेनेदं सर्वज्ञशासनमन्दिरं तथाभूतविशेषणमेव सकलमवलोक्यते ।

शासनस्य राजमन्दिरता ।

दृश्यन्तेऽत्र मौनीन्द्रे प्रवचनेऽपास्ताज्ञानतमःपटलप्रसरा विविधरत्ननिकरा-कारधारका विलसदमलालोकप्रकाशितभुवनभवनोदरा ज्ञानविशेषाः, तथा विरा-जन्तेऽत्र भागवते प्रवचने सम्पादितमुनिपुङ्गवशरीरशोभतया मनोहरमणिखचित-विभूषणविशदाकारतां दधानाः खल्वामर्शौषध्यादयो नानर्द्धिविशेषाः, तथा कुर्वन्ति सुजनहृदयाक्षेपमत्र जिनमतेऽतिसुन्दरतया विचित्रवस्त्रविस्ताराकारबहुविध-तपोविशेषाः, तथा जनयन्ति चित्ताह्लादातिरेकमत्र पारमेश्वरे मते लोलोज्ज्वलां-शुकोल्लोचावलम्बिमौक्तिकावचूलरूपतामाबिभ्राणा रचनासौन्दर्ययोगितया चरण-करणरूपा मूलोत्तरगुणाः, तथाविधेऽत्र जैनेन्द्रदर्शने वर्त्तमानानां धन्यानां वक्त्रसौष्ठव-गन्धोत्कर्षचित्तानन्दातिरेकमुदारताम्बूलसन्निभं सत्यवचनं, तथा व्याप्नुवन्ति स्वसौरभोत्कर्षेण दिक्चक्रवालमत्र भागवते मते मुनिमधुकरनिकरप्रमोदहेतुतया विचित्रभक्तिविन्यासग्रथिततया मनोहारिकुसुमप्रचयाकारधारकाण्यष्टादशशीलाङ्ग-सहस्राणि, तथा निर्वापयति मिथ्यात्वकषायसन्तापानुगतानि भव्यसत्त्वशरीराणि गोशीर्षचन्दनादिविलेपनसन्दोहदेश्यतां दधानमत्र पारमेश्वरदर्शने सम्यग्दर्शनम् ।

शासनप्राप्तिफलम् ।

यतश्चात्र सर्वज्ञोपज्ञे सज्ज्ञानदर्शनचारित्रप्रधाने प्रवचने वर्त्तन्ते ये जीवास्तै-र्महाभागधेयैः स्थगितो नरकान्धकूपः, भग्नस्तिर्यग्गतिचारकावासः, निर्दलितानि कुमानुषत्वदुःखानि, विमर्दिताः कुदेवत्वमानससन्तापाः, प्रलयं नीतो मिथ्यात्व-वेतालः, निष्पन्दीकृता रागादिशत्रवः, जरितप्रायं कर्मनिचयाजीर्णम्, अपकर्णिता जराविकाराः, अपहस्तितं मृत्युभयं, करतलवर्त्तीनि सम्पादितानि स्वर्गापवर्गसुखानि, अथवाऽवधीरितानि तैर्भगवन्मतस्थैर्जीवैः सांसारिकसुखानि, गृहीतो हेयबुद्ध्या समस्तोऽपि भवप्रपञ्चः, कृतं मोक्षैकतानमन्तःकरणम् । न च तेषां परमपदप्राप्तिं प्रति व्यभिचारसशङ्का, 'न ह्युपायः उपेयव्यभिचारी ।' उपायश्चात्रातिहसत्तिकः

परमपदप्राप्तेः सज्ज्ञानदर्शनचारित्रात्मको मार्गः, स च प्राप्तोऽस्माभिरिति । सञ्जाते च तल्लाभे तेषामिति निश्चिता बुद्धिः-नास्त्यतः परं प्राप्तव्यम्, इत्याकलय्य विहितं प्रतिपूर्णमनोरथं चेतः, अत एव तेषां पारमेश्वरमतवर्त्तिनां जन्तूनां नास्त्येव शोको, न विद्यते दैन्यं, प्रलीनमौत्सुक्यं, व्यपगतो रतिविकारः, जुगुप्सनीया जुगुप्सा, असम्भवी चित्तोद्वेगः, अतिदूरवर्त्तिनी तृष्णा, समूलकाषंकषितः सन्त्रासः ।

भव्यसत्त्वानां सात्त्विकत्वम् ।

किन्तर्हि ?, तेषां मनसि वर्त्तते धीरता, कृतास्पदा गम्भीरता, अतिप्रबलमौदार्यं, निरतिशयोऽवष्टम्भः, स्वाभाविकप्रशमसुखामृतानवरतास्वादनजनितचित्तोत्सवानां च तेषां प्रबलरागकलाविकलानामपि प्रवर्द्धते रतिप्रकर्षः, विनिहतमदगदानामपि विवर्त्तते चेतसि हर्षः, समवासीचन्दनकल्पानामपि न सम्भवत्यानन्दविच्छेदः, ततश्च जैनेन्द्रशासनस्थायिनो भव्यसत्त्वाः स्वाभाविकहर्षप्रकर्षामोदितहृदयतया गायन्ति प्रतिक्षणं पञ्चप्रकारस्वाध्यायकरणव्याजेन, नृत्यन्त्याचार्यादिदशविधवैयावृत्त्यानुष्ठानद्वारेण, वल्गन्ति जिनजन्माभिषेकसमवसरणपूजनयात्रादिसम्पादनव्यापारपरतया उत्कृष्टसिंहनादादीनि चित्तानन्दकार्याणि, दर्शयन्ति परप्रवादिनिराकरणचातुर्यमाबिभ्राणाः क्वचिदवसरे आनन्दमर्द्दलसन्दोहान्, वादयन्त्येव भगवतामवतरणजन्मदीक्षाज्ञाननिर्वाणलक्षणेषु पञ्चसु महाकल्याणककालेषु, तस्मादिदं मौनीन्द्रं प्रवचनं सततानन्दं प्रलीनाशेषचित्तसन्तापम्, न चानेन जीवेन क्वचिदपीदं प्राप्तपूर्वं भावसारतया, भवभ्रमणसद्भावादेवेदं निश्चीयते, भावसारमेतल्लाभे हि प्रागेव मोक्षप्राप्तिः सम्पद्येत, तदनेन यत्तद्राजभवनस्य कथानकोक्तस्य विशेषणद्वयमकारि यदुत- 'अदृष्टपूर्वमनन्तविभूतिसम्पन्नमिति', तदस्यापि सर्वज्ञशासनमन्दिरस्य दर्शितम् ।

राजानः सूरयः ।

साम्प्रतं यदुक्तं 'राजामात्यमहायोधनियुक्तकतलवर्गिकैरधिष्ठितमिति' तदस्यापि विशेषणं निदर्श्यते-तत्रेह भगवच्छासनमन्दिरे राजानः सूरयो विज्ञेयाः, त एव हि यतोऽन्तर्ज्वलता महातपस्तेजसा प्रलयीभूतरागादिशत्रुवर्गा बहिश्च प्रशान्तव्यापारतया जगदानन्दहेतवः, त एव च गुणरत्नपरिपूर्णलोकमध्ये प्रभुत्वयोगितया निरुपचरितराजशब्दवाच्याः ।

मन्त्रिण उपाध्यायाः ।

तथा मन्त्रिणोऽत्रोपाध्याया द्रष्टव्याः, यतस्ते विदितवीतरागागमसारतया साक्षाद्भूतसमस्तभुवनव्यापाराः प्रज्ञयाऽवज्ञातरागादिवैरिकसङ्घा राहस्यिकग्रन्थेषु

कौशलशालितया समस्तनीतिशास्त्रज्ञा इत्युच्यन्ते, त एव च सुबुद्धिविभवपरितुलितभुवनतया अविकलममात्यशब्दमुद्वहन्तो राजन्ते । तथा महायोधाः खल्वत्र गीतार्थवृषभा दृश्याः, यतस्ते सत्त्वभावनाभावितचित्ततया न क्षुभ्यन्ति दैविकाद्युपसर्गेषु, न बिभ्यति घोरपरीषहेभ्यः, किम्बहुना ? वैवस्वतसङ्काशमपि परमुपद्रवकारिणं पुरोऽभिवीक्ष्य न त्रासमुपगच्छन्ति, अत एव ते गच्छकुलगणसङ्घानां द्रव्यक्षेत्रकालोप[1]पत्तिमग्नानां पर[2]म्पराकरणद्वारेण निस्तारकारिण इति हेतोर्महायोधाः प्रोच्यन्ते ।

नियुक्तका गणचिन्तकाः ।

नियुक्तकाः पुनरत्र गणचिन्तका ग्राह्याः, त एव यतो बालवृद्धग्लानप्राघूर्णकाद्यनेकाकारासहिष्णुपरिपाल्यपुरुषसमाकुलाः कुलगणसङ्घरूपाः पुरकोटीकोटीर्गच्छरूपांश्चा[3]सङ्ख्यग्रामाकरान् गीतार्थतयोत्सर्गापवादयोः स्थानविनियोगनिपुणाः प्रासुकैषणीयभक्तपानभैषज्योपकरणोपाश्रयसम्पादनद्वारेण सकलकालं निराकुलाः पालयितुं क्षमाः, त एव चाविपरीतस्थित्या आचार्यनियोगकारितया नियुक्तकध्वनिनाऽभिधेया भवितुमर्हन्ति ।

तलवर्गिकाः सामान्यभिक्षवः ।

तलवर्गिकाः पुनरत्र जैने[4]न्द्रशासनभवने सामान्यभिक्षवो ज्ञातव्याः, यतस्ते दत्तावधानाः सम्पादयन्त्याचार्यादेशं, कुर्वन्त्युपाध्यायाज्ञां, विदधति गीतार्थवृषभविनयं, न लङ्घयन्ति गणचिन्तकप्रयुक्तमर्यादां, नियोजयन्त्यात्मानं गच्छकुलगणसङ्घप्रयोजनेषु स्वजीवितव्यव्ययेनापि, निर्वहन्ति तेषामेव गच्छादीनामशिवाद्यपायव्यतिकरेषु, अत एव ते शूरताभक्तताविनीततास्वभावादलं तलवर्गिकशब्दवाच्याः । यतश्चेदं मौनीन्द्रशासनभवनमनुज्ञातं सूरी[5]णां चिन्त्यते सदुपाध्यायै, रक्ष्यते गीतार्थवृषभैः, परिपुष्टिं नीयते गणचिन्तकैर्विहितनिश्चिन्तसमस्तव्यापारं सामान्यसाधुभिरतस्तैरधिष्ठितमित्युच्यते ।

स्थविरा आर्याः ।

साम्प्रतं यदुक्तं– 'स्थविराजनसनाथमिति' तदत्रापि जिनसङ्घसदने योजनीयम्, तत्रेह स्थविरा जनाः खल्वार्यालोका मन्तव्याः, तथाहि– ते तत्र(राजमन्दिरे) प्रमत्तप्रमदालोकनिवारणपरायणा निवृत्तविषयासङ्गाश्च व्यावर्णिताः, एतच्चोभयमपि निरुपचरितमार्यालोकानामेव घटामाटीकते, यतस्त एव धर्मकार्येषु प्रमादपरतन्त्रतया सीदन्तं श्रमणोपासकललनालोकमात्मीयशिष्यिकावर्गं च परोपकारकरण–

१. [illegible]पत्ति० पा. । २. [illegible]० पा. । ३. श्चासङ्ख्यात० पा. । ४. जिनेन्द्र० प्र. । ५. सूरिणा प्र. ।

व्यसनितया भगवदागमाभिहितं महानिर्जराकारणं साधर्मिकवात्सल्यं चानुपालयन्तः स्मारणवारणचोदनादानद्वारेण कापथप्रस्थितमनवरतं निवारयन्ति सन्मार्गे चावतारयन्ति, त एव च विदितविषयविषविषमविपाकतया विषयेभ्यो निवृत्तचित्ताः सन्तो रमन्ते संयमे, क्रीडन्ति तपोविशेषविधानैः[1], रज्यन्तेऽनारतस्वाध्यायकरणे, न सेवन्ते प्रमादवृन्दं, समाचरन्ति निर्विचारमाचार्यादेशमिति ।

सुभटाः श्रमणोपासकाः ।

यच्चोक्तम्- 'सुभटसङ्घाताकीर्णं तद्राजभवनमिति' तेऽत्र भगवच्छासने सुभटसङ्घाताः श्रमणोपासकसमूहा द्रष्टव्याः, यतस्त एव समस्तमपीदं व्याप्नुवन्त्यतिप्रचुरतया, तथाहि- असङ्ख्येया विद्यन्ते देवेषु, सङ्ख्येयाः सन्ति मनुजेषु, भूरिप्रकाराः सञ्ज्ञीतास्ते तिर्यक्षु, बहवः सन्ति नरकेष्विति, त एव च शौर्यौदार्यगाम्भीर्ययोगितया भगवच्छासनप्रत्यनीकानां मिथ्यात्वाध्मातसत्त्वरूपाणां योधसङ्घातानामुच्चाटनचातुर्यं बिभ्राणा निरुपचरितप्रवृत्तिनिमित्तं सुभटशब्दं स्वीकुर्वते, यतश्चैते "सदा ध्यायन्ति सर्वज्ञमहाराजं, समाराधयन्ति सूरिराजवृन्दानि, समाचरन्त्युपाध्यायामात्योपदेशं, प्रवर्तन्ते गीतार्थवृषभमहायोधवचनेन सर्वधर्मकार्येषु, वितरन्ति विधिना सदात्माऽनुग्रहधिया नियुक्तकस्थानीयेभ्यः साधुवर्गोपग्रहनिरतेभ्यो गणचिन्तकेभ्यो वस्त्रपात्रभक्तपानभेषजासनसंस्तारकवसत्यादिकं, नमस्कुर्वन्ति विशुद्धमनोवाक्कायैस्तलवर्गिककल्पमद्यदीक्षितादिभेदभिन्नं सकलमपि सामान्यसाधुजनं, वन्दन्ते भक्तिभरनिर्भरहृदयाः स्थविराजनस्थानीयमार्यालोकं, प्रोत्साहयन्ति समस्तधर्मकार्येषु विलासिनीसार्थस्थानीयं श्राविकाजनं, अनुशीलयन्ति सकलकालं जिनजन्माभिषेकनन्दीश्वरवरद्वीपजिनयात्रामर्त्यलोकपर्वस्नात्रादिलक्षणानि तत्र जिनशासनसदने नित्यनैमित्तिकानि, किं बहुनोक्तेन ?, ते हि भावतः सर्वज्ञशासनं विमुच्य नान्यत्किञ्चित्पश्यन्ति, नाकर्णयन्ति, न जानन्ति, न श्रद्दधते, न रोचयन्ति, नानुपालयन्ति, किन्तर्हि ?, तदेव सकलकल्याणकारणं मन्यन्ते" इति, अतोऽतिभक्ततया सर्वज्ञमहाराजादीनामभिप्रेता इति कृत्वा तस्यैव मन्दिरस्य मध्यवासिनो विनीतमहर्द्धिकमहाकुटुम्बिककल्पास्ते द्रष्टव्याः, अन्यादृशां कुतस्तत्र भवने वास इति ।

विलासिन्यः श्राविकाः ।

तथा यदुक्तं 'विलसद्विलासिनीसार्थं तन्नृपतिगृहमिति' तदत्रापि मौनीन्द्रदर्शने दर्शनीयं, तत्रेह विलसद्विलासिनीसार्थाः सम्यग्दर्शनधरणाणुव्रतचरणजिनसाधुभक्ति-

१. तपोविधानविशेषैः प्र. ।

करणपरायणतया विलासवत्यः श्राविकालोकसङ्घाता विज्ञेयाः, यतश्च ता अपि श्रमणोपासिकाः श्रमणोपासकवत् सर्वज्ञमहाराजाद्याराधनप्रवणान्तःकरणाः सत्यं-(सत्यः)कुर्वन्ति सदाऽऽज्ञाभ्यासं, वासयन्ति दृढतरमात्मानं दर्शनेन, धारयन्त्यणुव्रतानि, गृह्णन्ति गुणव्रतानि, अभ्यस्यन्ति शिक्षापदानि, समाचरन्ति तपोविशेषान्, रमन्ते स्वाध्यायकरणे, वितरन्ति साधुवर्गाय स्वानुग्रहकरमुपग्रहदानं, हृष्यन्ति गुरुपादवन्दनेन, तुष्यन्ति सुसाधुनमस्करणेन, मोदन्ते साध्वीधर्मकथासु, पश्यन्ति स्वबन्धुवर्गाद्[1]धिकतरं साधर्म्मिकजनम्, उद्विजन्ते साधर्म्मिकविकलदेशवासेन, न प्रीयन्तेऽसंविभागितभोगेन, संसारसागरादुत्तीर्णप्रायमात्मानं मन्यन्ते भगवद्धर्माऽऽसेवनेनेति, तस्मात्ता अपि तस्य मौनीन्द्रप्रवचनमन्दिरस्य मध्ये पूजोपकरणाकारास्तेषामेव श्रमणोपासकानां[2] प्रतिबद्धा मुत्कला वा निवसन्ति, याः पुनरेवंविधा न[3] स्युस्ता यद्यपि कथञ्चित्तन्मध्याध्या[4]सिन्यो दृश्येरन् तथाऽपि परमार्थतो बहिर्भूता[5] विज्ञेयाः । भावग्राह्यं हीदं भागवतशासनभवनं, नात्र बहिश्छायया प्रविष्टः परमार्थतः प्रविष्टो भवतीति विज्ञेयम् ।

शासनस्थानामानन्दः ।

तथा-यथा 'तद्राजभवनं निरुपचरितशब्दादिविषयोपभोगविमर्दसुन्दरं' तथेदमपि विज्ञेयं, तथाहि- सर्वेऽपि देवेन्द्रास्तावदेतन्मध्यपा[6]तिनो वर्त्तन्ते, ये चान्येऽपि महर्द्धिकामरसङ्घातास्तेऽपि प्रायो न भगवन्मतभवनाद्बहिर्भूता भवितुमर्हन्ति, ततश्च तथाविधविबुधाधारभूतस्यास्य निरुपचरितशब्दादिविषयोपभोगविमर्दसुन्दरता न दुरुपपादा ।

पुण्यानुबन्धि पुण्यम् ।

तद्वर्णनेन चैतल्लक्षणीयं, यदुत- भोगास्तावत्पुण्योदयेन सम्पद्यन्ते, किन्तु तदेव पुण्यं द्विविधं-पुण्यानुबन्धि पापानुबन्धि च । तत्र ये पुण्यानुबन्धिपुण्योदयसम्पाद्याः शब्दाद्युपभोगास्त एव सुसंस्कृतमनोहरपथ्यान्नवत्सुन्दरविपाकतया निरुपचरितशब्दादिभोगवाच्यतां प्रतिपद्यन्ते, ते हि भुज्यमानाः स्फीततरमाशयं सम्पादयन्ति, ततश्चोदाराभिप्रायोऽसौ पुरुषो न तेषु प्रतिबन्धं विधत्ते, ततश्चासौ तान् भुञ्जानोऽपि निरभिष्वङ्गतया प्राग्बद्धपापपरमाणुसञ्चयं शिथिलयति, पुनश्चाभिनवं शुभतरविपाकं पुण्यप्राग्भारमात्मन्याधत्ते, स चोदयप्राप्तो भवविरागसम्पादनद्वारेण सुखपरम्परया तथोत्तरक्रमेण मोक्षकारणत्वं प्रतिपद्यत इति हेतोः सुन्दरविपाकास्तेऽभिधीयन्ते ।

१. ०संविभागसम्भोगेन प्र० । २. ०ध्यासिनो पा. । ३. द्रष्टव्याः प्र. । ४. ०वतं शा० प्र. । ५. बहिःस्थो यथा प्र. । ६. ०वासिनो प्र. ।

पापानुबन्धि पुण्यम् ।

ये तु पापानुबन्धिपुण्योदयजनिताः शब्दादिविषयानुभवास्ते सद्योघातिविषोपदिग्धमोदकवद्दारुणपरिणामतया तत्त्वतो भोगा एव नोच्यन्ते, यतस्ते मरुमरीचिकाजलकल्लोला इव तदुपभोगार्थं धावतः पुरुषस्य विफलश्रमसम्पादनेन गाढतरं तृष्णामभिवर्द्धयन्ति, न तु सम्पद्यन्ते, कथञ्चित्सम्प्राप्ता अपि ते भुज्यमानाः क्लिष्टमाशयं जनयन्ति, ततश्च तुच्छाभिप्रायोऽसौ पुरुषो[1]ऽन्धीभूतबुद्धिस्तेषु नितरां प्रतिबन्धं विधत्ते, ततस्तान् कतिपयदिवसभाविनो भुञ्जानस्तत्सम्पादकं प्रागुपनिबद्धं पुण्यलवं व्यवकलयति पुनश्चोदग्रगुरुतरपापभरमात्मन्याधत्ते, ततश्च तेनोदयप्राप्तेनानन्तदुःखजलचराकुलं संसारसागरमनन्तकालं स जीवः परावर्त्तते, तेन ते पापानुबन्धिपुण्यसम्पाद्याः शब्दादयो दारुणपरिणामा इत्यभिधीयन्ते ।

अनुषङ्गतो भोगप्राप्तिः ।

येषां तु संसारोदरविवरवर्त्तिनां जन्तुसङ्घातानामवश्यतया ये शब्दादिविषयोपभोगाः सुन्दरपरिणामास्ते नियमतो भगवच्छासनमन्दिरादुक्तन्यायेन न बहिर्भूता वर्त्तन्ते, तस्मादन्यैरपि प्रेक्षापूर्वकारिभिरक्षेपेण मोक्षप्रापकेऽत्र भगवन्मन्दिरे भावतः स्थेयं, अत्र स्थितानामनुषङ्गत एव तेऽपि सुन्दरतरा भोगादयः सम्पद्यन्ते, न तेषामपि सम्पादकोऽन्यो हेतुरित्युक्तं भवति, अत एव चेदं परमेश्वरदर्शनसदनमप्रतिपातिसुखपरम्पराकारणतया सततोत्सवमभिधीयते । तदेवं यथा यावद्विशेषणकलापयुक्तं तद्राजमन्दिरं तेन कथानकोक्तेनावलोकितं तथा तावद्विशेषणकलापोपेतमेवाऽनेनापि जीवेनेदं सर्वज्ञशासनसदनमवलोकितमिति स्थितम् ।

जीवस्य धर्मजिज्ञासा ।

यथा च स कथानकोक्तः 'सततानन्दं तद्राजभवनमुपलभ्य किमेतदिति विस्मितश्चिन्तयति, न चासौ सोन्मादतया तद्विशेषगुणांस्तत्त्वतो जानातीत्युक्तम्' तथाऽयमपि जीवः सर्वज्ञशासनं सञ्जाततकर्मविवरः कथञ्चिदुपलभ्य किमेतद्[2]िति जिज्ञासते, न चायं मिथ्यात्वांशैरुन्मादकल्पैरनुवर्त्तमानैस्तस्यामवस्थायामस्य जिनमतस्य ये विशेषगुणास्तांस्तत्त्वतो जानीते ।

जिनसदनदर्शनप्रमोदः ।

यथा च तस्य कथानकोक्तस्य 'तात्पर्यवशेन लब्धचेतसः सतो हृदयाकूतैः परिस्फुरितं यदुत-यदेतद्राजमन्दिरं सकलाश्चर्यधामास्य स्वकर्मविवरद्वारपालस्य प्रसादेन मयाऽधुना दृश्यते लग्नं, नूनमेतन्न मया कदाचिद् दृष्टं पूर्वं, प्राप्तोऽहमस्य

१. विशेषसुखसाध्यो० प्र. । २. ०मपि प्र. ।

द्वारदेशे बहुशः पूर्वं, केवलं मम मन्दभाग्यतया येऽन्ये द्वारपालाः पापप्रकृतयस्तत्राभूवंस्तैरहं प्राप्तः प्राप्तः कदर्थयित्वा निर्घाटित इति', तदेतत्सर्वं जीवेऽपि समानं, तथाहि- भव्यस्य प्रत्यासन्नभविष्यद्भद्रस्य कथञ्चिदुपलभ्य सर्वज्ञशासनमविदिततद्गुणविशेषस्यापि मार्गानुसारितया भवत्येवंविधोऽभिप्रायः, यदुत- अत्यद्भुतमिदमर्हद्दर्शनं, यतोऽत्र तिष्ठन्ति ये लोकास्ते सर्वेऽपि सुहृद इव बान्धवा इवैकप्रयोजना इव समर्पितहृदया इवैकात्मका इव परस्परं वर्त्तन्ते, तथाऽमृततृप्ता इव निरुद्वेगा इव निरौत्सुक्या इव सोत्साहा इव परिपूर्णमनोरथा इव समस्तजन्तुसङ्घातहितोद्यतचेतसश्च सकलकालं दृश्यन्ते, तस्मात्सुन्दरमिदमद्य मया विज्ञातं न पूर्वं, विमर्शाभावात्; अन्यच्चायं जीवोऽनन्तवारान्[1] ग्रन्थिप्रदेशं यावत्प्राप्तो न चानेन तद्भेदद्वारेण क्वचिदपि सर्वज्ञशासनमवलोकितं, यतो रागद्वेषमोहादिभिः क्रूरद्वारपालकल्पैर्भूयो भूयो निरस्त इति एतावतांऽशेनेदमुपदर्शितं, न पुनस्तस्यामवस्थायाममुं विभागमद्याप्ययं जीवो जानीते चिन्तयति वा ।

सद्विचारश्रेणिः ।

यथा च तस्य कथानकोक्तस्य पर्यालोचनपरायणवृत्तेः सतः पुनरिदं परिस्फुरितं, यदुत- 'येन मया पूर्वमिदं नयनानन्दकारि राजसदनं न दृष्टं, न चास्य दर्शनार्थं कश्चिदुपायः प्राग्विहितः सोऽहं सत्यं निष्पुण्यक एव, कीदृशं राजमन्दिरमिति जिज्ञासामात्रमपि ममाधमस्य कदाचिदपि पूर्वं नासीत्, येन चानेन महात्मना स्वकर्म्मविवरद्वारपालेन कृपापरीतचेतसा भाग्यकलाविकलस्यापि ममेदं दर्शितं सोऽयं मे परमबन्धुभूतो वर्त्तते, एते च धन्यतमा जना येऽत्र राजमन्दिरे सदा निःशेषद्वन्द्वरहिताः प्रमुदितचेतसोऽवतिष्ठन्ते' तदेतदपि समस्तमत्र जीवे योजनीयं, तथाहि- शुभध्यानविशुध्यमानाध्यवसायस्यापि जीवस्य विवर्त्तते चेतसीदं सर्वं सर्वज्ञदर्शनगोचरं क्वचिदवसरे समवसरणदर्शनेन वा, जिनस्नात्रविलोकनेन वा, वीतरागबिम्बनिरीक्षणेन वा, शान्ततपस्विजनसाक्षात्करणेन वा, सुश्रावकसङ्गतेन वा, तदनुष्ठानप्रतिभासेन वा, द्रावितमिथ्यात्वतया मृदूभूतभावस्य, तथाहि- उपपद्यते तदा तद्विचारेणास्य प्रीतिः, शोचति प्रागविचारकमात्मानं, गृह्णाति मार्गोपदेशकं[2] बन्धुबुद्ध्या, बहु मन्यते सद्धर्मनिरतचित्तांश्चान्यलोकान् सद्भावनयेति, तदियता प्रपञ्चेन लघुकर्मणः सन्मार्गाभ्यर्णवर्तिनोऽभिन्नकर्मग्रन्थेर्भिन्नकर्मग्रन्थेर्वा पुरस्कृतसम्यग्दर्शनस्य कियन्तमपि कालं भद्रकभावे वर्त्तमानस्यास्य जीवस्य यो व्यतिकरो भवति स व्यावर्णितः ।

---

१. व्याप्य प्र । २. अन्यदर्शनमार्गोपदेशकं बन्धुबुद्ध्या ।

परमात्मदर्शनम् ।

तदनन्तरमिदानीं सकलकल्याणाक्षेपकारणभूतां परमेश्वरावलोकनां प्राप्नुवतोऽस्य यः प्रपद्यते[1], तत्र योऽसौ कथानकोक्तो रोरो 'लब्धचेतनो यावदित्थं विप्रकीर्णं चिन्तयति तावद् वृत्तान्तान्तरमपरं महाराजावलोकनलक्षणमापतितं' तथेहापि यदाऽयं जीवः सञ्जातस्वकर्म्मलाघवतया सन्मार्गाभिमुखो भद्रकभावे वर्त्तते तदाऽस्य योग्यतया परमात्मावलोकनलक्षणोऽयमपरो वृत्तान्तः सम्पद्यते[2] ।

जिनेश्वरस्य नृपता ।

तत्र 'योऽसौ सुन्दरे प्रासादशिखरे सप्तमे भूमिकातले निविष्टमूर्त्तिरधस्ताद्वर्त्तमानं तददृष्टमूलपर्यन्तं नगरं समस्तं समस्तव्यापारकलापोपेतं सकलकालं समन्तान्निरीक्षमाणस्तस्माद्बहिरपि[3] सर्वत्राप्रतिहतदर्शनशक्तिः सततानन्दो लीलया ललमानो महानरेन्द्रो दर्शितः' स इह निष्कलावस्थायां वर्त्तमानः परमात्मा भगवान् सर्वज्ञो विज्ञेयः, स एव यतो मर्त्यलोकापेक्षया उपर्युपरिस्थायिन्यो भूमिकाकल्पाः सप्तरज्जवः तदात्मको यो लोकप्रासादस्तच्छिखरे वर्त्तते, स एव हि परमेश्वरो युगपदमुं समस्तसंसारविस्तारं विचित्रनगरव्यापाराकारमलोकाकाशं च तद्बहिर्भागकल्पं केवलालोकेन करतलगतामलकन्यायेनावलोकयति, स एव चानन्तवीर्यसुखपरिपूर्णतया सततानन्दो लीलया ललते, नापरो, भवगर्त्तमध्यपतितजन्तुलीलाललनस्य परमार्थतो विडम्बनारूपत्वात् ।

आत्मनि भगवदनुग्रहः ।

यथा च स कथानकोक्तः 'तेन महाराजेन महारोगभराक्रान्ततया गाढबीभत्सदर्शन इतिकृत्वा करुणया विशेषेणावलोकित इत्युक्तम्' तदत्रैवं द्रष्टव्यं- यदाऽयमात्मा निजभव्यतादिपरिपाकवशादेतावतीं कोटिमध्यारूढो भवति तदाऽस्य भवत्येव भगवदनुग्रहः, न तद्व्यतिरेकेण यतो मार्गानुसारिता सम्पद्यते, तदनुग्रहेणैव भवति भावतो भगवति बहुमानो, नान्यथा, स्वकर्मक्षयोपशमादीनां शेषहेतुनामप्रधानत्वात्, ततोऽयमात्मा तस्यामवस्थायां वर्त्तमानोऽमुमर्थमाकलय्य भगवता विशेषेणावलोकित इत्युच्यते, स एव परमेश्वरोऽचिन्त्यशक्तियुक्ततया परमार्थकरणैकतानतया चास्य जीवस्य मोक्षमार्गप्रवृत्तेः परमो हेतुरित्युक्तं भवति, समस्तजगदनुग्रहप्रवणं हि भगवतो[4] निष्कलमपि रूपमिति परिभावनीयं, केवलं तथापि तत् जीवभव्यतां कर्म्मकालस्वभावनियत्यादिकं च सहकारिकारणकलापमवेक्ष्य जगदनुग्रहे व्याप्रियते, तेन न यौगपद्येन समस्तप्राणिनां संसारोत्तार

१. संप्र० प्र. । २. संपश्यतो प्र. । ३. क्षपणं कुर्वाः प्र. । ४. भावतो पा. ।

इति, आलोचनीयमेतदागमानुसारेणेति, तस्माद्भवत्येव भाविकल्याणस्य भद्रकभावे वर्त्तमानस्यास्य जीवस्य भगवदवलोकना ।

सद्दृष्टिपातः सूरेः ।

यथा च 'तां महाराजदृष्टिं तत्र रोरे निपतन्तीं धर्मबोधकराभिधानो महानसनियुक्तो निरीक्षितवानित्युक्तं' तथा परमेश्वरावलोकनां मज्जीवे भवन्तीं धर्मबोधकरणशीलो धर्मबोधकर इति यथार्थाभिधानो मन्मार्गोपदेशकः सूरिः स निरीक्षते स्म, तथाहि- सद्ध्यानबलेन विमलीभूतात्मानः परहितैकनिरतचित्ता भगवन्तो ये योगिनः ते पश्यन्त्येव देशकालव्यवहितानामपि जन्तूनां छद्मस्थावस्थायामपि वर्त्तमाना दत्तोपयोगा भगवदवलोकनाया योग्यतां, पुरोवर्त्तिनां पुनः प्राणिनां भगवदागमपरिकर्मितमतयोऽपि योग्यतां लक्षयन्ति, तिष्ठन्तु विशिष्टज्ञाना इति, ये च मम सदुपदेशदायिनो भगवन्तः सूरयस्ते विशिष्टज्ञाना एव, यतः कालव्यवहितैरनागतमेव तैर्ज्ञातः समस्तोऽपि मदीयवृत्तान्तः, स्वसंवेदनसंसिद्धमेतदस्माकमिति ।

धर्मबोधकरस्य मनोव्यथा ।

यत्पुनः 'तेन धर्म्मबोधकरेण साकूतमानसेन सता तदनन्तरं चिन्तितं यदुत- किमेतदाश्चर्यं मयाऽधुना दृश्यते ?, यतोऽयं सुस्थितो महानरेन्द्रो यस्योपरि विशेषेण दृष्टिं पातयति स पुरुषस्त्रिभुवनस्यापि द्रागेव प्रभुः सञ्जायत इति सुप्रसिद्धमेतत्, अयं पुनर्योऽधुनाऽस्य राज्ञो दृष्टेर्गोचरचारितामनुभवन्नुपलक्ष्यते स द्रमको दैन्योपहतो रोगग्रस्तदेहोऽलक्ष्मीभाजनभूतो मोहोपहतात्माऽतिबीभत्सदर्शनो जगदुद्वेगहेतुस्तत्कथं समस्तदोषराशेरस्य परमेश्वरदृष्टिपातेन सार्द्धं सम्बन्धः ? पौर्वापर्येण विचार्यमाणो न युज्यते, न कदाचनापि दीर्घतरदौर्गत्यभाजिनां गेहेषु अनर्घेयरत्नवृष्टयो निपतितुमुत्सहन्ते, तत्कथमेतदिति विस्मयातिरेकाकुलं नश्चेतः' तदिदं सर्वमत्रापि जीवविषयं सद्धर्म्माचार्यचेतसि वर्त्तमानं योजनीयं, तथाहि- यदाऽयं जीवो नितरां गुरुकर्मतया प्रागवस्थायां समाचरति समस्तपातकानि, भाषते निःशेषासभ्यालीकवचनानि, न मुच्यतेऽनवरतं रौद्रध्यानेन, स एव चाकाण्ड एव कुतश्चिन्निमित्ताच्छुभसमाचार इव सत्यप्रियंवद इव प्रशान्तचित्त इव पुनर्लक्ष्यते, तदा भवत्येव पौर्वापर्यपर्यालोचनचतुराणां विवेकिनां मनसि वितर्को यदुत- न तावत्सुन्दरा मनोवाक्कायप्रवृत्तिः सद्धर्मसाधिका भगवदनुग्रहव्यतिरेकेण कस्यचित्सम्पद्यते, अयं चेहभव एवातिक्लिष्टमनोवाक्कायप्रसरोऽवधारितोऽस्माभिः, तदिदं पूर्वापरविरुद्धमिव प्रतिभासते, यतः कथमेवंविधपापोपहतसत्त्वे भगवदवलोकना प्रवर्त्तते, सा हि प्रवर्त्तमाना जीवस्य मोक्षसम्पादकत्वेन त्रिभुवननाथ-

त्वमक्षेपेण जनयति, तस्मान्नात्र तस्याः सम्भवो लक्ष्यते, यतश्चास्य सुन्दरमनोवाक्कायप्रवृत्तिलेशो[1] दृश्यते, ततोऽन्यथाऽनुपपत्त्या भगवदवलोकनायाः सद्भावोऽत्र निश्चीयते, तदिदमलब्धसन्देहविच्छेदकारणं अस्माकं मनो दोलायते किमिदमाश्चर्यमित्याकूते ।

धर्मबोधकरस्य मनः-समाधिः ।

यथा च तेन तात्पर्येण पर्यालोचयता महानसनियुक्तकेन पश्चान्निश्चितं यदुत- 'सम्भवतोऽस्य द्रमकस्य द्वे कारणे महानरेन्द्रावलोकनायाः, तेन युक्तियुक्त एवास्य पारमेश्वरो दृष्टिपातः, तत्र यस्मादेष सुपरीक्षितकारिणा स्वकर्म्मविवरेण द्वारपालेनात्र भवने प्रवेशितस्तेनोचित एवायं विशेषदृष्टेरित्येकं कारणं, तथा यस्यैतद्भवनमालोक्य नरस्य मनःप्रसादो जायते स महानरेन्द्रस्यात्यन्तवल्लभ इति प्रागेव विनिश्चितमिदं मया, सञ्जातश्चास्य मनःप्रसादो लक्ष्यते, यतो नेत्ररोगपीडाभराक्रान्ते अपि लोचने भवनदिदृक्षया प्रतिसमयमुन्मीलयति[2], तद्दर्शनेन बीभत्सदर्शनमप्यस्य वदनं सहसा प्रसादसम्पत्तेर्दर्शनीयतामासादयति, धूलिधूसराणि चास्य सर्वाङ्गोपाङ्गानि पुलकोद्भेदभाञ्जि दृश्यन्ते, न चैतदन्तर्विवर्त्तमानहर्षव्यतिरेकेण सम्पद्यते, तस्मादिदमस्य नृपभवनपक्षपातलक्षणं परमेश्वरावलोकनाया द्वितीयं कारणमिति ।'

आचार्येण जीवस्य योग्यतापरीक्षणम् ।

तदेतत्सर्वं सद्धर्माचार्या अपि जीवविषयं पर्यालोचयन्तः परिकल्पयन्त्येव, तथाहि- यो जीवो हेतुभिर्लक्ष्यते यथा सञ्जातकर्म्मविवरोऽयं तथा भगवच्छासनमुपलभ्य यस्य प्रादुर्भवति मनःप्रसादः स च भगवान् लक्ष्यते प्रतिक्षणं नेत्रोन्मीलनकल्पया जीवादिपदार्थजिज्ञासया, विभाव्यते प्रवचनार्थलवाधिगमे विकसितवदनकल्पेन संवेगदर्शनेन, निश्चीयते च धूलिधूसरिताङ्गोपाङ्गरोमाञ्चाकारेण सदनुष्ठानलेशप्रवृत्तिविलोकनेन, तस्य जीवस्य सम्पन्ना भगवदवलोकनेति निर्णीयते, तस्मादिहापि निश्चयकरणे तदस्त्येव हेतुद्वयं, यदुत- सञ्जातकर्म्मविवरता भगवच्छासनपक्षपातश्चेति ।

अनुग्रहानुभावः ।

यथा च 'तेन महानसनियुक्तकेन द्रमकगोचरमेतच्चिन्तितं, यदुत- यद्यपीदानीमेष रोराकारमाबिभर्त्ति तथाऽपि महानरेन्द्रावलोकनादेवोत्तरोत्तरक्रमेण सम्भवत्कल्याणपरम्परः कालान्तरेण वस्तुतत्त्वं प्रतिपत्स्यते खल्वेष, नास्त्यत्र सन्देह इति' तथा सद्धर्मगुरवोऽपि परमात्मावलोकनां जीवे विनिश्चित्य तस्य भविष्यद्भद्रतां विगतसन्देहाः स्वहृदये स्थापयन्त्येव ।

---

१. ०मवलब्धस० पा. । २. प्रतिक्षणमयमु० प्र. ।

धर्मबोधकरस्यापि कारुण्यम् ।

यथा च 'असौ महानसनियुक्तकस्तद्द्रमके महानरेन्द्रावलोकनां निर्णीय तदनुवृत्तिवशेन करुणाप्रवणः सम्पन्नः' तथा जीवेऽपि परमात्मावलोकनामाकलय्य सद्धर्मगुरवस्तदाराधनपरायणतयैव करुणाप्रवणमानसाः सञ्जायन्ते, तदनुकम्पया तैरपि भगवानाराधितो भवतीत्यर्थः ।

भद्रकभावफलम् ।

यत् पुनरभ्यधायि, यथा- 'असौ रसवतीपतिः शीघ्रं तत्समीपमादरवशेनाऽऽगच्छत्, गत्वा चैह्येहि भद्र ! दीयते तुभ्यं भिक्षेत्येवं रोरमाकारितवानिति' तदेवमिह योजनीयं-यदाऽस्य जीवस्य पूर्वोक्तन्यायेनानादौ संसारे पर्यटतः परिपक्वा भव्यता, क्षीणप्रायं क्लिष्टकर्म्म स्तोकमास्ते तच्छेषं तेनापि दत्तं रन्ध्रं, प्राप्ता मनुजभवादिसामग्री, दृष्टं सर्वज्ञशासनं, सञ्जाता तत्र सुन्दरबुद्धिः, प्रवृत्ता मनाक् पदार्थजिज्ञासा, समुत्पन्ना कुशलकर्म्मलेशबुद्धिः, अथ चानुवर्त्तन्तेऽद्यापि पापकलाः, तदेवंविधे भद्रकभावे वर्त्तमानस्य सञ्जातायां भगवदवलोकनायां सद्धर्म्माचार्याः प्रादुर्भूततीव्रकरुणापरिणामाः सन्मार्गावतारणार्थं योग्यतां निश्चित्य भावतोऽभिमुखीभवन्ति, तदेतत्तेषां तत्समीपगमनमभिधीयते, सञ्जातप्रसादाश्च कथयन्ति ते तस्मै[१] यथा- "भद्र ! अकृत्रिमोऽयं लोकः, अनादिनिधनः कालः, शाश्वतरूपोऽयमात्मा, कर्मजनितोऽस्य भवप्रपञ्चः, तच्चानादिसम्बद्धं प्रवाहेण मिथ्यात्वादयस्तस्य हेतवः, तत् पुनर्द्विविधं कर्म-कुशलरूपमकुशलरूपं च, यत्तत्र कुशलरूपं तत् पुण्यं धर्मश्चोच्यते, यत् पुनरकुशलरूपं तत्पापमधर्मश्चाभिधीयते, पुण्योदयजनितः सुखानुभवः, पापोदयसम्पाद्यो दुःखानुभवः, तयोरेव पुण्यपापयोरनन्तभेदभिन्नेन तारतम्येन सम्पद्यते खल्वेषोऽधममध्यमोत्तमाद्यनन्तभेदवर्त्तितया विचित्ररूपः संसारविस्तार इति ।"

कुविकल्पानां जन्म ।

ततश्चैवंविधं सद्धर्माचार्यवचनमाकर्णयतोऽस्य जीवस्य ते पूर्वमनादिकुवासनाजनिताः कुविकल्पाः प्रवर्त्तन्ते स्म, यदुत- "अण्डसमुद्भूतमेतत्त्रिभुवनं यदिवेश्वरनिर्मितं ब्रह्मादिकृतं वा प्रकृतिविकारात्मकं वा यदिवा प्रतिक्षणविनश्वरं वा, पञ्चस्कन्धात्मकोऽयं जीवः पञ्चभूतात्मको वा, विज्ञानमात्रं चेदं सर्वं शून्यरूपं वा, न विद्यते वा कर्म, महेश्वरवशादिदं सर्वं नानारूपं वर्त्तत इत्यादयः", ते सर्वेऽपि भीममहायोधदर्शनात्सङ्ग्रामशिरसि प्रत्यनीककातरनरा इव निवर्त्तन्ते ।

१. तदौ सौ प्र. ।

कुविकल्पनाशः ।

ततश्चायं तदा जीवो मन्यते-यदेते महात्मानो मह्यं कथयन्ति तत्सर्वमुपपद्यते, मत्तोऽधिकतरं परीक्षितुं वस्तुतत्त्वमेत एव जानन्ति ततश्च यदुक्तं कथानकं कथयता यदुत-

'कदर्थनार्थमायाताः, पश्चाल्लग्नाः सुदारुणाः ।
दुर्दान्तडिम्भा ये तस्य, दृष्ट्वा तं ते पलायिताः ॥१८५॥'

तदपि योजितं विज्ञेयं, यतः कुविकल्पा एव दुर्दान्तडिम्भाः, त एव जीवं कदर्थयन्ति, तन्निवृत्तिश्च सुगुरुसम्पर्केणेति ।

सन्मार्गदेशना ।

तदेवमपगतेषु सकलेषु कुविकल्पेषु यदाऽयं जीवः सद्धर्मगुरूणां तद्वचनाकर्णनस्पृहया मनागभिमुखो भवति तदा ते परहितकरणैकव्यसनितया सन्मार्गदेशनां कुर्वाणाः खल्वेवमाचक्षते यदुत- "आकर्णय भो भद्र ! संसारे पर्यटतोऽस्य जीवस्य धर्म एवातिवत्सलहृदयः पिता, धर्म एव गाढस्नेहबन्धुरा जनयित्री, धर्म एवाभिन्नहृदयाभिप्रायो भ्राता, धर्म्म एव सदैकस्नेहरसवशा भगिनी, धर्म एव समस्तसुखखानीभूताऽनुरक्ता गुणवती भार्या, धर्म एव विश्वासस्थानमेकरसमनुकूलं सकलकलाकलापकुशलं मित्रं, धर्म एव सुरकुमाराकारधारकश्चित्तानन्दातिरेकहेतुस्तनयो धर्म एव शीलसौन्दर्यगुणलब्धजयपताकाकुलोन्नतिनिमित्तभूता दुहिता, धर्म्म एवाव्यभिचारी बन्धुवर्गः, धर्म एव विनीतः परिकरः, धर्म एव नरेश्वरता, धर्म एव चक्रवर्त्तित्वं, धर्म्म एव विबुधभावः, धर्म एवामरेश्वरता, धर्म एव वज्राकारो लावण्यापकर्णितभुवनो जरामरणविकारविकलः कायः, धर्म एव समस्तशास्त्रार्थशुभशब्दग्रहणचतुरं श्रोत्रं, धर्म एव भुवनालोकनक्षमे कल्याणदर्शने लोचने, धर्म एव मनःप्रमोदहेतवोऽनर्घ्येया रत्नराशयः, धर्म एव चित्ताह्लादविधायिनो विषघातनाद्यष्टगुणोपेताः कनककूटाः, धर्म एव परनिराकरणदक्षं चतुरङ्गं बलं, धर्म एवानन्तरतिसागरावगाहनहेतुभूतानि विलासस्थानानि, किं बहुना जल्पितेन ?, धर्म एवैको निर्विघ्नानन्तसुखपरम्पराकारणं, नापरं किञ्चिदपी" त्येवं च कथयति मधुरभाषिणि भगवति धर्मगुरौ भवत्यस्य जीवस्य मनाक् चित्ताक्षेपः, तद्वशेन विस्फारयतीक्षणयुगलं, दर्शयति वदनप्रसन्नतां, त्यजति विकथादीनि विक्षेपान्तराणि, क्वचिद्द्रावितहृदयो विधत्ते सस्मितं वक्त्रकुहरं, ददाति नखस्फोटिकां, ततो भगवन्तः सूरयो मनाग् प्रविष्टरसं तमाकलय्येत्थमभिदधते यदुत- 'सौम्य ! स धर्मश्चतुर्विधो भवति' तद्यथा- दानमयः शीलमयस्तपोमयो भावनामयश्चेति, अतो

"यदि भवतोऽस्ति सुखाकाङ्क्षा ततोऽयमनुष्ठातुं चतुर्विधोऽपि युज्यते भवता, दीयतां सुपात्रेभ्यो यथाशक्त्या दानं, क्रियतां समस्तपापेभ्यो वा स्थूलपापेभ्यो वा प्राणातिपाताद्वा मृषावादाद्वा चौर्यकरणाद्वा परदारगमनाद्वा अपरिमितग्रहणाद्वा रात्रिभोजनाद्वा मद्यपानाद्वा मांसभक्षणाद्वा सजीवफलास्वादनाद्वा मित्रद्रोहाद्वा गुर्वङ्गनागमनाद्वा अन्यस्माद्वा शक्यपरिहारान्निवृत्तिः, तथा विधीयतां यथाशक्ति कश्चित्तपोविशेषः, भाव्यतामनवरतं शुभभावना भवता, येन ते सम्पद्यन्ते निःसंशय-मिहामुत्र च सकलकल्याणानी"ति ।

भिक्षादानाह्वानोपनयः ।

तदनेन यत्तदुक्तमासीत्कथानके यथा- 'महानसनियुक्तकस्तं रोरं समाहूय भिक्षाचरोचिते भूभागे स्थापितवान्, ततस्तद्भिक्षादानार्थं परिजनमादिष्टवान्, तदनन्तरं तद्दया नाम तद्दुहिता सा परमान्नमादायातिसुन्दरं त्वरया तद्दानार्थमुपस्थितेति' तत्सर्वं योजितं विज्ञेयम् । तथाहि- इह धर्मगुणवर्णनं जीवस्याऽऽकारणकल्पं विज्ञेयं, तच्चित्ताक्षेपो भिक्षाचरोचितभूभागस्थापनतुल्यो द्रष्टव्यः, धर्मभेदवर्णनं परिजनादेशसमं मन्तव्यं, तस्यैव गुरोर्या जीवस्योपरि कृपा सैव तद्दया नाम्नी दुहिता विज्ञेया, चतुर्विधधर्मानुष्ठानकारणं सुन्दरपरमान्नग्रहणसमानं विज्ञेयं, तच्च सद्धर्माचार्यानुकम्पयैव जीवं प्रत्युपढौकयति नापरो हेतुरिति विज्ञेयम् ।

द्रमकस्य कुविकल्पकल्लोलमालाः ।

यत् पुनरभिहितं यदुत- "आकारणसमनन्तरं तं तथाभूतमत्यादरमालोक्य स रोरश्चिन्तयति स्म, यथा-मामन्यदा भिक्षां प्रार्थयमानमपि लोका निराकुर्वन्ति, तिरस्कारपूर्वं वा किञ्चिद्ददति, अधुना पुनरेष सुवेषो नरेन्द्राकारः पुरुषः स्वयमागत्य मामाकारयति भिक्षा ते दीयत इति च मामुपप्रलोभयति, तत्किमिदमाश्चर्यम् ?, ततस्तुच्छाभिप्रायवशेन पर्यालोचयतस्तस्य चेतसि परिस्फुरितं, हन्त-नैवैतत्सुन्दरं मम प्रतिभासते, मन्मोषणार्थः खल्वेष प्रारम्भो, यतो भृतप्राय-मिदं भिक्षाया भाजनं मामकीनं, तदेष विजने नीत्वा मां निश्चितमेतदुद्दालयिष्यति, एवञ्च स्थिते किं मयाऽधुना विधेयम् ?, किमित एव स्थानात् सहसा नश्यामि ?, उतोपविश्य तावद्भक्षयामीदं भाजनस्थं भोजनम् ?, आहोस्विन्न कार्यं मम भिक्षयेति प्रतिषेधं विधाय पदमपि न चलामि ?, किं वा वञ्चयित्वैनं पुरुषं कुत्रचित् सत्वरं प्रविशामि ?, कथं कुर्वतो ममास्मान्मोक्षो भविष्यतीति न जाने । यावदेवं निश्चिन्वन् विकल्पमालाकुलचेताश्चिन्तयति तावत्तस्य प्रवर्त्तते प्रबलं भयं, प्रसर्प्पति

तृष्णा, शुष्यति हृदयं, विह्वलीभवत्यन्तरात्मा, [1]स्तब्धातिरेकाभिभूतचित्तवृत्तेः संरक्षणानुबन्धि प्रादुर्भूतं महारौद्रध्यानं, निरुद्धः करणग्रामप्रसरः, मीलिते विलोचने, नष्टा चेतना न जानीते क्वाहं नीतः कुत्र वा स्थितः ?, केवलं निखातकाष्ठकील इवोर्ध्वाकारोऽवतिष्ठते। सा तु तद्दया गृहाणेदं भोजनमिति भूयो भूयः समाकुला व्याहरति स्म, तथाऽपि स निष्पुण्यको द्रमकः सर्वरोगकरं तुच्छं यत्तदात्मीयं कदशनं तत्संरक्षणानुबन्धेन नष्टात्मा तां कन्यकां समस्तरोगहरामृत-स्वादपरमान्नदानार्थं व्याहरन्तीं वराको नावबुध्यत इति।"

हितैषिण्यपि अविश्वासः।

तदिदं समस्तं जीवेऽपि समानमवगन्तव्यं, तथाहि-यदाऽस्य हितचिकीर्षया भगवन्तः सद्धर्मगुरवो विस्तरेण धर्म्मगुणानुपवर्ण्य पुनश्चतुर्विधधर्मानुष्ठानमुपदिशन्ति तदाऽयं जीवो मिथ्याज्ञानमहातमःकाचपटलतिमिरकामलावलेपलुप्तविवेक-लोचनयुगलदीधितिप्रसरोऽनादिभवाभ्यस्तमहामिथ्यात्वोन्मादसन्तापविधुरितहृदयः प्रबलचारित्रमोहनीयरोगकदम्बकविह्वलचेतनस्तत्र विषयधनकलत्रादिकया गाढ-[2]मूर्छयाऽभिभूतचित्तवृत्तिः सन्नेवं चिन्तयति-यावदहं पूर्वं धर्म्माधर्म्मविचारपर्येषणां नाकार्षं तावदेते श्रमणाः क्वचिदुपलभ्यमाना अपि न मम वार्त्तामपि पृष्टवन्तो, यद्यपि तत् कथञ्चित् क्वचिदवसरे मां धर्मगोचरं किञ्चिद् ब्रूयुः तथाऽप्यनादरेण वचनं वा द्वेषेण वा, इदानीं पुनर्मां धर्माधर्मजिज्ञासापरमवगम्य गतोऽयमस्मा-कमादेशगोचरमिति मत्वा स्वगलतालुशोषमवगणय्योच्चैर्ध्वनिना महता वचन-रचनाटोपेन स्वयमदृष्ट एवैष लोकप्रकाशः श्रमणो मम पुरतो धर्मगुणानुपवर्णयति मां चाक्षिप्तचित्तमुपलभ्य दानं दापयति, शीलं ग्राहयति, तपश्चारयति, भावनां भावयति, तदियतोऽकाण्ड एव स्फुटाटोपस्यास्य हन्त को गर्भार्थः ?, आ ज्ञातम्, अस्ति मे सुन्दरकलत्रसङ्ग्रहः, विद्यते नानाकारो द्रविणनिचयः, सम्भवति भूरिरूपो धान्यप्राग्भारः, समस्ति सम्पूर्णं चतुष्पदकुप्यादिकं, नूनं तत् ज्ञातमेतेन, तदेषोऽत्र तात्पर्यार्थो यदुत-दीक्षा ते दीयते रजस्ते पात्यते बीजदा[3]हस्ते क्रियते। कुरु लिङ्गपूरणं, विधेहि गुरुपादपूजनं, निवेदय स्वकलत्रधनकनकादिकं समस्त-सर्वस्वं गुरुपादेभ्यः, पुनस्तैरनुज्ञातमनुभवितेतस्त्वमेवं विदधानः पिण्डपातेन शिवीभविष्यसीत्येवं वचनरचनया विप्रतार्य शैवाचार्य इव मामेष श्रमणको मुमुषति यदिवा भूरिफलं सुवर्णदानं, महोदयं गोदानम्, अक्षय्यं पृथिवीदानम्, अतुलं पूर्त्तधर्म्मकरणम्, अनन्तगुणं वेदपारगे दानं, यदि पुनर्गौर्विज्ञायमाना

१. मूर्छा० प्र.। २. मूर्छतया प्र.। ३. दानं हस्ते।

निर्गतवत्सखुरमुखा सचेला कनकशृङ्गी रत्नमण्डिता सोपचारा द्विजेभ्यो दीयते ततश्चतुरुदधिमेखला सग्रामनगराकरा सशैलकानना पृथिवी तेन दत्ता भवति, सा चाक्षय्यफला सम्पद्यते, इत्येवं मुग्धजनवञ्चनपरैः कूटश्लोकरचितग्रन्थैर्मां विप्रलभ्य द्विजातिरिव नूनमेष श्रमणो मे द्रविणजातं जिहीर्षति। अथवा कारय रमणीयतरान् विहारान्, वासय तेषु बहुश्रुतान्, पूजय सङ्घं, प्रयच्छ भिक्षुभ्यो दक्षिणां, मीलय सङ्घसम्बन्धिनि कोशे स्वीयं द्रविणजातं, निक्षिप सङ्घसम्बन्धिन्येव कोष्ठागारे स्वधान्यसञ्चयं, समर्पय सङ्घसम्बन्धिन्यामेव सञ्ज्ञातौ स्वकीयं चतुष्पदवर्गं, भव बुद्धधर्मसङ्घशरणः। एवं ते कुर्वतोऽचिराद् बुद्धपदं भविष्यतीत्येवं वाचालविरचित-मायाजालेनात्मीयशास्त्रसन्दर्भेण रक्तभिक्षुरिव मां विसंवाद्य (विसंवाह्य) निश्चितमेष श्रमणो मदीयसर्वस्वं लातुमभिकाङ्क्षति। यद्वा क्रियतां सङ्घभक्तिं, भोज्यन्तामृषयो, दीयन्तां सुन्दरखाद्यानि, उपनीयन्तां मुखक्षेपणानि, दानमेव गृहस्थस्य परमो धर्मः तत एव सम्पद्यते संसारोत्तार इत्येवं मामुपप्रलोभ्य स्वशरीरपोषणपरो दिगम्बर इव मदीयधनमेष श्रमणो निर्वाहयिष्यति। अन्यथा कथमेवंविधोऽस्य ममोपरि प्रपञ्चकथनरूपोऽत्यादरः स्यात् ?

मिथ्यादृक्त्वे विकल्पाः।

तदिदमिह तत्त्वं-तावदेवैते सुन्दराः श्रमणाः यावन्नोपलभ्यन्ते यावच्चैतेषां न वशवर्त्तिभिर्भूयते, वशवर्त्तिनं पुनर्मुग्धजनं श्रद्धालुमवगम्यैते मायाविनो नाना-वचनरचनया विप्रतार्य मदीयसर्वस्वमपहरन्ति, नास्त्यत्र सन्देहः, ततो मयाऽदुनाऽनेन श्रमणेन प्रारब्धेन सता किं विधेयमित्यालोचयामि, किमदत्तप्रतिवचनः समुत्थाय गच्छामि ? उत नास्त्येव धर्मानुष्ठानकरणे मम शक्तिरिति दीपयामि ? आहो-स्विच्चौरहरणादिभिः प्रलीनं मे द्रव्यजातं नास्त्येवाधुना किञ्चिद्यत् दीयते पात्रेभ्य इत्येवं प्रत्युत्तरयामि ? उताहो न कार्यं मे तावकधर्मानुष्ठानेन न पुनर्मह्यं किञ्चिद्-भवता कथनीयमित्येवमेनं श्रमणं निराकरोमि ? किं वा अकाण्डकथनजनित-क्रोधसूचिकां भृकुटीं जनयामीति[१] ?, न जाने कथमेष श्रमणो मद्वञ्चनप्रवणमना निवर्त्यास्माद्दुरध्यवसायान्मम मोक्षं दास्यतीति ?

देशकस्वरूपम्।

न पुनरसौ वराको गाढमूढात्मतया खल्वेतल्लक्षयति यथा- "एते भगवन्तः सद्धर्माचार्या विदिततुषमुष्टिनिःसारसंसारगर्भार्था अतुलसन्तोषामृततृप्तान्तःकरणा अवगतविषयविषविषमविपाका मोक्षकाङ्क्षैकतानेन चेतसा सर्वत्र समवृत्त-

१. रचयामीति प्र.।

तयात्यन्तनिःस्पृहतया च सन्मार्गोपदेशदाने प्रवर्त्तमानाः सन्तो न देवेन्द्रद्रमकयोर्विशेषं लक्षयन्ति, न महर्द्धिविबुधनिर्द्धनपुरुषयोर्विभागं कल्पयन्ति, न चक्रेश्वररोरयोरन्तरं दर्शयन्ति, नोदारपरमेश्वरकृपणनरयोरादरानादराभ्यां विवर्त्तन्ते । समानमेषां चेतसि विवर्त्तते परमैश्वर्यं दारिद्र्येण, तुल्या महार्हरत्नराशयो जरठपाषाणनिकरेण, सदृशा उत्तप्तहाटककूटा लोष्टपूगेन, सदृशा हिरण्यस्तोमा धूलिपुञ्जेन, सन्निभो धान्यनिचयः क्षारराशेः, तुल्यं चतुष्पदकुप्यादिकं निःसारकचवरेण, न विशेषो निर्जितरतिरूपाभिरपि ललितललनाभिः सह जरत्काष्ठस्तम्भानामिति ।" एवञ्च स्थिते नैतेषां परहितकरणैकव्यसनितां विमुच्यापरं स(म)दुपदेशदाने प्रवर्त्तमानायां कारणमुपलभ्यते, यतः स्वार्थसंपादनमपि परमार्थतः स्वाध्यायध्यानतपश्चरणकरणादिना द्वारान्तरेणैव सम्पद्यत एव, न तदर्थमप्येतेषामत्र प्रवृत्तिः, दुरापास्तावकाशा लाभादिका शेषाकाङ्क्षा, न चैतदेषको[1]ऽन्ध्यान्धीकृतबुद्धिर्जानीते, ततोऽयं जीवोऽनवगतसद्गुरूदाराशयोऽत्यन्ततुच्छस्वचित्तदुष्टताऽनुमानेन तच्चित्तमपि तथारूपं परिकल्पयन् महामोहवशेन तानतत्त्वदर्शिनैः शैवद्विजातिरिव रक्तभिक्षुदिगम्बरादिभिस्तुल्यान् कल्पयति, सम्भवन्ति च भिन्नकर्मग्रन्थेरपि दर्शनमोहनीयपुञ्जत्रयकरणेन यदा पुनर्मिथ्यात्वपुञ्जे वर्त्ततेऽयं जीवस्तदैवंविधाः कुविकल्पा इति ।

मिथ्यादृक्त्वे प्रवृत्तिः ।

ततश्च तैराकुलीकृतहृदयस्यास्य जीवस्य पुनः-"प्रसर्पति मिथ्यात्वविषं ततस्तद्वशगोऽयं जीवः शिथिलयति मौनीन्द्रदर्शनपक्षपातं, विमुञ्चति पदार्थजिज्ञासां, अवधीरयति सद्धर्मनिरतं जनं, बहु मन्यते निर्विचारकलोकं, प्रमादयति प्राक् प्रवृत्तं सत्कर्त्तव्यलेशं, परित्यजति भद्रकभावं, रज्यते नितरां विषयेषु, पश्यति तत्त्वबुद्ध्या तत्साधनं धनकनकादिकं, गृह्णाति तथोपदिशन्तं गुरुं वञ्चकबुद्ध्या, नाकर्णयति तद्वचनं, भाषते धर्मावर्णवादान्, उद्घट्टयति धर्म्मगुरूणां मर्मस्थानानि, लगति प्रतीपं कूटवादेन, निराक्रियते पदे पदे गुरुभिः ।"

देशके शङ्का ।

ततश्चासौ चिन्तयति-सुरचितग्रन्थप्रपञ्चा एते श्रमणा न निराकर्त्तुं मादृशैः पार्यन्ते, ततो मामलीकविकल्पजालेन विप्रतार्य पुनः करिष्यन्त्येते मायावितयाऽऽत्मभक्ष्यस्थानं, अतो दूरत एव मयैते वर्जनीयाः, स्वगृहाद् वारणीयाः, दृष्टा अपि न सम्भाषणीयाः, नामापि न सोढव्यमेतेषामित्येवं कदन्नकल्पधनविषयकलत्रादिके मूर्च्छितहृदयस्तत्संरक्षणप्रवणोऽयं जीवः सदुपदेशदायकान् महामोह-

१. एष जीवोऽहितान्धी ध्यान्धीकृतबु. प्र० ।

वशगो वञ्चकत्वेन कल्पयन् रौद्रध्यानमापूरयति, ततो नष्टविवेकचेतनस्तैः सद्धर्माचार्यैरूर्ध्वाकारनिखातकाष्ठकीलककल्पो लक्ष्यते, अत एव च तेषां सम्बन्धिन्या दयया दीयमानं तदानीं सुन्दरपरमान्नकल्पं सदनुष्ठानोपदेशं वराकोऽयं जीवो न जानीते, न चेतः परं विवेकिनां विस्मयकरमस्ति, यदेष जीवो महा-नरकगर्त्तपातहेतौ धनविषयादिके गृद्धात्माऽनन्तसुखमोक्षाक्षेपकारणं सदनुष्ठानं सद्गुरुदयोपनीतमवधीरयति ।

देशकखेदः ।

यथा च तेन महानसनियुक्तकेन तत्तथाभूतमसम्भाव्यं व्यतिकरमवलोक्य चिन्तितं यदुत- 'किं पुनरेष रोरो दीयमानमादरेणेदं परमान्नं न गृह्णाति, नूनम-यमस्य पापोपहतात्मतया न योग्य इति' तदत्रापि तुल्यं विज्ञेयं, तथाहि-सद्गुरूणामपि तं तथाविधं विस्तरधर्मोपदेशनया[१]ऽन्यथा वा विनष्टभद्रकभावं विपरीतचारिणं जीवमुपलभ्य भवत्येवम्भूतो भावो यदुत-'न भाजनमेषो-ऽकल्याणभाजनतया भगवद्धर्मस्य, नोचितो कुगतिगामितया[२] सुगतिगमनस्य, न परिकर्मणीयो दुर्दलकल्पतया सद्धर्मचेतसां, ततोऽत्र मोहोपहतचेतसि विफलो मे परिश्रम इति ।' यथा च पुनर्विमृशता तेन रसवतीपतिना निश्चितं यदुत-'नास्य वराकस्यायं दोषः, यतो बहिरन्तश्चायं रोगजालेन परिवेष्टित इतिकृत्वा वेदनाविह्वलो न किञ्चिच्चेतयते, यदि पुनरेष नीरोगः स्यात् ततो योऽयं कदन्नलवलाभेनापि तुष्यति सोऽमृतास्वादमेतत्परमान्नं दीयमानं कथं न गृह्णीयादिति' तदेतदाचार्यस्यापि पर्यालोचयतो मनसि वर्त्तत एवेति, यदुत-'यदेष जीवो गृध्यति विषयादिषु, गच्छति कुमार्गेण, नादत्ते दीयमानं सदुपदेशं नैषोऽस्य वराकस्य दोषः, किं तर्हि ?, मिथ्यात्वादीनां भावरोगाणां, तैर्विसंस्थुलचेतनोऽयं न किञ्चिज्जानीते, यदि पुनरेष तद्विकलः स्यात् तत्कथमात्मनो हितं विमुच्यात्माहिते प्रवर्तेत ?।'

विमलालोकतत्त्वप्रीतिकरमहाकल्याणकभेषजत्रयम् ।

यच्च तेन महानसनियुक्तेन पर्यचिन्ति यथा-'कथं पुनरेष रोरो नीरोगः स्यात् ?' ततो मनसि निरूपयता तेन पुनः पर्यकल्पि, अये विद्यत एवास्य रोगनिराकरणोपायः, यतोऽस्ति मम चारु भेषजत्रितयं, तद्यथा-एकं तावद्विमलालोकं नाम परमाञ्जनं, तद् विधानेन प्रयुज्यमानं समस्तनेत्ररोगान्नाशयति, सूक्ष्मव्यवहिता-तीतभाविभावविलोकनदक्षं चक्षुः सम्पादयति, तथा द्वितीयं तत्त्वप्रीतिकरं नाम

१. ०धर्मदेश० प्र. । २. नरकः ।

सत्तीर्थोदकं, तत् पुनर्विधिना स्वाद्यमानं समस्तगदव्राततानवं विधत्ते, दृष्टेश्चाविपरीतार्थग्रहणचतुरतां कुरुते, विशेषतः पुनरुन्मादमुद्दलयति, तृतीयं पुनरेतदेव कन्यकोपनीतं महाकल्याणकं नाम परमान्नं, एतत्पुनः सम्यङ् निषेव्यमानं निःशेषरोगगणं समूलकाषं कषति तथा पुष्टिं जनयति, धृतिं वर्द्धयति, बलमुज्ज्वलयति, वर्णमुत्कर्षयति, मनःप्रसादं सम्पादयति, वयस्तम्भं विधत्ते, सवीर्यतां करोति, और्जित्यं प्रवणयति, किम्बहुना ?, अजरामरत्वमपि निःसन्देहमेतत्सन्निधापयति, तस्मादनेनौषधत्रयेण सम्यगुपक्रम्यैनं तपस्विनं व्याधिभ्यो मोचयामीति तेन मनसि सिद्धान्तः स्थापितः । तदेतत्सद्धर्माचार्योऽपि जीवगोचरं समस्तं चिन्तयत्येव, तथाहि-यदा निश्चितं तेन प्राक्प्रवृत्तिदर्शनेन यथा भव्योऽयं जीवः, केवलं प्रबलकर्म्मकलाऽऽकुलितचेताः सन्मार्गात्परिभ्रष्टः, तदा भवति गुरोरयमभिप्रायः यथा-कथं पुनरेषोऽस्माद्रोगस्थानीयात् कर्मजालान्मोक्ष्यते ?, पर्यालोचयतश्च तात्पर्यपर्याकुलेन चेतसा सुदूरमपि गत्वा पुनरेतदेव ज्ञानदर्शनचारित्ररूपत्रयं भेषजत्रयकल्पं तन्मोचनोपायः प्रतिभासते, नापरः, तत्रेह ज्ञानमञ्जनं विज्ञेयं, तदेव परिस्फुटदर्शितया विमलालोकमुच्यते, तदेव च नयनगदसन्दोहकल्पमज्ञानमुन्मूलयति, तदेव च भूतभवद्भाविभावस्वभावाविर्भावनचतुरं जीवस्य विवेकचक्षुः सम्पादयति, दर्शनं पुनः सत्तीर्थोदकं बोद्धव्यं, तदेव जीवादिपदार्थगोचरश्रद्धानहेतुतया तत्त्वप्रीतिकरमभिधीयते, यतश्च तदुदयसमये सर्वकर्मणामन्तःसागरोपमकोटीकोटिमात्रमवतिष्ठते, समुत्पन्नं पुनः प्रतिक्षणं तत्तानि तनूकुरुते तेन समस्तगदतानवकारकं, कर्मणामिह रोगकल्पत्वात्, तदेव दृष्टिप्रख्यस्य ज्ञानस्य यथावस्थितार्थग्रहणचातुर्यमाधत्ते, तदेव च महोन्माददेश्यं मिथ्यात्वमुद्दलयतीति । चारित्रं पुनरत्र परमान्नमवगन्तव्यं, तस्यैव सदनुष्ठानं धर्मः सामायिकं विरतिरित्यादयः पर्यायाः, तदेव मोक्षलक्षणमहाकल्याणाव्यवहितकारणतया महाकल्याणकमिति गीयते, तदेव च रागादि-महाव्याधिकदम्बकं समूलघातं हन्ति, तदेव च वर्णपुष्टिधृतिबलमनः-प्रसादौर्जित्यवयःस्तम्भसवीर्यतातुल्यानात्मगुणान् समस्तानाविर्भावयति, तथाहि-तज्जीवे वर्तमानं प्रभवो धैर्यस्य, कारणमौदार्यस्याऽऽकरो गाम्भीर्यस्य, शरीरं प्रशमस्य, स्वरूपं वैराग्यस्यातुलहेतुर्वीर्योत्त्कर्षस्य, आश्रयो निर्द्वन्द्वतायाः, कुलमन्दिरं चित्तनिर्वाणस्य, उत्पत्तिभूमिर्दयादिगुणरत्नानां, किं चानेन ?, यत्तदनन्तज्ञानदर्शनवीर्यानन्दपरिपूर्णमक्षयमव्ययमव्याबाधं धाम तदपि तत्सम्पाद्यमेवेत्यतोऽजरामरत्वमपि तज्जनयतीत्युच्यते, तस्मादेनमनेन ज्ञानदर्शनचारित्रत्रयेण सम्यगुपक्रम्य जीवं क्लिष्टकर्मकलाजालान्मोचयामीति सद्धर्मगुरुरपि चित्तेऽवधारयति ।

प्रसह्य अञ्जनप्रयोगः ।

ततो यथा तेन रसवतीपतिना 'शलाकाग्रे तदञ्जनं विन्यस्य तस्य द्रमकस्य गाढमाधूनयतो ग्रीवामञ्जिते लोचने, तदनन्तरमेव तेन प्रह्लादकतया शीततया-ऽचिन्त्यगुणयोगितया चाञ्जनस्य पुनश्चेतना लब्धा, ततश्चोन्मीलितं चक्षुः, प्रशान्ता मनाङ् नेत्रबाधा, विस्मितेन च तेन किमेतदिति चिन्तितं' तदत्रैवं योजनीयं-यदाऽयं जीवः प्रथमं प्रतिपद्य भद्रकभावं, रोचयित्वा भगवच्छासनं, नमस्कृत्यार्हद्बिम्बानि, पर्युपास्य साधुलोकं, विधाय धर्मपदार्थजिज्ञासां, कृत्वा दानादिप्रवृत्ति-मुत्पाद्य धर्मगुरूणामात्मविषयां पात्रबुद्धिं, पुनः क्लिष्टकर्मोदयेन विस्तरधर्मदेशनादिकं किञ्चिन्निमित्तमासाद्य परिभ्रष्टपरिणामो भवति, ततश्च न गच्छति चैत्यालये, नाऽऽलीयते साधूपाश्रये, न वन्दते दृष्टमपि साधुलोकं, नामन्त्रयति श्रावकजनं, निवारयति स्वगृहे दानादिप्रवृत्तिं, पलायते दूरदृष्टेभ्योऽपि धर्मगुरुभ्यः, विधत्ते पृष्ठतस्तदवर्णवादादिकं, ततस्तं तथाभूतं नष्टविवेकचेतनमवगम्य गुरवः स्वबुद्धि-शलाकायां तत्प्रतिबोधोपायाञ्जनं निदधते, कथम्? बहिर्भूम्यादौ कथञ्चिदकाण्डदृष्टस्य कुर्वन्ति प्रियसम्भाषणं, दर्शयन्ति हितबुद्धिं, प्रख्यापयन्त्याञ्जसभावं, उत्पादयन्त्य-विप्रतारकप्रत्ययं, पुरुषविशेषं तद्भावं चोपलक्ष्य वदन्ति च-"भद्र ! किं नागम्यते साधूपाश्रये, किन्न विधीयते भवताऽऽत्महितं, किं विफलीक्रियते मनुष्यभवः, किन्न विज्ञायते शुभाशुभविशेषः, किमित्यनुभूयते पशुभावो भवता ?, वयं हि भवत एवेदं पथ्यमिति भूयो भूयोऽभिदध्महे, तदिदं सर्वं शलाकाञ्जनस्थापनकल्पं विज्ञेयं, सज्ज्ञानहेतुतया कारणे कार्योपचारादिति ।" तदेतदाकर्ण्य ततोऽसौ अष्टोत्तराणि[1] विरचयन्नेवं ब्रूयात्-भो भोः श्रमणा ! गाढमक्षणिकोऽहं, न सरति मे भगवत्समीपमागच्छतो, निर्व्यापाराणां हि धर्मचिन्ता भवति, मादृशां पुनरन्यत्र गतानां सीदति कुटुम्बादिकं, न प्रवर्त्तते गृहेतिकर्त्तव्यतेति[2], न वहति वाणिज्यं, न सम्पद्यते राजसेवा, विस्त(सू)रयति[3] कृषिकर्मादिकमिति । तदेतत्समस्तं शिरोधूननमभिधीयते ।

पुनर्बोधारम्भः ।

ततस्तद्वचनमाकर्ण्य करुणापरीतहृदयाः सद्धर्मगुरवो यास्यत्येष वराकोऽकृतपुण्यकर्मा दुर्गतिमित्यतो नोपेक्षणीय इत्यालोच्येत्थमाचक्षीरन्-वत्स ! यद्यप्येवं तथापि मदनुरोधेन क्रियतां यदहं वच्मि तद्वचनमेकं, द्रष्टव्यास्त्वया-ऽहोरात्रमध्येऽवश्यंतयोपाश्रयमागत्य सकृत्साधव इति गृह्यतामभिग्रहो, नान्यदहं

१. व्याजोत्तराणि । नष्टोत्तराणि प्र. । २. गृहस्य पूर्वकार्याणि । ३. महत्प्रयत्नसाध्यं जायते ।

किञ्चिदपि भवन्तं भणिष्यामि, ततोऽसौ का गतिः प्रतिप्रवेशे[1](पूतप्रदेशे) पतित इत्यालोच्य[2] तमभिग्रहं गृह्णीयात्, तदिदं सद्गुरुवचनप्रतिपत्तिकरणं प्राग्वल्लोचनाञ्जनपातनतुल्यं बोद्धव्यं[3], ततस्तत्प्रभृति तदुपाश्रयं गच्छतः प्रतिदिनं सुसाधुसम्पर्केण तेषां निष्कृत्रिमानुष्ठानदर्शनेन निस्पृहतादिगुणानालोकयतो निजपापपरमाणुदलनेन[4] च तस्य या विवेककला सम्पद्यते सा नष्टा सती चेतना पुनरागता इत्यभिधीयते, यत्तु भूयो भूयो धर्मपदार्थजिज्ञासनं तन्नयनोन्मीलनकल्पं विज्ञेयं, यस्तु प्रतिक्षणमज्ञानविलयः स नेत्ररोगबाधोपशमतुल्यो मन्तव्यः, यः पुनर्बोधसद्भावे मनाक् चित्ततोषः स विस्मयकारोऽवगन्तव्यः ।

अर्वाक् सम्यक्त्वाद् दशा ।

यथा च तावति व्यतिकरे सम्पन्नेऽपि यत्तस्य द्रमकस्य 'तद्भिक्षारक्षणलक्षणमाकूतं बहुकालाभ्यस्ताभिनिवेशेन प्रवर्त्तमानं न निःशेषतयाऽद्यापि निवर्त्तते, तद्वशीभूतचित्तश्च तं पुरुषं तद्ग्राहितया पुनः पुनः शङ्कते, ततो नंष्टुमभिलषति' तदिहापि सम्भवतीत्यवगन्तव्यं, तथाहि-यावदेषोऽद्यापि जीवः प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं नाधिगमजसम्यग्दर्शनमाप्नोति तावद् व्यवहारतः श्रुतमात्रप्राप्तावपि स्वल्पविवेकतयाऽस्यात्र धनविषयकलत्रादिके कदन्नकल्पे परमार्थबुद्धिर्न व्यावर्तते, तदभिभूतचेतनश्च स्वचित्तानुमानेनातिनिःस्पृहहृदयानपि मुनिपुङ्गवान्मामेते प्रत्त्यासन्नवर्त्तिनं किञ्चिन्मृगयिष्यन्त इत्येवं मुहुर्मुहुराशङ्कते, ततस्तैः सह गाढपरिचयं परिजिहीर्षन् न तत्समीपे चिरं तिष्ठतीति ।

बलात्कारेणापि परार्थकरणम् ।

यत्पुनरभिहितं यदुत-'स महानसनियुक्तकस्तं द्रमकमञ्जनमाहात्म्येन सञ्जातचेतनमुपलभ्याभिहितवान्-भद्र ! पिबेदमुदकं येन ते स्वस्थता सम्पद्यते, स तु न जानेऽनेन पीतेन मम किं सम्पत्स्यत इति शङ्काकुलाकूतस्तत्समस्ततापोपशमकारणमपि तत्त्वप्रीतकरं तोयं न पातुमिच्छति स्म, ततस्तेन कृपापरीतचित्तेन बलात्कारेणापि हितं विधेयमिति मत्वा स्वसामर्थ्येन मुखमुद्घाट्य तस्य तत् सलिलं गलितं, ततस्तदास्वादनसमनन्तरं तस्य महोन्मादो नष्ट इव शेषरोगास्तानवं गता इव दाहार्त्तिरुपशान्तेवेतिकृत्वा स्वस्थचित्त इवासौ विभाव्यते स्म' तदिदं जीवेऽपि समानमवगन्तव्यं, तत्र यदा गृहीतक्षणं सुसाधूपाश्रयमागच्छन्तं तत्सङ्घट्टेन सम्पन्नद्रव्यश्रुतमात्रतया सञ्जातविवेकलवं विशिष्टतत्त्वश्रद्धानविकलं धनविषयादिषु परमार्थदर्शिनं तन्मूर्च्छया सुसाधूनपि तन्मार्गणतया शङ्कमानमत एव प्रबन्धधर्मकथाऽऽकर्णनं परिहरन्तमेनं जीवमुपलभन्ते धर्मसूरयस्तदा तेषां

---

१. आधीनतायाम् । २. ०कलय्य प्र. । ३. विज्ञेयं प्र. । ४. लयन् प्र. ।

दयालुतया भवेदभिसन्धिः-यदेष विशिष्टतरगुणभाजनं सम्पद्यते (तां), ततस्ते क्वचित्समीपवर्तिनं तमवगम्य तस्याकर्णयतोऽन्यं जनमुद्दिश्य सम्यग्दर्शनगुणान् वर्णयन्ति, तस्य च दुर्लभतां प्रख्यापयन्ति, तदङ्गीकुर्वतां स्वर्गापवर्गादिकं फल-मुपदर्शयन्ति, इहलोकेऽपि परमचित्तनिर्वाणकारणतां तस्य सूचयन्ति, तदेतत्सर्वं सञ्जातचैतन्यस्योदकनिमन्त्रणकल्पं विज्ञेयं, ततोऽसौ सद्धर्मगुरुवचनं निशम्य दोलायमानबुद्धिरेवं चिन्तयेत्-एष श्रमणो बह्वस्यात्मीयसम्यग्दर्शनस्य गुणजातमुप-वर्णयति, केवलं यदीदमहमङ्गीकरिष्ये ततो मामात्मवशवर्त्तिनमवबुध्य धनान्नादिकं प्रार्थयिष्यति, ततः किं प्रयोजनम् ममानेनादृष्टाशया दृष्टत्यागलक्षणेनात्मवञ्चनेनेति विचिन्त्याकर्णश्रुतं कृत्वा तन्नाङ्गीकुरुते, तदिदमुदकनिमन्त्रितस्य तत्पानानिच्छा-समानमवबोद्धव्यम् ।

अर्थपुरुषार्थख्यातिः ।

ततो धर्मगुरवश्चिन्तयन्ति-कः पुनर्बोधोपायोऽस्य भविष्यतीति ?, ततः पर्यालोचयन्तो निजहृदये विनिश्चित्यैवं विदधते-क्वचिदवसरे तं साधूपाश्रयमागा-मुकमवगम्य जनान्तरोद्देशेनाग्रिमतरां प्रारभते मार्गदेशनां, यदुत-भो भो लोका ! विमुच्य विक्षेपान्तरमाकर्णयत यूयं, इह चत्वारः पुरुषार्था भवन्ति, तद्यथा-अर्थः कामो धर्मो मोक्षश्चेति, तत्रार्थ एव प्रधानः पुरुषार्थ इति केचिन्मन्यन्ते, अत्रान्तरे स आगच्छेत् ततस्तस्याऽऽकर्णयतो वदन्ति गुरवः, तथाहि-"अर्थनिचयकलितः पुरुषो लोके जराजीर्णशरीरोऽपि उन्मत्तपञ्चविंशतिकतरुणनराकारः प्रतीयते, अतिकातरहृदयोऽपि महासमरसङ्घट्टनिर्व्यूढसाहसोऽतुलबलपराक्रम इति गीयते, सिद्धमातृकापाठमात्रशक्तिविकलबुद्धिरपि[1] समस्तशास्त्रार्थावगाहनचतुरमतिरिति बन्दिभिः पठ्यते, कुरूपतया नितरामदर्शनीयोऽपि चाटुकरणपरायणैः सेवकजनैर-वजितमकरकेतुरिति हेतुभिः स्थाप्यते, अविद्यमानप्रभावगन्धोऽपि समस्तवस्तु-साधनप्रवणप्रभावोऽयमिति सर्वत्र तद्धनलुब्धबुद्धिभिः प्रकाश्यते, जघन्यघटदासि-कातनयोऽपि[2] प्रख्यातोन्नतमहावंशप्रसूतोऽयमिति प्रणयिजनैः स्तूयते, आसन्नमकुल-बन्धुतासम्बन्धविकलोऽपि परमबन्धुबुद्ध्याऽध्यारोपेण समस्तलोकैर्गृह्यते, तदिदं समस्तमर्थस्य भगवतो विलसितं, किञ्च-समाने पुरुषत्वे समसङ्ख्यावयवाः पुरुषा यदेते दृश्यन्ते लोके यदुत-एके दायकाः अन्ये तु याचकास्तथैके नरपतयोऽन्ये पदातयस्तथैके निरतिशयशब्दाद्युपभोगभाजनमन्ये तु दुष्पूरोदरदरीपूरणकरणे-ऽप्यशक्तास्तथैके पोषका अन्ये पोष्या इत्यादयो निःशेषविशेषा निजसद्भावासद्-

१. अकारादीन्यक्षराणि । २. कुल्येति ।

भावाभ्यामर्थेनैव सम्पाद्यन्ते, तस्मादर्थ एव प्रधानः पुरुषार्थः । अत एवोच्यते-
अर्थाख्यः पुरुषार्थोऽयं, प्रधानः प्रतिभासते ।
तृणादपि लघुं लोके, धिगर्थरहितं नरम् ॥१॥

तदेतदाचार्यवदनविनिर्गतमर्थवर्णनमनुश्रुत्य स जीवश्चिन्तयेत्-अये ! शोभनः प्रस्तावः प्रारब्धः कथयितुं, ततोऽवहितः शृणुयात्, शृण्वन् बुध्येत, बुध्यमानः स्वबोधसूचनार्थं ग्रीवां चालयेत्, लोचने विस्फारयेत्, वदनं विकाशयेत्, चारु चारूक्तमिति शनैः शनैरभिदध्यात्, ततस्तैर्लिङ्गैः संजातमस्य श्रवणकुतूहलमिति भगवन्तो धर्मगुरुवस्तं लक्षयेयुः ।

कामपुरुषार्थतोदितिः ।

ततः सादरतरं पुनस्ते ब्रूयुः-भो भो लोकाः ! काम एव प्रधानः पुरुषार्थ इत्यन्ये मन्यन्ते, तथाहि-न खलु ललितललनावदनकमलमकरन्दास्वादनचतुरचञ्चरीकताऽऽचरणमन्तरेण पुरुषः परमार्थतः पुरुषतां स्वीकुरुते, किं च-अर्थनिचयस्य कलाकौशल्यस्य धर्मार्जनस्य जन्मनश्च काम एव वस्तुतः परमं फलं, कामविकलैः पुनः किमेतैः सुन्दरैरपि क्रियते ?, अन्यच्च-कामासेवनप्रवणचेतसां पुरुषाणां तत्सम्पादका धनकनककलत्रादयो योग्यतया स्वत एवोपतिष्ठन्ते, सम्पद्यन्ते भोगिनां भोगा इति गोपालबालाबलादीनामपि सुप्रसिद्धमिदं, अपि च-
स्मितं न लक्षेण वचो न कोटिभिर्न कोटिलक्षैः सविलासमीक्षितम् ।
अवाप्यतेऽन्यैर्हृदयोपगूहनं[1], न कोटिकोट्याऽपि तदस्ति कामिनाम् ॥१॥
अतः किन्न पर्याप्तं तेषाम् ?, तस्मात्काम एव प्रधानः पुरुषार्थः, अत एवाभिहितम्-
कामाख्यः पुरुषार्थोऽयं, प्राधान्येनैव गीयते ।
नीरसं काष्ठकल्पं हि, धिक्कामविकलं नरम् ॥१॥"

तदेतदाकर्ण्य स जीवो हर्षप्रकर्षेण स्वहृदयादप्युत्कलितः प्रकाशमेवं ब्रूयात्-साधु साधूदितं भट्टारकैः, बहोः कालादद्य सुन्दरं व्याख्यानमारब्धं, यद्येवं दिने दिने कथयथ ततो वयमक्षणिका अपि सन्तोऽवहितचित्ततयाऽऽकर्णयाम इति । तदेतद्धर्मगुरुभिः स्वसामर्थ्येन तस्य जीवस्य मुखमुद्घाटितमित्यवगन्तव्यम् । एवं च वदति तस्मिन् जीवे धर्मगुरूणामिदं मनसि वर्त्तते, यदुत-पश्यताहो महामोहविजृम्भितं, यदेते तदुपहताः प्राणिनः प्रसङ्गकथितयोरप्यर्थकामकथयो रज्यन्ते, न पुनर्यत्नतोऽपि कथ्यमानायां धर्मकथायां, तथाहि-इहास्माभिरर्थकाम-

१. न्यैर्हृदयो० प्र. ।

प्रतिबद्धचेतसां क्षुद्रप्राणिनामभिप्रायो वर्णितः, अयं तु वराकस्तत्रैव सुन्दरताबुद्धिं विधत्ते, तथाऽप्यस्य श्रवणाभिमुखीकरणेन सफलोऽस्मत्परिश्रमः, सर्वथा मच्चिन्तितप्रतिबोधोपायबीजेन मुक्तोऽङ्कुरो; भविष्यत्यस्य मार्गावतारः, इत्येवं स्वचेतस्यवधार्य तैरभिधीयते-भद्र ! वयं यथावस्थितवस्तुस्वरूपप्रकाशनं कुर्म एव, नालीकं जल्पितुं जानीमः, ततोऽसौ प्रत्यायितचित्ततया ब्रूयात्-एवमेतद् भगवन् ! नास्त्यत्र सन्देहः, गुरवोऽभिदध्युः, यद्येवं भद्र ! तत्किमवधारितं भवताऽर्थकामयोर्माहात्म्यम् ?, सोऽभिदधीत-बाढमवधारितं, ततो गुरवो वदेयुः-

धर्मस्य पुरुषार्थता तात्त्विकी ।

सौम्य ! एते चत्वारः पुरुषार्थाः कथयितुं प्रक्रान्ताः, तत्रैव द्वयोः स्वरूपभिहितं, अधुना तृतीयस्याभिधीयते, तदप्येकचित्तेन भवताऽऽकर्णनीयं, स वदेत्-एष दत्तावधानोऽस्मि, कथयन्तु भगवन्तः, ततो गुरवो ब्रूयुः-भो लोका ! धर्म एव प्रधानः पुरुषार्थ इत्यन्ये मन्यन्ते, तथाहि-"तुल्ये जीवत्वे किमित्येके पुरुषाः कुलक्रमागतद्रविणोपचितेषु गुरुतरचित्तानन्दसन्दर्भधामसु निःशेषजगदभ्यर्हितेषु कुलेषूपजायन्ते ? किमिति चान्ये पुरुषा एव धनगन्धसम्बन्धविकलेषु समस्तदुःखभरभाजनेषु सर्वजननिन्दनीयेषु कुलेषूत्पद्यन्ते ? तथा किमित्येकजननीजनकतया सहोदरयोर्यमलयोश्च द्वयोः पुरुषयोरेष विशेषो दृश्यते यदुत-एकस्तयोर्मध्ये रूपेण मीनकेतनायते, प्रशान्ततया मुनिजनायते, बुद्धिविभवेनाभयकुमारायते, गम्भीरतया क्षीरनीरेश्वरायते, स्थिरतया सुमेरुशिखरायते, शौर्येण धनञ्जयायते, धनेन धनदायते, दानेन कर्णायते, नीरोगतया वज्रशरीरायते, प्रमुदितचित्ततया महर्द्धिविबुधायते ?, ततश्चैवं निःशेषगुणकलाकलापकलितोऽसौ सकलजननयनमनोनन्दनो भवति, द्वितीयः पुनर्बीभत्सदर्शनतया भुवनमुद्वेजयति, दुष्टचेष्टतया मातापितरावपि सन्तापयति, मूर्खशेखरतया पृथ्वीं विजयते, तुच्छतयाऽर्कशाल्मलीतूलमतिशेते, चपलतया वानरलीलां विडम्बयति, कातरतया मूषककदम्बकमधरयति, निर्द्धनतया रोराकारमाबिभर्त्ति, कृपणतया टक्क[1]जातीयानतिलङ्घयति, महारोगभराक्रान्ततया विक्लवं क्रन्दमानो जगतोऽप्यात्मनि कारुण्यमुत्पादयति, दैन्योद्वेगशोकाद्युपहतचित्ततया घोरमहानरकाकारं सन्तापं स्वीकुरुते, ततश्चैवं समस्तदोषभाजनतया लोकैः पापिष्ठोऽयमिति निन्द्यते । अन्यच्च द्वयोः पुरुषयोरनुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमयोर्निःशेषविशेषैस्तुल्यकक्षयोरर्थोपार्जनार्थं प्रवर्त्तमानयोः किमित्येको यद्यदारभते कृषिं, पाशुपाल्यं, वाणिज्यं, राजादिसेवामन्यद्वा

१. म्लेच्छविशेषान् ।

तदर्थं कर्म तत्तत्सफलतामुपगच्छति, इतरस्य पुनस्तदेव कर्म न केवलं विफलं सम्पद्यते, किन्तर्हि ? पूर्वपुरुषोपार्जितमपि धनलवं वैपरीत्यापत्त्या प्रत्युत निःशेषयति ?, अन्यच्चेदमपि चिन्तनीयं, यदुत-द्वयोरेव पुरुषयोर्निरुपचरिताः पञ्चप्रकाराः शब्दादिविषयाः क्वचिदुपनमन्ते, तत्र तयोरेकः प्रबलशक्तिः प्रवर्द्धमानप्रीतिस्तानवरतमनुभवति, द्वितीयस्य पुनरकाण्ड एव किमिति कार्पण्यरोगादिकं कारणमुत्पद्यते ? येन वाञ्छन्नपि तानेव भोक्तुं न शक्नोतीति । न ह्येवंविधानां विशेषाणां जीवेषु जायमानानां परिदृष्टं किञ्चित्कारणमुपलक्ष्यते, न चाकारणं किञ्चिद् भवितुमर्हति, यदि पुनरकारणा एवंविधा विशेषा भवेयुस्ततः सर्वदा भवेयुः यथाऽऽकाशं, न वा कदाचिद् भवेयुर्यथा शशविषाणादयो, यतश्चैते क्वचित् भवन्ति, क्वचिन्न भवन्ति, तस्मान्नैते निष्कारणा इति गम्यते।" अत्रान्तरे गृहीतार्थः स जीवो ब्रूयात्-भगवन्! किं पुनरेतेषामुत्पादकं कारणम्? ततो धर्मगुरवो वदेयुः-भद्राकर्णय "समस्तानामपि जीवगतानां सुन्दरविशेषाणां धर्म एवान्तरङ्गं कारणं भवति, स एव हि भगवानेनं जीवं सुकुलेषूत्पादयति, निःशेषगुणमन्दिरतां नयति, समस्तान्यनुष्ठानान्यस्य सफलयति, उपनतभोगाननवरतं भोजयति, अन्यांश्च समस्तशुभविशेषान् सम्पादयति; तथा सर्वेषामपि जीवगतानामशोभनविशेषाणामधर्म एवान्तरङ्गं कारणं, स एव हि दुरन्तोऽमुं जीवं दुष्कूलेत्षूत्पादयति, निःशेषदोषनिवासतां प्रापयति, सर्वव्यवसायानस्य विफलयति, उपनतभोगोपभोगविघ्नभूतं शक्तिवैकल्यं जनयति अपरांश्चामनोज्ञाननन्तान् विशेषानस्य जीवस्याधत्ते । तस्माद् यद् बलेनैताः समस्तसम्पदः, स एव धर्मः प्रधानः पुरुषार्थः" अर्थकामौ हि वाञ्छतामपि पुरुषाणां न धर्मव्यतिरेकेण सम्पद्येते, धर्मवतां पुनरतर्कितौ स्वत एवोपनमेते, अतोऽर्थकामार्थिभिः पुरुषैः परमार्थतो धर्म एवोपादातुं युक्तः, तस्मात्स एव प्रधान इति । यद्यप्यनन्तज्ञानदर्शनवीर्यानन्दात्मकजीवस्वरूपावस्थानलक्षणश्चतुर्थोऽपि मोक्षरूपः पुरुषार्थो निःशेषक्लेशराशिविच्छेदरूपतया स्वाभाविकस्वाधीनानन्दात्मकतया च प्रधान एव, तथाऽपि तस्य धर्मकार्यत्वात् तत्प्राधान्यवर्णनेनापि परमार्थतस्तत्सम्पादको धर्म एव प्रधानः पुरुषार्थ इति दर्शितं भवति । तथा चाभ्यधायि भगवता-

"धनदो धनार्थिनां धर्मः, कामिनां सर्वकामदः ।
धर्म एवापवर्गस्य, पारम्पर्येण साधकः ॥१॥" इति

नातः प्रधानतरं किञ्चिदस्तीत्युच्यते-

धर्मस्वरूप-वर्णनम् ।

धर्माख्यः पुरुषार्थोऽयं, प्रधान इति गम्यते ।
पापग्रस्तं पशोस्तुल्यं, धिग् धर्मरहितं नरम् ॥१॥

तदिदमाकर्ण्य स जीवोऽभिदधीत-भगवन्! एतौ तावदर्थकामौ साक्षादुपलभ्येते, योऽयं पुनर्भगवद्भिर्धर्मो वर्णितः स नास्माभिः क्वचिद्दृष्टः, ततो निदर्श्यतामस्य यत्स्वरूपमिति । ततो धर्मसूरिराचक्षीत-भद्र ! मोहान्धाः खल्वेनं न पश्यन्ति, विवेकिनां पुनः प्रत्यक्ष एव धर्मः, तथाहि-"सामान्येन तावद्धर्मस्य त्रीण्येव रूपाणि द्रष्टव्यानि भवन्ति, तद्यथा-कारणं, स्वभावः, कार्यं च । तत्र सदनुष्ठानं धर्मस्य कारणं, तद् दृश्यत एव, स्वभावः पुनर्द्विविधः-साश्रवोऽनाश्रवश्च । तत्र साश्रवो जीवे शुभपरमाणूपचयरूपः, अनाश्रवस्तु पूर्वोपचितकर्मपरमाणुविलयमात्रलक्षणः । स एष द्विविधोऽपि धर्मस्वभावो योगिभिर्दृश्यते, अस्मादृशैरप्यनुमानेन दृश्यत एव । कार्यं पुनर्धर्मस्य यावन्तो जीवगताः सुन्दरविशेषाः तेऽपि प्रतिप्राणिप्रसिद्धतया परिस्फुटतरं दृश्यन्त एव, तदिदं कारणस्वभावकार्यरूपत्रयं पश्यता धर्मस्य किं न दृष्टं भवता ? येनोच्यते न दृष्टो मया धर्म इति, यस्मादेतदेव तृतीयं धर्मध्वनिनाऽभिधीयते, केवलमेष विशेषो यदुत-सदनुष्ठानं कारणे कार्योपचाराद्धर्म इत्युच्यते, यथा तन्दुलान् वर्षति पर्जन्य इति, स्वभावस्तु यः साश्रवो निगदितः स पुण्यानुबन्धिपुण्यरूपो विज्ञेयः, यः पुनरनाश्रवः स निर्जरात्मको मन्तव्यः । स एष द्विविधोऽपि स्वभावो निरुपचरितः साक्षाद्धर्म एवाभिधीयते, ये त्वमी जीववर्त्तिनः समस्ता अपि सुन्दरविशेषास्ते कार्ये कारणोपचाराद्धर्मशब्देन गीयन्ते, यथा ममेदं शरीरं पुराणं कर्मेति ।"

सम्यग्दर्शनस्वरूपम् ।

ततः पुनरेष जीवो ब्रूयात्-भगवन् ! अत्र त्रये कतमत्पुनः पुरुषेणोपादेयं भवति ? ततो धर्मगुरुरभिदधीत-भद्र ! सदनुष्ठानमेव, तस्यैवेतरद्वयसम्पादकत्वात् । स ब्रूयात्-किं पुनस्तत्सदनुष्ठानम् ? ततः सद्धर्मसूरयोऽभिदधीरन्-सौम्य ! साधुधर्मो गृहिधर्मश्च, तस्य पुनर्द्विविधस्यापि मूलं सम्यग्दर्शनं, ततोऽयं जीवो वदेत्-भगवन् ! उपदिष्टमासीदेतत्सम्यग्दर्शनं प्राग्भवता, किन्तु तदा मया नावधारितं, तदधुना कथयत-किमस्य स्वरूपमिति ? ततः सङ्क्षेपेण प्रथमावस्थोचितमस्य पुरतो धर्मगुरवः सम्यग्दर्शनस्वरूपं वर्णयेयुः, यथा-"भद्र ! यो रागद्वेषमोहादिरहितोऽनन्तज्ञानदर्शनवीर्यानन्दात्मकः समस्तजगदनुग्रहप्रवणः सकलनिष्कलरूपः परमात्मा स एव परमार्थतो देव इति बुद्ध्या तस्योपरि यद्भक्तिकरणं,

तथा तेनैव भाषिता ये जीवाजीवपुण्यपापाश्रवसंवरनिर्जराबन्धमोक्षाख्या नव पदार्थास्ते अवितथा एवेति या प्रतिपत्तिः, तथा तदुपदिष्टे ज्ञानदर्शनचारित्रात्मके मोक्षमार्गे ये प्रवर्त्तन्ते साधवस्त एव गुरवो वन्दनीया इति या बुद्धिस्तत्सम्यग्दर्शनं, तत्पुनर्जीवे वर्त्तमानं प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणैर्बाह्यलिङ्गै-र्लक्ष्यते, तथा तदङ्गीकृत्य जीवेन सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनेयेषु मैत्री-प्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि समाचरणीयानि भवन्ति; तथा स्थिरता, भगवदायतन-सेवा, आगमकुशलता, भक्तिः, प्रवचनप्रभावना इत्येते पञ्च भावाः सम्यग्दर्शनं दीपयन्ति; तथा शङ्का, काङ्क्षा, विचिकित्सा, परपाखण्डप्रशंसा संस्तवश्चैते तु तदेव दूषयन्ति । तदेष सकलकल्याणावहो दर्शनमोहनीयकर्मक्षयोपशमादिना-ऽऽविर्भूतः खल्वात्मपरिणाम एव विशुद्धसम्यग्दर्शनमभिधीयते ।" एवञ्च कथयता भगवता धर्मसूरिणा सम्यक्प्रत्यायितमानस[1]स्तदनुभावादेव विलीनक्लिष्ट-कर्ममलः सोऽयं जीवः सम्यग्दर्शनं प्रतिपद्येत, ततश्चैतत्सत्तीर्थोदकमिव तत्त्व-प्रीतिकरं धर्मगुरुभिर्बलाद्गालितमित्यवसेयं, यतश्च तत्प्रभृति तत्प्रतिपत्तौ मिथ्यात्वं यदुदीर्णमासीत् तत्क्षीणं, यत्पुनरनुदीर्णं तदुपशान्तावस्थां गतं, केवलं तदपि प्रदेशानुभवेनानुभूयते, तदेव चात्र महोन्मादः, तस्मात्स नष्ट एव प्रायो नैकान्ते-नाद्यापि नष्ट इति बोद्धव्यम् । यतश्च सम्यग्दर्शनलाभे समस्तान्यपि शेषकर्माणि तनुतां गच्छन्ति, तान्येव च गदभूतानि, अतोऽयं जीवस्तत्प्राप्तौ सञ्जातान्यगदतानव इत्युच्यते, यतश्चराचरजन्तुसङ्घातदुःखदाहदलनत्वादत्यन्तशीतः सम्यग्दर्शनपरिणामो-ऽयं, अतस्तत्सम्पत्तावयं जीवो विगतदाहार्त्तिः स्वस्थमानसो लक्ष्यत इति ।

सम्यग्दर्शनलाभाज्जीवस्य शुद्धता ।

यथा च 'तेन रोरेण स्वस्थीभूतचेतसा चिन्तितं, यदुत-अयं पुरुषो ममात्यन्तवत्सलो महानुभावस्तथापि मया मोहोपहतेन पूर्वं वञ्चकोऽयं हरिष्यत्यनेन प्रपञ्चेन मामकं भोजनमिति कल्पितः, ततो धिङ् मां दुष्टचिन्तकं, तथाहि-यद्ययं हितोद्यतमतिर्न स्यात् ततः किमित्यञ्जनप्रयोगेण मम पटुदृष्टितां विहितवान् ?, किमिति वा तोयपानेन स्वस्थतां सम्पादितवान् ? न चायं मत्तः कथञ्चिदुपकारमपेक्षते, किं तर्हि ? महानुभावतैवैकाऽस्य प्रवर्त्तिकेत्युक्तं' तदेतज्जीवोऽपि सञ्जातसम्यग्दर्शनः सन्नाचार्यगोचरं चिन्तयत्येव, तथाहि-यथावस्थितार्थदर्शितया तदाऽयं जीवो विमुञ्चति रौद्रतां, रहयति मदान्धतां, परित्यजति कौटिल्यातिरेकं, विजहाति गाढ-लोभिष्टतां, शिथिलयति रागप्रकर्षं, न विधत्ते द्वेषोत्कर्षं, अपक्षिपति महामोहदोषं,

१. मनसः प्र० ।

ततोऽस्य जीवस्य प्रसीदति मानसं, विमलीभवत्यन्तरात्मा, विवर्द्धते मतिपाटवं, निवर्त्तते धनकनककलत्रादिभ्यः परमार्थबुद्धिः, सञ्जायते जीवादितत्त्वेष्वभिनिवेशः, तनूभवन्ति निःशेषदोषाः । ततोऽयं जीवो विजानीते परगुणविशेषं, लक्षयति स्वकीयदोषजातं, अनुस्मरति प्राचीनामात्मावस्थां, अवबुध्यते तत्कालभाविनं गुरुविहितप्रयत्नं, अवगच्छति तन्माहात्म्यजनितामात्मयोग्यताम् ।

जीवस्य शुद्धसङ्कल्पाः ।

ततो यो जीवो मादृशः प्रागत्यन्तक्लिष्टपरिणामतया धर्मगुर्वादिविषयेऽप्यनेककुविकल्पकरणपरोऽभूत् स तदा लब्धविवेकश्चिन्तयति, यदुत-अहो मे पापिष्ठता, अहो मे महामोहान्धता, अहो मे निर्भाग्यता, अहो मे कार्पण्यातिरेकः, अहो ममाविचारकत्वं, येन मयाऽत्यन्ततुच्छधनलवादिप्रतिबद्धान्तःकरणेन सता य एते भगवन्तः सर्वदा परहितकरणनिरतमतयो, निर्दोषसन्तोषपोषितवपुषो, मोक्षसुखलक्षणानिधनधनार्जनप्रवणान्तःकरणाः, तुषमुष्टिनिःसारसंसारविस्तारदर्शिनः, स्वशरीरपञ्जरेऽपि ममत्वबुद्धिरहिता, मदीयधर्मगुरुप्रभृतयः साधवः, किं तेऽपि हरिष्यन्ति ममानेन धर्मकथादिप्रपञ्चेन शठतया मां विप्रतार्य नूनमेते धनकनकादिकमिति प्रागनेकशः परिकल्पिताः, ततो धिङ् मामधमाधमदुष्टविकल्पकमिति । यदि ह्येते भगवन्तो मां प्रति परमोपकारकरणपरायणा न स्युस्ततः किमिति सुगतिनगरगमनसम्बन्धबन्धुरमव्यभिचारिणं मार्गमादेशयन्तः सम्यग्ज्ञानदानव्याजेन महानरकवर्त्तिनीप्रवृत्तचेतोवृत्तिं मां निवारयन्ति स्म ? किमिति वा विपर्यासपर्यासितचेतसो मे सम्यग्दर्शनसम्पादनद्वारेण निजशेमुष्या निःशेषदोषमोषविशेषं विशेषतो विदधति स्म ? न चैते निःस्पृहतातिशयेन समलोष्टहाटकाः परहिताचरणव्यसनितया प्रवर्त्तमानाः कदाचिदुपकार्यात्सकाशात् क्वचित्प्रत्युपकारमपेक्षन्ते । न चैतेषां परमोपकारकारिणां[1] भगवतां मादृशैः स्वजीवितव्ययेनापि प्रत्युपकारः कर्त्तुं पार्यते, आस्तां धनदानादिनेति ।

द्विविधाः कुविकल्पाः ।

तावदेष जीवस्तदा सञ्जातसम्यग्भावः पूर्वविहितस्वकीयदुश्चरितानुस्मरणेन पश्चात्तापमनुभवति सन्मार्गदायिनां च गुरूणामुपरि विपरीतशङ्कां विरहयति, तदाऽनेनैतदुक्तं भवति-द्वये खल्वमी कुविकल्पाः प्राणिनो भवन्ति, तद्यथा-एके कुशास्त्रश्रवणवासनाजनिताः यदुत-अण्डसमुद्भूतमेतत्त्रिभुवनं, महेश्वरनिर्मितं, ब्रह्मादिकृतं, प्रकृतिविकारात्मकं, क्षणविनश्वरं, विज्ञानमात्रं, शून्यरूपं वा इत्या-

१. ०पकारिणां प्र० ।

दयः, ते ह्याभिसंस्कारिका इत्युच्यन्ते । तथाऽन्ये सुखमभिलषन्तो दुःखं द्विषन्तो द्रविणादिषु परमार्थबुद्ध्यध्यवसायिनोऽत एव तत्संरक्षणप्रवणचेतसोऽदृष्टतत्त्वमार्गस्यास्य जीवस्य प्रवर्तन्ते, यैरेष जीवोऽशङ्कनीयानि शङ्कते, अचिन्तनीयानि चिन्तयति, अभाषितव्यानि भाषते, अनाचरणीयानि समाचरति, ते तु कुविकल्पाः सहजा इत्यभिधीयन्ते, तत्राभिसंस्कारिकाः प्रथमसुगुरुसम्पर्कप्रभावादेव कदाचिन्निवर्त्तेरन्, एते पुनः सहजा यावदेष जीवो मिथ्यात्वोपप्लुतबुद्धिस्तावन्न कथञ्चिन्निवर्तन्ते, यदि परमधिगमजसम्यग्दर्शनमेव प्रादुर्भूतमेतान्निवर्त्तयतीति ।

सम्यग्दृष्टेरपि नोकषायोदयान्मोहवितर्काः ।

यत्पुनरभिहितं यदुत 'तस्य द्रमकस्य तस्मिन्नञ्जनसलिलदायके पुरुषे सञ्जातविश्रम्भस्यापि महोपकारितां चिन्तयतस्तथापि तत्रात्मीये कदन्नके याऽत्यन्तमूर्छा सा गाढं भावितत्वान्न कथञ्चिन्निवर्तत इति' तदेतज्जीवेऽपि योजनीयं, तथाहि–यद्यपि क्षयोपशम(ममुप)गतं ज्ञानावरणं दर्शनमोहनीयं च समुत्पन्नं सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शनं च, अत एव निवृत्ता भवप्रपञ्चगोचरा तत्त्वबुद्धिः, सञ्जातो जीवादितत्त्वाभिनिवेशः, गृहीताः परमोपकारकारितया सम्यग्ज्ञानदर्शनदायिनो भगवन्तः सद्धर्मगुरवः, तथाप्यस्य जीवस्य यावदास्ते समुदीर्णं कषायद्वादशकं, यावच्च प्रबलमद्यापि नोकषायनवकं, तावदनादिभवाभ्यासवासनापाटवपरायत्ततया प्रवर्त्तमानामेतेषु धनविषयकलत्रादिषु कदन्नकल्पेषु मूर्च्छामेष जीवो न निवारयितुं पारयति, यतोऽस्य जीवस्य कुशास्त्रश्रवणसंस्कारजा महाण्डसमुद्भूतं त्रिभुवनमेतदित्यादयो मोहवितर्काः प्रवर्त्तन्ते, ये च सहजा अपि धनादिषु परमार्थदर्शितया तत्संरक्षणगोचरा अशङ्कनीयेष्वपि गुर्वादिषु शङ्काकारिणो मिथ्यादर्शनोदयप्रभवाः कदभिप्रायाः प्रादुर्भवन्ति ते मरुमरीचिकावक्त्रचुम्बिन इव जलकल्लोलमालाप्रतिभासिनो मिथ्याज्ञानविशेषास्तत्प्रत्यनीकार्थोपस्थापकेन प्रमाणान्तरेण बाध्यमानाः सम्यग्दर्शनोत्पत्तिकाले निवर्त्तन्ते ।

मोहवितर्काद्धिरत्यभावः ।

यः पुनरेष धनविषयादिषु[1] मूर्च्छालक्षणो मोहः सोऽपूर्वरूपो, यतोऽयं दिङ्मोह इव तत्त्वधियाऽपि सार्द्धमव्याहत एवास्ते, अनेन हि मोहितोऽयं जीवो जानन्नपि सकलं कुशाग्रलग्नजललवतरलं न जानीते, पश्यन्नपि धनहरणस्वजनमरणादिकं न पश्यतीव, पटुप्रज्ञोऽपि जडबुद्धिरिव चेष्टते, समस्तशास्त्रार्थविशारदोऽपि महामूर्खचूडामणिरिव वर्त्तते, ततश्चास्य जीवस्य प्रतिभाति मुत्कलचारिता[2],

१. कलका प्र० । २. अविरतत्वेनावस्थानम् ।

रोचते तस्मै यथेष्टचेष्टा, बिभेत्ययं व्रतनियमनिमन्त्रणायाः, किम्बहुनोक्तेन ?, न शक्नोत्ययं जीवस्तदा काकमांसभक्षणादपि निवृत्तिं विधातुमिति ।

द्रमकं प्रति सूदस्य परुषं वचनम् ।

एवं च स्थिते यत्तदुक्तं यदुत–"तं रोरं मूर्च्छातिरेकेण पुनः पुनः स्वभोजन[1]-भाजनदृष्टिं पातयन्तमुपलभ्य स धर्मबोधकराभिधानो रसवतीपतिस्तस्याभिप्रायमवगम्य मनाक् सपरुषमित्थमभिहितवान्–अरे द्रमक ! दुर्बुद्धे ! केयं भवतो विपरीतचारिता ? किमितीदं परमान्नं कन्यकया प्रयत्नेनापि दीयमानं त्वं नावबुद्ध्यसे ? भवन्त्यन्येऽपि पापिनो रोराः, केवलं भवता सदृशोऽन्यो निर्भाग्यो नास्तीति मे वितर्कः, यस्त्वमत्र तुच्छे कदन्नके प्रतिबद्धचित्तः सन्नमृतास्वादमेतन्मया दाप्यमानमपि परमान्नं न गृह्णासि, अन्यच्च–यतस्त्वमत्र भवने प्रविष्टस्तथेदं दृष्ट्वा मनागाह्लादितः परमेश्वरेण चावलोकितस्तेन कारणेन भवन्तं प्रत्यादरोऽस्माकं, ये पुनरस्मात्सद्मनो बहिर्वर्त्तन्ते जन्तवो ये चेदं[2] विलोक्य न मोदन्ते ये च राजराजेन न निरीक्षितास्तेषां वयं न वार्तामपि पृच्छामो, वयं हि सेवकधर्ममनुवर्त्तमाना य एव कश्चिन्महानृपतेर्वल्लभस्तत्रैव वाल्लभ्यमाचरामः, अयं चास्माकमवष्टम्भोऽभूत्-किलामूढलक्ष्योऽयं राजा न कदाचनापात्रे मतिं कुरुते, यावता सोऽप्यस्मदवष्टम्भोऽधुना भवता विपरीतचारिणा वितथ इव सम्पादितः, तदिदमवगम्य त्यजेदं वैपरीत्यं, हित्वेदं कदन्नं गृहाणेदं परमान्नं, यन्माहात्म्येनैते पश्य सर्वेऽत्र सद्मनि वर्त्तमाना जन्तवोऽमृततृप्ता इव मोदन्त इति ।"

जीवं प्रति धर्मगुरूणां कटूवाक्यानि ।

एतदपि समस्तमत्र जीवव्यतिकरे सुगुरुराचरत्येव, तथाहि–यदाऽयं जन्तुराविर्भूतज्ञानदर्शनोऽपि कर्मपरतन्त्रतया न स्तोकमात्रामपि विरतिं प्रतिपद्यते तदाऽमुं तथाभूतं विषयेषु गाढं मूर्च्छितचित्ततयाऽभिरममाणमुपलभ्य सद्धर्मगुरूणां भवत्येवंविधोऽभिसन्धिः, यदुत–केयमस्यात्मवैरिता ? किमित्ययं रत्नद्वीपप्राप्तनिर्भाग्यपुरुष इवानर्घेयरत्नराशिसदृशानि व्रतनियमाचरणान्यवधीर्य जरत्काचशकलकल्पेषु विषयेषु प्रतिबन्धं विधत्ते ? ततस्ते गुरवः प्रादुर्भूतप्रणयकोपा इव तं प्रमादपरं जीवमित्थमाचक्षते–अयि ! ज्ञानदर्शनविदूषक[3] ! केयं भवतोऽनात्मज्ञता ? किमिति प्रतिक्षणमस्मानारारट्यमानान् भवान्न लक्षयति ? दृष्टा बहवोऽस्माभिरन्येऽप्यकल्याणभाजनभूताः प्राणिनः, केवलं तेषामपि मध्ये शेखरायितं भवता, यतस्त्वं जानन्नपि भगवद्वचनं, श्रद्दधानोऽपि जीवादिपदार्थसार्थं, विद्यमानेऽपि

१. स्वभोजनभाजने दृष्टिं प्र. । २. पारमेश्वर वि० प्र. । ३. ०विद्वेषक प्र. ।

मादृशे प्रोत्साहके, लक्षयन्नपीदृशसामग्र्याः सुदुर्लभतां, भावयन्नपि संसारदुरन्ततां, परिकलयन्नपि कर्मदारुणतां, बुद्ध्यमानोऽपि रागादिरौद्रतां तथापि समस्तानर्थसार्थ-प्रवर्तकेषु कतिपयदिवसवर्त्तिषु तुषमुष्टिनिःसारेषु विषयेषु सततं रज्यसे, न पुनरस्माभिरनर्थगर्त्तपातिनं भवन्तमवगम्य दययोपदिश्यमानामेनां सकलक्लेश-दोषविरेककारिणीं भागवतीं समस्तपापविरतिं भवानवहेलयाऽपि विलोकयति। अन्यच्च-एतदपि न लक्षितं भवता यदर्थमेषोऽस्माकं भवन्तं प्रति महानादरः, तदाकर्णय अत्रापि यत्कारणं-यतस्त्वं सज्ज्ञानदर्शनयुक्ततया सर्वज्ञशासनाभ्यन्तरभूतो वर्त्तसे, यतश्च प्रथमावसरेऽपि भगवन्मतमवलोक्य जातस्ते प्रमोदस्तद्दर्शनेन च लक्षिताऽस्माभिस्त्वयि भवन्ती परमात्मावलोकना ततो वयं भगवदनुगृहीतो-ऽयमितिकृत्वा तवोपर्यादरवन्तः, युज्यते च भगवदनुचराणां तदभिमतेषु पक्षपातः कर्त्तुं, ये तु जीवाः सर्वज्ञशासनमन्दिरमद्यापि नावगाहन्ते, कथञ्चित्प्रविष्टा अपि तत्र न तद्दर्शनेन हृष्यन्ति अत एव च परमात्मावलोकनाया बहिर्भूता लक्ष्यन्ते, तांस्तथाभूताननन्तानपि जीवान् पश्यन्तोऽपि च यदुदासीनभावं भजामहे, नोचितास्ते खल्वादरकरणस्य, अयं चेयन्तं कालं यावदवष्टम्भोऽस्माकमासीत् किलामुनोपायेन ये योग्याः सन्मार्गावतरणस्येति निश्चीयते ते न कदाचन व्यभि-चरन्ति, यावता भवताऽयमनेकसत्त्वेषु सुनिश्चितोऽप्यस्माभिरुपायो विपरीतमाचरता व्यभिचारितो वर्तते, ततो भो दुर्मते ? मैवं विधेहि, कुरुष्वाधुनापि यदहं वच्मि, परित्यजेदं दौःशील्यं, विहाय दुर्गतिपुरीवर्तनीकल्पामविरतिमुररीकुरु निर्द्वन्द्वानन्द-सन्दोहदायिकां सर्वज्ञोपज्ञां ज्ञानदर्शनयोः फलभूतां विरतिं, इतरथा परमार्थतो ज्ञानदर्शने अपि निष्फले सम्पत्स्येते। इयं हि भागवती दीक्षा गृहीता सती सम्यक् पाल्यमाना सकलकल्याणपरम्परां सम्पादयति, यदिवा तिष्ठन्तु तावत् पारलौकिक-कल्याणानि, किं न पश्यति भवानिदानीमेवैते भगवदुक्तविरतिरतचित्ताः सुसाधवो यदनन्तामृतरसतृप्ता इव स्वस्थाः सदा मानसेन, अवेदयितारो विषयाभिलाषजनितानां कामविकलतयौत्सुक्यप्रियविरहवेदनानाम्, अनभिज्ञातारो लोभमूलानां निष्कषायतया धनार्जनरक्षणनाशदुःखानां, वन्दनीयास्त्रिभुवनस्य, संसारसागरादुत्तीर्णमेवात्मानं मन्यमानाः सदा मोदन्ते, तदेवम्भूतगुणेयं विरतिः किमात्मवैरितया नादीयते भवतेति ?"

प्राप्तविश्वासोऽपि कदन्नं नैव मुञ्चति।

तदेतद्धर्मगुरुवचनमाकर्ण्य यथा-'असौ द्रमकस्तस्मिन्पुरुषे सञ्जातविश्वासो-ऽपि तथाऽऽविर्भूतनिर्णयोऽपि यथाऽत्यन्तहितकारी ममायं पुरुष इति, तथापि तस्य कदन्नस्य त्याजनवचनेन विह्वलीभूतो दैन्यमालम्ब्येत्थमभिहितवान् यदुत-

यदेतद् गदितं नाथैस्तत्समस्तमवितथं प्रतिभाति मे चेतसि, केवलमेकं वचनं विज्ञापयामि तदाकर्णयत यूयं–यदेतन्मां भोजनं त्याजयन्ति भवन्तस्तत्प्राणेभ्यो-ऽप्यभीष्टतमं, नाहमेतद्विरहे क्षणमपि जीवामि, महता च क्लेशेन मयेदमुपार्जितं, किञ्च कालान्तरेऽपि निर्वाहकं ममैतद्, भवदीयस्य पुनर्भोजनस्य न जानेऽहं स्वरूपं, किं चानेन ममैकदिनभाविनेति ? तत्किमत्र बहुना जल्पितेन ? एष मे निश्चयो–नैवेदं भोजनं मोक्तव्यं, यदि विद्यमानेऽप्यस्मिन्नात्मीयं भवद्भिर्भोजनं दातुं युक्तं ततो दीयतामितरथा विनैव तेन सरिष्यतीति ।'

सञ्जातविश्वासोऽपि धनादिषु मूर्च्छेति ।

तथाऽयमपि जीवः कर्म्मपरतन्त्रतयाऽविद्यमानचरणपरिणामस्सद्धर्मगुरू[१]-णामग्रतः समस्तमपीदृशं जल्पत्येव, अस्त्येव तदाऽस्य गुरुषु विश्रम्भः, सञ्जातो ज्ञानदर्शनलाभेन सम्प्रत्ययः, तथापि न निवर्तते धनादिभ्यो गाढमूर्च्छा, धर्मगुरव-श्चारित्रं ग्राहयन्तस्तत्त्याजनं कारयन्ति ततोऽस्य जीवस्य सञ्जायते दैन्यं, ततोऽयं ब्रूते–सत्यमेतत्सर्वं यदाज्ञापयन्ति भगवन्तः, किन्तु श्रूयतां भवद्भिरेका मदीया विज्ञसिका–गृद्धोऽयमात्मा मदीयो गाढं धनविषयादिषु, न शक्यते तेभ्यः कथ-ञ्चिन्निवर्त्तयितुं, म्रियेऽहं त्यागे नूनमेतेषां, महता च क्लेशेन मयैते समुपार्जिताः, तत्कथमहमेतानकाण्ड एव मुञ्चामि, किञ्च मादृशाः प्रमादिनो[२] न युष्माभिरुपदिष्टाया विरतेः स्वरूपमवबुध्यन्ते, किन्तर्हि ? मादृशामिदमेव कालान्तरेऽपि धनविषयादिकं चित्ताभिरतिकारणं, युष्मदीयं पुनरनुष्ठानं राधावेधकल्पं, किं तेन मादृशां ? भगवतामप्यस्थान एवायं निर्बन्धः, तथाहि–

महताऽपि प्रयत्नेन, तत्त्वे शिष्टेऽपि पण्डितैः ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि, प्रयासस्तेषु निष्फलः ॥१॥

अथैवमपि स्थिते भगवतामाग्रहः, ततो दीयतामेतेषु धनविषयादिषु विद्यमानेषु यदि देयमात्मीयं चारित्रमितरथा पर्याप्तं ममानेनेति ।

सद्धर्मगुरूणां पुनश्चिन्ता ।

ततश्चैवं वदति सत्यस्मिन् जीवे यथा 'तेन रसवतीपतिना तं द्रमकं परमान्नग्रहणपराङ्मुखमवलोक्य चिन्तितं यदुत–पश्यताहो मोहसामर्थ्यं, यदेष रोरः सर्वव्याधिकरेऽत्र कदन्नके सक्तबुद्धिर्मामकं परमान्नमवधीरयति, निश्चितं च प्रागेव मया, यथा नास्य वराकस्यायं दोषः, किं तर्हि ? चित्तवैधुर्यकारिणां रोगाणां, अतः पुनरेनं शिक्षयामि विशेषेण वराकं, यद्ययं प्रत्यागतचित्तः परमान्न-

१. णामस्तः प्र. । २. प्रमादिनो प्र. ।

मिदं गृह्णीयात् ततोऽस्य महानुपकारः सम्पद्येतेति ।' तथा सद्धर्मगुरवोऽपि चिन्तयन्ति-यदुतापूर्वरूपोऽयमस्य जीवस्याहो महामोहः, यदयमनन्तदुःखहेतौ रागादिभावरोगवृद्धिकरेऽस्मिन्विषयधनादिके विनिविष्टबुद्धिर्जानन्नपि भगवद्वचनमजानान इव, श्रद्दधानोऽपि जीवादितत्त्वमश्रद्दधान इव न मयोपदिश्यमानां निःशेषक्लेशविच्छेदकारिकां विरतिमुररीकुरुते । यदिवा नास्यायं तपस्विनो दोषः, किन्तर्हि ? कर्मणामिति, तान्येवैनं जीवं विसंस्थुलयन्ति, अतो नास्माभिरेतत्प्रतिबोधनप्रवृत्तैरस्याविधेय[1]तामुपलभ्य निर्वेदः कार्यः, तथाहि-

अनेकशः कृता कुर्याद्देशना जीवयोग्यताम् ।
यथा स्वस्थानमाधत्ते, शिलायामपि मृद्घटः ॥१॥
यः संसारगतं जन्तुं, बोधयेज्जिनदेशिते ।
धर्मे हितकरस्तस्मान्नान्यो जगति विद्यते ॥२॥
विरतिः परमो धर्मः, सा चे[2]न्मत्तोऽस्य जायते ।
ततः प्रयत्नसाफल्यं, किं न लब्धं मया भवेत् ? ॥३॥
अन्यच्च-महान्तमर्थमाश्रित्य, यो विधत्ते परिश्रमम् ।
तत्सिद्धौ तस्य तोषः स्यादसिद्धौ वीरचेष्टितम् ॥४॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन, पुनः प्रत्याय्य पेशलैः ।
वचनैर्बोधयाम्येनं, गुरुश्चित्तेऽवधारयेत् ॥५॥

धर्मस्य धनादेश्च निर्वाहकानिर्वाहकत्वम् ।

ततो यथा 'तेन सूपकारेण तस्मै भिक्षाचराय निवेदिताः पुनर्विशेषतः कदन्नदोषाः, उपपादिता तस्य युक्तितस्त्याज्यरूपता, दूषितं कालान्तरे तदभिप्रेतं तस्य निर्वाहकत्वं, प्रशंसितमात्मीयं परमान्नं, प्रकटितं तस्य सर्वदा दानं, समुत्पादितो महाप्रभावाञ्जनसलिलदायकत्वनिदर्शनेनात्मविश्रम्भातिरेकः, अभिहितश्चासौ द्रमकः-'किं बहुनानेन ? मुञ्चेदं स्वभोजनं, गृहाणेदममृतकल्पं मदीयमन्नमिति' तथा सद्धर्मसूरयोऽपि सर्वं कुर्वन्ति, तथाहि-तेऽपि जीवाय निवेदयन्ति धनविषयकलत्रादे रागादिहेतुतां, दीपयन्ति कर्मसञ्चयकारणतां, प्रकाशयन्ति दुरन्तानन्तसंसारनिमित्ततां, वदन्ति च यथा-भद्र ! यत एव क्लेशेनोपार्ज्यन्ते खल्वेते धनविषयादयः, क्लेशेन चानुभूयन्ते, पुनश्चागामिनः क्लेशस्य कारणभावं भजन्ते अत एवैते परित्यागमर्हन्ति, अन्यच्च-भद्र ! तवाप्येते मोहविपर्यासितचेतसि सुन्दरबुद्धिं जनयन्ति, यदि पुनस्त्वं चारित्ररसमास्वादयसि ततोऽस्माभिरनुक्त एव

१. अशक्यशिक्षणीयताम् । २. चेन्मत्तोऽस्य प्रजायते प्र० ।

नैतेभ्यो मनागपि स्पृहसे, को हि सकर्णकोऽमृतं विहाय विषमभिलषति ? यत्पुनरस्मदीयोपदेशसम्पाद्यस्य चारित्रपरिणामस्य कादाचित्कत्वेनानिर्वाहकत्वं धनविषयकलत्रादेस्तु प्रकृतिभावगमनेन सदाभावितया च निर्वाहकत्वं मन्यसे तदपि मा मंस्थाः, यतो धनादयोऽपि धर्मरहितानां न सकलकालभाविनो भवन्ति, भवन्तोऽपि न प्रेक्षापूर्वकारिणा निर्वाहकतयाऽङ्गीकर्त्तव्याः । न हि समस्तरोग-प्रकोपनहेतुरपथ्यान्नं सकलकालभावुकमपि निर्वाहकमित्युच्यते, सर्वानर्थसार्थ-प्रवर्त्तकाश्चैते धनादयः, तस्मान्नैतेषु सुन्दरा निर्वाहकत्वबुद्धिः । न चेयं प्रकृति-र्जीवस्य, यतोऽनन्तज्ञानदर्शनवीर्यानन्दरूपोऽयं जीवः, अयं तु धनविषयादिषु प्रतिबन्धोऽस्य जीवस्य कर्ममलजनितो विभ्रम इति तत्त्ववेदिनो मन्यन्ते, अत एव चारित्रपरिणामोऽपि तावत्कादाचित्को यावज्जीववीर्यं नोल्लसति, तदुल्लासे पुनः स एव निर्वाहको भवितुमर्हतीत्यतो विदुषा तत्रैव यत्नो विधेयः, तद्बलेनैव महापुरुषा अपहस्तयन्ति परीषहोपसर्गान्, अवधीरयन्ति धनादिकं, निर्दलयन्ति रागादिगणं, उन्मूलयन्ति कर्मजालं, तरन्ति संसारसागरं, तिष्ठन्ति सततानन्देऽनन्तकालं शिवधाम्नीति । किञ्च-मत्सम्पादितेन ज्ञानेन किं न जनितस्तवाज्ञानतमोविलयः ? किं वा दर्शनेन नापास्तो विपर्यासवेतालो ? येन मद्वचनेऽप्यविश्रब्धबुद्धिरिव विकल्पं कुरुषे, तस्माद्भद्र ! विमुच्येदं भववर्द्धनं धनादिकमङ्गीकुरु मम दययोपनीतमेतच्चारित्रं येन सम्पद्यते ते निःशेषक्लेशराशिविच्छेदः, प्राप्नोषि च शाश्वतं स्थानमिति ।

जीवस्य मिश्रभोजनाग्रहः ।

ततो यथा 'महाप्रयत्नेनापि ब्रुवाणे तस्मिन् रसवतीपतावितरेणाभिहितं, यदुत-न मयेदं स्वभोजनं मोक्तव्यं, यद्यत्र सत्येव दीयते ततो दीयतामात्मभोजन-मिति ।' तथाऽयमपि जीवः सद्धर्मगुरुभिरेवं भूयो भूयोऽभिधीयमानोऽपि गलि-रिव बलीवर्दः पादप्रसारिकामवलम्ब्येत्थमाचक्षीत-भगवन्नाहं धनविषयादिकं कथञ्चन मोक्तुं पारयामि, यद्यत्र विद्यमानेऽपि भवति किञ्चिच्चारित्रं तन्मे दीयतामिति । ततो यथा 'विज्ञाय तस्य रोरस्याग्रहविशेषं स सूरि(द)श्चिन्तयति स्म-नास्येदानीमन्यः शिक्षणोपायोऽस्ति, ततोऽस्मिन् सत्येव दीयतां, पश्चाज्ज्ञातमदीयान्नगुणः स्वयमेवैतत्कदन्नमेष विहास्यति । एवं च विचिन्त्य दापितं तत्तेन, भुक्तमितरेण, तदुपयोगेन शान्ता बुभुक्षा, तनूभूता रोगाः, प्रवर्द्धि-तमञ्जनसलिलजनितादधिकतरं सुखं, जातो मनःप्रसादः, प्रादुर्भूता तद्दायके तत्र पुरुषे भक्तिः, अभिहितश्चासौ तेन, यथा 'भवानेव मे नाथो, येनाहं भाग्य-विकलोऽप्येवमनुकम्पित' इति ।

देशविरतिदानं सन्तोषश्च ततः ।

तथा धर्मगुरवोऽप्येवं बद्धाग्रहत्वेनामुञ्चति धनविषयादिकमत्र जीवे परिकलयन्ति-न शक्यते तावदयमिदानीं सर्वविरतिं ग्राहयितुं, तदेवं स्थिते देशविरतिस्तावदस्मै दीयतां, तत्पालनेनोपलब्धगुणविशेषः स्वयमेव सर्वसङ्गपरित्यागं करिष्यतीत्याकलय्य तथैव कुर्वन्ति । तदनेनैतदुक्तं भवति-अयमत्र क्रमः-प्ररूप्य प्रथमं प्रयत्नतः सर्वविरतिं, ततः सर्वथा तत्करणपराङ्मुखमुपलभ्य जीवं देशविरतिः प्ररूपणीया देया वा । प्रथमं पुनर्देशविरतिंप्ररूपणे क्रियमाणे तस्यामेव प्रतिबन्धं विदध्यादयं जीवः, साधोश्च सूक्ष्मप्राणातिपातादावनुमतिः स्यादिति । ततस्तस्या देशविरतेः पालनं परमान्नलेशभक्षणतुल्यं विज्ञेयं, तदुपयोगेनैवास्य जीवस्य प्रशाम्यति मनाग् विषयाकाङ्क्षा-लक्षणा बुभुक्षा, तनूभवन्ति रागादयो भावरोगाः, प्रवर्द्धते ज्ञानदर्शनसम्पादनात्[१] समर्गलतरं स्वाभाविकस्वास्थ्यरूपं प्रशमसुखं, सञ्जायते सद्भावनया मनःप्रसादः, प्रादुर्भवति तद्दायकेषु गुरुषु परमोपकारिणो ममैत इति भावयतो भक्तिः ।

जीवस्य कृतज्ञताभावदर्शनम् ।

अभिधत्ते च तानेष जीवस्तदानीं, यदुत-यूयमेव मे नाथाः, यैरहमेवं दुर्दारुकल्पतया गाढमकर्मण्योऽपि स्वसामर्थ्येन कर्मण्यतां प्राप्य गुणभाजनतां नीत इति । ततस्तदनन्तरं यथा 'तेन सूदेन तं वनीपकमुपवेश्य मधुरवचनैस्तस्य मनः प्रह्लादयता वर्णिता महाराजगुणाः, दर्शितश्चात्मनोऽपि तद्भृत्यभावः, ग्राहितः सोऽपि विशेषतस्तदनुचरत्वं, समुत्पादितं तस्य महानृपतेरेव विशेषगुणेषु कुतूहलं, कथितस्तत्परिज्ञानहेतुर्व्याधितनुभावः, प्रकाशितं तस्यापि कारणं भेषजत्रयं, समादिष्टः प्रतिक्षणं तस्य परिभोगः, दीपितं तत्परिभोगबलेन महानरेन्द्राराधनं, प्रतिपादितं महानरेन्द्राराधकानां तत्समानमेव महाराज्यमिति' तथा धर्मगुरवोऽपि ज्ञानदर्शनसम्पन्नं प्रतिपन्नदेशविरतिमप्येनं जीवमुपलभ्य विशिष्टतरस्थैर्यसम्पादनार्थं समस्तमेतदाचरन्त्येव । तथाहि-ते तं प्रत्येवं ब्रूयुः, यथा-भद्र ! यदुक्तं भवता यदुत 'यूयमेव मे नाथा' इति, युक्तमेतद्भवादृशां, किन्तु साधारणं नैवं वक्तव्यं, यतो भवतोऽस्माकं च परमात्मा सर्वज्ञ एव भगवान् परमो नाथः । स एव हि चराचरस्यास्य त्रिभुवनस्य पालकतया नाथो भवितुमर्हति, विशेषतः पुनर्ये तत्प्रणीतेऽत्र ज्ञानदर्शनचारित्रप्रधाने दर्शने वर्त्तन्ते जन्तवस्तेषामसौ नाथः, अस्यैव किङ्करभावं प्रतिपद्य महात्मानः केवलराज्यासादनेन भुवनमप्यात्मकिङ्करं कुर्वन्ति ।

१. सम्पादितात् प्र. ।

ये पुनः पापिष्ठाः प्राणिनस्तेऽस्य भगवतो नामापि न जानते, भाविभद्रा एव सत्त्वाः स्वकर्मविवरेणास्य दर्शनमासादयन्ति। यतश्च त्वमेतावतीं कोटिमध्यारूढोऽतस्त्वया प्रतिपन्न एव भावतो भगवान्, केवलं तारतम्यभेदेन सङ्ख्यातीतानि तस्य प्रतिपत्तिस्थानानि, तेन विशेषप्रतिपत्तिनिमित्तमेषोऽस्माकं यत्नः, यतः सामान्येन जानतेऽप्येनं भगवन्तं जन्तवः सुगुरुसम्प्रदायमन्तरेण न विशेषतो जानते । तदेवं ते गुरवस्तस्य जीवस्य पुरतो भगवद्गुणान् वर्णयन्ति, तथाऽऽत्मानमपि तत्किङ्करं दर्शयन्ति, तं च जीवं विशेषतो भगवन्तं नाथतया ग्राहयन्ति, भगवद्विशेषगुणेषु तस्य कौतुकमुत्पादयन्ति, तज्ज्ञानोपायभूतं रागादिभावरोगतानवं कथयन्ति, तस्यापि कारणं ज्ञानदर्शनचारित्ररूपं त्रयं दीपयन्ति, तस्य च प्रतिक्षणमासेवन-मुपदिशन्ति, तदासेवनेन भगवदाराधनं निवेदयन्ति, भगवदाराधनेन परमपदप्राप्तिं महाराज्यावाप्तिकल्पां प्रतिपादयन्ति ।

जीवस्य दौर्बल्यप्रकाशनम् ।

एवमपि कथयति हितकारिणि गृहीतगुणस्थिरताविधायिनि भगवति धर्म-सूरौ यथा 'असौ वनीपकः सूपकारवचनमवगम्यात्मीयाकूतवशेनेत्थमभिहितवान् यथा-नाथाः ! किम्बहुनोक्तेन ? न शक्नोम्यहं कथञ्चनेदं कदन्नं मोक्तुमिति' तथा अयमपि जीवश्चारित्रमोहनीयेन कर्मणा विह्वलीभूतबुद्धिरेवं चिन्तेयत्-अये ! यदेवं महता प्रबन्धेन पुनः पुनरेते भगवन्तो मम धर्मदेशनां कुर्वन्ति तन्नूनं मां धनविषय-कलत्रादिकमेतदेते त्याजयन्ति, न चाहं त्यक्तुं शक्नोमि, तत्कथयाम्येषां सद्भावं येन निष्कारणं भूयो भूयो भगवन्तः स्वगलतालुशोषमेते न विदधते । ततस्तथैव स जीवः स्वाभिप्रायं गुरुभ्यः कथयेदिति । ततो यथा 'तेन रसवतीपतिना चिन्तितं-न मयाऽयं स्वभोजनत्यागं कारितः, किन्तर्हि ? इदं भेषजत्रयमा-सेवस्वेत्युक्तस्तत्किमेवमेष भाषते ? अये ! स्वाभिप्रायविडम्बितोऽयं जानीते-मदीयान्नत्याजननिमित्तमेतत् समस्तं वागाडम्बरमिति । ततो विहस्य तेनोक्तं भद्र ! निराकुलो भव, नाधुना भवन्तं किञ्चित्त्याजयामि, तवैव पथ्यमेतत्त्यजनमितिकृत्वा वयं ब्रूमो, यदि पुनर्भवते न रोचते ततोऽत्रार्थे अतः प्रभृति तूष्णीमासिष्यामहे। यत्पुनरेतदनन्तरमेव तव पुरतोऽस्माभिर्महाराजगुणवर्णनादिकं विहितं कर्त्तव्यतया च तव किञ्चित्समादिष्टं तत्त्वया किं किञ्चिदवधारितं वा न वेति ?' तथा धर्मगुरवोऽपि सर्वमिदं चिन्तयन्ति वदन्ति च, तच्च स्पष्टतरमिति स्वबुद्ध्यैव योजनीयम् ।

स्थैर्यभावाभिमुख्यम् ।

ततो यथा 'असौ वनीपकोऽवादीत् यथा-नाथ ! न मया किञ्चिदत्र भवत्कथितमुपलक्षितं, तथापि तावकैः कोमलालापैरुल्लसितो मनाग् मनसि प्रमोदः, निवेदितश्च[1] तेन वनीपकेन 'नाधुना किञ्चित्त्याजयामीदं भवन्तं भोजनमि'ति, सूदवचनश्रवणान्नष्टभयाकूतेन सता स्वचेतसो वैधुर्यकारणभूतस्तस्य सूदस्य समक्षमादितः प्रभृति समस्तोऽप्यात्मवृत्तान्तः । अभिहितश्चासौ सूपकारो यदुत-'एवं स्थिते यन्मया विधेयं तदाज्ञापयन्तु नाथाः, येनाधुनाऽवधारयामीति ।' तथाऽत्रापि विदिततच्चित्ता यदा धर्मगुरवो वदन्ति, यदुत-न वयं भवन्तमशक्नुवन्तं सर्वसङ्गत्यागं कारयामः, केवलं यदिदं भवतः स्थिरीकरणार्थमनेकशो भगवद्गुणवर्णनादिकं वयं कुर्मः यच्च सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्राणामङ्गीकृतानामेव भवता सातत्यमनुपालनादिकमुपदिशामः, तदत्र भवान् किञ्चिदवधारयति वा न वेति ?

स्वाकूतकथनम् ।

तदा वदत्येवं जीवो-भगवन्नाहं सम्यक्किञ्चिदवधारयामि, तथापि यौष्माकीणपेशलवचनैर्मोदितचित्तो यदा यदा कथयन्ति भगवन्तस्तदा तदा शून्यहृदयोऽपि विस्फारितेक्षणः किल बुध्यमान इवेत्याकर्णयंस्तिष्ठामि । कुतः पुनर्मादृशां विशिष्टतत्त्वाभिनिवेशो ? यतोऽहं महताऽपि प्रयत्नेन तत्त्वमार्गं व्याचक्षाणेषु भगवत्सु सुप्त इव, मत्त इवोन्मत्त इव, सम्मूर्च्छनज इव, शोकापन्न इव, मूर्च्छित इव, सर्वथा शून्यहृदयो न किञ्चिल्लक्षयामि । यच्च मच्चेतसो वैसंस्थुल्यकारणं तदाकर्णयन्तु भगवन्तः-ततः सञ्जातपश्चात्तापोऽयं जीवो गुरुसमक्षं गर्हते स्वदुश्चरितानि, जुगुप्सते स्वदुष्टभाषितानि, प्रकटयति पूर्वकालभाविनः समस्तानपि कुविकल्पान्, निवेदयत्यादितः प्रभृति निःशेषमात्मवृत्तान्तमिति ।

गुरोरुपर्यास्था ।

वदति च-जानाम्यहं भगवन्तो मम हितकरणलालसाः सन्तो बहुशो निन्दन्ति विषयादिकं, वर्णयन्ति सङ्गत्यागं, प्रशंसन्ति तत्रस्थानां प्रशमसुखातिरेकं, श्लाघन्ते तत्कार्यभूतं परमपदं, तथापि कर्मपरतन्त्रतयाऽहं भक्षितबहुमाहिषदधिवृन्ताकसञ्जात इव निद्रां, पीतामन्त्रपूततीव्रविष इव विह्वलतां, धनविषयादिष्वनादिभवाभ्यासवशेन भवन्तीं मूर्च्छां न कथञ्चिन्निवारयितुं पारयामि । तया च विह्वलीभूतचेतसो मे भगवतां सम्बन्धिनीं धर्मदेशनां महानिद्राऽवष्टब्धहृदयस्येव पुरुषस्य प्रतिबोधकनरोच्चारितां शब्दपरम्परां समाकर्णयतोऽपि गाढमुद्वेगकारिणीव

१. निवेदितश्च मा० ।

प्रतिभासते । अथ च तस्या माधुर्यं, गाम्भीर्यमुदारतां, परिणामसुन्दरतां च पर्यालोचयतः पुनरन्तराऽन्तरा चित्ताह्लादोऽपि सम्पद्यते । एतदपि पूर्वोक्तं यद् भगवद्भिरभ्यधायि-यदुत नाशक्नुवन्तं वयं सङ्गत्यागं कारयाम इति, ततो मया नष्टभयवैधुर्येण भगवतां पुरतः कथयितुं शकितं, इतरथा यदा यदा भगवन्तो देशनायां प्रवर्त्तन्ते स्म तदा तदा मम चेतसि विकल्पः प्रादुरभूत्-अये ! स्वयं निस्पृहास्तावदेते, केवलं मां धनविषयादिकं त्याजयन्ति, न चाहं हातुं शक्नोमि, तदेष व्यर्थकः प्रयासोऽमीषामित्येवं चिन्तयन्नपि भयातिरेकान्न स्वाकूतमपि प्रकटयितुं पारितवानिति । तदेवं स्थिते यन्मया विधेयमेवंविधशक्तिना तत्र भगवन्तः श्रीसूरय एव प्रमाणमिति ।

गुरोर्विशेषतः सूचनम् ।

ततो यथा 'असौ पौरोगवस्तस्मै[१] वनीपकाय पुनः प्रपञ्चतो निवेद्य प्राचीनमशेषमर्थं ततः स्वकीयभेषजत्रयस्य योग्यायोग्यविभागं पूर्वं महानरेन्द्र-सम्प्रदायितमाचचक्षे, तं चोवाच यथा 'भद्र ! कृच्छ्रसाध्यत्वमतो महायत्नमन्तरेण न रोगोपशमस्ते दृश्यते, तस्मादत्रैव राजमन्दिरे प्रयतो भूत्वा ध्यायन्ननवरतमेनं समस्तगदोद्दलनक्षमवीर्यातिशयं महाराजेन्द्रं भेषजत्रयोपभोगं चाहर्निशं कुर्वाणस्ति-[२]ष्ठेति। इयं च तद्दया तव परिचारिका, ततः प्रतिपन्नं समस्तं[३] तेन, स्थितः कियन्तमपि कालं विधायैकदेशे तद्भिक्षाभाजनमनारतं तदेव पालयन्निति ।' तदिदमत्रैवं योजनीयम्-यदाऽयं जीवः प्रागुक्तन्यायेन निवेद्य स्वाभिप्रायं गुरुभ्यः पुनरुपदेशं याचते तदा ते तदनुकम्पया पूर्वोक्तं पुनरपि समस्तं प्रतिपाद्य पश्चात्तस्य व्युत्पादनार्थं येनायं कालान्तरेणापि न व्यभिचरतीति धर्मसामग्र्याः सुदुर्लभतां दर्शयन्तो रागादीनां भावरोगाणां चातिप्रबलतां ख्यापयन्तः स्वातन्त्र्यपरिजिहीर्षया चात्मनः साञ्जसमित्थमाचक्षते ।

भावरोगाणां साध्यासाध्यत्वविचारः ।

यथा-भद्र ! यादृशी सामग्री भवतः सम्पन्ना नाधन्यानामीदृशी कथञ्चन सम्पद्यते । न हि वयमपात्रे प्रयासं कुर्मो, यतो भागवतीयमाज्ञा-योग्येभ्य एव जीवेभ्यो ज्ञानदर्शनचारित्राणि देयानि, नायोग्येभ्यः । अयोग्यदत्तानि हि तानि न स्वार्थसंसाधकानि सञ्जायन्ते प्रत्युत वैपरीत्यापत्त्याऽनर्थसन्ततिं वर्द्धयन्ति, तथा चोक्तम्-

'धर्मानुष्ठानवैतथ्यात्प्रत्यपायो महान् भवेत् ।
रौद्रदुःखौघजनको, दुष्प्रयुक्तादिवौषधात् ॥१॥

१. महानसाधिपः । २. तिष्ठति । ३. समस्तम् प्र. ।

ज्ञातं चास्माभिर्भगवदादिष्टं सुगुरुपारम्पर्यात्, ज्ञातं भगवत्प्रसादादेव तदुचितानुचितानां जीवानां लक्षणम् । एतान्येव हि ज्ञानदर्शनचारित्राणि भगवता तेषां जीवानां सङ्ग्रहपरिच्छेदकारकाणि प्रतिपादितानि, तत्र येषामाद्यावस्थायामपि कथ्यमानानि तानि प्रीतिं जनयन्ति तत्सेविनश्चान्ये प्रतिभासन्ते, ये च सुखेनैव तानि प्रतिपद्यन्ते, येषां सेव्यमानानि च द्रागेव विशेषं दर्शयन्ति ते लघुकर्माणः प्रत्यासन्नमोक्षाः सुदारुवद्रूपनिर्माणस्य तेषां योग्यास्तथा भावरोगोच्छेदं प्रति सुसाध्यास्ते विज्ञेयाः । येषां पुनराद्यावसरे प्रतिपाद्यमानानि तानि न प्रतिभान्ति तदनुष्ठानपरायणांश्चान्यान् येऽवधीरयन्ति सद्गुरुविहितमहाप्रयत्नेन च ये प्रतिबुध्यन्ते, तथाऽऽसेव्यमानानि तानि येषां कालक्षेपेण विशेषं दर्शयन्ति पुनः पुनरतिचारकारका निश्चयेन ते गुरुकर्माणो व्यवहितमोक्षा मध्यमदारुवद्रूपनिर्माणस्य सद्गुरुपरिशीलनया तेषां योग्यतां प्रतिपद्यन्ते । तथा भावरोगोपशमं प्रति ते कृच्छ्रसाध्या मन्तव्याः । येभ्यः पुनरेतानि निवेद्यमानानि न कथञ्चन रोचन्ते प्रयत्नशतैरपि सम्पाद्यमानानि येषु न क्रमन्ते तदुपदेष्टारमपि प्रत्युत ये द्विषन्ति ते महापापा अभव्याः । अत एवैकान्तेन तेषामयोग्यास्तथा भावव्याधिनिबर्हणं प्रत्यसाध्यास्तेऽवगन्तव्या इति । तदिदं सौम्य ! यद् भगवत्पादप्रसादेनास्माभिर्लक्षणमवधारितं, अनेन लक्षणेन यथा त्वमात्मस्वरूपं कथयसि यथा च वयं भवत्स्वरूपं लक्षयामस्तथा त्वं परिशीलनागम्यः कृच्छ्रसाध्यो वर्त्तसे । एवं च स्थिते न भवतो महाप्रयत्नव्यतिरेकेण रागादिरोगोपशममुपलभामहे ।

देशविरतिग्रहः ।

तस्माद्वत्स ! यद्यद्यापि न भवतः सर्वसङ्गत्यागशक्तिर्विद्यते ततोऽत्र वितते भागवते प्रवचने कृत्वा भावतोऽविचलमवस्थानं, विहायाशेषाकाङ्क्षाविशेषान् भगवन्तमेवाचिन्त्यवीर्यातिशयपरिपूर्णतया निःशेषदोषशोषणसहिष्णुमनवरतं चेतसि गाढभक्त्या व्यवस्थापयन् देशविरत एवावतिष्ठस्व, केवलमनवरतमेतदेव ज्ञानदर्शन-चारित्ररूपं त्रयमुत्तरोत्तरक्रमेण विशिष्टं विशिष्टतरं विशिष्टतमं भवता यत्नेनासेवनीयम् । एवमाचरतस्ते भविष्यति रागादिरोगोपशमो, नान्यथेति । या चेयमीदृशी सदुपदेशदाने प्रवर्त्तमानानां भगवतां सद्धर्मगुरूणामस्य जीवस्योपरि दया सैव अस्य परमार्थतः परिपालनक्षमा परिचारिका विज्ञेया । ततोऽयं जीवः प्रतिपद्यते तदानीं तद्गुरुवचनं, करोति यावज्जीवं मयैतदेवं कर्त्तव्यमिति निश्चयं, तिष्ठति देशविरतः कियन्तमपि कालमत्र भगवन्मतमन्दिरे, पालयति धनविषयकुटुम्बाद्याधारभूतं भिक्षापात्रकल्पं जीवितव्यम् ।

पुनर्धर्मेऽनादरः ।

तस्मिन्नवसरे एवं च तिष्ठतस्तस्य यो वृत्तान्तः सोऽधुना प्रतिपाद्यते । तत्र यदुक्तं यदुत-"सा तद्दया ददाति तस्मै तत्त्रितयमहर्निशं, केवलं तत्र कदन्नेऽतिमूर्च्छितस्य वनीपकस्य न तस्मिन्नादर इति' तदिहापि तुल्यमेवावसेयं, तथाहि-गुरोः सम्बन्धिनी दया सम्पादयत्येवास्य जीवस्यानारतं विशेषतो ज्ञानादीनि, तथापि कर्मपरतन्त्रतया धनादिषु मूर्च्छितचित्तोऽयं न तानि सम्यग् बहुमन्यते, अन्यच्च-यथा 'असौ कथानकोक्तो मोहवशेन तत् कुभोजनं भूरि भुङ्क्ते, तद्दयादत्तं पुनः परमान्नमुपदंशकल्पं कल्पयति' तथाऽयमपि जीवो महामोहाध्मातमानसो धनोपार्जनविषयोपभोगादिषु गाढमाद्रियते, गुरुदययोपनीतं तु व्रतनियमादिकमनादरेणान्तराऽन्तरा सेवते वा न वा । यथा-'असौ तद्दयो-परोधेन तदञ्जनं क्वचिदेव नेत्रयोर्निधत्ते', तथाऽयमपि जीवः सद्गुरुभिरनुकम्पया प्रेर्यमाणोऽपि यदि परं तदनुरोधेनैव प्रवर्त्तते तथा ज्ञानमभ्यस्यति तदपि क्वचिदेव, न सर्वदा, यथा च-'असौ तत्तीर्थोदकं पातुं तद्वचनेनैव प्रवर्त्तते' तथाऽयमपि जीवः प्रमादपरायत्ततयाऽनुकम्पापरगुरुचोदनयैव सम्यग्दर्शनमुत्तरोत्तरविशेषैरुद्दीपयति न स्वोत्साहेनेति । यत्तु विशेषेण पुनरभिहितं यथा- 'स वनीपकः सम्भ्रमेण तद्दयया भूरि वित्तीर्णं तत्परमान्नं स्तोकं भुक्त्वा शेषमनादरेण स्वभाजने विधत्ते, तत्सान्निध्येन तत्कदन्नमभिवर्द्धते, ततस्तद् भक्षयतोऽपि दिवानिशं न निष्ठां याति, ततोऽसौ तुष्यति, न च जानीते कस्येदं माहात्म्यं, केवलं तत्र गृद्धात्मा भेषजत्रयस्य परिभोगं शिथिलयन् कालं नयति, तथा चापथ्यभोजिनस्तस्य ते रोगा नोच्छिद्यन्ते, केवलं यदन्तराऽन्तरा तद्दयोपरोधेन तत्परमान्नादिकमसौ मनाग् प्राशयति ताव-न्मात्रेण ते रोगा याप्यावस्थां गतास्तिष्ठन्ति । यदा पुनरनात्मज्ञतया भृशतरमपथ्यं सेवते तदा ते रोगाः क्वचिदात्मीयं विकारं दर्शयन्तः शूलदाहमूर्च्छारोचकादीनि जनयन्ति, ततस्तैरसौ बाध्यत इति ।' तदत्रापि जीवे समानमवबोद्धव्यं, तथाहि-यथा क्वचिदवसरे चातुर्मासकादौ दयापरीतचित्ता गुरवोऽस्य जीवस्य पुरतो विशिष्टतरविरतिग्राहणार्थमणुव्रतविधिं विस्फारयन्ति, तदाऽप्ययं जीवः प्रबलचारित्रावरणतया मन्दवीर्योल्लासस्तीव्रसंवेगेन कानिचिदेव व्रतानि गृह्णाति, तदिदं बहोर्दत्तस्य स्तोकभक्षणमभिधीयते, कानिचित्पुनर्व्रतानि दयापरीतगुरूपरोधेन मनसोऽनभिप्रेतान्यप्यङ्गीकरोति । सोऽयं शेषस्य भाजने निक्षेपो द्रष्टव्यः, तच्च व्रताङ्गीकरणं मन्दसंवेगेनापि क्रियमाणमनुषङ्गत एव विषयधनादीन्यत्र भवे भवान्तरे वाऽभिवर्द्धयति । तदिदं परमान्नसन्निधानेनतरस्याभिवर्द्धनमभिहितं, ते

च तत्प्रभावसम्पन्ना विषयादयो दृढकारणतयाऽनवरतं भुञ्जानस्याप्यस्य जीवस्य न निष्ठां प्रतिपद्यन्ते । ततोऽयं जीवः सुरनरभवेषु वर्त्तमानस्तां तथाभूतामात्म-विभूतिमुपलभ्य हर्षमुद्वहति, न चायं वराको लक्षयति यथा–एते धनविषयादयो धर्ममाहात्म्येन ममोपनमन्ते तत्किमत्र हर्षेण ? स एव भगवान् धर्मः कर्त्तुं युक्त इति । ततोऽयमलक्षितसद्भावस्तेषु विषयादिषु प्रतिबद्धचित्तो ज्ञानदर्शनदेश-चारित्राणि शिथिलयति, केवलं जानन्नप्यजानान इव मोहदोषेण निरर्थकं कालमतिवाहयति, एवं चास्य वर्त्तमानस्य द्रविणादिषु प्रतिबद्धमानसस्य धर्मानुष्ठाने मन्दादरस्य भूयसाऽपि कालेन रागादयो भावरोगा नैव संच्छिद्यन्ते, किन्तु तावताऽपि सदनुष्ठानेन गुरूपरोधतो मन्दसंवेगतयापि विधीयमानेनैतावान् गुणः सम्पद्यते यदुत–ते भावरोगा याप्यतां नीयन्त इति ।

मूर्च्छया परिग्रहादौ जीवस्य प्रवृत्तिः ।

"यदा पुनरयं जीवोऽनात्मज्ञतया गाढतरं विषयधनादिषु गृद्धिं विधत्ते, ततश्चादत्ते भूरिपरिग्रहं, समारभते महाजालकल्पं वाणिज्यं, समाचरति कृष्यादिकं, विधापयति तथाविधानन्यांश्च सदाऽऽरम्भान्, तदा ते रागादयो भावरोगाः प्रबल-सहकारिकारणकलापमासाद्य नानाकारान् विकारान् दर्शयन्त्येव, नानादरविहित-मनुष्ठानमात्रं तत्र त्राणम् । ततश्चायं जीवः क्वचित्पीड्यते अकाण्डशूलकल्पया धनव्ययचिन्तया, क्वचिद्दन्दह्यते परेर्ष्यादाहेन, क्वचिन्मुमूर्षुरिव मूर्च्छामनुभवति सर्वस्वहरणेन, क्वचिद्बाध्यते कामज्वरसन्तापेन, क्वचिच्छर्दिमिव कार्यते बलादुत्तमर्णैर्गृहीतधननिर्यातनां, क्वचिज्जाड्यमिव सम्पद्यते जानतोऽप्यस्यैवंविधा प्रवृत्तिरिति प्रवादेन लोकमध्ये मूर्खत्वं, क्वचित्ताम्यति हृत्पार्श्ववेदनातुल्यया इष्टवियोगानिष्टसम्प्रयोगादिपीडया, क्वचित्प्रभवति प्रमत्तस्य पुनरपि मिथ्यात्वोन्माद-सन्तापः, क्वचिद् भवति सदनुष्ठानलक्षणे पथ्ये भृशतरमरोचकः, तदेवमेवंविधैर्वि-कारैस्तावतीं कोटिमध्यारूढोऽपि खल्वेष जीवोऽपथ्यसेवनासक्तो बाध्यत" इति ।

जीवस्य गुरोरुपालम्भः ।

ततस्तदनन्तरं यदवाचि यदुत–'स वनीपकस्तथा वि(विधैर्वि)कारैरुपद्रुतो दृष्टस्तद्दयया, ततोऽपथ्यभोजितामधिकृत्योपालब्धस्तया, तेनोक्तं–"नाहमभिलाषाति-रेकेण स्वयमेतत्परिहर्तुमुत्सहे, ततोऽमुतोऽपथ्यसेवनाद्वारणीयोऽहं भवत्या ।" प्रतिपन्नं तया । ततस्तद्वचनकरणेन जातस्तस्य मनाग् विशेषः, केवलं सा यदाऽभ्यर्णे तदैवासौ तदपथ्यं परिहरति, नान्यदा, सा चानेकसत्त्वप्रतिजागरणाकुलेति न सर्वदा तत्सन्निधौ भवति । ततोऽसौ मुत्कलोऽपथ्यमासेवमानः पुनरपि विकारैः

पीड्यत एव।' तदेतदप्यत्र जीवव्यतिकरे सदृशं वर्त्तते, केवलं गुरोर्या जीवस्योपरि दया सैव प्राधान्यात्पार्थक्येन कर्त्री विवक्षिता । ततश्चायं परमार्थः-ते गुरवो दयापरीतचित्ताः प्रमादिनमेनं जीवमुपलभ्यानेकपीडापर्याकुलतया क्रन्दन्तमेवमु-पालभन्ते, यथा-"भोः कथितमेवेदं प्रागेव भवतो, न दुर्लभाः खलु विषयासक्त-चित्तैर्मनःसन्तापाः, न दूरवर्त्तिन्यो धनार्जनरक्षणप्रवणानां नाना व्यापदः, तथापि भवतस्तत्रैव गाढतरं प्रतिबन्धः, यत्पुनरेतदशेषक्लेशराशिमहाऽजीर्णविरेककारितया परमस्वास्थ्यकारणं ज्ञानदर्शनचारित्रत्रयं तदनादरेणावलोकयसि त्वं, तदत्र किं कुर्मो वयं ? यदि किञ्चिद् ब्रूमस्ततो भवानाकुलीभवति, ततो दृष्टवृत्तान्ता वयं भवन्तमनेकोपद्रवैरुपद्रूयमानं पश्यन्तोऽपि तूष्णीमास्महे, न पुनराकुलताभयाद् भवन्तममार्गं प्रस्थितमपि वारयामः, आदरवतामेव पुंसां विरुद्धकर्माणि परिहरतां ज्ञानदर्शनदेशचारित्राण्यनुतिष्ठतां तानि विकारनिवारणायालं, नानादरवतां, यदा चास्माकं पश्यतामपि त्वं रागादिरोगैरभिभूयसे तदा भवद्गुरव इतिकृत्वा वयमप्युपालम्भभाजनं लोके भविष्याम" इति । सोऽयं तद्दयाविहितस्तदुपालम्भ इत्युच्यते ।

प्रार्थना गुरोरुद्यमश्च ।

ततोऽयं जीवो गुरूनभिदधीत-भगवन् ! अनादिभवाभ्यस्ततया मां मोह-यन्तीमे तृष्णालौल्यादयो भावाः, ततस्तद्वशगोऽहं न सदाऽऽरम्भपरिग्रहं जानन्नपि तद्दोषविपाकं मोक्तुं शक्नोमि । ततो भगवद्भिर्नाहमुपेक्षणीयो, निवारणीयो यत्नतोऽसत्प्रवृत्तिं कुर्वाणः, कदाचिद्भवन्माहात्म्येनैव मे स्तोकस्तोकां दोषविरतिं कुर्वतः परिणतिविशेषेण सर्वदोषत्यागेऽपि शक्तिः सम्पत्स्यत इति । ततः प्रतिपद्यन्ते तद्वचनं गुरवः, चोदयन्ति प्रमाद्यन्तं क्वचिदवसरे, सम्पद्यते प्राक्प्रवृत्त-पीडोपशमस्तद्वचनकरणेन, प्रवर्त्तन्ते ज्ञानादयो गुणास्तत्प्रसादेन, सोऽयं तद्दया-वचनकरणेन मनागारोग्यलक्षणः सञ्जातो विशेष इत्युच्यते । केवलमयं जीवो विशिष्टपरिणामविकलतया यदैव ते चोदयन्ति तदैव स्वहितमनुचेष्टते, तच्चोदना-ऽभावे[1] पुनः शिथिलयति सत्कर्त्तव्यं, प्रवर्त्तते निर्भरं भूयोऽसदारम्भपरिग्रहकरणे ततश्चोल्लासयन्ति रागादयो, जनयन्ति मनःशरीरविविधबाधाः, ततस्तदवस्थैव विह्वलतेति, तेषां तु भगवतां गुरूणां यथाऽयं प्रस्तुतजीवः सच्चोदनादानद्वारेण परिपाल्यस्तथा बहवोऽन्येऽपि तथाविधा विद्यन्ते । ततश्च समस्तानुग्रहप्रवणास्ते कदाचिदेव विवक्षितजीवचोदनामाचरन्ति, शेषकालं तु मुत्कलतया स्वाहितमनु-

१. ल्लसन्ति प्र. ।

तिष्ठन्तमेनं न कश्चिद्वारयति, ततश्चायमनन्तरोक्तोऽनर्थः सम्पद्यत इति । सोऽयं तद्दयासन्निधानविरहादपथ्यसेवनेन पुना रोगविकाराविर्भाव इत्यभिधीयते ।

सद्बुद्धिप्राप्तिः ।

ततो यथा पुनस्तेन द्रमकेण तस्मै सूदाय स्ववृत्तान्तं निवेद्येदमभिहितं यदुत–'नाथास्तथा यतध्वं यथा न मे स्वप्नान्तेऽपि पीडोपजायते, ततस्तेनोक्तं–इयं तद्दया व्यग्रतया न सम्यक् तवापथ्यनिवारणं विधत्ते, ततः करोम्यन्यां निर्व्यग्रां तव परिचारिकां, केवलं तद्वचनकारिणा भवता भाव्यम् । ततः प्रतिपन्नं तत्तेन, दत्ता तस्मै निःसाधारणी[१] सद्बुद्धिर्नाम परिचारिका सूदेन, ततस्तद्गुणेन निवृत्तं तस्यापथ्यलाम्पट्यं, ततस्तनूभूता रोगाः, निवृत्तप्रायास्तद्विकाराः, सम्पन्ना मनाग् शरीरे सुखासिका, वर्द्धितश्चानन्द' इति । तथैष व्यतिकरो जीवेऽपि समानो वर्त्तते, तथाहि–यथा धावन्नन्धो भित्तिस्तम्भादौ लब्धास्फोटो वेदनाविह्वलस्तामास्फोटवेदनां परस्मै कथयति तथाऽयमपि जीवो यदा गुरुनिवारिताचरणेन दृष्टापायत्वात् सञ्जातप्रत्ययो भवति तदाताननेकप्रकारानपायान् गुरुभ्यो निवेदयति, यदुत–"भगवन्नहं यदा युष्मन्निवारणया न गृह्णामि स्तेनाहृतं, न करोमि विरुद्धराज्यातिक्रमं, नाचरामि वेश्यादिगमनं, नानुतिष्ठामि तथाविधमन्यदपि (धर्म)लोकविरुद्धं, न रज्यामि महारम्भपरिग्रहयोः, तदा मां लोकः साधुतया गृह्णाति, मयि विश्रम्भं विधत्ते, श्लाघां चाचरति । तथा न जानामि शरीरायासजनितं दुःखं, सम्पद्यते हृदयस्वास्थ्यं, धर्मश्चैवं तिष्ठतां सुगतिप्रापको भवतीति भावनया भवति चित्तानन्द इति । यदा तु युष्मन्निवारणा न भवति, भवन्तीं वा तामनपेक्ष्य निर्भयतया न जानन्ति मां गुरव इत्यभिप्रायेण धनमूर्च्छनया गृह्णामि स्तेनाहृतादिकं, विषयलौल्येन गच्छामि वेश्यादिकं, समाचरामि तादृशमन्यदपि भगवन्निवारितं तदा लोकादश्लाघां, राजकुलात्सर्वस्वहरणं, शरीरखेदं मनस्तापमपरांश्च समस्ताननर्थानिहलोक एव प्राप्नोमि । पापं च दुर्गतिगर्त्तपातहेतुरेवं वर्त्तमानानां भवतीति चिन्तया दन्दह्यमानहृदयः क्षणमपि सुखं न लभेऽहमिति । तस्मान्नाथास्तथा कुरुध्वं यूयं यथाऽहमनवरतं युष्मद्वचनाचरणसन्नाहेन सततमेतस्मादनर्थशरजालाद्रक्षितो भवामी"ति ।

सद्बुद्धेः सान्निध्यम् ।

ततस्तदाकर्ण्य गुरवो ब्रूयुः "भद्र ! यदेतत्परप्रत्ययेनाकार्यवर्जनं, कादाचित्कमेतत्, केवलं तथाऽपि क्रियमाणस्य तस्येतरस्य च दृष्ट एव भवता विशेषः, वयं चानेकसत्त्वोपकारकरणव्यग्राः, न सदा सन्निहिता भवन्तं वारयितुं पारयामः,

१. ०रणा प्र. ।

एवं च स्थिते न यावद्भवतः स्वकीया सद्बुद्धिः सम्पन्ना तावदेषाऽस्मन्निवारिताचरण-निबन्धनाऽनर्थपरम्परा भवन्ती न विनिवर्त्तते । सद्बुद्धिरेव हि परप्रत्ययमनपेक्ष्य स्वप्रत्ययेनैव जीवमकार्यान्निवारयति, ततो मुच्यतेऽनर्थेभ्य इति ।" ततोऽयं जीवो ब्रूयात् "नाथाः ! साऽपि भवत्प्रसादादेव यदि परं मम सम्पत्स्यते, नान्यथा ।" ततो गुरवोऽभिदध्युः "भद्र ! दीयते सद्बुद्धिः, वचनायत्ता हि सा मादृशां वर्त्तते, केवलं दीयमानाऽपि सा पुण्यभाजामेव जन्तूनां सम्यक् परिणमति, नेतरेषां, यतः पुण्यभाज एव तस्यामादरवन्तो जायन्ते, नापरे । तदभावभाविनो हि देहिनां सर्वेऽनर्थाः, तदायत्तान्येव सकलकल्याणानि, तस्यामेव च ये महात्मानो यतन्ते त एव भगवन्तं सर्वज्ञमाराधयन्ति, नेतरे । तत्सम्पादनार्थः खल्वेष मादृशां वचनप्रपञ्चः, सद्बुद्धिविकलानां हि पुरुषाणां व्यवहारतः सञ्जातान्यपि ज्ञानादीनि नासञ्जातेभ्यो विशिष्यन्ते, स्वकार्याकरणात्, किं बहुनोक्तेन ? सद्बुद्धिविकलः पुरुषो न पशूनतिशेते । तस्माद्यदि तेऽस्ति सुखाकाङ्क्षा दुःखेभ्यो वा यदि बिभेषि ततोऽस्यामस्माभिर्दीयमानायां सद्बुद्धौ यत्नो विधेयः, तस्यां हि यत्नवता समाराधितं प्रवचनं, बहुमतो भुवनभर्त्ता, परितोषिता वयं, अङ्गीकृतं लोकोत्तरयानं, परित्यक्ता लोकसञ्ज्ञा, समासेविता धर्मचारिता, समुत्तारितो भवोदधेरात्मा भवतेति ।" ततो भगवतां सद्धर्मगुरूणामेवंविधवचोऽमृतप्रवाहप्रह्लादितहृदयोऽयं जीवस्तद्वचनं तथेति प्रतिपद्यते ।

उपदेशदानम् ।

ततस्ते तस्मै दद्युरुपदेशं यदुत-सौम्येदमेवात्र परमगुह्यं सम्यगवधारणीयं भवता यदुत-"यावदेष जीवो विपर्यासवशेन दुःखात्मकेषु धनविषयादिषु सुखाध्यारोपं विधत्ते, सुखात्मकेषु वैराग्यतपःसंयमादिषु दुःखाध्यारोपं कुरुते तावदेवास्य दुःखसम्बन्धः । यदा पुनरनेन विदितं भवति-विषयेषु प्रवृत्तिर्दुःखं, धनाद्याकाङ्क्षानिवृत्तिः सुखं, तदाऽयमशेषेच्छाविच्छेदेन निराकुलतया स्वाभाविक-सुखाविर्भावात् सततानन्दो भवति । अन्यच्च-भवतोऽयं परमार्थः कथ्यते, यथा यथाऽयं पुरुषो निःस्पृहीभवति तथा तथाऽस्य पात्रतया सकलाः सम्पदः सम्पद्यन्ते, यथा यथा सम्पदभिलाषी भवति तथा तथा तदयोग्यतामिव निश्चित्य तास्ततो गाढतरं दूरीभवन्ति, तदिदं निश्चित्य भवता सर्वत्र सांसारिकपदार्थसार्थे नास्था विधेया, ततस्ते स्वप्नदशायामपि पीडागन्धोऽपि मनःशरीरयोर्नैव सम्पत्स्यत इति ।"

रागादिहानिश्च ।

ततोऽयं जीवस्तमुपदेशममृतमिव गृह्णीयात् । ततस्ते धर्मगुरवः सम्पन्ना

सद्बुद्धिरस्येतिकृत्वा नेदानीमेषोऽन्यथा भविष्यतीति तं प्रति निश्चिन्ता भवेयुरिति। ततः प्रादुर्भूतसद्बुद्धिरयं जीवो यद्यपि श्रावकावस्थायां वर्त्तमानः कुरुते विषयोपभोगं, आदत्ते धनादिकं, तथापि यस्तत्राभिष्वङ्गोऽतृप्तिकारणभूतः स न भवति। ततो ज्ञानदर्शनदेशचारित्रेषु प्रतिबद्धान्तः-करणस्य तस्य ते द्रविणभोगादयो यावन्त एव सम्पद्यन्ते तावन्त एव सन्तोषमुत्पादयन्ति। ततोऽयं सद्बुद्धिप्रभावादेव तदानीं यथा ज्ञानादिषु यतते न तथा धनादिषु, ततोऽपूर्वा न वर्द्धन्ते रागादयस्तनूप्रभवन्ति प्राचीनाः, तथा पूर्वोपचितकर्मपरिणतिवशेन यद्यपि क्वचिदवसरे काचिच्छरीर-मनसोर्बाधा सम्पद्यते तथापि सा निरनुबन्धतया न चिरमवतिष्ठते, ततो जानीते तदाऽयं जीवः सन्तोषासन्तोषयोर्गुणदोषविशेषं, सञ्जायते चोत्तरगुणस्कन्दनेन चित्तप्रमोद इति ।

सद्बुद्ध्या सह स्वरूपचिन्ता ।

ततो यथा-'तेन वनीपकेन तया सद्बुद्ध्या परिचारिकया सह पर्यालोचितं-भद्रे ! किन्निमित्तः खल्वेष मम देहचेतसोः प्रमोदः ? तया च कदन्नलौल्यवर्जनं भेषजत्रयासेवनं च तस्य कारणमाख्यातं, तत्र युक्तिश्चोपन्यस्ता' तदिहापि समान-मेव, तथाहि-सद्बुद्ध्यैव सह पर्य्यालोचयन्नेष जीवो लक्षयति, यदुत-यदेत-त्स्वाभाविकं देहमनोनिवृत्तिरूपं सुखमाविर्भूतं मम अस्य निबन्धनं विषयादिष्व-भिष्वङ्गत्यागो ज्ञानाद्याचरणं च, तथाहि-प्रागभ्यासवशेन विषयादिषु प्रवर्त्तमानोऽप्येष जीवः सद्बुद्धिकलितः सन्नेवं भावयति-न युक्तमीदृशं विधातुं मादृशां, ततो गृद्धिविकलतया निवर्त्तते चेतसोऽनुबन्धः, ततः सम्पद्यते प्रशमसुखासिकेत्ययमत्र युक्तेरुपन्यासो विज्ञेय इति । ततः 'यदुपलब्धसुखरसेन तेन रोरेण तस्याः परिचारिकायाः पुरतोऽभिहितं यदुत-भद्रे ! सर्वथाऽधुना मुञ्चामीदं कदन्नं येनात्यन्तिकमेतत्सुखं मे सम्पद्यत इति। तयोक्तं, चार्विदं, केवलं सम्यगालोच्य मुच्यतां भवता, यतस्तेऽत्यन्तवल्लभमेतद्, ततो यदि मुक्तेऽपि तवात्र स्नेहबन्धोऽनुवर्त्तते तद्वरतरमस्यात्याग एव, यतस्तीव्रलौल्यविकलतया भुञ्जानस्यापीदं भेषजत्रयासेवनगुणेनाधुना याप्यता ते विद्यते, साऽपि चात्यन्तदुर्लभा, यदि पुनरस्य सर्वत्यागं विधाय त्वमेतद्गोचरं स्मरणमपि करिष्यसि ततो रोगा भूयोऽपि कोपं यास्यन्ति ।

त्यागपराङ्मुखता।

तद्वचनमाकर्ण्य तस्य दोलायिता बुद्धिः, किं करवाणीति न सञ्जातो मनसि

निश्चय इति' तदिदमत्रापि जीवे तुल्यं वर्त्तते, तथाहि-यदाऽयं सांसारिकैकार्येषु[१] चित्तानुबन्धत्रोटनेन ज्ञानाद्याचरणे दृढमनुसक्ततया गृहस्थावस्थायामपि वर्त्तमानो विज्ञातसन्तोषसुखस्वरूपो भवति तदाऽस्याविच्छिन्नप्रशमसुखवाञ्छया प्रादुर्भवत्येव सर्वसङ्गत्यागबुद्धिः, पर्य्यालोचयति चात्मीयसद्बुद्ध्या सार्द्धं यदुत-किमहमस्य विधाने समर्थो न वेति ? ततः सद्बुद्धिप्रसादादेवेदमेष लक्षयत्येव यथा-अनादि-भवाभ्यासवशेन स्वरसप्रवृत्तिरेष जीवो विषयादिषु, ततो यदि निःशेषदोष-निवृत्तिलक्षणां भागवतीमपि दीक्षामुररीकृत्य पुनरयं तामनादिरूढकर्मजनितां प्रकृतिमनुवर्त्तमानो विषयादिस्पृहयाऽप्यात्मानं विडम्बयिष्यति ततोऽस्यादित एव तदनङ्गीकरणं श्रेयस्करं, यतस्तीव्राभिष्वङ्गरहितो विषयादिषु वर्त्तमानो गृहस्थोऽपि द्रव्यस्तवं ज्ञानाद्याचरणप्रधानं कुर्वाणः कर्माजीर्णजरणेन रागादिभावरोगतनुतामधि-कृत्य याप्यतां लभते, न चेयमप्यनादौ भवभ्रमणे क्वचिदवाप्तपूर्वाऽनेन जीवेनातो-ऽत्यन्तदुर्लभेयं, यदि तु प्रव्रज्यां प्रतिपद्य पुनर्विषयाद्यभिलाषं विधत्ते ततः प्रतिज्ञाताकरणेन बृहत्तरचित्तसङ्क्लेशप्राप्तेर्गुरुतररागाद्युद्रेकेण तामपि याप्यतां न लभते, ततो यावदेवं निरूपयत्ययं जीवः तावदस्य चारित्रमोहनीयकर्मांशैरनु-वर्त्तमानैर्विधुरिता सती पूर्वं प्रवृत्ताऽपि सर्वसङ्गत्यागबुद्धिः पुनर्दोलायते । ततः सम्पद्यते वीर्यहानिः, ततोऽवलम्बते खल्वयमेवंविधानि कदालम्बनानि, यदुत-"सीदति तावदधुना ममेदं कुटुम्बकं, मन्मुखनिरीक्षकं चेदं न वर्त्तते मद्विरहे, अतः कथमकाण्ड एव मुञ्चामि ?, यदिवाऽद्याप्यसञ्जातबलोऽयं तनयः, अपरिणीतेयं दुहिता, प्रोषितभर्तृकेयं भगिनी मृतपतिका वा, अतः पालनीया ममेयं, तथा नाद्यापि गृहधूर्धरणक्षमोऽयं भ्राता, जराजर्जरितशरीराविमौ मातापितरौ, स्नेहकातरौ च, गर्भवतीयं भार्या दृढमनुरक्तहृदया च न जीवति मद्विरहिता, अतः कथमेव विसंस्थुलं परित्यजामि ?, यदिवा विद्यते मे भूरिधननिचयः, सन्ति बहवो-ऽधमर्णाः, अस्ति च सुपरीक्षितभक्तिर्भूयान् परिकरो बन्धुवर्गश्च, तदयं पोष्यो मे वर्त्तते, तस्मादुद्ग्राह्य द्रविणं लोकेभ्यः, कृत्वा बन्धुपरिकराधीनं, विधाय धर्म-द्वारेण धनविनियोगं, अनुज्ञातः स्वरभसेन सर्वैर्मातापित्रादिभिर्विहिताशेषगृहस्थकृत्य एव दीक्षामङ्गीकरिष्ये, किमनेनाकाण्डविड्वरेणेति ? अन्यच्च-यदिदं प्रव्रजनं नाम साक्षाद्बाहुभ्यां तरणमेतत् स्वयम्भूरमणस्य वर्त्तते, प्रतिस्रोतोगमनमेतद्गङ्गायाः, चर्वणमेतदयोयवानां, भक्षणमेतदयोगोलकानां, भरणमेतत्सूक्ष्मपवनेन कम्बल-मुत्कोल्याः, भेदनमेतत् शिरसा सुरगिरेः, मानग्रहणमेतत्कुशाग्रेण नीरनिधेः,

१. ०रिकार्थेषु प्र. ।

नयनमेतदबिन्दुपातं धावता योजनशतं तैलापूर्णपात्र्याः, ताडनमेतत् सव्यापसव्य-भ्रमणशीलाष्टचक्रविवरगामिना शिलीमुखेन वामलोचने पुत्रिकायाः, भ्रमणमेतदन-पेक्षितपादपातं निशातकरवालधारायामिति । यतोऽत्र परिसोढव्याः परिषहाः, निराकर्त्तव्या दिव्याद्युपसर्गाः, विधातव्या समस्तपापयोगनिवृत्तिः, वोढव्यो यावत्कथं सुरगिरिगुरुः शीलभारो, वर्त्तयितव्यः सकलकालं माधुकर्या वर्त्तनया-ऽऽत्मा, निष्टसव्यो विकृष्टतपोभिर्देहः, स्वात्मीभावमानेतव्यः संयमः, समुन्मूलयितव्या रागादयो, निरोद्धव्यो हार्दतमःप्रसरः, किं बहुना ?, निहन्तव्योऽप्रमत्तचित्तै-र्मोहमहावेताल इति । मुदृशयनाहारलालितपालितं च मामकं शरीरं, तथा अपरिकर्मितमद्यापि चित्तं, तन्नैतावतः प्रायेण महाभारस्योद्वहने सामर्थ्यम्, अथ चैतदप्यस्ति, न यावत्सकलद्वन्द्वविच्छेदद्वारेण भागवती दीक्षाऽभ्युपगता न तावत्सम्पूर्णं प्रशमसुखमशेषक्लेशवित्रोटलक्षणो वा मोक्षोऽवाप्यत इति । न जानीमः किं कुर्महे ?" ततोऽयमेव जीवोऽनवासकर्त्तव्यनिर्णयः सन्देहदोला-रूढहृदयः कियन्तमपि कालं चिन्तयन्नेवावतिष्ठते ।

वैराग्यम् ।

ततो यदुक्तं यदुत-अन्यदा 'तेन वनीपकेन महाकल्याणकापूर्णोदरेण तत्कदन्नं लीलया कथञ्चित् प्राशितं, ततस्तृप्त्युत्तरकालं भुक्तत्वात्तस्य यथावस्थितैरेव गुणैः कुथितत्वविरसत्वनिन्द्यत्वादिभिश्चेतसि प्रतिभातं, ततः सञ्जातोऽस्य तस्योपरि व्यलीकीभावः, ततस्त्यक्तव्यमेवेदं मयेति सिद्धान्तीकृत्य स्वमनसा तत्त्यागार्थमादिष्टा सद्बुद्धिः, तयाऽभिहितं-धर्मबोधकरेण सार्द्धं पर्यालोच्य मुच्यतामेतदिति, ततस्त-दन्तिके गत्वा निवेदितः स्वाभिप्रायो वनीपकेन, तेनापि निकाचनापूर्वं त्याजितो-ऽसौ तत्कदन्नं, क्षालितं विमलजलैस्तद्भाजनं, पूरितं परमान्नेन, विहितस्तद्दिने महोत्सवः, जातं जनप्रवादवशेन तस्य वनीपकस्याभिधानं सपुण्यक इति ।' तदिदं वृत्तान्तान्तरमस्यापि जीवस्य दोलायमानबुद्धेस्तथा गृहस्थावस्थायां वर्त्तमानस्य क्वचित्सम्भवतीत्यवगन्तव्यं, तथाहि-यदाऽयं जीवो विदितप्रशमसुखास्वादो भवति भवप्रपञ्चाद्विरक्तचित्तस्तथापि केनचिदालम्बनेन गृहमधिवसति तदा करोत्येव विशिष्टतरं तपोनियमाभ्यासं, स एष परमान्नाभ्यवहारोऽभिधीयते । यत्तु तस्यामवस्थायामनादरेणार्थोपार्जनं कामासेवनं वा तल्लीलया कदशनप्राशनमिति विज्ञेयं, ततो "यदा भार्या वा व्यलीकमाचरेत्, पुत्रो वा दुर्विनीततां कुर्यात्, दुहिता वा विनयमतिलङ्घयेत्, भगिनी वा विपरीतचारितामनुचेष्टेत, भ्राता वा धर्मद्वारेण धनव्ययं विधीयमानं न बहु मन्यते, जननीजनकौ वा गृहकर्त्तव्येषु शिथिलोऽयमिति

जनसमक्षमाक्रोशेतां, बन्धुवर्गो वा व्यभिचारं भजेत, परिकरो वाऽऽज्ञां प्रतिकूलयेत्, स्वदेहो वाऽतिलालितपालितोऽपि खलजनवद्रोगादिकं विकारमादर्शयेत्, धननिचयो वा अकाण्ड एव विद्युल्लताविलसितमनुविदध्यात्, तदाऽस्य जीवस्य परमान्नतृप्तस्य कुभोजनमिव समस्तोऽपि संसारविस्तरः, सुतरां यथावस्थितस्वरूपेण मनसि प्रतिभासयेत्।" ततस्तदाऽयं विविक्तेन चेतसा प्रादुर्भूतसंवेगः सन्नेवं भावयेत्–अये ! यदर्थमहं विज्ञातपरमार्थोऽपि स्वकार्यमवधीर्य सदनमधिवसामि तस्य स्वजनधनादेरेवंविधः परिणामः, तथापि ममापर्यालोचितकारिणो नास्योपरि स्नेहः (मोहः) प्रवर्त्तमानो निवर्त्तते; नूनमविद्याविलसितमेवेदं, यदीदृशे[1]ऽप्यत्र चेतसः प्रतिबन्धः, तत्किमर्थमनर्थव्यामूढहृदयः खल्वहमात्मानं वञ्चयामि, तस्मान्मुञ्चामीदं सकलं जम्बालकल्पं कोशिकाकारकीटस्येवात्मबन्धनमात्रफलं बहिरन्तरङ्गसङ्गकदम्बकम्। यद्यपि यदा यदा पर्यालोच्यते तदा तदा विषयस्नेहकलाकुलितचेतसि दुष्करोऽस्य त्यागः प्रतिभासते तथाऽपि त्यक्तव्यमेवेदं मया, पश्चाद्यद्भाव्यं तद्भविष्यति। अथवा किमत्र यद्भाव्यम् ? न भविष्यत्येव मे किञ्चित्परित्यक्तेऽस्मिन्नसुन्दरं, किन्तर्हि ? निरुपचरितश्चित्तप्रमोद एव सञ्जनिष्यते। ततो यावदेष जीवोऽत्र परिग्रहकर्दमे गज इव निमग्नोऽवसीदति तावदेवास्यायमतिदुस्त्यजः प्रतिभासते, यदा पुनरयमेतस्मान्निर्गतो भवति तदाऽयं जीवः सति विवेके नास्य धनविषयादेः संमुखमपि निरीक्षते। को हि नाम सकर्णको लोके महाराज्याभिषेकमासाद्य पुनश्चाण्डालभावमात्मनोऽभिलषेत् ? तदेवमेष जीवस्त्यक्तव्यमेवेदं मया, नास्ति त्यजतः कश्चिदपाय इति स्थितपक्षं करोति।

दीक्षाऽऽदानम्।

ततश्च पुनः सद्बुद्ध्या पर्यालोचयन्नेवं निश्चिनुते, यदुत–प्रष्टव्या मयाऽत्र प्रयोजने सद्धर्मगुरवः, ततो गत्वा तत्समीपे तेभ्यः सविनयं स्वाकूतं निवेदयति। ततस्ते तमुपबृंहयन्ति, "साधु भद्र ! सुन्दरस्तेऽध्यवसायः, केवलं महापुरुषक्षुण्णोऽयं मार्गः त्रासहेतुः कातरनराणां, ततोऽत्र प्रवर्त्तितुकामेन भवता गाढमवलम्बनीयं धैर्यं, न खलु विशिष्टचित्तावष्टम्भविकलाः पुमांसोऽस्य पर्यन्तगामिनः सम्पद्यन्ते, सेयं निकाचना विज्ञेया। ततोऽयं जीवस्तद्गुरुवचनं तथेति भावतः प्रतिपद्यते। ततो गुरवः सम्यक् परीक्ष्य सन्निहितगीतार्थैश्च सार्द्धं पर्यालोच्य योग्यतामेनं प्रव्राजयेयुरिति। ततश्च समस्तसङ्गत्यागकारणं कदन्नत्याजनतुल्यं वर्त्तते, आजन्मालोचनादापनपुरस्सरं प्रायश्चित्तेन तज्जीवितव्यस्य विशोधनं विमलजलै–

१. ०दृशो० प्र.

र्भाजनक्षालनकल्पं विज्ञेयं, चारित्रारोपणं तु तस्यैव परमान्नपूरणसदृशमवगन्तव्यमिति । भवति च सद्गुरूपदेशप्रसादादेवास्य जीवस्य दीक्षाग्रहणकाले भव्यप्रमोदहेतुश्चैत्यसङ्घादिपूजाप्रधानोऽन्येषामपि सन्मार्गप्रवृत्तिकारणभूतो महानुत्सव इति ।

यथार्थसपुण्यकत्वम् ।

तथा सञ्जायते गुरूणामपि समुत्तारितोऽस्माभिरयं संसारकान्तारादिति भावनया चित्तपरितोषः । ततः प्रवर्द्धते तेषामस्योपरि गुरुतरा दया, तत्प्रसादादेवास्य जीवस्य विमलतरीभवति सद्बुद्धिः, ततस्तादृशसदनुष्ठानविलोकनेन लोकतो वर्णवादोत्पत्तिः, सम्पद्यते प्रवचनोद्भासना, ततश्चेदं तेन समानं विज्ञेयं यदवाचि कथानके, यदुत–'धर्मबोधकरो हृष्टस्तद्दया प्रमदोद्धुरा । सद्बुद्धिर्वर्द्धितानन्दा, मुदितं राजमन्दिरम् ॥४१७॥'

ततोऽङ्गीकृतमन्दराकारविरतिमहाभारमेनं जीवं तदा श्लाघन्ते भक्तिभरनिर्भरतया रोमाञ्चाञ्चितवपुषो भव्यलोकाः, यदुत–धन्यः कृतार्थोऽयं, सुलब्धमस्य महात्मनो जन्म, यस्यास्य सत्प्रवृत्तिदर्शनेन निश्चीयते सञ्जाता भगवदालोकना, सम्पन्नः सद्धर्मसूरिपादप्रसादस्तत एवाविर्भूता सुन्दरा बुद्धिः, ततः कृतोऽनेन बहिरन्तरङ्गसङ्गत्यागः, स्वीकृतं ज्ञानादित्रयं, निर्द्दलितप्राया रागादयः, न ह्यपुण्यवतामेष व्यतिकरः सम्भवति, ततोऽयं जीवः सपुण्यक इति जनैस्तदा सयुक्तिकमभिधीयत इति ।

रागादिरोगलाघवता ।

ततस्तदनन्तरं यदुक्तं यथा 'तस्य वनीपकस्यापथ्याभावे नास्ति परिस्फुटा देहे रोगपीडा, यदि स्यात्पूर्वदोषजा क्वचिदवसरे सापि सूक्ष्मा भवति तथा झटिति निवर्त्तते, तच्च चारुभेषजत्रयमनवरतमासेवते, ततस्तस्य धृतिबलादीनि वर्द्धन्ते, केवलं बहुत्वाद्रोगसन्ततेर्नाद्यापि नीरोगो भवति, विशेषस्तु महान् सम्पन्नस्तथाहि–

'यः प्रेतभूतः प्रागासीद् गाढं बीभत्सदर्शनः ।
स तावदेष सम्पन्नो, मानुषाकारधारकः ॥४१८॥' इति ।

तदत्रापि जीवे तुल्यं वर्त्तते, तथाहि–भावसारं परिमुक्तगृहादिद्वन्द्वस्यास्य कारणाभावान्न भवत्येवाभिव्यक्ता काचिद्रागादिबाधा, अथ कथञ्चित् प्रागुपचितकर्मोदयवशेन सञ्जायते तथाऽपि सा सूक्ष्मैव भवति, न चिरकालमवतिष्ठते । ततोऽयं लोकव्यापारादिनिरपेक्षोऽनवरतं वाचनाप्रच्छनापरावर्त्तनानुप्रेक्षाधर्मकथालक्षणपञ्चप्रकारस्वाध्यायविधानद्वारेण ज्ञानमभिवर्द्धयति, प्रवचनोन्नतिकरशास्त्राभ्यासादिना सम्यग्दर्शनं स्थिरतां लम्भयति, विशिष्टतरतपोनियमाद्यनुशीलनया चारित्रमपि

सात्मीभावं नयति । तदिदं भावतो भेषजत्रयसेवनमभिधीयते । ततस्तत्परिणत्या प्रादुर्भवन्त्येवास्य धीधृतिस्मृतिबलाधानादयो गुणविशेषाः, केवलमनेकभवोपात्त-कर्मप्रचयप्रभवा भूयांसः खलु रागादयो भावरोगाः, ततो नायमद्यापि नीरोगः सम्पद्यते, किन्तु रोगतानवविशेषो बृहत्तमः सञ्जातः । तथाहि-योऽयं जीवो गाढ-मनार्यकार्याचरणरतिः स्वसंवेदनेन प्रागनुभूतः सोऽधुना धर्माचरणेन प्रीतिमनु-भवन्ननुभूयत इति ।

दानेच्छा ।

ततो यथा 'भेषजत्रयोपभोगमाहात्म्येनैव रोरकालाभ्यस्ततुच्छताक्लीबता-लौल्यशोकमोहभ्रमादीन् भावान् विरहय्य स वनीपको मनागुदारचित्तः सम्पन्न' इत्युक्तं, तथाऽयमपि जीवो ज्ञानाद्यभ्यासप्रभावेनैवानादिकालपरिचितानपि तुच्छ-तादिभावानवधीर्य किञ्चिन्मात्रं स्फीतमानस इव सञ्जात इत्युक्तमिति लक्ष्यते, यत्पुनरभिहितं यदुत 'तेन वनीपकेन सा सद्बुद्धिः पृष्टा हृष्टेन यथा-भद्रे ! केन कर्मणा मयैतद् भेषजत्रयमवाप्तम् ? तयोक्तं-स्वयं दत्तमेवात्र लोके लभ्यते, तदे-तज्जन्मान्तरे क्वचिद्दत्तपूर्वं त्वयेति । ततस्तेन चिन्तितं-यदि दत्तं लभ्यते ततः पुनरपि महता यत्नेन सत्पात्रेभ्यः प्रयच्छामि येनेदं सकलकल्याणहेतुभूतं जन्मान्तरेऽपि ममाक्षय्यं सम्पद्यत इति ।' तदिदमत्रापि जीवे समानं वर्त्तते, तथाहि-ज्ञानदर्शनचारित्राचरणजनितं प्रशमानन्दं वेदयमानोऽयं जीवः सद्बुद्धिप्रसादा-देवेदमाकलयति, यदुत-यदिदं ज्ञानादित्रयमशेषकल्याणपरम्परासम्पादकमति-दुर्लभमपि मया कथञ्चिदवाप्तं, नेदं प्राचीनशुभाचरणव्यतिरेकेण घटते, तदस्यानुगुणं विहितं मया प्रागपि किञ्चिदवदातं कर्म येनेदमासादितमिति । ततश्चेयमाविर्भवत्यस्य चिन्ता, यदुत-कथं पुनरेतत्सकलकालमविच्छेदेन मया लक्ष्य(भ्य)ते, ततोऽयमेत-द्दानमेवास्य लाभकारणं निश्चिनुते । ततोऽवधारयत्येवं-प्रयच्छामीदमधुना यथाशक्ति सत्पात्रेभ्यो येन सम्पद्यते मे समीहितसिद्धिरिति, यथा च 'असौ द्रमकस्तथा चिन्तयन्नपि महाराजाद्यभिमतोऽहमित्यवलेपेनेदं मन्यते, यदुत-यदि मां कश्चिदागत्य प्रार्थयिष्यति ततोऽहं दास्यामि, नेतरथा, इत्यभिप्रायेण दित्सुरपि याचकं प्रती-क्षमाणश्चिरकालमवतिष्ठते स्म । तत्र च मन्दिरे ये लोकास्तेषां तद्भेषजत्रयं चारुतरमस्त्येव, येऽपि तत्र तत्कालप्रविष्टतया तेन विकलास्ते(ऽन्येभ्य)भ्य एव तद् भूरि लभन्ते ।

मिथ्याभिमानः ।

ततोऽसौ वनीपको दिशो निभालयन्नास्ते, न कश्चित्तन्निपृच्छया तत्समीप-

मुपतिष्ठत इति' तथाऽयमपि जीवश्चिन्तयति, यदुत-विद्यते मे भगवदवलोकना, बहुमतोऽहं धर्मसूरिपादानां, नूनमनवरतमनुवर्त्तते ममोपरि सदनुग्रहप्रवणा तद्दया, समुन्मीलिता मे मनसि लेशतः सद्बुद्धिः, श्लाघितोऽहं समस्तलोकैस्तद्द्वारेण, ततः सपुण्यतया किल लोकोत्तमो वर्त्तेऽहमिति, अतो मिथ्याभिमानं वितनुते, **भवति चात्यन्तनिर्गुणस्यापि जन्तोर्महद्भिः कृतगौरवस्य चेतसि गर्वातिरेकः।** अत्र चेदमेवोदाहरणं, अन्यथा कथमयं जीवः समस्तजघन्यतामात्मनो विस्मृत्येत्थं प्रगल्भते ?, ततोऽयं भावयति यदि मां विनयपुरस्सरं कश्चिदर्थितया ज्ञानादिस्वरूपं प्रश्नयिष्यति ततोऽहं तत्तस्मै प्रतिपादयिष्यामि, नापरथा । ततस्तादृशाकूतविडम्बितोऽयं भूयांसमपि कालमवतिष्ठमानोऽत्र मौनीन्द्रप्रवचने न कथञ्चित्तथाविधं प्रतीच्छकमासादयति । यतोऽत्र भवने वर्त्तन्ते ये जीवास्ते स्वत एव ज्ञानदर्शनचारित्रत्रयं सुन्दरतरमाबिभ्रते, नैवंविध(स्य)सम्बन्धिनमुपदेशमपेक्षन्ते । येऽप्यधुनैव लब्धकर्मविवराः सन्मार्गाभिमुखचित्तवृत्तयोऽद्यापि विशिष्टज्ञानादिरहिता विद्यन्तेऽत्र केचिज्जीवा तेऽप्यमुष्य प्रस्तुतजीवस्य संमुखमपि न निरीक्षन्ते, यतोऽत्र भगवन्मते विद्यन्ते भूरितमा महामतयः सद्बोधादिविधानपटवोऽन्य एव महात्मानो येभ्यस्ते प्राणिनस्तज्ज्ञानदर्शनचारित्रत्रयमपरिक्लेशेन यथेच्छया प्राप्नुवन्ति । ततोऽयं जीवोऽनासादिततदर्थी व्यर्थकमात्मगुणोत्सेकमनुवर्त्तमानश्चिरमप्यासीत, न कथञ्चन स्वार्थं पुष्णीयादिति ।

दानोद्घोषणा ।

ततस्तदनन्तरं यथा 'तेन सपुण्यकेन सा सद्बुद्धिस्तद्दानोपायं परिपृष्टा, तया चोक्तं-"भद्र ! निर्गत्य घोषणापूर्वकं भवता दीयतामिति ।" ततोऽसौ तत्र राजकुले घोषयन्नुच्चैःशब्देन यदुत-"मदीयं भेषजत्रयं भो लोका ! लात लातेत्येवं" पर्यटति स्म, ततस्तस्मात्पूत्कुर्वतः केचित्तथाविधास्तुच्छप्रकृतयो गृहीतवन्तोऽन्येषां पुनर्महतां स हास्यप्रायः प्रतिभासते स्म, हीलितश्चानेकाकारम् ।

दानोपायः ।

ततो निवेदितस्तेन सद्बुद्धेर्वृत्तान्तः, तयाऽभिहितं-भद्र ! भवतो रोरभावं स्मरन्तः खल्वेते लोका भद्रमनादरेणावलोकयन्ति तेन न गृह्णन्ति भवता दीयमानं, ततो यदि भद्रस्य समस्ति समस्तजनग्राहणाभिलाषस्ततोऽयं तदुपायो मामके चेतसि परिस्फुरति, यदुत-'निधायेदं भेषजत्रयं विशालायां काष्ठपात्र्यां ततस्तां महाराजसदनाजिरे यत्र प्रदेशे समस्तजनाः पश्यन्ति तस्मिन् विमुच्य ततो विश्रब्धमनास्त्वोऽवतिष्ठस्व, का ते चिन्ता ? यतोऽज्ञातस्वामिभावाः साधारण-

मेतदितिबुद्ध्या तथाकृतं सर्वेऽपि ग्रहीष्यन्ति, किं वा तेन ? यद्येकोऽपि सद्गुणः पुरुषस्तदादद्यात् ततो भविष्यति ते मनोरथपरिपूर्त्तिरिति ।

परोपकारे गुणाः ।

ततस्तथैव कृतं समस्तं तत्तेनेति' तथाऽयमपि जीवोऽनासादितज्ञानादि-निक्षेपपात्रः सद्बुद्धिपर्यालोचादेवेदं जानीते, यदुत–न मौनमालम्बमानैः परेषां ज्ञानाद्याधानं विधातुं पार्यते, न च ज्ञानादिसम्पादनं विहायान्यः परमार्थतः परोपकारः सम्भवति, अवाप्तसन्मार्गेण च पुरुषेण जन्मान्तरेऽपि तस्याविच्छेदनम-भिलषता परोपकारकरणपरेण भवितव्यं, तस्यैव पुरुषगुणोत्कर्षाविर्भावकत्वात् । यतः परोपकारः सम्यक् क्रियमाणो धीरतामभिवर्द्धयति, दीनतामपकर्षति, उदार-चित्ततां विधत्ते, आत्मम्भरितां मोचयति, चेतोवैमल्यं वितनुते, प्रभुत्वमाविर्भावयति । ततोऽसौ प्रादुर्भूतवीर्योल्लासः प्रणष्टरजोमोहः परोपकारकरणपरः पुरुषो जन्मान्त-रेष्वप्युत्तरोत्तरक्रमेण चारुतरं सन्मार्गविशेषमासादयति, न पुनस्ततः प्रतिपततीति । तदिदमवेत्य स्वयमुपेत्यापि ज्ञानादिस्वरूपप्रकाशने यथाशक्ति प्रवर्त्तितव्यं, न पराभ्यर्थनमपेक्षणीयमिति । ततोऽयं जीवोऽत्र भगवन्मते वर्त्तमानो देशकालाद्य-पेक्षयाऽपरापरस्थानेषु परिभ्रमन् महता प्रपञ्चेन कुरुते भव्येभ्यो ज्ञानदर्शनचारित्र-रूपमार्गप्रतिपादनम् । सेयं घोषणा विज्ञेया, ततस्तथा कथयतोऽस्मात् प्रस्तुत-जीवाद्ये मन्दतरमतयस्ते तदुपदिष्टानि ज्ञानादीनि कदाचिद् गृह्णीयुः, ये पुनर्महा-मतयस्तेषामेष दोषपुञ्जतां प्राक्तनीनामस्यानुस्मरतां हास्यप्रायः प्रतिभासते, हील-नोचितश्च तेषामयं जीवः, यत्तु न हीलयन्ति न तेषामेव गुणो, न पुनरस्येति ।

कथाकृतौ प्रयोजनम् ।

ततोऽयं चिन्तयति–कथं पुनरयं ज्ञानाद्युपदेशः सर्वानुग्राहको भविष्यतीति ? ततः सद्बुद्धिबलादेवेदं लक्षयति, यदुत–न साक्षान्मया दीयमानोऽयममीषां समस्त-लोकानामुपादेयतां प्रतिपद्यते, तस्मादेवं करिष्ये यदुत–यान्येतानि ज्ञानदर्शनचारित्राणि भगवन्मतसारभूतानि प्रतिपाद्यानि वर्त्तन्ते, तान्येकस्यां ग्रन्थपद्धतौ ज्ञेयश्रद्धेयानु-ष्ठेयार्थविरचनेन विषयविषयिणोरभेदोपचारद्वारेण व्यवस्थाप्य ततस्तां ग्रन्थपद्धतिमत्र मौनीन्द्रे प्रवचने भव्यजनसमक्षं मुत्कलां मुञ्चामि, ततस्तस्यां वर्त्तमानानि तानि समस्तजनादेयानि भविष्यन्ति । किञ्च यद्येकस्यापि जन्तोस्तानि भावतः परिणमेयुः ततस्तत्कर्त्तुर्मे किं न पर्याप्तमिति । तदिदमवधार्यानेन जीवेनेयमुपमितिभवप्रपञ्चा नाम कथा यथार्थाभिधाना प्रकृष्टशब्दार्थविकलतया सुवर्णपात्र्यादिव्यवच्छेदेन काष्ठपात्रीस्थानीया निखिलज्ञानदर्शनचारित्रभेषजत्रयी तथैव विधास्यते ।

कथाङ्गीकर्तुर्गुणप्राप्तिः ।

तत्रैवं स्थिते भो भव्याः ! श्रूयतां भवद्भिरियमभ्यर्थना यथा-तेनापि रोरेण तथा प्रयुक्तं तद्भेषजत्रयमुपादाय ये रोगिणः सम्यगुपभुञ्जते ते नीरोगतामास्कन्दन्ति, युज्यते च तत्तेषां गृहीतं[1], तस्य ग्रहणे रोरोपकारसम्पत्तेः, तथा मादृशाऽपि भगवदवलोकनयाऽवाप्तसद्गुरुपादप्रसादेन तदनुभावाविर्भूतसद्बुद्धितया यदस्यां कथायां विरचयिष्यते ज्ञानादित्रयं तल्लास्यन्ति ये जीवास्तेषां तद्रागादिभावरोगनिबर्हणं सम्पत्स्यत एव, न खलु वक्तुर्गुणदोषावपेक्ष्य वाच्याः पदार्थाः स्वार्थसाधने प्रवर्त्तन्ते, तथाहि-यद्यपि स्वयं बुभुक्षाक्षामः पुरुषः स्वामिसम्बन्धिनमाहारविशेषं तदादेशेनैव तदुचितपरिजनाय प्रकटयन् न भोजनायोत्सङ्गे[2] कलयति तथाऽप्यसावाहारविशेषस्तं परिजनं तर्पयत्येव, न वक्तृदोषेण स्वरूपं विरहयति, तथेहापि योजनीयम् । तथाहि-स्वयं ज्ञानाद्यपरिपूर्णेनापि मया भगवदागमानुसारेण निवेदितानि ज्ञानादीनि ये भव्यसत्त्वा ग्रहीष्यन्ति तेषां रागादिबुभुक्षोपशमेन स्वास्थ्यं करिष्यन्त्येव, स्वरूपं हि तत्तेषामिति ।

कथाश्रवणे विज्ञप्तिः ।

किञ्च यद्यपि भगवत्सिद्धान्तमध्यमध्यासीनमेकैकं पदमाकर्ण्यमानं भावतः सकलं रागादिरोगजालं समुन्मूलयितुं पटिष्ठमेव, स्वाधीनं च तदाकर्णनं भवतां, तथा यद्यपि चिरन्तनमहापुरुषोपनिबद्धकथाप्रबन्धश्रवणेनापि सद्भावनया क्रियमाणेन रागादित्रोटनं सुन्दरतरं सम्भवत्येव तथाऽप्यमुनोपायेन संसारसागरं तरितुकामे मयि परमकरुणैकरसाः सन्तः प्रस्तुतकथाप्रबन्धमपि सर्वेऽपि भवन्तः श्रोतुमर्हन्तीति ।

पीठबन्धोपसंहारः ।

तदेवमेतत्कथानकं प्रायः प्रतिपदमुपनीतं, यत्पुनरन्तरान्तरा किञ्चिन्नोपनीतं तस्याप्यनेनैवानुसारेण स्वबुद्ध्यैवोपनयः कार्यः । भवत्येव गृहीतसङ्केतानामुपमानदर्शनादुपमेयप्रतीतिः, अत एवेदं कथानकमादावस्यैवार्थस्य दर्शनार्थमुपन्यस्तं, यतोऽस्यां कथायां न भविष्यति प्रायेण निरुपनयः पदोपन्यासः, ततोऽत्र शिक्षितानां सुखेनैव तदवगतिर्भविष्यतीत्यलमतिविस्तरेणेति ।

इह हि जीवमपेक्ष्य मया निजं, यदिदमुक्तमदः सकले जने ।
लगति सम्भवमात्रतया त्वहो, गदितमात्मनि चारु विचार्यताम् ॥१॥
निन्दाऽऽत्मनः प्रवचने परमः प्रभावो । रागादिदोषगणदौष्ट्यमनिष्टता च ।
प्राक्कर्मणामतिबहुश्च भवप्रपञ्चः, प्रख्यापितं सकलमेतदिहाद्यपीठे ॥२॥

---

१. गृहीतुं प्र. । २. त्सवं प्र. ।

संसारेऽत्र निरादिके विचरता जीवेन दुःखाकरे,
जैनेन्द्रं मतमाप्य दुर्लभतरं ज्ञानादिरत्नत्रयम् ।
लब्धे तत्र विवेकिनाऽऽदरवता भाव्यं सदा वर्द्धने,
तस्येवाऽऽद्यकथानकेन भवतामित्येतदावेदितम् ॥

इत्युपमितिभवप्रपञ्चायां कथायां पीठबन्धो नाम
प्रथमः प्रस्तावः समाप्तः ॥१॥

◦ ◦ ◦

द्वितीयः प्रस्तावः ।

मनुजगतेर्नगरकल्पना ।

अस्तीह लोके सुमेरुरिवाकालप्रतिष्ठा[१], नीरनिधिरिव महासत्त्वसेविता[२], कल्याणपरम्परेव मनोरथपूरणी, जिनप्रणीतप्रव्रज्येव सत्पुरुषप्रमोदहेतुः, समरादित्यकथेवानेकवृत्तान्ता, निर्जितत्रिभुवनेव लब्धश्लाघा, सुसाधुक्रियेवापुण्यैरतिदुर्लभा मनुजगतिर्नाम नगरी । सा च कीदृशी ? उत्पत्तिभूमिर्धर्मस्य, मन्दिरमर्थस्य, प्रभवः कामस्य, कारणं मोक्षस्य, स्थानं महोत्सवानामिति । यस्यामुत्तुङ्गानि विशालानि विचित्रकनकरत्नभित्तिविचित्राणि अतिमनोहारितया परमदेवाध्यासितानि मेरुरूपाणि देवकुलानि । यस्यां चानेकाद्भुतवस्तुस्थानभूतत्वेनापहसिता[३]मरनिवासाः, क्षितिप्रतिष्ठिताद्यनेकपुरकलिता भरतादिवर्षरूपाः पाटकाः, अत्युच्चतया कुलशैलाकाराः पाटकपरिक्षेपाः । यस्याश्च मध्यभागवर्त्ती दीर्घतराकारो विजयरूपावपण[४]पङ्क्तिभिर्विराजितो महापुरुषकदम्बकसङ्कुलः शुभाशुभमूल्यानुरूपपण्यलाभहेतुर्महाविदेहरूपो विपणिमार्गः । यस्याश्च निरुद्धचन्द्रादित्यादिगतिप्रसरतयाऽतीतः परचक्रलङ्घनाया मानुषोत्तरपर्वताकारः प्राकारः, तस्मात्[५](दा)रतो यस्यां विस्तीर्णगम्भीरा समुद्ररूपा परिखा, यस्यां च सदा विबुधाध्यासितानि भद्रशालवनादिरूपाणि नानाकानननानि, यस्यां च बहुविधजन्तुसङ्घातजलपूरवाहिन्यो महानदीरूपा महारथ्याः, यस्यां च समस्तरथ्यावताराधारभूतौ लवणकालोदसमुद्ररूपौ द्वावेव महाराजमार्गौ, यस्यां च महाराजमार्गप्रविभक्तानि जम्बूद्वीपधातकीखण्डपुष्करवरद्वीपार्द्धरूपाणि वसन्ति त्रीण्येव पाटकमण्डलानि, यस्यां च लोकसुखहेतवः समुचितस्थानस्थायिनः कल्पद्रुमरूपा भूयांसः स्थानान्तरीयनृपतय इति ।

अपि च–

मनुजनगर्या वर्णनम् ।

यस्याः कः कोटिजिह्वोऽपि, गुणसम्भारगौरवम् ।
शक्तो वर्णयितुं लोके, नगर्याः किमु मादृशः ? ॥१॥
यस्यां तीर्थकृतोऽनन्ताश्चक्रिकेशवसीरिणः ।
सञ्जाताः सञ्जनिष्यन्ते, जायन्तेऽद्यापि केचन ॥२॥

१. शाश्वती । २. महोजलचराः तीर्थकृदाद्याश्च । ३. तिरस्कृताः । ४. पापण० पा० ।
५. मानुषोत्तरपुष्करार्धाभ्यामर्वाक् ।

या चेह सर्वशास्त्रेषु, लोके लोकोत्तरेऽपि च ।
अनन्तगुणसम्पूर्णा, दुर्लभत्वेन गीयते ॥३॥
उच्चावचेषु स्थानेषु, हिण्डित्वा श्रान्तजन्तवः ।
प्राप्ताः खेदविनोदेन, लभन्ते यत्र निर्वृतिम् ॥४॥
विनीताः शुचयो दक्षा, यस्यां धन्यतमा नराः ।
न धर्ममपहायान्यन्नूनं चेतसि कुर्वते ॥५॥
यस्यां नार्य्यः सदाऽनार्यकार्यवर्जनतत्पराः ।
पुण्यभाजः सदा धर्मं, जैनेन्द्रं पर्युपासते ॥६॥
किञ्चात्र बहुनोक्तेन ? वस्तु नास्ति जगत्त्रये ।
तस्यां निवसतां सम्यक्, पुंसां यन्नोपपद्यते ॥७॥
सा हि रत्नाकरैः पूर्णा, सा विद्याभमिरुत्तमा ।
सा मनोनयनानन्दा, सा दुःखौघविनाशिका ॥८॥
साऽखिलाश्चर्यभूयिष्ठा, सा विशेषसमन्विता ।
सा मुनीन्द्रसमाकीर्णा, सा सुश्रावकभूषिता ॥९॥
सा जिनेन्द्राभिषेकादितोषिताखिलभव्यका ।
साऽपवर्गाय भव्यानां, सा संसाराय पापिनाम् ॥१०॥
जीवोऽजीवस्तथा पुण्यपापाद्याः सन्ति नेति वा ।
अयं विचारः प्रायेण, तस्यामेव विशेषतः ॥११॥
यस्तस्यामपि सम्प्राप्तो, नगर्यां पुरुषाधमः ।
न युज्यते गुणैर्लोकैः, सोऽधन्य इति गण्यते[१] ॥१२॥
तां विमुच्य न लोकेऽपि, स्थानमस्तीह मानवाः ! ।
सम्पूर्णं यत्र जायेत, पुरुषार्थचतुष्टयम् ॥१३॥

कर्मणो राजत्वकल्पना ।

तस्यां च मनुजगतौ नगर्यामतुलबलपराक्रमः स्ववीर्याक्रान्तभुवनत्रयः शक्रादिभिरप्रतिहतशक्तिप्रसरः कर्मपरिणामो नाम महानरेन्द्रः ।

यो नीतिशास्त्रमुल्लङ्घ्य, प्रतापैकरसः सदा ।
तृणतुल्यं जगत्सर्वं, विलोकयति हेलया ॥१॥

१. भण्यते प्र. ।

निर्दयो निरनुक्रोशः, सर्वावस्थासु देहिनाम् ।
स चण्डशासनो दण्डं, पातयत्यनपेक्षया ॥२॥
स च केलिप्रियो दुष्टो, लोभादिभटवेष्टितः ।
नाटकेषु परां काष्ठां, प्राप्तोऽत्यन्तविचक्षणः ॥३॥
नास्ति मल्लो जगत्यन्यो, ममेति मदविह्वलः ।
स राजोपद्रवं कुर्वन्न [1]धनायति कस्यचित् ॥४॥
ततो हास्यपरो लोकान्, नानाकारैर्विडम्बनैः ।
सर्वान्विडम्बयन्नुच्चैर्नाटयत्यात्मनोऽग्रतः ॥५॥
तेऽपि लोका महान्तोऽपि, प्रतापमसहिष्णवः ।
तस्य यद्यदसौ वक्ति, तत्तत्सर्वं प्रकुर्वते ॥६॥
ततश्च-कांश्चिन्नारकरूपेणाक्रोशतो वेदनातुरान् ।
नर्त्तयत्यात्मनः प्रीतिं, मन्यमानो मुहुर्मुहुः ॥१॥
यथा यथा महादुःखैर्विह्वलांस्तानुदीक्षते ।
तथा तथा मनस्युच्चैरुल्लसत्येष तोषतः ॥२॥
कांश्चिद्दर्पोद्धुरो भूत्वा, स इत्थं बत भाषते ।
भयविह्वलचित्तत्वादाज्ञानिर्देशकारकान् ॥३॥
अरे रे ! तिर्यगाकारं, गृहीत्वा रङ्गभूमिषु ।
कुरुध्वं नाटकं तूर्णं, मम चित्तप्रमोदकम् ॥४॥
ततश्च-काकरासभमार्जारमूषकाकारधारकाः ।
सिंहचित्रकशार्दूलमृगवेषविडम्बकाः ॥५॥
गजोष्ट्राश्वबलीवर्दकपोतश्येनरूपिणः ।
यूकापिपीलिकाकीटमत्कुणाकारधारिणः ॥६॥
अनन्तरूपास्तिर्यञ्चो, भूत्वा तच्चित्तमोदनम् ।
ते नाटकं महाहास्यकारणं नाटयन्ति वै ॥७॥
कुब्जवामनमूकान्धवृद्धबाधिर्यसङ्गतैः ।
तथाऽन्यमानुषैः पात्रैर्नाटकं नाटयत्यसौ ॥८॥
ईर्ष्याशोकभयग्रस्तैर्देववेषविडम्बकैः ।
विहितं नाटकं दृष्ट्वा, स तुष्टो बत जायते ॥९॥

१. वृद्धिविषयो न भवति ।

तथा यथेष्टचेष्टोऽसौ, पुनस्तानेव सुन्दरैः ।
आकारैर्योजयत्युच्चैर्लोकान्नाटककाम्यया ॥१०॥
विडम्ब्यमानास्ते तेन, प्राणिनः प्रभविष्णुना ।
त्रातारमात्मनः कञ्चिन्न लभन्ते कदाचन ॥११॥
स हि विज्ञापनातीतः स्वतन्त्रो यच्चिकीर्षति ।
तत्करोत्येव केनापि, न निषिद्धो निवर्तते ॥१२॥
ततश्च–क्वचिदिष्टवियोगार्त्तं, क्वचित्सङ्गमसुन्दरम् ।
क्वचिद्रोगभराक्रान्तं, क्वचिद्दारिद्र्यदूषितम् ॥१३॥
क्वचिदापद्गतानेकसत्त्वसङ्घातदारुणम् ।
क्वचित्सम्पत्समुद्भूतमहानन्दमनोहरम् ॥१४॥
विलङ्घ्य कुलमर्यादां, प्रधानकुलपुत्रकैः ।
अनार्यकार्य[1]कारित्वात्, क्वचिद्दर्शितविस्मयम् ॥१५॥
क्वचिदनुरक्तभर्तारं, मुञ्चद्भिः कुलटागणैः ।
नीचगामिभिराश्चर्यं, दधानं सुकुलोद्गतैः ॥१६॥
क्वचित् कृतचमत्कारं, नृत्यद्भिर्हास्यहेतुभिः ।
स्वागमोत्तीर्णकर्त्तव्यासक्तपाखण्डमण्डलैः ॥१७॥
तदेवंविधवृत्तान्तप्रतिबद्धमनाकुलम् ।
संसारनाटकं चित्रं, नाटयत्येष लीलया ॥१८॥
रागद्वेषाभिधानौ द्वौ, मुरजौ तत्र[2] नाटके ।
दुष्टाभिसन्धिनामा तु, तयोरास्फालको मतः ॥१९॥
मानक्रोधादिनामानो, गायकाः कलकण्ठकाः ।
महामोहाभिधानस्तु, सूत्रधारः प्रवर्त्तकः ॥२०॥
रागाभिलाषसञ्ज्ञोऽत्र, नान्दीमङ्गलपाठकः ।
अनेकविब्बोककरः, कामनामा विदूषकः ॥२१॥
कृष्णादिलेश्यानामानो, वर्णकाः[3] पात्रमण्डनाः ।
योनिः प्रविशत्पात्राणां, नेपथ्यं व्यवधायकम् ॥२२॥
भयादिसञ्ज्ञा विज्ञेयाः, कंशिकास्तत्र नाटके ।
लोकाकाशोदरा नाम, विशाला रङ्गभूमिका ॥२३॥

१. नवाक्षरोऽयं पादः । २. वादकः । ३. रङ्गाः ।

पुद्गलस्कन्धनामानः, शेषोपस्करसञ्चयाः ।
इत्थं समग्रसामग्रीयुक्ते नाटकपेटके ॥२४॥
नानापात्रपरावृत्त्या, सर्वलोकविडम्बनाम् ।
अपरापररूपेण, कुर्वाणोऽसौ प्रमोदते ॥२५॥ युग्मम् ॥
किञ्चात्र बहुनोक्तेन ? नास्ति तद्वस्तु किञ्चन ।
यदसौ मनसोऽभीष्टं, न करोति महानृपः ॥२६॥

कालपरिणतेर्महादेवीकल्पना ।

तस्य चैवम्भूतस्य त्रिगण्डगलितवनहस्तिन इव सर्वत्रास्खलितप्रसरतया यथेष्टचेष्टया विचरतो यथाभिरुचितकारिणः कर्मपरिणाममहानृपतेः समस्तान्तः-पुरकुलतिलकभूता ऋतुलक्ष्मीणामिव शरल्लक्ष्मीः, शरल्लक्ष्मीणामिव कुमुदिनी, कुमुदिनीनामिव कमलिनी, कमलिनीनामिव कलहंसिका, कलहंसिकानामिव राजहंसिका बह्वीनां नियतियदृच्छाप्रभृतीनां देवीनां मध्ये निजरूपलावण्यवर्ण-विज्ञानविलासादिभिर्गुणै रमणीयत्वेन प्रधानतमा कालपरिणतिर्नाम महादेवी । सा च तस्य नृपतेर्जीवितमिवात्यन्तवल्लभा, आत्मीयचित्तवृत्तिरिव सर्वकार्येषु यत्कृत-प्रमाणा, सुमन्त्रिसंहतिरिव स्वयमपि किञ्चित् कुर्वता तेन प्रष्टव्या, सुमित्रसन्ततिरिव विश्वासस्थानं, किं बहुना ? तदायत्तं हि तस्य सकलमधिराज्यमिति । अत एव चन्द्रिकामिव शशधरो, रतिमिव मकरध्वजो, लक्ष्मीमिव केशवः, पार्वतीमिव त्रिनयनस्तां कालपरिणतिं महादेवीं स कर्मपरिणामो महानरेश्वरो विरहकातरतया न कदाचिदेकाकिनीं विरहयति, किं तर्हि ?, सर्वत्र गच्छंस्तिष्ठंश्चात्मसन्निहितां धारयति । साऽपि च दृढमनुरक्ता भर्त्तरि न तद्वचनं प्रतिकूलयति, **परस्परानु-कूलतया हि दम्पत्योः प्रेम निरन्तरं सम्पद्यते, नान्यथा**, ततस्तथा वर्त्तमानयोस्तयोर्गाढं निरूढमागतं प्रेम, विच्छिन्ना तद्विचलनाशङ्का ।

कालपरिणतिकृतं चित्रसंसारनाटकम् ।

ततश्चासौ कालपरिणतिर्गुरुतया महाराजप्रसादस्य, उन्मादकारितया यौवनस्य, तुच्छतया स्त्रीहृदयस्य, चञ्चलतया तत्स्वभावानां, कुतूहलतया तथाविधविडम्बनस्य सर्वत्र लब्धप्रसराऽहं प्रभवामीति मन्यमाना युक्ता सुषमदुष्षमादिभिः शरीरभूताभिः प्रियसखीभिः परिवेष्टिता समयावलिकामुहूर्त्तप्रहरदिनाहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सर-युगपल्योपमसागरोपमावसर्पिण्युत्सर्पिणीपुद्गलपरावर्त्तादिना परिकरेण विविध-कार्यकरणक्षमाऽस्मि लोकेऽहमिति संजातोत्सेकाऽस्मिन्नेव कर्म्मपरिणाममहाराज-

प्रवर्त्तिते चित्रसंसारनाटके तस्यैव राज्ञो निकटोपविष्टा सती साहङ्कारमेवं निमन्त्रयति यदुत "यान्येतानि योनिजवनिकाव्यवहितानि पात्राणि तिष्ठन्ति(तानि) मद्वचनेन निर्गच्छन्तु शीघ्रं, एतानि च निर्गतानि उपगतरुदितव्यापाराणि गृह्णन्तु मातुःस्तनं, पुनर्धूलीधूसराणि रङ्गन्तु भूमौ, पुनर्लुठमानानि पदे पदे परिष्वजन्तु चरणाभ्यां, कुर्वन्तु मूत्रपुरीषविमर्दनबीभत्समात्मानं, पुनरतिक्रान्तबालभावानि धारयन्तु कुमारतां, क्रीडन्तु नानाविधक्रीडाविब्बोकैः, अभ्यस्यन्तु सकलकला-कलापकौशलं, पुनरतिलङ्घितकुमारभावान्यध्यासयन्तु तरुणतां, दर्शयन्तु मन्मथगुरू-पदेशानुसारेण सकलविवेकिलोकहास्यकारिणोऽनपेक्षितनिजकुलकलङ्काद्यपायान् कटाक्षविक्षेपादिसारान् नानाकारविलासविशेषानिति। प्रवर्तन्तां पारदार्यादिष्वनार्य-कार्येषु, पुनरपगततारुण्यानि स्वीकुर्वन्तु मध्यमवयस्तां, प्रकटयन्तु सत्त्वबुद्धि-पौरुषपराक्रमप्रकर्षं, पुनरतिवाहितमध्यमवयोभावानि संश्रयन्तु जराजीर्णतां, दर्शयन्तु वलीपलिताङ्गभङ्गकरणविकलत्वमलजम्बालाविलशरीरतां, समाचरन्तु विपरीतस्वभावतां, पुनर्व्यवकलितसकलजीवितभावानि देहत्यागेन नाटयन्तु मृत-रूपतां, ततः पुनः प्रविशन्तु योनिजवनिकाभ्यन्तरे, अनुभवन्तु तत्र गर्भकलमलान्त-र्गतानि विविधदुःखं, पुनश्च निर्गच्छन्तु रूपान्तरमुपादाय, कुर्वन्त्वेवमनन्तवाराः प्रवेशनिर्गमनम्।" तदेवं सा कालपरिणतिर्महादेवी तेषां संसारनाटकान्तर्गतानां समस्तपात्राणामवस्थितरूपेण क्षणद्वयमप्यासितुं न ददाति, किं तर्हि ? क्षणे क्षणे वराकाणि तान्यपरापररूपेण परावर्त्तयति। किञ्च-तेषां नृत्यतां यान्युपकरणानि पुद्गलस्कन्धनामानि पूर्वमाख्यातानि तान्यप्यतिचपलस्वभावतया साऽऽत्मनः प्रभुत्वं दर्शयन्ती क्षणे क्षणे अपरापररूपं भाजयति, तानि च पात्राणि किं किं कुर्वन्ति ? तत्र राजाप्यस्या वशवर्त्ती, न चान्योऽस्ति कश्चिदात्मनो मोचनोपाय इति विचिन्त्य निर्गतिकानि सन्ति यथा यथा सा कालपरिणतिराज्ञापयति तथा तथा नानाकारमात्मानं विडम्बयन्तीति।

कालपरिणतेर्महत्त्वम्।

किञ्च-कर्मपरिणामादपि सकाशात्सा कालपरिणतिरात्मन्यधिकतरं प्रभु-त्वमावेदयत्येव स्वचरितैः। तथाहि-कर्मपरिणामस्य संसारनाटकान्तर्भूतजन्तु-सन्तानापरापररूपकरणगोचर एव प्रभावः, तस्याः पुनः कालपरिणतेः संसार-नाटकव्यतिकरातीतरूपेष्वपि निर्वृतिनगरीनिवासिलोकेषु क्षणे क्षणे अपरापरा-वस्थाकरणचातुर्यं समास्त्येव, इत्यतः सा सञ्जातोत्सेकातिरेका किं न कुर्यादिति ?

तदेवमनवरतप्रवृत्तेन परमाद्भुतभूतेन तेन नाटकेन तयोर्देवीनृपयोर्विलोकितेन सम्पद्यते मनःप्रमोदः, तद्दर्शनमेव तौ स्वराज्यफलमवबुध्येते इति ।

पुत्रचिन्ता ।

तयोश्च तिष्ठतोरेवमन्यदा रहसि स्थिता ।
सहर्षं वीक्ष्य राजानं, सा देवी तमवोचत ॥१॥
भुक्तं यच्चाद्य भोक्तव्यं, पीतं यत्पेयमञ्जसा ।
मानितं यन्मया मान्यं, साभिमानं च जीवितम् ॥२॥
नास्त्येव तत्सुखं लोके, यस्य नास्वादितो रसः ।
प्राप्तं समस्तकल्याणं, प्रसादाद्देवपादयोः ॥३॥
दृष्टं द्रष्टव्यमप्यत्र, लोके यन्नाथ ! सुन्दरम् ।
किन्तु पुत्रमुखं देव !, मया नाद्यापि वीक्षितम् ॥४॥
यदि तद्देवपादानां, प्रसादादेव जायते ।
ततो मे जीवितं श्लाघ्यमन्यथा जीवितं वृथा ॥५॥
नरपतिरुवाच–साधु साधूदितं देवि !, रोचते मह्यमप्यदः ।
समदुःखसुखो देव्या, वर्त्तेऽहं सर्वकर्म्मसु ॥६॥
किञ्च–न विषादोऽत्र कर्त्तव्यो, देव्या यस्मात्प्रयोजने ।
आवयोरेकचित्तत्वं, यत्र तज्जायते ध्रुवम् ॥७॥
कालपरिणतिरुवाच–चारु चारूदितं नाथैर्विहितो मदनुग्रहः ।
भविष्यतीत्थमेवेदं, बद्धो ग्रन्थिरयं मया ॥८॥
आनन्दजलपूर्णाक्षी, भर्त्तुर्वाक्येन तेन सा ।
ततः सञ्जातविश्रम्भा, सतोषा समपद्यत ॥९॥
अन्यदा पश्चिमे यामे, रजन्याः शयनं गता ।
स्वप्ने कमलपत्राक्षी, दृष्ट्वैवं सा व्यबुध्यत ॥१०॥
वदनेन प्रविष्टो मे, जठरे निर्गतस्ततः ।
नीतः केनापि मित्रेण, नरः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥११॥
ततो हर्षविषादाढ्यं, वहन्ती रसमुत्थिता ।
तं स्वप्नं नरनाथाय, साऽऽचचक्षे विचक्षणा ॥१२॥
नरपतिरुवाच–स्वप्नस्यास्य फलं देवि !, मम चेतसि भासते ।
भविष्यत्युत्तमः पुत्रस्तवानन्दविधायकः ॥१३॥

केवलं न चिरं गेहे, तावके स भविष्यति ।
धर्म्मसूरिवचोबुद्धः, स्वार्थसिद्धिं करिष्यति ॥१४॥
कालपरिणतिरुवाच–जायतां पुत्रकस्तावत्पर्याप्तं तावतैव मे ।
करोतु रोचते तस्मै, यत्तदेव ततः परम् ॥१५॥
ततश्चाविरभूद्गर्भस्तं वहन्त्याः प्रमोदतः ।
अथ मासे तृतीयेऽस्याः, सञ्जातोऽयं मनोरथः ॥१६॥
अभयं सर्वसत्त्वेभ्यः, सर्वार्थिभ्यो धनं तथा ।
ज्ञानं च ज्ञानशून्येभ्यश्चे[1]द्यच्छामि यथेच्छया ॥१७॥
तथाविधविकल्पं तं, निवेद्य वरभूभुजे ।
सम्पूर्णेच्छा ततो जाता, कृत्वेष्टं तदनुज्ञया ॥१८॥
अथ सम्पूर्णकालेन, मुहूर्त्ते सुन्दरेऽनघा ।
सा दारकं शुभं सूता, सर्वलक्षणसंयुतम् ॥१९॥

भव्यपुरुषापरनामसुमतेर्जन्मनामकरणोत्सवश्च ।

ततः ससम्भ्रममुपगम्य निवेदितं दारकस्य जन्म नरपतये प्रियनिवेदिकाभिधानया दासदारिकया, दत्तं च तेनाह्लादातिरेकसम्पाद्यमनाख्येयमवस्थान्तरमनुभवता तस्यै च मनोरथाधिकं पारितोषिकं दानं, दत्तश्चानन्दपुलकोद्भेदसुन्दरं देहं दधानेन महत्तमानामादेशः, यदुत–भो भो महत्तमाः ! देवीपुत्रजन्माभ्युदयमुद्दिश्य घोषणापूर्वकं ददध्वमनपेक्षितसारासारविचाराणि महादानानि, पूजयत गुरुजनं, संमानयत परिजनं, पूरयत प्रणयिजनं, मोचयत बन्धनागारं, वादयताऽऽनन्दमर्द्दलसन्दोहं, नृत्यत यथेष्टमुद्दामतया, पिबत पानं, सेवध्वं दयिताजनं, मा गृह्णीत शुल्कं, मुञ्चत दण्डं, आश्वासयत भीतलोकं, वसन्तु सुस्वस्थचित्ताः समस्ता जनाः, नास्ति कस्यचिदपराधगन्धोऽपीति । ततो यदाज्ञापयति देव इति विनयनतोत्तमाङ्गैः प्रतिपद्य सम्पादितं तद्राजशासनं महत्तमैः, निर्वर्त्तितोऽशेषजनचमत्कारकारी जन्मदिनमहोत्सवः, प्रतिष्ठापितं समुचिते काले दारकस्य नरनाथेन स्वचित्तेनैवं पर्यालोच्य यतोऽस्य गर्भावतारकाले जननी सर्वाङ्गसुन्दरं नरं वदनेन प्रविशन्तं दृष्टवती ततोऽस्य भवतु भव्यपुरुष इति नाम । ततस्तदाकर्ण्य देवी राजानमुवाच–देवाहमपि पुत्रकस्य किंचिन्नाम कर्त्तुमभिलषामि तदनुजानातु देव इति । नृपतिराह–देवि ! कः कल्याणेषु विरोधः ?, अभिधीयतां समीहितमिति । ततस्तयोक्तम्–यतोऽत्र गर्भस्थे मम कुशलकर्म्मकरणपक्षपातिनी मतिरभूत्ततोऽस्य भवतु सुमतिरित्यभि–

१. तद्वा सफलं जन्मेति शेषः ।

धानम्। ततोऽहो क्षीरे खण्डक्षेपकल्पमेतद्देवीकौशलेन सम्पन्नं यद्भव्यपुरुषस्य सतः सुमतिरित्यभिधानान्तरमिति ब्रुवाणः परितोषमुपागतो राजा । विशिष्टतरं नामकरणमहोत्सवं कारयामास ।

अगृहीतसङ्केताप्रज्ञाविशालयोर्वार्त्तालापः ।

इतश्चास्ति तस्यामेव मनुजगतौ नगर्यामगृहीतसङ्केता नाम ब्राह्मणी, सा जनवादेन नरपतिपुत्रजन्मनामकरणवृत्तान्तमवगम्य सखीं प्रत्याह-प्रियसखि प्रज्ञाविशाले ! पश्य यच्छ्रूयते महाश्चर्यं लोके यथा कालपरिणतिर्महादेवी भव्य-पुरुषनामानं दारकं प्रसूतेति । ततः प्रज्ञाविशालयोक्तं-प्रियसखि ! किमत्राश्चर्यम् ? अगृहीतसङ्केताऽऽह-यतो मयाऽवधारितमासीत् किलैष कर्म्मपरिणाममहाराजो निर्बीजः स्वरूपेण, इयमपि कालपरिणतिर्महादेवी वन्ध्येति । इदानीं पुनरनयोरपि पुत्रोत्पत्तिः श्रूयत इति महदाश्चर्यम्। प्रज्ञाविशालाऽऽह-अयि मुग्धे ! सत्यमगृहीत-सङ्केताऽसि, यतो न विज्ञातस्त्वया परमार्थः । अयं हि राजा अविवेकादिभि-र्मन्त्रिभिरतिबहुबीज इति मा भूद्दुर्जनचक्षुर्दोष इति कृत्वा निर्बीज इति प्रकाशितो लोके । इयमपि महादेव्यनन्तापत्यजनयित्री तथापि दुर्जनचक्षुर्दोषभयादेव तैरेव मन्त्रिभिर्वन्ध्येति लोके प्रख्याप्यते, तथाहि-यावन्तः क्वचित्केचिज्जन्तवो जायन्ते तेषां सर्वेषामेतावेव देवीनृपौ परमवीर्ययुक्ततया परमार्थतया जननीजनकौ । अन्यच्च-किं न दृष्टं श्रुतं वा क्वचिदपि प्रियसख्या अनयोर्नाटकं पश्यतोर्यन्माहा-त्म्यम् ? यदुत-राजा समस्तपात्राणि यथेच्छया नारकतिर्यङ्नरामरगतिलक्षणसंसारा-न्तर्गतानेकयोनिलक्षप्रभवजन्तुरूपेण नाटयति, महादेवी पुनस्तेषामेव महाराज-जनितनानारूपाणां समस्तपात्राणां गर्भावस्थितिबालकुमारतरुणमध्यमजराजीर्ण-मृत्युगर्भप्रविष्टनिष्क्रान्तादिरूपाण्यनन्तवाराः कारयतीति ।

कर्मकालपरिणत्योः सर्वान् प्रति जननीजनकते ।

अगृहीतसङ्केताऽऽह-प्रियसखि ! श्रुतमेतन्मया, किन्तु यदि नाम कर्म्म-परिणामस्य राज्ञः समस्तपात्रपरावर्तने सामर्थ्यं कालपरिणतेर्वा महादेव्यास्तेषा-मेवापरापरावस्थाकरणशक्तिस्तत्किमेतावतैवानयोर्जननीजनकत्वं सम्भवति ? प्रज्ञा-विशालाऽऽह-अयि प्रियवयस्ये ! अत्यन्तमुग्धाऽसि, यतो गौरपीहार्द्धकथि-तमवबुध्यते, त्वं पुनः परिस्फुटमपि कथ्यमानं न जानीषे, यतः संसार एवात्र परमार्थतो नाटकं, तस्य च यौ जनकावेतौ परमार्थतः सर्वस्य जननीजनकाविति । अगृहीतसङ्केताऽऽह-प्रियसखि ! यदि समस्तजगज्जननीजनकयोरपि देवीनृपयोर्देव्या वन्ध्यात्वं नृपस्य निर्बीजत्वं दुर्जनचक्षुर्दोषभयादविवेकादिभिर्मन्त्रिभिः प्रख्यापितं

लोके तत्किमित्यधुनाऽयं भव्यपुरुषोऽनयोः पुत्रतया महोत्सवकलकलेन प्रकाशित इति। प्रज्ञाविशालाऽऽह-समाकर्णयास्य प्रकाशने यत्कारणम्। अस्त्यस्यामेव नगर्यां शुद्धसत्यवादी समस्तसत्त्वसङ्घातहितकारी सर्वभावस्वभाववेदी, अनयोश्च कालपरिणतिकर्म्मपरिणामयोर्देवीनृपयोः समस्तरहस्यस्थानेष्वत्यन्तभेदज्ञः सदागमो नाम परमपुरुषः। अस्ति च तेन सार्द्धं मम घटना। स चान्यदा दृष्टो मया सहर्षः, पृष्टो निर्बन्धेन हर्षकारणम्। तेनोक्तम्-"आकर्णय भद्रे ! यदि कुतूहलं, येयं कालपरिणतिर्महादेवी अनया रहसि विज्ञापितो राजा, यदुत-निर्विण्णाऽहमनेनात्मनोऽलीकवन्ध्याप्रवादेन यतोऽहमनन्तापत्यापि दुर्जनचक्षुर्दोषभयादविवेकादिभिर्मन्त्रिभिर्वन्ध्येति प्रख्यापिता लोके, ममैवापत्यान्यन्यजनापत्यतया गीयन्ते, सोऽयं स्वेदजनिमित्तेन शाटकत्यागन्यायः। तदिदं वन्ध्याभावलक्षणं ममायशः-कलङ्कं क्षालयितुमर्हति देवः। ततो नृपेणोक्तम्-देवि ! ममापि निर्बीजतया समानमेतत्, केवलं धीरा भव, लब्धो मया अयशःपङ्कक्षालनोपायः। देव्याह-कतमोऽसौ ? प्रभुराह-देव्यस्यामेव मनुजगतौ महाराजधान्यां वर्तमानया भवत्या मन्त्रिमण्डलवचनमनपेक्ष्य प्रकाश्यते प्रधानपुत्रस्य जन्म, क्रियते महानन्दकलकलः, ततश्चिरकालरूढमप्यावयोर्निर्बीजत्ववन्ध्याभावलक्षणमयशःकलङ्कं क्षालितं भविष्यतीति। ततः सतोषया प्रतिपन्नं महाराजवचनं देव्या, कृतं च यथाऽऽलोचितं ताभ्याम्। ततः प्रज्ञाविशाले ! योऽयं भव्यपुरुषो जातः स ममात्यन्तवल्लभः, अस्य जन्मनाऽहमात्मानं सफलमवगच्छामीत्यतो हर्षमुपागत इति।" ततो मयोक्तं-शोभनं ते हर्षकारणं, ततोऽयमनेन कारणेन भव्यपुरुषो देवीनृपपुत्रतया प्रकाशित इति। अगृहीतसङ्केतयोक्तं-साधु वयस्ये ! साधु सुन्दरमाख्यातं, भवत्या नाशितो मे सन्देहः, तथा च त्वत्समीपमुपगच्छन्त्या मयाऽद्य हट्टमार्गे समाकर्णितो लोकप्रवादस्तथा देवीनृपयोः क्षालितमेवायशःकलङ्कमवगच्छामि।

भव्यपुरुषभविष्यद्वृत्ताख्यानम्।

प्रज्ञाविशालयोक्तं-किमाकर्णितं प्रियसख्या ? तयोक्तं-दृष्टो मया तत्र बहुलोकमध्ये सुन्दराकारः पुरुषः, स च सविनयं पृष्टः पौरमहत्तमैः-भगवन् ! य एष राजदारको जातः स कीदृग्गुणो भविष्यतीति। तेनोक्तं-भद्राः ! शृणुत, समस्तगुणभारभाजनमेष वर्द्धमानः कालक्रमेण भविष्यतीत्यतो न शक्यन्तेऽस्य सर्वे गुणाः कथयितुं, कथिता अपि न पार्यन्तेऽवधारयितुं, तथापि लेशोद्देशतः कथयामि, "भविष्यत्येष निदर्शनं रूपस्य, निलयो यौवनस्य, मन्दिरं लावण्यस्य, दृष्टान्तः प्रश्रयस्य, निकेतनमौदार्यस्य, निधिर्विनयस्य, सदनं गाम्भीर्यस्य, आलयो

विज्ञानस्य, आकरो दाक्षिण्यस्य, उत्पत्तिभूमिर्दाक्ष्यस्य, इयत्तापरिच्छेदः स्थैर्यस्य, प्रत्यादेशो धैर्यस्य, गोचरो लज्जायाः, उदाहरणं विषयप्रागल्भ्यस्य, सद्भर्त्ता धृति-स्मृतिश्रद्धाविविदिषादिसुन्दरीणामिति । अन्यच्चानेकभवाभ्यस्तकुशलकर्म्मतया बालकालेऽपि प्रवर्त्तमानोऽयं न भविष्यति केलिप्रियः, दर्शयिष्यति जने वत्सलतां, समाचरिष्यति गुरुविनयं, प्रकटयिष्यति धर्मानुरागं, न करिष्यति लोलतां विषयेषु, विजेष्यते कामक्रोधादिकमान्तरमरिषड्वर्गं, नन्दयिष्यति भवतां चित्तानीति ।" ततस्तदाकर्ण्य सभयं सहर्षं च दिशो निरीक्षमाणैस्तैरभिहितम्-अहो विषमशीलतया समस्तजनविडम्बनाहेतुभूतयापि कालपरिणत्या कर्म्मपरिणामेन चेदमेकं सुन्दरमाचरितं यदाभ्यामस्यां सकलदेशविख्यातायां मनुजगतौ नगर्यामेष भव्यपुरुषः सुमतिर्जनितः, क्षालितान्येतज्जननेनाभ्यामात्मनः समस्तदुश्चरितान्यपुत्र-त्वायशश्चेति ।

सदागमशक्तिः ।

तदिदं समस्तमवहितचित्तया मयाऽऽकर्णितं, तत एव सञ्जातो मे मनसि वितर्कः-कथं पुनरनपत्यतया प्रसिद्धयोर्देवीनृपयोः पुत्रोत्पत्तिः ? को वैष पुरुषः सर्वज्ञ इव भविष्यत्कालभाविनीं राजदारकवक्तव्यतां समस्तां कथयतीति ? ततश्चिन्तितं मया-प्रियसखीमेतद्द्वयमपि प्रश्नयिष्यामि, कुशला हि सा सर्ववृत्तान्तानां, तत्रापनीतो भवत्याः प्रथमः सन्देहः, साम्प्रतं मे द्वितीयमपनयतु भवती, प्रज्ञाविशालयोक्तम्-वयस्ये ! कार्यद्वारेणाहमवगच्छामि, स एव मम परिचितः परमपुरुषः सदागमनामा तदाचक्षाणोऽवलोकितो भवत्या, यतः स एवातीतानागतवर्त्तमानकालभाविनो भावान् करतलगतामलकमिव प्रतिपादयितुं पटिष्ठो, नापरः, यतो विद्यन्तेऽस्यां मनुजगतौ नगर्य्यामन्येऽपि तादृशा अभिनि-बोधावधिमनःपर्यायकेवलनामानश्चत्वारः परमपुरुषाः, केवलं न तेषां परप्रतिपादन-शक्तिरस्ति । मूका हि ते चत्वारोऽपि स्वरूपेण, तेषामपि स्वरूपं सत्पुरुष-चेष्टितमवलम्बमानः परगुणप्रकाशनव्यसनितया लोकसमक्षमेष एव सदागमो भगवानुत्कीर्त्तयति ।

सदागमानन्दस्य हेतुः ।

अगृहीतसङ्केतयोक्तम्-वयस्ये ! किं पुनः कारणमेष राजदारकोऽस्य सदागमस्यात्यन्तवल्लभः ? किं चैतज्जन्मनाऽऽत्मानमयं सफलमवगच्छतीति श्रोतुमिच्छामि । प्रज्ञाविशालयोक्तम्-एष हि महापुरुषतया सततं परोपकार-करणपरायणः समस्तजन्तुभ्यो हितमाचरत्येव, केवलमेते पापिष्ठाः प्राणिनो नास्य

वचने वर्त्तन्ते। ते हि न लक्षयन्ति वराका यदस्य भगवतो माहात्म्यं, ततस्तेभ्यो हितमुपदिशन्तमप्येनं सदागमं केचिद् दूषयन्ति केचिदपकर्णयन्ति, केचिदुपहसन्ति, केचिदुपदिष्टाकरणशक्तिमात्मनो दीपयन्ति, केचित्तद्वचनाद् दूरत एव त्रस्यन्ति, केचित्तं प्रतारकधिया शङ्कन्ते, केचित्तद्वचनमादित एव नावबुध्यन्ते, केचित्तद्वचनं श्रुतमपि न रोचयन्ति, केचित्तद्रोचितमपि नानुतिष्ठन्ति, केचिदनुष्ठातुमधिकृतमपि पुनः शिथिलयन्ति। ततश्चैवं स्थिते नास्य सम्यक् सम्पद्यते परोपकारकरणलक्षणा समीहितसिद्धिः। ततोऽयमनया सततं प्राणिनामपात्रतया गाढमुद्वेजितः। **भवत्येव हि गुरूणामपि निष्फलतया कुपात्रगोचरो महाप्रयासः चित्तखेदहेतुः।** अयं तु राजदारको भव्यपुरुष इति पात्रभूतोऽस्य प्रतिभासते। भव्यपुरुषः सन्नपि यदि दुर्म्मतिः स्यात् ततो न पात्रतां लभेत। अयं तु राजदारको यतः सुमतिरतः पात्रभूत एवेतिकृत्वाऽमुष्य सदागमस्यात्यन्तवल्लभः।

सदागमस्य कल्पना।

अन्यच्चायं सदागमो मन्यते-यतोऽस्य दारकस्यैवंरूपतया जनकत्वादेव सुन्दरतरः **कर्म्मपरिणामः**, जननीत्वादेव चानुकूला **कालपरिणतिः** ततोऽयं विमुक्तबालभावः सुन्दरतया निजस्वभावस्य, प्रत्त्यासन्नतया कल्याणपारम्पर्यस्य, प्रमोदहेतुतयैवंविधपुरुषाणां मद्दर्शनमस्यामुपलभ्य नियमेनास्य भविष्यति मनस्येवं-विधो वितर्कः-'यथा सुन्दरेयं मनुजगतिर्नगरी यस्यामेष सदागमः परमपुरुषः प्रतिवसति। ममाप्यस्ति प्रायेण योग्यता काचित्तथाविधा यया तेन सह मीलकः सम्पन्नः। ततोऽमुं परमपुरुषं विनयेनाऽऽराध्यास्य सम्बन्धि ज्ञानमभ्यस्यामि', ततोऽनुकूलत्वाज्जननीजनकयोस्ताभ्यां समर्पितो भविष्यति ममैष शिष्यः, ततोऽहमस्य सङ्क्रामितनिजज्ञानः कृतकृत्यो भविष्यामीति बुद्ध्याऽयं सदागमोऽस्य सुमतेर्भव्यपुरुषस्य जन्मना सफलमात्मानमवगच्छतीति। अत एव सञ्जातपरितोषतया जनसमक्षं राजदारकगुणानेष वर्णयति।

सदागममहिमा।

अगृहीतसङ्केतयोक्तम्-प्रियसखि! किं पुनरस्य भगवतः सदागमस्य माहात्म्यम्? यदेते पापिष्ठसत्त्वा नावबुध्यन्ते अनवबुध्यमानाश्च नास्य वचने वर्त्तन्त इति। प्रज्ञाविशालयोक्तम्-वयस्ये! समाकर्णय-य एव सर्वत्रानिवारितशक्तिप्रसरः कर्म्मपरिणामो महाराजो यथेष्टचेष्टया संसारनाटकमावर्त्तयमानः सततमीश्वरान् दरिद्रयति, सुभगान् दुर्भगयति, सुरूपान् कुरूपयति, पण्डितान्मूर्खयति, शूरान् क्लीबयति, मानिनो दीनयति, तिरश्चो नारकयति, नारकान्मानुष्यति, मनुष्या-

न्देवयति, देवान् पशुभावमानयति, नरेन्द्रमपि कीटयति, चक्रवर्त्तिनमपि द्रमकयति, दरिद्रान्वेश्वरादिभावान् प्रापयति, किम्बहुना ? यथेष्टं भावपरावर्त्तनं विदधानो न क्वचित्प्रतिहन्यते, अयमप्यस्य भगवतः सदागमस्य सम्बन्धिनोऽभिधानादपि बिभेति, गन्धादपि पलायते । तथाहि–तावदेष कर्म्मपरिणाम एतान्समस्तलोकान्संसारनाटकविडम्बनया विडम्बयति यावदयं सदागमो भगवान्न हुङ्कारयति, यदि पुनरेष हुङ्कारयेत्ततो भयातिरेकत्रस्तसमस्तगात्रो महासमरसङ्कट्टे कातरनर इव प्राणान् स्वयमेव समस्तानपि मुञ्चेत्, मोचिताश्चानेनामुष्मादनन्ताः प्राणिनः । अगृहीतसङ्केतयोक्तम्–ते किमिति न दृश्यन्ते ?, प्रज्ञाविशालाऽऽह–अस्ति कर्म्मपरिणाममहाराजभुक्तेरतिक्रान्ता निर्वृतिर्नाम महानगरी, ततस्ते सदागमहुङ्कारेण कर्म्मपरिणाममप्रभवन्तमात्मन्युपलभ्य मोचिता वयं सदागमेनेति मत्वा कर्म्मपरिणामशिरसि पाददानद्वारेणोड्डीय तस्यां गच्छन्ति, गताश्च तस्यां सकलकालं समस्तोपद्रवत्रासरहिताः परमसुखिनस्तिष्ठन्ति, तेन कारणेन ते नेह दृश्यन्ते । अगृहीतसङ्केतयोक्तम्–यद्येवं किमित्येष सर्वलोकान्न मोचयति ? कदर्थिता ह्येते वराकाः सर्वेऽप्यनेनातिविषमशीलतया कर्म्मपरिणाममहाराजेन, तन्न युक्तमस्य महापुरुषशेखरस्य सत्यामेवंविधशक्तौ तत्कदर्थनस्योपेक्षणमिति । प्रज्ञाविशालाऽऽह–सत्यमेतत्, "केवलं प्रकृतिरियमस्य भगवतः सदागमस्य यया वचनविपरीतकारिषु कुपात्रेष्ववधीरणां विधत्ते, ततस्तेनावधीरिताः सन्तो नाथरहिता इति मत्वा गाढतरं कर्म्मपरिणामराजेन कदर्थ्यन्ते । ये तु पात्रभूततयाऽस्य निर्देशकारिणो भवन्ति तानेव स्वां प्रकृतिमनुवर्त्तमानः कर्म्मपरिणामकदर्थनायाः सर्वथाऽयं मोचयतीति । येऽपि लोका भगवतोऽस्य सदागमस्योपरि भक्तिमन्तोऽप्यस्य सम्बन्धिवचनं तथाविधशक्तिविकलतया सम्पूर्णमनुष्ठातुं न शक्नुवन्ति, किं तर्हि ? तन्मध्याद् बहुतमं, बहुतरं, बहुस्तोकं, स्तोकतरं, स्तोकतमं वा कुर्वन्ति भक्तिमात्रकं वाऽस्योपरि विदधति नाममात्रं वाऽस्य गृह्णन्ति । यदि वा येऽस्य भगवतः सम्बन्धिनि वचने वर्त्तन्ते महात्मानस्तेषामुपरि 'धन्याः कृतार्थाः पुण्यभाजः सुलब्धजन्मान एते' इत्यादिवचनलिङ्गगम्यं पक्षपातं कुर्वन्ति । यद्वाऽस्य भगवतोऽभिधानमात्रमप्यजानानाः प्रकृत्यैव ये भद्रका भवन्ति ततश्च **मार्गानुसारिसदन्धन्यायेना**नाभोगतोऽप्यस्य वचनानुसारेण वर्त्तन्ते, तानप्येवंविधाननल्पविकल्पान् लोकानेष कर्म्मपरिणामो महानरेन्द्रो यद्यपि संसारनाटके कियन्तमपि कालं नाटयति तथाऽपि सदागमस्याभिप्रेता एत इति मत्वा नाधमपात्रभावं नारकतिर्यक्कुमानुषकुदमररूपं तेषां विधत्ते । किं तर्हि ? केषाञ्चिदनुत्तरसुररूपं

दर्शयति, केषाञ्चिद् ग्रैवेयकामराकारं प्रकटयति, केषाञ्चिदुपरितनकल्पोपपन्नदेवरूपतां जनयति, केषाञ्चिदधस्तनकल्पोपपन्नमहर्द्धिलेखकरणिं कारयति, केषाञ्चिद् भुवि सुरूपतां लक्षयति, केषाञ्चिच्चक्रवर्तिमहामण्डलिकादिप्रधानपुरुषभावं भावयति, सर्वथा प्रधानपात्ररूपतां विहाय न कदाचिद्रूपान्तरेण तान्नर्त्तयति । तत्पर्यासमेता-वताऽस्य भगवतः सदागमस्य माहात्म्येन यदेवंविधसामर्थ्ययुक्तोऽप्येष कर्म्म-परिणामो महानृपतिरेतद्भयाक्रान्तहृदयः खल्वेवं वर्त्तते-

अन्यच्च कथ्यते तुभ्यं, कौतुकं यदि विद्यते ।
रूपं सदागमस्यास्य, तद् बुध्यस्व मृगेक्षणे ! ॥१॥
एष एव जगन्नाथो, वत्सलः परमार्थतः ।
एष एव जगत्त्राणमेष एव सुबान्धवः ॥२॥
एष एव विपद्गर्त्ते, पततामवलम्बनम् ।
एष एव भवाटव्यामटतां मार्गदेशकः ॥३॥
एष एव महावैद्यः, सर्वव्याधिनिबर्हणः ।
एष एव गदोच्छेदकारणं परमौषधम् ॥४॥
एष एव जगद्दीपः, सर्ववस्तुप्रकाशकः ।
प्रमादराक्षसात्तूर्णमेष एव विमोचकः ॥५॥
एषोऽविरतिजम्बालकल्मषक्षालनक्षमः ।
एष एव च योगानां, दुष्टानां वारणोद्यतः ॥६॥
शब्दादिचरटाक्रान्ते, हृतधर्म्मधने जने ।
समर्थो भगवानेष, नान्यस्तस्य विमोचने ॥७॥
एष एव महाघोरनरकोद्धरणक्षमः ।
पशुत्वदुःखसङ्घातात्त्रायकोऽप्येष देहिनाम् ॥८॥
एष एव कुमानुष्यदुःखविच्छेदकारणम् ।
एष एव कुदेवत्वमनःसन्तापनाशकः ॥९॥
अज्ञानतरुविच्छेद, एष एव कुठारकः ।
एष एव महानिद्राद्रावणः प्रतिबोधकः ॥१०॥
एष स्वाभाविकानन्दकारणत्वेन गीयते ।
सातासातोदयोत्पाद्यमिथ्याबुद्धिविधूनकः ॥११॥
एष एव गुरुक्रोधवह्निविध्यापने जलम् ।
एष एव महामानपर्वतोद्दलने पविः ॥१२॥

एष मायामहाव्याघ्रीघातने शरभायते ।
एष एव महालोभनीरदे शोषणानिलः ॥१३॥
एष हास्यविकारस्य, गाढं प्रशमनक्षमः ।
एष मोहोदयोत्पाद्यां, रतिं निर्नाशयत्यलम् ॥१४॥
एष एवार्त्ति(भय)ग्रस्ते, जनेऽस्मिन्नमृतायते ।
एष एव भयोद्भ्रान्तसत्त्वसंरक्षणक्षमः ॥१५॥
एष शोकभराक्रान्तं, सन्धीरयति देहिनम् ।
एष एव जुगुप्सादिविकारं शमयत्यलम् ॥१६॥
एष कामपिशाचस्य, दृढमुच्चाटने पटुः ।
एष एव च मार्तण्डो, मिथ्यात्वध्वान्तसूदनः ॥१७॥
एष एव चतुर्भेदजीवितोच्छेदकारणम् ।
यतो जीवं [१]ततोऽतीते, नयत्येष शिवालये ॥१८॥
शुभेतरेण या नाम्ना, कृता[२] लोकविडम्बना ।
कृन्ते तामेष लोकानामनङ्गस्था[३]नदानतः ॥१९॥
सर्वोत्तमत्वं भक्तानां, विधायाक्षयमव्ययम् ।
एष एव छिनत्त्युच्चैर्नीचैर्गोत्रविडम्बनाम् ॥२०॥
एष एव च दानादिशक्तिसन्दोहकारणम् ।
एष एव महावीर्ययोगहेतुरुदाहृतः ॥२१॥
अन्यच्च ये महापापा, निर्भाग्याः पुरुषाधमाः ।
न ते सदागमस्यास्य, नामापि बहु मन्यते ॥२२॥
[४]ततस्तेन नरेन्द्रेण, ते पूर्वोक्तविधानतः ।
संसारनाटकेनोच्चैः, कदर्थ्यन्ते निरन्तरम् ॥२३॥
य एव भाविकल्याणाः, पुण्यभा[५]जो नरोत्तमाः ।
ते सदागमनिर्देशं, कुर्वन्ति महदादरात् ॥२४॥
ततोऽपकर्ण्य राजानं, ते विडम्बनकारिणम् ।
संसारनाटकान्मुक्ता, मोदन्ते निर्वृतौ गताः ॥२५॥
राजभुक्तौ वसन्तोऽपि, राजानं तृणतुल्यकम् ।
सदागमप्रसादेन, मन्यन्ते ते निराकुलाः ॥२६॥

१. तेन-कर्मपरिणामेन अतीते-रहिते । २. न विद्यतेऽङ्गं शरीरं यत्र तत् अनङ्गं शिवास्पदमेव ।
३. ०ख पद० पा० । ४. ततोऽनेन प्र० । ५. विहितादराः प्र. ।

किञ्चाऽत्र बहुनोक्तेन ? नास्ति तद्वस्तु किञ्चन ।
सदागमेऽस्मिन् भक्तानां, सुन्दरं यन्न जायते ॥२७॥
तदेतदस्य माहात्म्यं, किञ्चिल्लेशेन वर्णितम् ।
विशेषतः पुनः कोऽस्य, गुणानां वर्णनक्षमः ?" ॥२८॥
ततः प्रज्ञाविशालाया, वाक्यमाकर्ण्य विस्मिता ।
हृदये चिन्तयत्येवं, सा सन्देहमुपागता ॥२९॥
यदिदं प्रियसख्या मे, विहितं गुणवर्णनम् ।
यदि सत्यमिदं तेन, नास्ति तुल्यस्ततोऽपरः ॥३०॥
अतः पश्यामि तं तावत्करोमि स्वं विनिश्चयम् ।
परप्रत्ययतो ज्ञाते, न सन्देहो निवर्तते ॥३१॥

ततश्चैवं विचिन्त्य तया अगृहीतसङ्केतयाऽभिहिता प्रज्ञाविशाला-प्रियसखि ! सुनिश्चितं सत्यवादिनीमपि भवतीमधुनाऽहमनेन सदागमस्यासम्भावनीयगुणवर्णने-नानर्गलभाषिणीमिव परिकल्पयामि । भवति च मे मनसि विकल्पः-किल परिचितमितिकृत्वा तमेषा वर्णयति, अन्यथा कथं कर्म्मपरिणामो महानरेन्द्रः कुतश्चिद्बिभियात् ? कथं वैकत्र पुरुषे एतावान् गुणसङ्घातः सम्भाव्येत ? न च प्रियसखी कदाचन मां विप्रलम्भयति ततः सन्देहापन्नं दोलायते मे मनः, अतस्तमात्मपरिचितं परमपुरुषं विशेषतो दर्शयितुमर्हति मे भवती ।

सदागमपार्श्वे सखीयुग्मस्य गमनम् ।

प्रज्ञाविशालाऽऽह-सुन्दरमेतद्, अभिप्रेतमेव मे हृदयस्य, अभिगमनीयो द्रष्टव्य एव चासौ भगवान् । ततो गते द्वे अपि तन्मूलं, दृष्टश्च ताभ्यां तस्य महाविजयरूपापणपङ्क्तिभिर्विराजितस्यानेकमहापुरुषाकीर्णस्य महाविदेहरूपस्य विपणिमार्गस्य मध्ये वर्त्तमानः प्रधानजनपरिकरितो भूतभवद्भविष्यद्भावस्वभावा-विर्भावनं कुर्वाणो भगवान् सदागमः । ततः प्रत्यासन्नीभूय प्रणम्य तच्चरणयुगल-मुपविष्टे ते तन्निकटे । तदाकृतिदर्शनादेव सबहुमानं मुहुर्मुहुर्विलोकनादगृहीतसङ्केतायाः प्रनष्ट इव सन्देहो, वर्द्धितश्चित्तानन्दः, समुत्पन्नो विश्रम्भो, मताऽऽत्मनः कृतार्थता तद्दर्शनेनेति । ततः प्रज्ञाविशालां प्रत्यभिहितमनया । अपि च-

धन्याऽसि त्वं महाभागे ! सुन्दरं तव जीवितम् ।
यस्याः परिचयोऽनेन, पुरुषेण महात्मना ॥१॥
अहं तु मन्दभाग्याऽऽसं, वञ्चिताऽऽसं पुरा यया ।
न दृष्टोऽयं महाभागः पुरुषः पूतकल्मषः ॥२॥

नाधन्याः प्राप्नुवन्तीमं, भगवन्तं सदागमम् ।
निर्लक्षणनरो नैव, चिन्तामणिमवाप्नुते ॥३॥
सञ्जाता पूतपापाऽहमधुना मृगलोचने ! ।
तव प्रसादाद् दृष्टेमं महाभागं सदागमम् ॥४॥

अगृहीतसङ्केताया बोधोदयः ।

त्वया कमलपत्राक्षि !, येऽस्य संवर्णिता गुणाः ।
ते तथैव मया सर्वे, दर्शनादेव निश्चिताः ॥५॥
नाहं विशेषतोऽद्यापि, वेद्म्यस्य गुणगौरवम् ।
नास्त्यन्यः पुरुषोऽनेन, तुल्य एतत्तु लक्षये ॥६॥
आसीन्मे मन्दभाग्यायाः पुरेमं प्रति संशयः ।
गुणेषु दर्शनादेव, साम्प्रतं प्रलयं गतः ॥७॥
निगूढचरिताऽसि त्वं, सत्यं सद्भाववर्जिता ।
यया न दर्शितः पूर्वं, ममैष पुरुषोत्तमः ॥८॥
तत्साम्प्रतं मयाऽप्यस्य, भवत्या सह सुन्दरि ! ।
दिने दिने समागत्य, कर्त्तव्या पर्युपासना ॥९॥
गुणाः स्वरूपमाचारश्चित्ताराधनमुच्चकैः ।
त्वयाऽस्य सर्वं चार्वङ्गि !, ज्ञातं कालेन भूयसा ॥१०॥
अतो ममापि तत्सर्वं, निवेद्यं वल्गुभाषिणि[1] ! ।
येनाहमेनमाराध्य, भवामि तव सन्निभा ॥११॥
ततः प्रज्ञाविशालाऽऽह, चारु चारूदितं प्रिये !
यद्येवं कुरुषे हन्त, सफलो मे परिश्रमः ॥१२॥
अहो विशेषविज्ञानमहो वचनकौशलम् ।
अहो कृतज्ञता गुर्वी, तवेयं चारुलोचने ! ॥१३॥
सङ्केताभावतो भद्रे !, न जानीषे सदागमम् ।
तथापि परमार्थेन, योग्यता तव विद्यते ॥१४॥
एवं च कुर्वती नित्यं, मया सार्द्धं विचारणम् ।
अज्ञातपरमार्थाऽपि, ज्ञाततत्त्वा भविष्यसि ॥१५॥
ततः सञ्जाततोषे ते, नमस्कृत्य सदागमम् ।
प्रियसख्यौ गते तावत्स्वस्थानं तत्र वासरे ॥१६॥

१. वल्गु-सुन्दरम् (वल्गुभाषिणि ! प्र०)

एवं दिने दिने सख्योः, कुर्वत्त्योः सेवनां तयोः ।
सदागमस्य गच्छन्ति, दिनानि किल लीलया ॥१७॥

प्रज्ञाविशालाद्वारा भव्यपुरुषानयनम् ।

अथान्यदा विशालाक्षी, प्रोक्ता सा तेन धीमता ।
प्रज्ञाविशाला सानन्दं, पुरुषेण महात्मना ॥१८॥
एष सर्वगुणाधारो, भवत्या स्नेहनिर्भरः ।
बालकालात्समारभ्य, कर्त्तव्यो राजदारकः ॥१९॥
गत्वा राजकुलं भद्रे !, विधाय दृढसङ्गतम्[1] ।
आवर्ज्य जननीचित्तं, धात्री भव कथञ्चन ॥२०॥
त्वयि सञ्जातविश्रम्भो, येनायं राजदारकः ।
सुखं विवर्द्धमानोऽपि, प्रयाति मम वश्यताम् ॥२१॥
ततो निक्षिप्य निःशेषमात्मीयं ज्ञानकौशलम् ।
सुपात्रेऽत्र भविष्यामि, कृतकृत्योऽहमञ्जसा ॥२२॥
ततो यदादिशत्यार्य !, इत्युक्त्वा नतमस्तका ।
प्रज्ञाविशाला तद्वाक्यमनुतस्थौ कृतादरा ॥२३॥
अथासौ भव्यपुरुषस्तां, धात्रीं प्राप्य सुन्दराम् ।
ललमानः सुखेनाऽऽस्ते, देववद्दिवि लीलया ॥२४॥
क्रमात्संवर्द्धमानोऽसौ, कल्पपादपसंनिभः ।
सञ्जातः सर्वलोकानां, लोचनानन्ददायकः ॥२५॥
ये ते सदागमेनोच्चैर्भाविनो वर्णिता गुणाः ।
आविर्भूताः समस्तास्ते, कौमारे तस्य तिष्ठतः ॥२६॥
ततः परिचयं कर्तुं, तया प्रज्ञाविशालया ।
नीतः सदागमाभ्यर्णे, सोऽन्यदा राजदारकः ॥२७॥
स च तं वीक्ष्य पुण्यात्मा, महाभागं सदागमम् ।
भाविभद्रतया धन्यः, परं हर्षमुपागतः ॥२८॥
ततः प्रणम्य सद्भक्त्या, निषण्णोऽसौ तदन्तिके ।
आकर्णितं मनोहारि, तद्वाक्यममृतोपमम् ॥२९॥
आवर्जितो गुणैस्तस्य, शशाङ्ककरनिर्मलैः ।
स भव्यपुरुषश्चित्ते, ततश्चेदमचिन्तयत् ॥३०॥

१. ०संवृतम् प्र० ।

अस्याहो वाक्यमाधुर्यमहो रूपमहो गुणाः ।
अहो मे धन्यता येन, नरोऽयमवलोकितः ॥३१॥
धन्येयं नगरी यस्यां, वसत्येष सदागमः ।
सञ्जातः पूतपापोऽहं, दर्शनादस्य धीमतः ॥३२॥
नूनमेष भवद्भूतभाविभावविभावनम् ।
भावतो भगवानुच्चैः, करोत्येष सदागमः ॥३३॥
तदेष सदुपाध्यायो, यदि सम्पद्यते मम ।
ततोऽहमस्य नेदिष्ठो, गृह्णामि सकलाः कलाः ॥३४॥
ततः प्रज्ञाविशालायास्तेनाकूतं निवेदितम् ।
जनीजनकयोर्गत्वा, तयाऽपि कथितं वचः ॥३५॥
प्रादुर्भूतस्तयोस्तोषः, प्रविधाय महोत्सवम् ।
ततः समर्पितस्ताभ्यां, सोऽन्यदा शुभवासरे ॥३६॥
कथम् ?–कृतकौतुकसत्कारः, परिपूज्य सदागमम् ।
स भव्यपुरुषस्तस्य, शिष्यत्वेन निवेदितः ॥३७॥
सिताम्बरधरो धीरः सितभूषणभूषितः ।
सितपुष्पभरापूर्णः, सितचन्दनचर्चितः ॥३८॥
ततो महाप्रमोदेन, विनयेन विनेयताम् ।
प्रपन्नस्तस्य पुण्यात्मा, कलाग्रहणकाम्यया ॥३९॥
ततो दिने दिने याति, स पार्श्वे तस्य धीमतः ।
सदागमस्य जिज्ञासुः, सार्द्धं प्रज्ञाविशालया ॥४०॥
अन्यदा हट्टमार्गेऽसौ, लीलयाऽऽस्ते सदागमः ।
स भव्यपुरुषोऽभ्यर्णे, युक्तः प्रज्ञाविशालया ॥४१॥
स भूरिनरसङ्घातपरिवारितविग्रहः ।
अशेषभावसद्भावं, वदन्नास्ते सदागमः ॥४२॥
अथागृहीतसङ्केता, सख्याः पार्श्वे समागता ।
नत्वा सदागमं साऽपि, निषण्णा शुद्धभूतले ॥४३॥
पृष्ट्वा प्रियसखीवार्ता, मानितो राजदारकः ।
स्थिता सदागममुखं, पश्यन्ती स्तिमितेक्षणा ॥४४॥

संसारिजीवागमः ।

इतश्चैककालमेवैकस्यां दिशि समुल्लसितो व्याकुलकलकलः । श्रूयते विरसविष-

मडिण्डिमध्वनिः, समाकर्ण्यते दुर्दान्तलोककृतोऽट्टहासः, ततः पातिता तदभिमुखा समस्तपर्षदा दृष्टिः, यावत् विलिप्तसमस्तगात्रो भस्मना, चर्चितो गैरिकहस्तकैः, खचितस्तृणमषीपुण्ड्रकैः, विनाटितो ललमानया कणवीरमुण्डमालया, विडम्बितो वक्षःस्थले घूर्णमानया शरावमालया, धारितातपत्रो जरत्पिटकखण्डेन, बद्धलोप्त्रो[१] गलैकदेशे, आरोपितो रासभे, वेष्टितः समन्ताद्राजपुरुषैः, निन्द्यमानो लोकेन, प्रकम्पमानशरीरः तरलतरमितश्चेतश्चातिकातरतया, भयोद्भ्रान्तहृदयो दशापि दिशो निरीक्षमाणो नातिदूरादेव दृष्टः संसारिजीवनामा तस्करः । तं च दृष्ट्वा सञ्जाता प्रज्ञाविशालायाः करुणा । चिन्तितमनया 'यदि परमस्य वराकस्यामुष्मात् सदागमात्सकाशात् शरणं नान्यस्मात्कुतश्चित् ।' ततो गता तदभिमुखं, दर्शितोऽस्मै यत्नेन सदागमः । अभिहितं च-भद्रामुं भगवन्तं शरणं प्रतिपद्यस्वेति । स च सदागममुपलभ्य सहसा सञ्जाताश्वास इव किञ्चिच्चिन्तयन्ननाख्येयमवस्थान्तरं वेदयमानः पश्यतामेव लोकानां निमीलिताक्षः पतितो धरणीतले । स्थितः कियन्तमपि कालं निश्चलः, किमेतदिति विस्मिता नागरिकाः, लब्धा कथञ्चिच्चेतना । ततः समुत्थाय सदागममुद्दिश्यासौ त्रायध्वं नाथास्त्रायध्वमिति महता शब्देन पूत्कृतवान् । ततो मा भैषीरभयमभयं तवेत्याश्वासितोऽसौ सदागमेन । ततस्तदाकर्ण्य प्रपन्नोऽयं सदागमस्य शरणमङ्गीकृतश्चानेन, अतो न गोचरोऽधुना राजशासनस्येति विचिन्त्य विदितसदागममाहात्म्याः सभयाः प्रत्यक्पदैरपसृताः कम्पमानास्ते राजपुरुषाः स्थिता दूरदेशे । ततो विश्रब्धीभूतो मनाक् संसारिजीवः, पृष्टोऽगृहीतसङ्केतया-भद्र ! कतमेन व्यतिकरेण गृहीतस्त्वमेभिः कृतान्तसदृशै राजपुरुषैरिति ? सोऽवोचद्-अलमनेन व्यतिकरेण, अनाख्येयः खल्वेष व्यतिकरः । यदि वा जानन्त्येवामुं व्यतिकरं भगवन्तः सदागमनाथाः, किमाख्यातेन ? सदागमेनोक्तम्-भद्र ! महत्कुतूहलमस्याः, अतस्तदपनोदार्थं कथयतु भवान्, को दोषः ? संसारिजीवेनोक्तं-यदाज्ञापयन्ति नाथाः ! केवलं जनसमक्षमात्मविडम्बनां कथयितुं न पारयामि, ततो विविक्तमादिशन्तु नाथा इति ।

संसारिजीववृत्तान्तः ।

ततः सदागमेन विलोकिता परिषत् स्थिता गत्वा दूरदेशे, प्रज्ञाविशालाऽप्युत्तिष्ठन्ती, त्वमप्याकर्णयस्वेति भणित्वा धारिता सदागमेन, तस्याश्च निकटवर्त्ती सदागमवचनेनैव भव्यपुरुषोऽपि स्थित एव, ततस्तेषां चतुर्णामपि पुरतः केवलमगृहीतसङ्केतामुद्दिश्य प्रजल्पितोऽसौ संसारिजीवः-अस्तीह लोके आकाल-

१. ०लोघ्रो प्र. ।

प्रतिष्ठमनन्तजनाकुलसंव्यवहारं नाम नगरम् । तत्र सर्वस्मिन्नेव नगरेऽनादि-वनस्पतिनामानः कुलपुत्रकाः प्रतिवसन्ति । तस्मिंश्चास्यैव कर्म्मपरिणामस्य महानरेन्द्रस्य सम्बन्धिनावत्यन्ताबोधतीव्रमोहोदयनामानौ सकलकालस्थायिनौ बलाधिकृतमहत्तमौ प्रतिवसतः । ताभ्यां चात्यन्ताबोधतीव्रमोहोदयाभ्यां तत्र नगरे यावन्तो लोकास्ते सर्वेऽपि कर्म्मपरिणाममहाराजादेशेनैव सुप्ता इव अस्पष्टचैतन्यतया, मत्ता इव कार्याकार्यविचारशून्यतया, मूर्च्छिता इव परस्परं लोलीभूततया, मृता इव लक्ष्यमाणविशिष्टचेष्टाविकलतया निगोदाभिधानेष्वपवरकेषु निक्षिप्य सम्पिण्डिताः सकलकालं धार्यन्ते । अत एव च ते लोका गाढसम्मूढतया न किञ्चिच्चेतयन्ति, न भाषन्ते, न विशिष्टं चेष्टन्ते, नापि ते छिद्यन्ते, न भिद्यन्ते, न दह्यन्ते, न प्लाव्यन्ते, न कुट्ट्यन्ते, न प्रतिघातमापद्यन्ते, न व्यक्तां वेदनामनुभवन्ति, नाप्यन्यं कञ्चन लोकव्यवहारं कुर्वन्ति । इदमेव च कारणमुररीकृत्य तन्नगरमसंव्यवहारमिति नाम्ना गीयते । तत्र नगरे संसारिजीवनामाहं वास्तव्यः कुटुम्बिकोऽभूवम् । गतश्च तत्र वसतो ममानन्तः कालः ।

अव्यवहारान्निर्गमः ।

अन्यदा दत्ताऽऽस्थाने तीव्रमोहोदयमहत्तमे तन्निकटवर्त्तिनि चात्यन्ताबोध-बलाधिकृते प्रविष्टा समुद्रवीचिरिव मौक्तिकनिकरवाहिनी, प्रावृट्काललक्ष्मीरिव समुन्नतपयोधरा, मलयमेखलेव चन्दनगन्धधारिणी, वसन्तश्रीरिव रुचिरपत्रतिलका-भरणा तत्परिणतिर्नाम प्रतीहारी । तया चावनितलन्यस्तजानुहस्तमस्तकया विधाय प्रणामं विरचितकरपुटमुकुलया विज्ञापितं-देव ! एष सुगृहीतनामधेयस्य देवस्य कर्म्मपरिणामस्य सम्बन्धी तन्नियोगो नाम दूतो देवदर्शनमभिलषन् प्रतीहारभूमौ तिष्ठति, तदेवमवस्थिते देवः प्रमाणमिति । ततो निरीक्षितं तीव्रमोहोदयेन ससम्भ्रम-मत्यन्ताबोधवदनम् । स प्राह-शीघ्रं प्रवेशयतु तं भवती, ततो 'यदाज्ञापयति देव' इत्यभिधाय प्रवेशितः प्रतिहार्या तन्नियोगः । तेनापि सविनयमुपसृत्य प्रणतो महत्तमो बलाधिकृतश्च, अभिनन्दितस्ताभ्यां, दापितमासनं, उपविष्टोऽसौ कृतोचिता प्रतिपत्तिः । ततो विमुच्यासनं, बद्ध्वा करमुकुलं, कृत्वा ललाटतटे तीव्रमोहो-दयेनोक्तम्-अपि कुशलं देवपादानां महादेव्याः शेषपरिजनस्य च ? तन्नियोगेनोक्तम्-सुष्ठु कुशलं, तीव्रमोहोदयेनोक्तम्-अनुग्रहोऽयमस्माकं यदत्र भवतः प्रेषणेनानुस्मृता वयं देवपादैरित्यतः कथय तावदागमनप्रयोजनमिति । तन्नियोगेनोक्तम्-कोऽन्यो भवन्तं विहाय देवपादानामनुग्रहार्हः ? ।

तन्नियोगस्यागमनप्रयोजनकथनम् ।

आगमनप्रयोजनं पुनरिदम्–'अस्ति तावद्विदितैव भवतां विशेषेण माननीया, प्रष्टव्या सर्वप्रयोजनेषु, अलङ्घनीयवाक्या, अचिन्त्यमाहात्म्या च भगवती लोकस्थितिर्नाम देवपादानां महत्तमभगिनी। तस्याश्च तुष्टैर्देवपादैः सकलकालमेषोऽधिकारो वितीर्णः। यथाऽस्ति तावदेषोऽस्माकं सर्वदा परिपन्थी कथञ्चिदुन्मूलयितुमशक्यः सदागमः परमशत्रुः। ततोऽयमस्मद्बलमभिभूय क्वचिदन्तराऽन्तरा लब्धप्रसरतयाऽस्मदीयभुक्तेर्निस्सारयति कांश्चिल्लोकान्, स्थापयति चास्माकमगम्यायां निर्वृतौ नगर्याम् । एवं च स्थिते विरलीभविष्यत्येष कालेन लोकः, ततः प्रकटीकरिष्यत्यस्माकमयशस्तन्न सुन्दरमेतत् । अतो भगवति लोकस्थिते ! त्वयेदं विधेयम्–अस्ति ममाविचलितरूपमेतदेव प्रयोजनमपेक्ष्य संरक्षणीयमसंव्यवहारं नाम नगरम् । ततो यावन्तः सदागमेन मोचिताः सन्तो मदीयभुक्तेर्निर्गत्य निर्वृतिनगर्यां गच्छन्ति लोकास्तावन्त एव भगवत्या तस्मादसंव्यवहारनगरादानीय मदीयशेषस्थानेषु प्रचारणीयाः । ततः प्रचुरलोकतया समस्तस्थानानां सदागममोचितानां न कश्चिद्वार्त्तामपि प्रश्नयिष्यति। यतो न भवत्यस्माकं छायाम्लानिरिति। ततो महाप्रसाद इति कृत्वा प्रतिपन्नः सोऽधिकारो लोकस्थित्या, अहं च यद्यपि देवपादोपजीवी तथापि विशेषतो लोकस्थितेः प्रतिबद्धः, अत एव तद्द्वारेण तन्नियोग इति प्रसिद्धोऽहं लोके, मोचिताश्च कियन्तोऽपि साम्प्रतं सदागमेन लोकाः, ततोऽहं भगवत्या लोकस्थित्या युष्मन्मूलं तावतां लोकानामानयनायेह प्रहितः' इति। एतदाकर्ण्य भवन्तः प्रमाणं, ततो यदाज्ञापयति भगवतीति प्रतिपन्नं तच्छासनं महत्तमेन बलाधिकृतेन च ।

महत्तमस्याव्यवहारनगरदर्शनम् ।

ततोऽपि महत्तमेनोक्तम्–भद्र ! तन्नियोग ! तावदुत्तिष्ठ ! दर्शयामो भद्रस्यासंव्यवहारनगरलोकप्रमाणं येन गतः सन् निवेदयसि त्वं तद्देवपादेभ्यः कालान्तरेऽपि येन न भवति तेषां लोकविरलीभवनचिन्ता । तन्नियोगेनोक्तम्–यदाज्ञापयत्यार्यः। ततः समुत्थितास्त्रयोऽपि नगरं निरीक्षितुं, दर्शिताः समुच्छ्रितकरेण पर्यटता तीव्रमोहोदयेनासङ्ख्येया गोलकनामानः प्रासादास्तन्नियोगस्य। तन्मध्यवर्त्तिनश्चासङ्ख्येया एव दर्शिता निगोदनामानोऽपवरकाः, ते च विद्वद्भिः साधारणशरीराणीत्यभिधीयन्ते, तदन्तर्भूताश्च दर्शिता अनन्ता लोकाः । ततो विस्मितस्तन्नियोगः, उक्तो महत्तमेन–भद्र ! दृष्टं नगरप्रमाणम् ? स प्राह–सुष्ठु दृष्टं, ततः सहस्ततालमट्टहासेन विहस्य तीव्रमोहोदयेनोक्तम्–पश्यत विमूढतां सदागमस्य ।

स हि किल सुगृहीतनामधेयस्य देवस्य कर्म्मपरिणामस्य सम्बन्धिनं लोकं निर्वाहयितुमभिलषति, न जानीते वराकस्तत्प्रमाणं, तथाहि-अत्र नगरे तावदसङ्ख्येयाः प्रासादाः, तेषु प्रत्येकमसङ्ख्येया एवापवरकाः, तेषु चैकैकस्मिन्ननन्तलोकाः प्रतिवसन्ति, अनादिरूढश्चास्य सदागमस्यायं लोकनिर्वाहणाग्रहरूपो ग्रहस्तथापि तेनेयता कालेन निर्वाहयता यावन्तोऽत्रैकस्मिन्नपवरके लोकास्तेषामनन्तभागमात्रं निर्वाहितं, ततः केयं देवपादानां लोकविरलीभवनचिन्ता ? तन्नियोगेनोक्तम्-सत्यमेतद्, अस्त्येव चायं देवस्याप्यवष्टम्भः, विशेषतः पुनर्युष्मद्वचनमेतदहं कथयिष्यामि । अन्यच्चोक्तं भगवत्या लोकस्थित्या यथा-न भवता कालक्षेपः कार्यस्तत्सम्पाद्यतां शीघ्रं तदादेश इति । ततः स्थितावुत्सारके महत्तमबलाधिकृतौ । महत्तमेनोक्तम्-केऽत्र प्रस्थापनायोग्या इति ?

अव्यवहारान्निर्गमः ।

अत्यन्ताबोधः प्राह-आर्य ! किमत्र बहुनाऽऽलोचितेन । ज्ञाप्यतामेष व्यतिकरो नागरलोकानां, दीयतां पटहकः, क्रियतां घोषणा, यथा-देवकर्म्मपरिणामादेशेन कियद्भिरपि लोकैरितः स्थानात्तदीयशेषस्थानेषु गन्तव्यमतो येषामस्ति भवतां तत्र गमनोत्साहस्ते स्वयमेव प्रवर्तन्तामिति । ततोऽनुकूलतया शेषस्थानानामुत्सङ्कलिता वयमिति च मत्वा भूयांसो लोकाः स्वयमेव प्रवर्त्तिष्यन्ते, ततो विशेषतो नेयलोकसङ्ख्यां दृष्ट्वा पृष्ट्वा च तन्नियोगं तेषां मध्याद्येऽस्मभ्यं रोचिष्यन्ते तानेव तावत्सङ्ख्यान् प्रहिष्याम इति । महत्तमेनोक्तं-भद्र ! स्वयमपि परिहितस्य (परिचितस्य) भक्तिं न जानीषे त्वं यतोऽमीभिर्लोकैर्न कदाचिद्दृष्टं स्थानान्तरमतो न जानन्ति तत्स्वरूपमपि, किम्पुनस्तस्यानुकूलताम् ? अनादिप्रवाहेण चात्रैव वसन्तो रतिमुपगताः खल्वेते, तथाऽनादिसम्बन्धेनैव रूढस्नेहाः परस्परं नेच्छन्ति वियोगं, तथाहि-पश्यतु भद्रो येऽत्र लोका एकैकस्मिन्नपवरके वर्त्तन्ते तेऽतिस्निग्धतयाऽऽत्मनो गाढं सम्बन्धमुपदर्शयन्तः समकमुच्छ्वसन्ति, समकं निःश्वसन्ति, समकमाहारयन्ति, समकं निर्हारयन्ति । एकस्मिन्म्रियमाणे सर्वे म्रियन्ते, एकस्मिन् जीवति सर्वेऽपि जीवन्ति । तत्कथमेते स्थानान्तरगुणज्ञानरहिता एवंविधप्रेमबद्धात्मानश्च स्वयमेव प्रवर्त्तिष्यन्ते ? तस्मादपरः कश्चित्प्रस्थानोचितलोकपरिज्ञानोपायश्चिन्त्यतां भवतेति । ततः पर्याकुलीभूतो बलाधिकृतः किमत्र विधेयमिति ।

भवितव्यताया महिमा ।

इतश्चास्ति भवितव्यता नाम मम भार्या । सा च शाटिकाबद्धः सुभटो वर्त्तते,

यतोऽहं नाममात्रेणैव तस्या भर्त्तेति प्रसिद्धः, परमार्थतः पुनः सैव भगवती मदीयगृहस्य शेषलोकगृहाणां च सम्बन्धिनीं समस्तामपि कर्त्तव्यतां तन्त्रयति। यतः सा अचिन्त्यमाहात्म्यतया स्वयमभिलषितमर्थं घटयन्ती नापेक्षतेऽन्यसम्बन्धिनं पुरुषकारं सहायतया, न विचारयति पुरुषानुकूलप्रतिकूलभावं, न गणयत्यवसरं, न निरूपयत्यापद्गतं, न निवार्यते सुरगुरुणाऽपि बुद्धिविभवेन, न प्रतिस्खल्यते विबुधपतिनापि पराक्रमेण, नोपलभ्यते योगिभिरपि तस्याः प्रतिविधानोपायः। अत्यन्तमसम्भावनीयमप्यर्थं सा भगवती स्वकरतलवर्त्तिनमिव लीलया सम्पादयति, लक्षयति च प्रत्येकं समस्तलोकानां यस्य यदा यत्र यथा यावद्यच्च प्रयोजनं कर्त्तव्यं ततस्तस्य तदा तत्र तथैव तावत्तदेव प्रयोजनं रचयन्ती न त्रिभुवनेनापि निवारयितुं पार्यते। किञ्च-यदि शक्रचक्रवर्त्त्यादीनामपि कथ्यते यथा-भद्रिका भवतामुपरि भवितव्यतेति ततस्तेऽपि तुष्यन्ति हृदये, दर्शयन्ति मुखप्रसादं, विस्फारयन्ति विलोचने, ददति कथकाय पारितोषिकं, कुर्वन्त्यात्मनि बहुमानं, कारयन्ति महोत्सवं, वादयन्त्यानन्ददुन्दुभिं, चिन्तयन्त्यात्मनः कृतकृत्यतां, मन्यन्ते सफलं जन्मेति, किं पुनः शेषलोका इति ? अथ तेषामपि शक्रचक्रवर्त्त्यादीनां कथ्यते यथा-न भद्रिका भवतामुपरि भवितव्यतेति, ततस्ते कम्पन्ते भयातिरेकेण, प्रतिपद्यन्ते दीनतां, कुर्वन्ति क्षणेन कृष्णं मुखं, निमीलयन्ति वीक्षणे, रुष्यन्ति कथकाय, समध्यास्यन्ते चिन्तया, गृह्यन्ते रणरणकेन, परित्यजन्ति शोकातिरेकेणेति कर्त्तव्यतां, आलोचयन्ति तत्प्रसादनार्थमनेकोपायान्, किं बहुना ? न लभन्ते तस्यामतुष्टायां मनागपि चित्तनिर्वृतिं कथमेषाऽपि पुनः प्रगुणीभविष्यतीत्युद्वेगेन, किं पुनः सामान्यजना इति ? सा पुनर्भगवती यदात्मने रोचते तदेव विधत्ते न परं विज्ञापयन्तं, विलपन्तं, प्रतिकुर्वन्तं वाऽपेक्षते। अहमपि तद्भयोद्भ्रान्तचित्तो यदेव सा किञ्चित्कुरुते यथेष्टचेष्टया तदेव बहु मन्यमानस्तस्याः पतिरपि कर्म्मकर इव जय देवि ! जय देवीति ब्रुवाणस्तिष्ठामि।

अपि च-सा सर्वत्र कृतोद्योगा, सा ज्ञातभुवनोचिता।
सा जागर्त्ति प्रसुप्तेषु, सा सर्वस्य निरूपिका ॥१॥
सा केवलं जगत्यत्र, विचरन्ती निराकुला।
न कुतश्चिद्बिभेत्युच्चैर्मत्तावद् गन्धहस्तिनी ॥२॥
सा कर्म्मपरिणामेन, महाराजेन पूजिता।
यतोऽनुवर्त्तयत्येव, तामेषोऽपि प्रयोजने ॥३॥

तथाऽन्येऽपि महात्मानः, कुर्वन्ति स्वं प्रयोजनम् ।
यान्तोऽनुकूलतां तस्या, यत एतदुदाहृतम् ॥४॥
बुद्धिरुत्पद्यते तादृग्, व्यवसायाश्च तादृशाः ।
सहायास्तादृशाश्चैव, यादृशी भवितव्यता ॥५॥

तस्याश्च मदीयगृहिण्या भवितव्यतायाः सम्बन्धिनमेनं गुणसन्दोहं जानात्येव सोऽत्यन्ताबोधो बलाधिकृतः । ततस्तस्य तदा पर्यालोचयतश्चेतसि परिस्फुरितम्-अरे ! किमहमेवं सत्यप्युपाये चिन्तयाऽऽत्मानमाकुलयामि ? यतो जानात्येव सा संसारिजीवपत्नी भवितव्यता येऽत्र प्रस्थापनोचिता लोकास्तेषां स्वरूपमिति । अतस्तामेवाहूय पृच्छामि, ततः कथितस्तीव्रमोहोदयाय तेन स्वाभिप्रायः, सुन्दरमेतदिति बहुमतं तस्यापि तस्या आकारणम् । ततः प्रहितः पुरुषः, समाहूता भवितव्यता, समागता वेगेन, प्रवेशिता प्रतिहार्या, महाप्रभावेयं सर्वापि स्त्री किल देवतेति विचिन्त्य कृतं तस्याः पादपतनं वाचिकं महत्तमबलाधिकृताभ्याम् । अभिनन्दितौ तौ तयाऽऽशीर्वादेन, दापितमासनं, उपविष्टा भवितव्यता । ततो बलाधिकृताभिमुखं महत्तमेन चालिता भ्रूलता । ततस्तेन कथयितुमारब्धस्तस्यै तन्नियोगव्यतिकरः, ततो हसितं तया । स प्राह-भद्रे ! किमेतद् ? भवितव्यताऽऽह-न किञ्चित्, बलाधिकृतेनोक्तम्-तत्किमकाण्डे हसितम् ? भवितव्यताऽऽह-अत एव, यतो न किञ्चिदिदम् । बलाधिकृतेनोक्तम्-कथम् ? भवितव्यताऽऽह-सत्यमत्यन्ताबोधोऽसि, यस्त्वमेनमपि व्यतिकरं मह्यं कथयसि । कृतोद्योगाऽहमेवंविधेषु व्यतिकरेषु, लक्षयाम्यनन्तकालभाविनोऽपि सर्वव्यतिकरानहं, किं पुनः साम्प्रतिकान् ? अतो निष्प्रयोजनत्वान्न किञ्चिदेतत्त्वदीयकथनं ममेति । अत्यन्ताबोधः प्राह-सत्यमिदम्, विस्मृतं मे तावकं माहात्म्यं, सोढव्योऽयमेको ममापराधो भवत्या । अन्यच्च-प्रस्थापय त्वमेव येऽत्र प्रस्थापनोचिता लोकाः, किं नो व्यापारेण ? भवितव्यतयोक्तम्-एकस्तावदेष एव मदीयो भर्त्ता प्रस्थापनयोग्यः, तथाऽन्ये च ये तज्जातीयाः । बलाधिकृतेनोक्तम्-त्वमेव जानीषे, तत्किमत्रोक्तेन ? ततो निर्गता भवितव्यता, आगता मम समीपे, कथितो व्यतिकरः । मयोक्तम्-यद्देवी जानीते । ततः समुच्चलितोऽहमन्ये च मज्जातीयास्तन्नियोगाभिप्रेतसङ्ख्यानुसारेण, उक्तौ च भवितव्यतया महत्तमबलाधिकृतौ, यदुत-मया युवाभ्यां चामीभिः सह यातव्यं, यतो भर्तृदेवता नारीति न मोक्तव्यो मया संसारिजीवो, यतश्चास्ति युवयोरपि प्रतिजागरणीयमेकाक्षनिवासं नाम नगरं, तत्रामीभिर्लोकैः प्रथमं गन्तव्यं, अतो युज्यते युवाभ्यां सहैवामीषां तत्रासितुं, नान्यथा ।

बादरताऽवाप्तिः ।

ततो यद्भवती जानीत इत्यभिधाय प्रतिपन्नं तद्वचनं महत्तमबलाधिकृताभ्याम्। प्रवृत्ताः सर्वेऽपि समागतास्तदेकाक्षनिवासं नगरम्। तत्र च नगरे महान्तः पञ्च पाटका विद्यन्ते, ततोऽहमेकं पाटकं कराग्रेण दर्शयता तीव्रमोहोदयेनाभिहितः- भद्र संसारिजीव ! तिष्ठ त्वमत्र पाटके, यतोऽयं पाटकोऽसंव्यवहारनगरेण बहुतरं तुल्यो वर्त्तते, ततो भविष्यत्यत्र तिष्ठतो धृतिरिति, तथाहि-यथा तत्रासंव्यवहारनगरे गोलकाभिधानानां प्रासादानां मध्यवर्त्तिनोऽसङ्ख्या ये निगोदाभिधाना अपवरकास्तेषु यथा लोकाः प्रत्येकमनन्ताः सम्पिण्डिताः स्नेहानुबन्धेन प्रतिवसन्ति अत्रापि पाटके बहुतमा लोकास्तथैव प्रतिवसन्ति, केवलमसंव्यवहारनगरसम्बन्धिनो न क्वचिल्लोकव्यवहारेऽवतरन्तीति असांव्यवहारिका उच्यन्ते। ते हि यदि परं यूयमिव भगवत्या लोकस्थितेरादेशेन सकृदेवान्यस्थानेषु गच्छन्ति, नान्यथा। एते पुनरस्य पाटकस्य सम्बन्धिनो लोकाः कुर्वन्ति लोकव्यवहारं समाचरन्ति शेषस्थानेषु गमागमं तेन सांव्यवहारिका इत्यभिधीयन्ते। तथा तेषामसंव्यवहारनगरसम्बन्धिनामनादिवनस्पतय इति सर्वेषामपि सामान्याभिधानं, एतत्पाटकसम्बन्धिनां तु वनस्पतय इत्येतावान् विशेषः । तथा प्रत्येकचारिणोऽपि प्रासादापवरकन्यायरहिता मुत्कलचारेणात्र विद्यन्ते तेऽसङ्ख्येया लोकाः, ततस्तिष्ठ त्वमत्र, पूर्वपरिचितनगरसमान एवायं पाटकस्तवेति। ततो मयोक्तम्-यदाज्ञापयति देवः, ततः स्थापितोऽहमेकस्मिन्नपवरके, शेषलोकास्तु केचिन्मदीयविधानेनैव स्थापितास्तत्रैव पाटके, केचिन्मुत्कलचारेण, केचित्पुनर्नीताः पाटकान्तरेष्विति। ततोऽहं तत्र साधारणशरीरनाम्नि भद्रे ! अपवरके पूर्वोक्तस्थित्यैव सुप्त इव, मत्त इव, मूर्च्छित इव, मृत इवानन्तलोकैः सम्पिण्डितैस्तैः समकमुच्छ्वसन्, समकं निःश्वसन्, समकमाहारयन्, समकं निर्हारयन् स्थितोऽनन्तकालमिति ।

प्रत्येकताऽवाप्तिः ।

अन्यदा कर्म्मपरिणाममहाराजादेशेनैवानुमतो महत्तमबलाधिकृताभ्यां निःसारितस्ततोऽपवरकन्यायाद् भवितव्यतया, धारितस्तत्रैव पाटके पुनरसङ्ख्यकालं प्रत्येकचारितयेति। इतश्च पूर्वमेव कर्म्मपरिणाममहाराजेन परिपृच्छ्य लोकस्थितिं, समालोच्य सह कालपरिणत्या, ज्ञापयित्वा नियतियदृच्छादीनां, अनुमते भवितव्यतायाः, अपेक्ष्य विचित्राकारं लोकस्वभावमात्मीयसामर्थ्यप्रभवैः परमाणुभिर्निष्पादिताः सर्वार्थकारिण्य एकभववेद्यसञ्ज्ञाः प्रधानगुटिकाः समर्पिता भवितव्यतायाः । सा चाभिहिता तेन-यथा भद्रे ! समस्तलोकव्यापारकरणोद्यता त्वं

श्रान्ताऽसि समस्तलोकानां क्षणे क्षणे नानाविधसुखदुःखादिकार्याणि सम्पादयन्ती, ततो गृहाणामूर्गुटिकाः। ततस्त्वया तासामेकैकस्य सत्त्वस्य जीर्णायां जीर्णायामेकैकस्यां गुटिकायामन्या दातव्या, ततः सम्पादयन्त्येताः स्वयमेव विविधमप्येकत्र जन्मवासके वसत्सु प्रत्येकं सत्त्वेषु तवेष्टं सर्वं प्रयोजनमिति भविष्यति ते निराकुलता। ततः प्रतिपन्नं भवितव्यतया तद्राजशासनं, विधत्ते च सकलकालं समस्तसत्त्वानां तथैव सा तं गुटिकाप्रयोगम्।

गुटिकाप्रयोगेण वनस्पत्यां विविधस्वरूपावाप्तिः।

ततोऽहं यदा तत्रासंव्यवहारनगरेऽभूवं तदा मम जीर्णायां जीर्णायामपरां सा गुटिकां दत्तवती। केवलं सूक्ष्ममेव मे रूपमेकाकारं सर्वदा तत्प्रयोगेण विहितवती। तत्र पुनरेकाक्षनिवासनगरे समागता तीव्रमोहोदयात्यन्ताबोधयोः कुतूहलमिव दर्शयन्ती तेन गुटिकाप्रयोगेण ममानेकाकारं स्वरूपं प्रकटयति स्म। यतः कृतोऽहं तत्र पाटके वर्त्तमानः क्वचिदवसरे सूक्ष्मरूपः, तत्रापि क्वचित्पर्याप्तकरूपस्तथा क्वचिदवसरे विहितोऽहं बादराकारः, तत्रापि क्वचित्पर्याप्तकरूपः क्वचिदपर्याप्तकरूपः, तथा बादरः सन् क्वचिदपवरकवर्त्ती, क्वचित्प्रत्येकचारी। अत्रापि क्वचिदङ्कुराकारधारकः, क्वचित्कन्दरूपः, क्वचिन्मूलभाजी, क्वचित्त्वक्चारी, क्वचित् स्कन्धवर्त्ती, क्वचिच्छाखाचरः, क्वचित्प्रशाखागतः, क्वचित्प्रवालसञ्चरिष्णुः, क्वचित्पत्राकारः, क्वचित्पुष्पसंस्थः, क्वचित्फलात्मकः, क्वचिद्बीजस्वभावः। तथा क्वचिन्मूलबीजः, क्वचिदग्रबीजः, क्वचित् पर्वबीजः, क्वचित् स्कन्धबीजः, क्वचिद् बीजरुहः, क्वचित्सम्मूर्च्छनजः। तथा क्वचित् वृक्षाकारः, क्वचिद् गुल्मरूपः, क्वचिल्लतात्मकः, क्वचिद्वल्लीस्वभावः, क्वचिद्धरितात्मक इति। तथारूपेण च वर्त्तमानं मामुपलभ्यान्यग्रामनगरसम्बन्धिनो लोकाः कम्पमानं भवितव्यतायाः समक्षमेव छिन्दन्ति, भिन्दन्ति, दलन्ति, पिंषन्ति, मोटयन्ति, लुञ्चयन्ति, तक्ष्णुवन्ति, दहन्ति, नानाकदर्थनाभिः कदर्थयन्ति। तथापि भवितव्यता तत्रोपेक्षां कुरुते।

पृथ्वीत्वावाप्तिः।

ततोऽतिवाहिते तथाविधदुःखैरनन्तकाले जीर्णायां पर्यवसानकालदत्तायां गुटिकायां दत्ता भवितव्यतया ममान्या गुटिका। तत्प्रभावाद् गतोऽहं द्वितीयपाटके। तत्र पार्थिवसञ्ज्ञया लोकाः प्रतिवसन्ति। ततोऽहमपि तेषां मध्ये सम्पन्नः पार्थिवः, विडम्बितस्तत्र भवितव्यतयाऽपरापरगुटिकादानद्वारेण सूक्ष्मबादरपर्याप्तकापर्याप्तकरूपतया कृष्णनीलश्वेतपीतलोहितवर्णादिरूपतया सिकतोपललवणहरि-

तालमनःशिलाञ्जनशुद्धपृथिव्याद्याकारतया चासङ्ख्येयं कालम् । तितिक्षितानि च तत्र पाटके वसता मया भेदनदलनचूर्णनखण्डनदहनादीनि दुःखानि ।

अप्काये गमनम् ।

ततः पर्यन्तगुटिकाजरणावसाने दत्ता भवितव्यतया ममान्या गुटिका । गतोऽहं तन्माहात्म्येन तृतीये पाटके । तत्र चाप्याभिधानाः कुटुम्बिनः प्रतिवसन्ति, ततो ममापि तत्र गतस्य सम्पन्नमाप्यरूपं, विगोपितस्तत्राप्यहं जीर्णायां जीर्णायामपरापरां गुटिकां दत्त्वा रूपान्तरं सम्पादयन्त्या भवितव्यतया असङ्ख्येयमेव कालं, तथाहि–कृतोऽहमवश्यायहिममहिकाहरतनुशुद्धोदकाद्यनेकभेदरूपो रूपरसगन्धस्पर्शभेदेन विचित्राकारः । तथा सोढानि च तत्र पाटके वर्त्तमानेन मया शीतोष्णक्षारक्षत्राद्यनेकशस्त्रसम्पाद्यानि नानादुःखानि ।

तेजसि गमनम् ।

ततस्तत्कालपर्यन्ते जीर्णायामन्त्यगुटिकायां दत्ता ममापरा गुटिका भवितव्यतया । गतोऽहं तत्तेजसा चतुर्थे पाटके । तत्राप्यसङ्ख्येयास्तेजस्कायनामानो ब्राह्मणाः प्रतिवसन्ति । ततोऽहमपि तेषां मध्ये भास्वरो वर्णेन, उष्णः स्पर्शेन, दाहात्मकः कायेन, शुचिरूपः संस्थानेन सम्पन्नस्तेजस्कायो ब्राह्मणः, प्रवृत्तश्च मम तत्र वसतो ज्वालाऽङ्गारमुर्मुरार्चिरलातशुद्धाग्निविद्युदुल्काशनिप्रभृतयो व्यपदेशाः । जातानि विध्यापनादितो नानादुःखानि । स्थितः सूक्ष्मबादरपर्याप्तकापर्याप्तकरूपतया विवर्त्तमानोऽसङ्ख्येयं कालम् ।

वायौ गमनम् ।

दत्ता च तदन्ते ममापरा गुटिका पर्यन्तगुटिकाजरणावसाने भवितव्यतया । गतोऽहं तदुपयोगेन पञ्चमपाटके । तत्राप्यसङ्ख्येया वायवीयाभिधानाः क्षत्रियाः प्रतिवसन्ति । ततोऽहमपि तत्र गतो ज्ञातः स्पर्शेन, अलक्ष्यश्चक्षुष्मतां रूपेण, पताकाकारः संस्थानेन सञ्जातो वायवीयः क्षत्रियः । आहूतश्च तत्र वर्त्तमानोऽहमुत्कालिकावातो, मण्डलिकावातो, गुञ्जावातो, झञ्झावातः, संवर्त्तकवातो, घनवातस्तनुवातः, शुद्धवात इत्यादिभिरभिधानैः । समुद्भूतानि तत्र मे शस्त्राभिघातनिरोधादीनि नानादुःखानि, विनाटितस्तत्रापि सूक्ष्मबादरपर्याप्तकापर्याप्तकाकाररूपतया घूर्णमानोऽसङ्ख्येयं कालं भवितव्यतया ।

पुनर्वनस्पत्यादौ गमनम् ।

ततस्तदवसाने जाते पर्यन्तगुटिकाजरणे दत्त्वाऽपरां गुटिकां पुनर्नीतोऽहं प्रथमपाटके भवितव्यतया । स्थितस्तत्र पुनरनन्तं कालं, ततः पुनरपरापरगुटिका–

प्रयोगेणैव प्रापितो द्वितीयादिपाटकेषु, स्थितश्चैकैकस्मिन्नसङ्ख्येयं कालम्। ततश्चानेन प्रकारेण तस्मिन्नेकाक्षनिवासे नगरे कारितोऽहमनन्तवाराः समस्तपाटकपर्यटनविडम्बनं तीव्रमोहोदयात्यन्ताबोधयोः समक्षं भवितव्यतया ।

भवितव्यतया विकलाक्षपाटके वासः ।

अन्यदा मनाक् प्रसन्नचित्तयाऽभिहितं-यथाऽऽर्यपुत्र ! स्थितो भूयांसं कालं त्वमत्र नगरे, ततोऽपनयामि भवतः स्थानाजीर्णं, नयामि भवन्तं नगरान्तरे । मयोक्तम्-यदाज्ञापयति देवी । तदा प्रयुक्ता गुटिका भवितव्यतया । इतश्चास्ति विकलाक्षनिवासं नाम नगरं, तत्र च त्रयः प्रधानपाटका विद्यन्ते, तस्य नगरस्य परिपालकः कर्म्मपरिणाममहाराजनियुक्त एवोन्मार्गोपदेशो नाम महत्तमः । तस्य च माया नाम गृहिणी ।

द्वीन्द्रियत्वावाप्तिः ।

ततोऽहं गुटिकामाहात्म्येन प्राप्तस्तत्र प्रथमे पाटके । तस्मिंश्च सप्तकुलकोटिलक्षवर्त्तिनोऽसङ्ख्येया द्विहृषीकाभिधानाः कुलपुत्रकाः प्रतिवसन्ति। ततोऽहमपि सम्पन्नस्तेषां मध्ये द्विहृषीकः, ततोऽपगता मे सा सुप्तमत्तमूर्च्छितमृतरूपता, जातो मनागभिव्यक्तचैतन्यः ।

ततश्च-कृतोऽहं गुटिकादानद्वारेणैव ततस्तया ।
कृमिरूपोऽशुचिस्थाने, महापापः स्वभार्यया ॥१॥
मूत्रान्त्रक्लेदजम्बालपूरिते जठरे स्थितम् ।
मां पश्यन्ती विशालाक्षी, ततः सा परितुष्यति ॥२॥
कदाचित्सारमेयादिदुर्गन्धिव्रणकोटरे ।
मामन्यकृमिजालेन, संयुतं वीक्ष्य मोदते ॥३॥
वर्चोऽपघसराद्येषु, लोलमानं सुदुःखितम् ।
मां दृष्ट्वा कृमिभावेन, तुष्टाऽभूद्भवितव्यता ॥४॥
जलूकाभावमापाद्य, गुटिकादानतस्तथा ।
ममेत्थं चाकरोद् दुःखं, हसन्ती सह मायया ॥५॥
माये ! पश्य मदीयस्य, भर्त्तुः सामर्थ्यमीदृशम् ।
त्वमुन्मार्गोपदेशेन, भर्त्रात्मीयेन गर्विता ॥६॥
क्षुधार्त्तो वारके[1] क्षिप्तस्ततो[2] निर्गत्य मत्पतिः ।
निःशेषं कर्षयत्येष, व्रणारिं वीर्ययोगतः ॥७॥

१. घटे । २. रुधिरम् ।

अन्यच्च त्यागसामर्थ्यं, पश्य भर्त्तुर्ममेदृशम् ।
यदेष रक्तसर्वस्वं, ददते हस्तधारिणे ॥८॥
ततोऽगृहीतसङ्केते, भद्रे ! भार्याविडम्बितः ।
उपहासेन तेनाहं, द्विगुणं दुःखमागतः ॥९॥
पुनश्च गुटिकां दत्त्वा, कृत्वा शङ्खं महोदधौ ।
मामेषा शाङ्खिकैश्छिन्नं, रटन्तं वीक्ष्य तुष्यति ॥१०॥
तदेवं पाटके तत्र, वर्त्तमानः स्वभार्यया ।
अपरापररूपेण, सङ्ख्यातीतं विडम्बितः ॥११॥

त्रीन्द्रियत्वावाप्तिः ।

अन्यदा पुनर्यथेष्टचेष्टयैव प्रयुक्ता भवितव्यतया ममान्यगुटिका । नीतोऽहं तत्सामर्थ्येन द्वितीये पाटके । तत्र चाष्टकुलकोटिलक्षस्थायिनोऽसङ्ख्येयास्त्रिकरण-नामानो गृहपतयोऽधिवसन्ति । ततोऽहमपि तेषां मध्ये सम्पन्नस्त्रिकरणो गृहपतिः ।

ततश्च-यूकामत्कुणमत्कोटकुन्थुरूपविवर्त्तिनम् ।
पिपीलिकादिरूपं च, कृत्वा मां भवितव्यता ॥१॥
पर्यटन्तं बुभुक्षार्त्तं, पिष्यमाणं च बालकैः ।
दग्धं दृष्ट्वा तथा तोषादानन्दमवगाहते ॥२॥
तदेवं पाटके तत्र, गुटिकादानपूर्वकम् ।
असङ्ख्यवाराः पापोऽहं, कारितो नैकरूपताम् ॥३॥

चतुरिन्द्रियत्वावाप्तिः ।

अथान्यदा पुनर्दत्ता, गुटिका मम हेलया ।
तृतीये पाटके नीतस्तयैवोचितहेलया ॥४॥
कोटिलक्षकुलानां च, वसन्ति नव तत्र ये ।
असङ्ख्यास्तेषु विद्यन्ते, चतुरक्षाः कुटुम्बिनः ॥५॥
ततोऽहमपि सञ्जातश्चतुरक्षः कुटुम्बिकः ।
पतङ्गमक्षिकादंशवृश्चिकाकारधारकः ॥६॥
सोढानि तत्र दुःखानि, नानाकाराणि तिष्ठता ।
निर्विवेकजनादिभ्यो, मर्दनादिविधानतः ॥७॥
जीर्णे जीर्णे पुनर्दत्त्वा, गुटिकामपरापराम् ।
असङ्ख्यरूपैस्तत्रापि, पाटके नाटितस्तथा ॥८॥

भूयो भयश्च तेष्वेव, पाटकेषु विवर्त्तनम् ।
सङ्ख्यातीतानि वर्षाणां, सहस्राणि विधापितः ॥९॥
एवं च स्थिते-क्वचित्पर्यासरूपेण, तथाऽपर्यासरूपकः ।
तेषु त्रिष्वपि पत्न्याऽहं, पाटकेषु विनाटितः ॥१०॥
अथान्यदा प्रहृष्टेन, चेतसा भवितव्यता ।
ज्ञात्वा तदुचितं कालं, ततश्चेदमभाषत ॥११॥
आर्यपुत्र ! भवन्तं किं, नयामि नगरान्तरम् ?
विकलाक्षनिवासेऽत्र, नगरे नास्ति ते धृतिः ॥१२॥
मयोक्तं देवि ! यत्तुभ्यं, रोचते तद्विधीयताम् ।
किमत्र बहुना ? त्वं मे, प्रमाणं सर्वकर्म्मसु ॥१३॥

पञ्चेन्द्रियत्वावाप्तिः ।

ततो जीर्णां मम ज्ञात्वा, गुटिकामन्तर्वर्त्तिनीम् ।
नगरान्तरयानाय, प्रयुक्ता गुटिका तया ॥१४॥
अथोन्मार्गोपदेशस्य, प्रतिजागरणे स्थितम् ।
पञ्चाक्षपशुसंस्थानं, नामास्ति नगरं परम् ॥१५॥
तत्र सार्धत्रिपञ्चाशत्कोटीलक्षप्रमाणके ।
वसन्ति कुलसङ्घाते, लोकाः पञ्चाक्षनामकाः ॥१६॥
जलस्थलनभश्चाराः, स्पष्टचैतन्यसंयुताः ।
सञ्ज्ञिनस्तेऽभिधीयन्ते, गर्भजा इति वा बुधैः ॥१७॥
ये पुनस्तत्र विद्यन्ते, स्पष्टचैतन्यवर्जिताः ।
असञ्ज्ञिन इति ख्यातास्ते सम्मूर्च्छनजा जनाः ॥१८॥
ततोऽहं तेषु सञ्जातः, स्पष्टचैतन्यवर्जितः ।
पञ्चाक्षो नाम विख्यातो, गुटिकायाः प्रभावतः ॥१९॥
रटन्नुच्चैर्विना कार्यं, दर्दुराकारधारकः ।
केलिप्रियतया तत्र, भार्ययाऽहं विनाटितः ॥२०॥
तत्र च सम्मूर्च्छनजमध्ये-रूपैरेवमसङ्ख्येयैर्भ्रमयित्वा ततस्तया ।
विहितो गर्भजाकारधारकोऽहं महेलया ॥२१॥
ततश्च जलचरेषु वर्त्तमानः-गृहीतो धीवरैस्तत्र, बिभ्राणो मत्स्यरूपताम् ।
छेदपाकादिभिर्दुःख, प्रापितोऽहं सहस्रशः ॥२२॥

तथा चतुष्पदस्थलचरेषु वर्त्तमानस्य-

शशसूकरसारङ्गरूपमाबिभ्रतो मम ।
व्याधैर्भित्त्वा शरैर्गात्रं, कृता नाना विकर्त्तनाः ॥२३॥

पञ्चाक्षपशुसंस्थाने वासः ।

तथा भुजपरिसर्पोरःपरिसर्पेषु वर्त्तमानेन-

गोधाहिनकुलादीनां, रूपं धारयता चिरम् ।
अन्योऽन्यभक्षणाद् दुःखं, प्राप्तं क्रूरतया मया ॥२४॥
तथा-काकोलूकादिरूपाणां, पक्षिणां मध्यचारिणाम् ।
सङ्ख्यातीतानि दुःखानि, सोढानि सुचिरं मया ॥२५॥
असङ्ख्यजनसङ्कीर्णे, तदेवं तत्र पत्तने ।
जलस्थलनभश्चारी, सञ्जातोऽहं कुले कुले ॥२६॥

अन्यच्च-तस्मिन् पञ्चाक्षपशुसंस्थाने नगरे-

सप्ताष्टवारा रूपाणि, नैरन्तर्येण कारितः ।
नीतस्ततोऽन्यस्थानेषु, तत्रानीतः पुनस्तया ॥२७॥

एवं च स्थिते-शेषेषु सर्वस्थानेषु, गत्वा गत्वाऽन्तराऽन्तरा ।
मया तत्र पुरेऽनन्ताः, कृता रूपविडम्बनाः ॥२८॥

कालतस्तु-स्थितश्च नैरन्तर्येण, परं पल्योपमत्रयम् ।
अहं तत्र पुरे किञ्चित्साधिकं पूर्वकोटिभिः ॥२९॥
असञ्ज्ञिसञ्ज्ञिरूपेण, पर्याप्तेतरभेदतः ।
तदेवं नगरे तत्र, नानाकारैर्विडम्बितः ॥३०॥

अन्यदा कुरङ्गरूपः सम्पादितोऽहं भवितव्यतया, स्थितो यूथमध्ये तरलित-तारं भयेन निरीक्षमाणो दशापि दिशः, उत्प्लवमानस्तरुशिखराणीतश्चेतश्च पर्यटामि, यावदेकेन लुब्धककुमारकेण कलध्वनिना प्रारब्धं गीतं, ततस्तेनाक्षिप्तं मृगयूथं, परित्यक्तमुत्प्लवनं, निरुद्धा चेष्टा, निश्चलीकृतानि लोचनानि, निवृत्तः शेषेन्द्रिय-व्यापारः, सञ्जातः कर्णेन्द्रियमात्रनिमग्नोऽन्तरात्मा, ततो निष्पन्दमन्दीभूतं तत्तादृशं हरिणयूथमवलोक्याभ्यर्णीभूतो व्याधः, प्रगुणीकृतं कोदण्डं, सन्धितस्तत्र शिलीमुखः, बद्धमालीढं स्थानकं, ईषदाकुञ्चिता कन्धरा, समाकृष्टो बाणः कर्णान्तं यावत्, ततो मुक्तेन तेनाराद्भागे वर्त्तमानोऽहं निर्भिद्य पातितो भूतले । अत्रान्तरे जीर्णा मे पूर्वदत्ता गुटिका, ततो जीर्णायां तस्यां हरिणभवनिबन्धनभूतायामेकभववेद्यायां गुटिकायां दत्ता ममान्या गुटिका भवितव्यतया । सम्पन्नस्तन्माहात्म्येनाहं करिवर-

रूपः, वर्द्धितः कालक्रमेणः, सञ्जातो यूथाधिपतिः । ततः स्वभावसुन्दरेषु नलवनेषु अभीष्टतमेषु सल्लकीकिसलयेषु अत्यन्तकमनीयेषु वनविभागेषु परिकरितः करेणुकावृन्देन चित्तानन्दसन्दोहसागरमवगाहमानो यथेष्टचेष्टया विचरामि, यावदेकदाऽकाण्ड एव सन्त्रस्तं तत्करियूथं, नश्यन्ति श्वापदानि, श्रूयते वेणुस्फोटरवः, प्रसर्पितं धूमवितानं, ततः किमेतदिति निरीक्षितो मया पश्चाद्भूभागः, यावन्निकटीभूतो ज्वालामालाकुलो दवानलः, ततः प्रादुर्भूतं मे मरणभयं, परित्यक्तं पौरुषम्, अङ्गीकृतं दैन्यं, समाश्रिता आत्मम्भरिता, व्यपगतोऽहङ्कारः, परित्यक्तं यूथं, पलायितो गृहीत्वैकां दिशं, गतः स्तोकं भूभागं, तत्र चासीच्चिरन्तनग्रामपशुसम्बन्धी विशालः शुष्कोऽन्धः कूपः, स च तटवर्त्तितृणव्यवहिततया भयाकुलतया च न लक्षितो मया धावता वेगेन, ततः प्रविष्टौ मम तत्राग्रपादौ, तन्निरालम्बनतया पर्यस्तः पश्चाद्भागः, ततः पतितोऽहमुत्तानशरीरस्तत्रान्धकूपे, सञ्चूर्णितो गात्रभारेण, मूर्च्छितः क्षणमात्रं, लब्धा कथञ्चिच्चेतना, यावन्न चालयितुं शक्नोमि शरीरं, प्रादुर्भूता च सर्वाङ्गीणा तीव्रवेदना, ततः सञ्जातो मे पश्चात्तापः। चिन्तितं च मया-यथेदृशमेव बुध्य(युज्य)ते मादृशानां, ये प्रतिपन्नभृत्यभावं चिरकालपरिचितमुपकारकमापन्निमग्नमनुरक्तमात्मवर्गं परित्यज्य कृतघ्नतया कुक्षिम्भरितामुररीकुर्वन्तः पलायन्ते । अहो मे निर्लज्जता, मय्यपि किल यूथाधिपतिशब्दो रूढः, तत्किमनेन ? अधुना स्वचेष्टितानुरूपमेवेदं मम सम्पन्नं, अतो न मया मनसि खेदो विधेयः । ततोऽनया भावनया प्रतिपन्नं मया मनाङ् माध्यस्थ्यं, तितिक्षिता भवन्ती तीव्रापि वेदना, स्थितस्तदवस्थः सप्तरात्रं यावत् ।

मनुष्यायुरुपार्जनम् ।

अत्रान्तरे तुष्टा ममोपरि भवितव्यता, ततस्तयाऽभिहितम्-साध्वार्यपुत्र ! साधु, शोभनस्तेऽध्यवसायः, तितिक्षितं भवता परमं दुःखं, तुष्टाऽहमिदानीं भवतोऽनेन चेष्टितेन, नयामि भवन्तं नगरान्तरे । मयाऽभिहितम्-यदाज्ञापयति देवी, ततो दर्शितस्तया सुन्दराकारः पुरुषः, अभिहितश्चाहं यथाऽऽर्यपुत्र ! तुष्टया मयाऽयमधुना भवतः सहायो निरूपितः पुण्योदयो नाम पुरुषः, तदनेन सह भवता गन्तव्यं, मयाऽभिहितम्-यदाज्ञापयति देवी ।

पुण्योदयः ।

अत्रान्तरे जीर्णा मे पूर्वदत्ता गुटिका, ततः प्रयुक्ताऽन्या गुटिका भवितव्यतया, अभिहितं च तया, यथाऽऽर्यपुत्र ! तत्र गतस्यायं पुण्योदयस्ते प्रच्छन्नरूपः सहोदरः सहचरश्च भविष्यतीति ।

सङ्केतोद्बोधः ।

एवं च वदति संसारिजीवे भव्यपुरुषः प्रज्ञाविशालायाः कर्णाभ्यर्णे स्थित्वेदमाह-यथाम्ब ! कोऽयं पुरुषः, किं वाऽनेन कथयितुमारब्धम् ? कानि चामूनि असंव्यवहारादीनि नगराणि ? का चेयं गुटिका ? यैकैकवासके प्रयुक्ता सती नानाविधरूपाणि कारयति विविधसुखदुःखादिकार्याणि दर्शयति, कथं वा पुरुषस्येयन्तं कालमेकत्रावस्थितिः, कथं चासम्भावनीयानि मनुष्यस्य सतः कृमिपिपीलिकादीनि रूपाणि जायेरन्, तदिदं सकलमपूर्वाऽऽलजालकल्पमस्य तस्करस्य चरितं मम प्रतिभासते, तत्कथयाम्बिके ! कोऽस्य भावार्थ इति ? प्रज्ञाविशालयोक्तम्-वत्स ! यदस्येदानीन्तनं विशेषरूपमुपलभ्यते तन्नानेन कथितं, किं तर्हि ? सामान्यरूपेण संसारिजीवनामायं पुरुषः, अतस्तदेवानेनात्माभिधान-माख्यातमनेन चात्मचरितं सर्वमिदं घटमानकमेव निवेदयितुं प्रक्रान्तं, तथाहि-असांव्यवहारिकजीवराशिरत्रासंव्यवहारनगरम् । एकेन्द्रियजातयः पञ्चापि पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिरूपास्तेषां स्थानमेकाक्षनिवासं, विकलेन्द्रियाणां द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियलक्षणानां स्थानं विकलाक्षनिवासं, पञ्चेन्द्रियतिरश्चां निलयः पञ्चाक्षपशुसंस्थानम् । एकजन्मप्रायोग्यं कर्म्मप्रकृतिजालमेकभववेद्या गुटिकेत्युच्यते, तदुदयेन भवन्त्येव नानाविधरूपाणि, सम्पद्यन्ते एव विविधसुखदुःखानि कार्याणि, अजरामरश्चायं पुरुषः, ततो युक्तमेवास्यानन्तमपि कालमवस्थानं, संसारिजीवस्य चात्र भद्र ! भवन्त्येव कृमिपिपीलिकादिरूपाणि, किमत्राश्चर्यम् ? अथवा मुग्ध-बुद्धिरद्यापि वत्सो न जानीते यदस्य स्वरूपम् । वत्स ! न सम्भवत्येव भुवनोदरे तत्संविधानकं यदस्य संसारिजीवस्य सम्बन्धिनि चरिते नावतरति, तद्वत्स ! निवेदयतु तावदेष सर्वं यथावृत्तं, पश्चात्तवाहमस्य भावार्थं निराकुला कथयिष्यामि, भव्यपुरुषेणोक्तं-यदाज्ञापयत्यम्बेति-

उत्पत्तिस्तावदस्यां भवति नियमतो वर्यमानुष्यभूमौ,
भव्यस्य प्राणभाजः समयपरिणतेः कर्म्मणश्च प्रभावात् ।
एतच्चाख्यातमत्र प्रथममनु ततस्तस्य बोधार्थमित्थं,
प्रक्रान्तोऽयं समस्तः कथयितुमतुलो जीवसंसारचारः ॥१॥
स च सदागमवाक्यमपेक्ष्य भो ! जडजनाय च तेन निवेद्यते ।
बुधजनेन विचारपरायणस्तदनु भव्यजनः प्रतिबुध्यते ॥२॥
प्रस्तावेऽत्र निवेदितं तदतुलं संसारविस्फूर्जितं,
धन्यानामिदमाकलय्य विरतिः संसारतो जायते ।

येषां त्वेष भवो विमूढमनसां भोः ! सुन्दरो भासते,
ते नूनं पशवो न सन्ति मनुजाः कार्येण मन्यामहे ॥३॥

इत्युपमितिभवप्रपञ्चायां कथायां संसारिजीवचरिते
तिर्यग्गतिवक्तव्यतावर्णनो नाम द्वितीयः प्रस्तावः ॥२॥

● ● ●

तृतीयः प्रस्तावः ।

भवप्रपञ्चस्तिर्यक्षु, वर्त्तमानस्य देहिनः ।
एष प्रोक्तो मनुष्यत्वे, यत्स्यात्तदधुनोच्यते ॥१॥

जन्ममहोत्सवः ।

संसारिजीव उवाच-ततोऽहं भद्रे ! अगृहीतसङ्केते ! समास्वादितैकभववेद्य-गुटिकः प्रवृत्तो गन्तुम् । इतश्चास्त्यस्यामेव मनुजगतौ नगर्यां भरताभिधानः पाटकः, तस्य च विशेषकभूतमस्ति जयस्थलं नाम नगरं, तत्र च महानृपतिगुणसम्पदालिङ्गित-मूर्त्तिः पद्मो नाम राजा, तस्य च रतिरिव मकरकेतनस्य नन्दा नाम प्रधानदेवी । ततोऽहं तस्याः कुक्षौ प्रवेशितो भवितव्यतया, स्थितस्तत्रोचितकालं, निर्गतः सह पुण्योदयेन, दृष्टो नन्दया, सम्पन्नस्तस्याः पुत्रो मम जात इत्यभिमानो, निवेदितः प्रमोदकुम्भाभिधानेन दासदारकेण नरपतये, प्रादुर्भूतः सुतो मे इति समुत्पन्न-स्तस्याप्यनुशयः[1], हर्षविशेषादुल्लसितो गात्रेषु पुलकोद्भेदः, दापितं निवेदकदारकाय पारितोषिकं, समादिष्टो मज्जन्ममहोत्सवः । ततो दीयन्ते महादानानि, मुच्यन्ते बन्धनानि, पूज्यन्ते नगरदेवताः, क्रियन्ते हट्टद्वार[2]शोभाः, शोध्यन्ते राजमार्गाः, आहन्यन्ते आनन्दभेर्यः, आगच्छन्ति विशेषोज्ज्वलनेपथ्या राजकुले नागरकलोकाः, विधीयन्ते तदुपचाराः, प्रयुज्यन्ते समाचाराः, आस्फाल्यन्ते तूर्यसङ्घाताः, गीयन्ते धवलमङ्गलानि, नृत्यन्ति ललनालोकाः सह कञ्चुकिवामनकुब्जादिभिर्नरेन्द्रवृन्दे-नेति । ततश्चैवं वृत्ते जन्ममहानन्दे अतिक्रान्ते मासे तिरोधाय संसारिजीव इत्यभिधानं प्रतिष्ठितं मे नन्दिवर्द्धन इति नाम । जातो ममाप्यहमनयोः पुत्र इत्यभिमानः, ततो जनयन्नानन्दं जननीजनकयोः पञ्चभिर्धात्रीभिर्लालितः सम्पन्नोऽहं त्रिवार्षिकः ।

अविवेकितापुत्रो वैश्वानरः ।

मम चासंव्यवहारनगरादारभ्य सकलं कालं द्विविधः परिकरोऽनुवर्त्तते । तद्यथा-अन्तरङ्गो बहिरङ्गश्च । तत्रान्तरङ्गपरिकरमध्येऽस्ति ममाविवेकिता नाम ब्राह्मणजातीया धात्री । साऽपि प्रसूता मज्जन्मदिने, जातो दारकः, प्रतिष्ठितं तस्य नाम वैश्वानर इति । स चादित एवारभ्यानभिव्यक्तरूपतयाऽऽसीदेव, केवलमधुना-ऽभिव्यक्तरूपः सम्पन्नः । ततो मयाऽसौ सह धारयन् वैरकलहाभिधानौ विषम-विस्तीर्णौ चरणौ, दधानः, परिस्थूलकठिनह्रस्वेर्ष्या[3]सूयाभिधाने जङ्घे, समुद्वहन्ननु-शयानुपशमनामानौ विषमप्रतिष्ठितावूरू, बिभ्राणः पैशुन्यसञ्ज्ञकमेकपार्श्वोन्नतं

१. प्रमोदः । २. मार्ग० प्र० । ३. ०र्ष्यास्तेया प्र.।

कटितटं, दर्शयन् परमर्मोद्घट्टननामकं वक्त्रं विषमं लम्बमुदरं, कलितोऽन्तस्ताप-नामकेनातिसङ्कटेनोरःस्थलेन, युक्तः क्षारमत्सरसञ्ज्ञाभ्यां विषमपरिह्रस्वाभ्यां बाहुभ्यां, विराजमानः क्रूरतारूपया वक्रया सुदीर्घया च शिरोधरया, विडम्ब्यमानोऽसभ्यभाषणादिरूपैर्वर्जितदन्तच्छदैर्विरलविरलैर्महद्भिर्दशनैः, विगोप्यमानश्चण्डत्वा-सहनत्वनामकाभ्यां शुषिरमात्ररूपाभ्यां कर्णाभ्यां, उपहास्यस्थानं तामसभावसञ्ज्ञया स्थानमात्रेण लक्ष्यमाणयाऽतिचिपिटया नासिकया, बिभ्रद्भासुरतां रौद्रत्वनृशंसत्व-सञ्ज्ञाभ्यामतिरक्ततया गुञ्जार्द्धसंनिभाभ्यां वर्तुलाभ्यां लोचनाभ्यां, विनाट्यमानोऽनार्याचरणसञ्ज्ञकेन महता त्रिकोणेन शिरसा, यथार्थीकुर्वाणो वैश्वानरतां परोपतापसञ्ज्ञकेनातिपिङ्गलतया ज्वालाकलापकल्पेन केशभारेण, दृष्टो वैश्वानरो ब्राह्मणदारक इति । ततोऽनादिपरिचयादाविर्भूतो मम तस्योपरि स्नेहः, गृहीतो मित्रबुद्ध्या, न लक्षिता परमार्थशत्रुरूपता, अविवेकितापुत्रोऽयमिति सम्पन्नाऽस्योपरि गाढमन्तरङ्गपरिजनतया हितकारी ममायमिति बुद्धिः । ततो लक्षितस्तेन मदीयो भावः-अये ! करोत्येष ममोपरि राजपुत्रः प्रीतिं तदेनमुपसर्पामि । ततः समागतो निकटे, समालिङ्गितोऽहं, दर्शितः स्नेहभावः, प्ररूढश्चावयोः प्रणयः, लग्ना मैत्री, ततो यत्र यत्र क्वचिदहं सञ्चरामि गृहे बहिश्च तत्र तत्र नासौ क्षणमपि मुञ्चतीति। ततो रुष्टो निजचित्तमध्ये ममोपरि पुण्योदयो वैश्वानरेण सह मैत्रीकरणेन । चिन्तितं च तेन-'अये ! मम रिपुरेष वैश्वानरः, तथाप्येवमविशेषज्ञोऽयं नन्दिवर्द्धनो येन मामनुरक्तमवधीर्यानेन समस्तदोषराशिरूपेणात्मनोऽपि परमार्थवैरिणा सह मैत्रीं करोति। अथवा किमत्राश्चर्यम् ? न लक्षयन्त्येव मूढाः पापमित्रस्वरूपं, नावबुध्यन्ते तत्सङ्गतेर्दुरन्ततां, न बहु मन्यन्ते तत्सङ्गनिवारकं सदुपदेष्टारं, परित्यजन्ति तत्कृते सन्मित्राणि, प्रतिपद्यन्ते तद्वशेन कुमार्गम् । ते हि यदि परं धावन्तोऽन्धा इव कुड्यादौ गाढं स्फोटलाभेन पापमित्रसङ्गान्निवर्त्तन्ते न परोपदेशेनेति । मूढश्चायं नन्दिवर्द्धनकुमारो योऽनेनापि सह साङ्गत्यं विधत्ते, तत्किं ममानेन निवारितेन ? निर्दिष्टश्चाहमस्य भवितव्यतया सहचरत्वेन, आवर्जितश्चाहमनेन करिरूपतायां वर्त्तमानेन वेदनासमुद्घातेऽपि निश्चलतया माध्यस्थ्यभावनया, तस्मादेव नन्दिवर्द्धन-कुमारः पापमित्रसङ्गतिपरोऽपि नाकाण्ड एव मम तावन्मोक्तुं युक्त' इति पर्य्या-लोच्यासौ पुण्योदयो रुष्टोऽपि मम पार्श्वे तदा प्रच्छन्नरूपतया सदा तिष्ठत्येव, जाताश्चान्येऽपि बहिरङ्गा मम बहवो वयस्याः । ततस्तैः सार्द्धमनेकक्रीडाभिः क्रीडनेहं प्रवर्द्धितुं प्रवृत्तः, प्रवर्तन्ते च क्रीडने मत्तो महत्तमा अपि डिम्भाः

प्रधानकुलजा अपि पराक्रमवन्तोऽपि मां वैश्वानराधिष्ठितमवलोक्य भयेन कम्पन्ते, गच्छन्ति च मम प्रणतिं, कुर्वन्ति चाटुकर्माणि, प्रतिपद्यन्ते पदातिभावं, धावन्ति पुरतो, न प्रतिकूलयन्ति मद्वचनम्। किं बहुना ? लिखितादपि मत्तो बिभ्यतीति। तस्य च सर्वस्यापि व्यतिकरस्याचिन्त्यमाहात्म्यतया प्रच्छन्नरूपोऽपि पुण्योदयः कारणं, मम तु महामोहवशात्तदा चेतसि परिस्फुरितं, यदुत-तदेते बृहत्तमा अपि डिम्भा ममैवं कुर्वाणा वर्त्तन्ते सोऽयमस्य वरमित्रस्य वैश्वानरस्य गुणः, यतोऽयं सन्निहितः सन्नात्मीयसामर्थ्येन वर्द्धयति मम तेजस्वितां, करोत्युत्साहं, प्रोज्ज्वलयति बलं, सम्पादयत्योजः, स्थिरीकरोति मनः, जनयति धीरतां, विधत्ते शौण्डीरतां, किं बहुना ? समस्तपुरुषगुणैर्मामेष योजयति। ततोऽनया भावनया सञ्जातो वल्लभतरो मे वैश्वानरः, ततः सञ्जातोऽहमष्टवार्षिकः, समुत्पन्ना पद्मनृपतेश्चिन्ता, 'ग्राह्यन्तामधुना कुमारः कला इति।' ततो निरूपितः प्रशस्तदिवसः, समाहूतः प्रधानः कलाचार्यः, पूजितोऽसौ विधिना, कृतमुचितकरणीयं, समर्पितोऽहं तस्य पित्रा महताऽऽदरेणेति। समर्पिताश्च मदीयभ्रातरोऽन्येऽपि बहवो राजदारकाः प्रागेव तस्य कलाचार्यस्य। ततस्तैः सार्द्धमहं प्रवृत्तः कलाग्रहणं कर्त्तुं, ततः सम्पूर्णतया सर्वोपकरणानां, गुरुतया तातोत्साहस्य, हिततया कलाचार्यस्य, निश्चिन्ततया कुमारभावस्य, सन्निहिततया पुण्योदयस्योत्कटतया क्षयोपशम-स्यानुकूलतया तदा भवितव्यताया, अनन्यहृदयतया मया गृहीतप्रायः स्वल्पकालेनैव सकलोऽपि कलाकलापः।

वैश्वानरस्य महिमा।

केवलमतिवल्लभतया सदा सन्निहितोऽसौ वैश्वानरः, सनिमित्तमनिमित्तं वा करोति मम समालिङ्गनं, ततस्तेन समालिङ्गितोऽहं न स्मरामि गुरूपदेशं, न गणयामि कुलकलङ्कं, न बिभेमि तातमनःखेदस्य, न लक्षयामि परमार्थं, न जाना-म्यात्मनोऽन्तस्तापं, न वेद्मि कलाभ्यासनिरर्थकत्वं, किन्तु तमेव वैश्वानरमेकं प्रियं कृत्वा तदुपदेशेन गलत्स्वेदबिन्दू रक्तीकृतलोचनो भग्नभृकुटिः करोमि समस्त-दारकैः सह कलहं, विदधामि सर्वेषां मर्म्मोद्घट्टनं, उच्चारयाम्यसभ्यवचनानि। न क्षमे तेषां मध्यस्थमपि वचनं, ताडयामि प्रत्येकं यथासन्निहितेन फलकादिना, ततस्ते सर्वेऽपि वैश्वानरालिङ्गितं मामवलोक्य भयेन त्रस्तमानसाः सन्तो वदन्त्यनु-कूलं, कुर्वन्ति चाटूनि, आराधयन्ति मां पादपतनैः, किं बहुना ? मदीयगन्धेनापि ते वीर्यवन्तोऽपि राजदारका नागदमनी[illegible] इव विषधरा न स्वतन्त्रं चेष्टन्ते।

ततस्ते समुद्विग्नाः कम्पमाना बन्धनागारगता इव महादुःखेन जननीजनकानुरोधेन कलाग्रहणं कुर्वन्तः कालं नयन्ति । न कथयन्ति तं व्यतिकरं कलाचार्याय, मा भूत्सर्वेषां प्रलय इति भावनया । तथापि नित्यसन्निहितत्वाल्लक्षयत्येव तन्मामकं चेष्टितं सकलं कलाचार्यः, केवलं दारकेषु दृष्टविपाकतया भयेन त्रस्तहृदयोऽसावपि न मम संमुखमपि शिक्षणार्थं निरीक्षते, यदि पुनरन्यव्यपदेशेनापि मां प्रत्येष किञ्चिद् ब्रूयात् ततोऽहमेनमपि कलाचार्यमाक्रोशामि ताडयामि च, ततोऽसावपि मम राजदारकवद्वर्त्तते ।

वैश्वानरसङ्गदोषाः ।

ततो महामोहदोषेण मया चिन्तितम्-अहो मे वरमित्रस्य माहात्म्यातिशयः, अहो हितकारिता, अहो कौशलं, अहो वत्सलता, अहो स्थिरानुरागो यदेष समालिङ्गनद्वारेण मम सवीर्यतां सम्पाद्य मामेवं सर्वत्राप्रतिहताज्ञं जनयति, न च मां क्षणमपि मुञ्चतीति । तदेष मे परमो बन्धुरेष परमं शरीरमेष मे सर्वस्वमेष जीवितमेष एव मे परं तत्त्वमिति । अनेन रहितः पुरुषोऽकिञ्चित्करतया तृणपुरुषान्न विशिष्यते । ततश्चैवंविधभावनया सञ्जातो मम वैश्वानरस्योपरि स्थिरतानुरागः ।

वैश्वानरस्य स्वकार्यारम्भः ।

अन्यदा रहसि प्रवृत्ते तेन सह विश्रम्भजल्पे मयाऽभिहितं-वरमित्र ! किमनेन(मत्र) बहुना जल्पितेन ? युष्मदायत्ता मम प्राणास्तदेते भवता यथेष्टं नियोजनीया इति । ततश्चिन्तितं वैश्वानरेण-अये ! सफलो मे परिश्रमो यदेष मम वशवर्ती वर्त्तते, दर्शितोऽनेनैवं वदता निर्भरोऽनुरागः, अनुरक्ताश्च प्राणिनः समाकर्णयन्ति वचनं, गृह्णन्ति निर्विकल्पं, प्रवर्त्तन्ते तत्र भावेन सम्पादयन्ति क्रियया । तदिदमत्र प्राप्तकालमिति विचिन्त्य तेनाभिहितं-कुमार ! एवमेतत्, कः खल्वत्र सन्देहः ? यच्च गृहीतहृदयसद्भावानामपि मादृशां पुरतः कुमारोऽप्येवं मन्त्रयति महाप्रसादोऽत्र कारणं, स हि हर्षोत्कर्षात्ज्ञातार्थमपि वाक्यं बलाद्भाणयति, तत्किमनेन ? करोमि कुमारस्याहमक्षयान् प्राणान्, एष एव मे तन्नियोगो । मयाऽभिहितं कथम् ? तेनोक्तं जानाम्यहं किञ्चिद्रसायनम् । मयाऽभिहितं-करोतु वरवयस्यः । तेनोक्तं-यदाज्ञापयति कुमारः । ततः कृतानि तेन क्रूरचित्ताभिधानानि वटकानि, समुपनीतानि मे रहसि वर्त्तमानस्य । अभिहितश्चाहं-कुमार ! एतानि मदीयसामर्थ्यप्रभवाणि वर्त्तन्ते वटकानि, कुर्वन्तु उपयुज्यमानानि वीर्योत्कर्षसम्पादनेन

पुरुषस्य सर्वं यथेष्टं दीर्घतरं चायुष्कं, तस्माद् गृहाण त्वमेतानि, अत्रान्तरे लघुध्वनिना कक्षान्तरस्थितेन केनाप्यभिहितम्–भविष्यति तवाभिमते स्थाने, कोऽत्र सन्देहः ? न श्रुतं तन्मया, श्रुतं वैश्वानरेण, ततः सम्पत्स्यते मम समीहितं, यास्यत्येष वटकोपयोगेन महानरके, भविष्यति तत्र गतस्यास्य दीर्घतरमायुष्कं, कथमन्यथैवंविधः शब्दो ? महानरक एव ममाभिहितं स्थानमितिभावनया तुष्टोऽसौ चित्तेन। मयाऽभिहितं–किं न सम्पद्यते मे भवादृशि वरमित्रेऽनुकूले ? तदाकर्ण्य द्विगुणतरं परितुष्टोऽसौ, समर्पितानि वटकानि, गृहीतानि मया। अभिहितं च तेन–कुमार ! अयमपरो मम प्रसादो विधेयः कुमारेण, यदुत–मयाऽवसरे सञ्ज्ञितेन निर्विकल्पमेतेषां मध्यादेकं वटकं भक्षितव्यं कुमारेणेति । मयाऽभिहितं–किमत्र प्रार्थनया ? निवेदित एवायमात्मा वरमित्रस्य । वैश्वानरेणाभिहितम्–महाप्रसादोऽनुगृहीतोऽहं कुमारेणेति ।

पितुश्चिन्ता ।

इतश्च तातेन सर्वत्र विश्वसनीयो नियुक्तो राजवल्लभो दारकः, यदुत–अरे विदुर ! समादिष्टो मया कुमारो यथाऽनन्यमनस्केन भवता कलाग्रहणं विधेयम्। अहमपि न द्रष्टव्यः, अहमेव भवन्तमागत्य द्रक्ष्यामि । तदेवं स्थिते मम राज्यकार्यव्याकुलतया कदाचित्तत्समीपे गमनं न सम्पद्यते ततो भवता प्रतिदिनं कुमारशरीरवार्ता मम सम्पादनीया। विदुरेणोक्तं–यदाज्ञापयति देवः। ततः सम्पादयता तेन तद्राजशासनं लक्षितः स सर्वोऽपि मदीयो राजदारककलाचार्यकदर्थनव्यतिकरः तथापि मनःक्षतिभयेन कियन्तमपि कालं न कथितोऽसौ ताताय। अतिभरमवलोक्य निवेदितोऽन्यदा, ततश्चिन्तितं तातेन, नैष विदुरस्तावदसत्यं भाषते, न चापि कुमारः प्रायेणैवंविधमाचरति, तत्किमत्र तत्त्वं भविष्यतीति न जानीमहे । यदि च कलाचार्यस्यापि कदर्थनं विधत्ते कुमारो निष्पन्नं ततः कलाग्रहणप्रयोजनमिति चिन्तया समुद्विग्नोऽभूत्तातश्चित्तेन । पुनश्चिन्तितमनेनेदम्–अत्र प्राप्तकालं पृच्छामि तावत्कलाचार्यमेव यथावस्थितम् । ततो निश्चित्य वृत्तान्तं तन्निवारणोपाये यत्नं करिष्यामि ।

कलाचार्यस्यागमनं निवेदनञ्च ।

ततः प्रेषितस्तदाकारणाय सबहुमानं विदुरः । समागतः कलाचार्यः, अभ्युत्थितस्तातेन, दापितमासनं, विहिता परिचर्या, ततस्तदनुज्ञातविष्टरोपविष्टेन तातेनाभिहितं आर्य बुद्धिसमुद्र ! अपि समुत्सर्पति कलाग्रहणं कुमाराणाम् ।

तेनाभिहितं-देव ! बाढमुत्सर्पति[1] युष्मदनुभावेन, तातेनाभिहितं-किं परिणताः काश्चिन्नन्दिवर्द्धनकुमारस्य कलाः ? कलाचार्येणाभिहितं-"सुष्ठु परिणताः, देव ! निष्पन्न एव कलासु नन्दिवर्द्धनकुमारः, तथाहि-स्वीकृतमनेन समस्तमपि लिपि-ज्ञानं, स्वयंपृष्टमिव गणितं, उत्पादितमिवात्मना व्याकरणं, क्षेत्रीभूतमस्य ज्योतिषं, सात्मीभूतमष्टाङ्गमहानिमित्तं, व्याख्यातमन्येभ्यश्छन्दोऽनेन, अभ्यस्तं नृत्तं, शिक्षितं गेयं, प्रणयिनीवास्य हस्तशिक्षा, वयस्य इव धनुर्वेदः, मित्रमिव वैद्यकं, निर्देश-कारीव धातुवादः, अनुचराणीव नरलक्षणादीनि, आधेयविक्रेयाणि पत्रच्छेद्यादीनि, किं बहुना ? नास्ति सा काचित्कला या कुमारमासाद्य न प्राप्ता परां काष्ठामिति।"

पितुरानन्दो बुद्धिसमुद्रस्य च तनयसङ्गदोषवार्त्ता ।

ततः प्रादुर्भवदानन्दोदकपरिपूरितनयनयुगलेनाभिहितं तातेन-आर्य ! एवमेतत्, किमत्राश्चर्यम् ? किं वाऽऽर्ये कृतोद्योगे न सम्पद्यते कुमारस्य ?, धन्यः कुमारो यस्य युष्मादृशा गुरवः । बुद्धिसमुद्रेणोक्तं-देव ! मा मैवमादिश, केऽत्र वयम् ?, युष्मदनुभावोऽयम् । तातेनाभिहितम्-आर्य ! किमनेनोपचारवचसा ? युष्मत्प्रसादेनैवास्मदानन्दसन्दर्भदायिकां सम्प्राप्तः कुमारः सकलगुणभाजनताम् । बुद्धिसमुद्रेणोक्तं-यद्येवं ततो देव ! **कर्त्तव्येषु नियुक्तैरनुचरैर्न वञ्चनीयाः स्वामिन** इति पर्यालोचनया किञ्चिद्देवं विज्ञापयितुमिच्छामि । तच्च युक्तमयुक्तं (अतोऽर्हसि शक्तुमसाधु साधु) वा क्षन्तुमर्हति देवो, यतो **यथार्थं मनोहरं च दुर्लभं वचनम्** । तातेनाभिहितम्-वदत्वार्यः, यथावस्थितवचने कोऽवसरोऽक्षमायाः ?, बुद्धिसमुद्रेणोक्तं-यद्येवं ततो यदादिष्टं देवेन यथा सकलगुणभाजनतां सम्प्राप्तः कुमार इति तथैव स्वाभाविकं कुमारस्य स्वरूपं प्रतीत्य नास्त्यत्र सन्देहः, किन्तु सकलमपि कुमारस्य गुणसन्दोहं कलङ्केनेव शशधरं, कण्टकेनेव तामरसं, कार्पण्येनेव वित्तनिचयं, नैर्लज्ज्येनेव स्त्रीजनं, भीरुत्वेनेव पुरुषवर्गं, परोपतापेनेव धर्म्मं, वैश्वानरसम्पर्केण दूषितमहमवगच्छामि । यतः सकलस्यापि कलाकलाप-कौशलस्य प्रशमोऽलङ्करणम् । एष तु वैश्वानरः पापमित्रतया सन्निहितः सन्ना-त्मीयसामर्थ्येन तं प्रशमं कुमारस्य नाशयति । कुमारस्तु महामोहवशात्परमार्थ-वैरिणमप्येनं वैश्वानरं परमोपकारिणमाकलयति, तदनेनेदृशेन पापमित्रेण यस्य प्रतिहतं ज्ञानसारं प्रशमामृतं कुमारस्य तस्य निष्फलो गुणप्राग्भार इति ।

१. गाढ० प्र० ।

वैश्वानरमैत्रीत्यागोद्यमः ।

ततस्तदाकर्ण्य तातो वज्राहत इव गृहीतो महादुःखेन, ततस्तातेनाभिहितं-भद्र ! वेदक ! परित्यजेदं चन्दनरससेकशीतलं तालवृन्तं, न मामेष बहिस्तापो बाधते । गच्छ, समाह्वय कुमारं, येनापनयामि तस्य पापमित्रसंसर्गवारणेन दुःसहमात्मनोऽन्तस्तापमिति । ततो विमुच्य तालवृन्तं क्षितिनिहितजानुकरमस्तकेन वेदकेनाभिहितं-यदाज्ञापयति देवः, किन्तु महाप्रयोजनमपेक्ष्य भविष्याम्यहमस्थापितमहत्तमः, ततो न तत्र देवेन कोपः करणीयः । तातेनाभिहितं-भद्र ! हितभाषिणि कः कोपावसरः ?, वदतु विवक्षितं भद्रः । वेदकेनाभिहितं-देव ! यद्येवं ततः कुमारपरिचयादेवावधारितमिदं मया, यदुतायं वैश्वानरोऽन्तरङ्गभूतः कुमारस्य वयस्यो, न शक्योऽधुना केनाप्यपसारयितुं, गृहीतः कुमारेणात्यर्थं हितबन्धुबुद्ध्या, न शक्नोति तद्विरहे क्षणमप्यासितुं कुमारः, यतो न लभते धृतिं, गृह्यते रणरणकेन, मन्यते तृणतुल्यमनेन रहितमात्मानं, ततो यद्यप्ययं कुमारो वैश्वानरसंसर्गत्यागं प्रति किञ्चिदुच्यते ततोऽहमेवं तर्कयामि-महान्तमुद्वेगं कुर्यादात्मघातादिकं वा विदध्यात्, अन्यद्वा किञ्चिदकाण्डविड्वरमनर्थान्तरं सम्पादयेदित्यतो नात्रार्थे किञ्चिद्वक्तुं कुमारमर्हति देवः । बुद्धिसमुद्रेणोक्तं-देव ! सत्यमेव सर्वमिदं यदावेदितं वेदकेन, तथाहि वयमपि कुमारस्य पापमित्रसम्बन्धवारणे गाढमुद्युक्ताः सकलकालमास्महे, चिन्तितं चास्माभिः-यद्ययं कुमारोऽनेन वैश्वानरपापमित्रेण वियुज्येत ततः सत्यं नन्दिवर्द्धनः स्यात्, केवलमीदृशं कथञ्चिदनयोर्गाढनिरूढं प्रेम येन न शक्यतेऽधुना कुमारोऽनर्थभीरुतया वियोजनं विधातुमित्यतोऽशक्यानुष्ठानरूपं कुमारस्य वैश्वानरेण सह मैत्रीवारणमिति मन्यामहे । तातेनाभिहितम्-आर्य ! कः पुनरत्रोपायो भविष्यति ? बुद्धिसमुद्रेणोक्तम्-अतिगहनमेतत्, वयमपि न जानीमो । विदुरेणाभिहितम्-देव ! श्रूयतेऽत्र कश्चिदतीतानागतवर्त्तमानपदार्थवेदी समागतो जिनमतज्ञो नाम सिद्धपुत्रो महानैमित्तिकः, स कदाचिदत्रोपायं लक्षयति । तातेनाभिहितं-साध्वभिहितं भद्र ! साधु, शीघ्रं समाहूयतां स भवता । विदुरेणाभिहितं-यदाज्ञापयति देव इति । निर्गतो विदुरः, समागतो नैमित्तिकेन सह स्तोकवेलया, दृष्टो नैमित्तिकस्तातेन, तुष्टश्चेतसा, दापितमासनं, कृतमुचितकरणीयं, कथितो व्यतिकरः, ततो बुद्धिनाडीसञ्चारेण निरूप्य तेनाभिहितं-महाराज ! न विद्यतेऽत्रान्यः कश्चिदुपायः, एक एवात्र परमुपायो विद्यते, दुर्लभश्चासौ प्रायेण । तातेनाभिहितं-कीदृशः स इति कथयत्वार्यः ।

क्षान्तिकन्यावृत्तिः ।

जिनमतज्ञेनाभिहितं–महाराजाकर्णय। अस्ति रहितं सर्वोपद्रवैर्निवासस्थानं समस्तगुणानां कारणं कल्याणपरम्पराया दुर्लभं मन्दभागधेयैश्चित्तसौन्दर्यं नाम नगरं, तथाहि–

वसतां तत्र लोकानां, नगरे पुण्यकर्मणाम् ।
रागादिचरटाः सर्वे, जायन्ते नैव बाधकाः ॥१॥
यतश्च क्षुत्पिपासाद्या, बाधन्ते तत्र नो जनम् ।
ततस्तदुच्यते धीरैः, सर्वोपद्रववर्जितम् ॥२॥
ज्ञानादिभाजनं लोकस्तद्वशेनैव जायते ।
कलाकलापकौशल्यं, न ततोऽन्यत्र विद्यते ॥३॥
भवन्त्यौदार्यगाम्भीर्यधैर्यवीर्यादयो गुणाः ।
वसतां तत्र तत्सर्वगुणस्थानमतो मतम् ॥४॥
यतश्च वसतां तत्र, धन्यानां सम्प्रवर्धते ।
उत्तरोत्तरभावेन, विशिष्टा सुखपद्धतिः ॥५॥
न च सम्पद्यते तस्याः, प्रतिपातः कदाचन ।
कल्याणपद्धतेर्हेतुरतस्तन्नगरं मतम् ॥६॥
सर्वोपद्रवनिर्मुक्तं, समस्तगुणभूषितम् ।
कल्याणपद्धतेर्हेतुर्यत एव च तत्पुरम् ॥७॥
अत एव सदानन्दं, तत्सपुण्यैर्निषेवितम् ।
नगरं चित्तसौन्दर्यं, मन्दभाग्यैः सुदुर्लभम् ॥८॥ अर्थतश्चतुर्भिः कलापकम् ॥

तत्र च नगरेऽस्ति हितकारी सर्वलोकानां, कृतोद्योगो दुष्टनिग्रहे, दत्तावधानः शिष्टपरिपालने, परिपूर्णः कोशदण्डसमुदयेन शुभपरिणामो नाम राजा–

यतोऽसौ सर्वलोकानां, चित्तसन्तापवारकः ।
तथा सम्पर्कमात्रेण, महानन्दविधायकः ॥१॥
सदनुष्ठानमार्गेऽपि, जन्तूनां स प्रवर्त्तकः ।
अतो धीरजनैर्लोके, हितकारी निगद्यते ॥२॥
रागद्वेषमहामोहक्रोधलोभमदभ्रमाः ।
कामेर्ष्याशोककदैन्याद्या, ये चान्ये दुःखहेतवः ॥३॥
दुष्टचेष्टतया नित्यं, लोकसन्तापकारिणः ।
तेषामुद्दलनं राजा, स कुर्वन्नवतिष्ठते ॥४॥ युग्मम् ॥

ज्ञानवैराग्यसन्तोषत्यागसौजन्यलक्षणाः ।
ये चान्ये जनताऽऽह्लादकारिणः शिष्टसंमताः ॥५॥
तेषां स राजा सततं, परिपालनतत्परः ।
आस्ते निःशेषकर्त्तव्यव्यापारविमुखः सदा ॥६॥ युग्मम् ।
धीधृतिस्मृतिसंवेगशमाद्यैः परिपूर्यते ।
भाण्डागारं यतस्तस्य, गुणरत्नैः प्रतिक्षणम् ॥७॥
दण्डश्च वर्द्धते तस्य, चतुर्भेदबलात्मकः ।
शीलाङ्गलक्षणैर्नित्यं, रथदन्तिहयादिभिः ॥८॥
दुष्टानां निग्रहासक्तः, शिष्टानां परिपालकः ।
कोशदण्डसमृद्धश्च, तेनासौ गीयते नृपः ॥९॥

तस्य च शुभपरिणामस्य राज्ञो गृहीतजयपताका शरीरसौन्दर्येण विनिर्जित-भुवनत्रयकलाकलापकौशलेनापहसितरतिविभ्रमा विलासविस्तरेणाधरितारुन्धती-माहात्म्यातिशया निजपतिभक्तितया निष्प्रकम्पता नाम महादेवी-

एकत्र सर्वयत्नेन, कृतालङ्कारचर्चनम् ।
सुरासुरनरस्त्रैणं, यत्स्याल्लोकेऽतिसुन्दरम् ॥१॥
क्षोभार्थं मुनिसङ्घस्य, कदाचिदुपतिष्ठते ।
अन्यस्यां दिशि संस्थाप्या, सा देवी निष्प्रकम्पता ॥२॥
आसक्तिर्मुनिचित्तानां, तस्यामेवोपजायते ।
अतः शरीरसौन्दर्यात्सा गृहीतपताकिका ॥३॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)
रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राद्याः, कलाकौशलशालिनः ।
ये चान्ये लोकविख्याता, विद्यन्ते भुवनत्रये ॥४॥
लोभकामादिभिः सर्वे, जितास्ते भावशत्रुभिः ।
न कौशलमतस्तेषां, विद्यते परमार्थतः ॥५॥ युग्मम् ॥
तस्यास्तु देव्यास्तत्किञ्चित्कौशलं येन लीलया ।
तान्पराजयते तेन, साऽभिभूतजगत्त्रया ॥६॥
रतेर्विलासाः कामस्य, केवलं तोषहेतवः ।
मुनयस्तु पुनस्तेषां, न वार्त्तामपि जानते ॥७॥
तस्याः सत्काः पुनर्देव्या, व्रतनिर्वाहणादयः ।
विलासा मुनिलोकस्य, मानसाक्षेपकारिणः ॥८॥

अतोऽपहसिता सत्यं, स्वविलासै रतिस्तया ।
यथा च भर्तुर्भक्ता सा, तथेदानीं निगद्यते ॥९॥
आपन्निमग्नभर्त्तारं, प्रक्राम्य निजजीवितम् ।
निर्वाहयति वीर्येण, तेनासौ भर्त्तृवत्सला ॥१०॥
अरुन्धती पुनर्नैव, पत्युः संरक्षणक्षमा ।
निष्प्रकम्पतया तस्मात्, भर्त्तृभक्ततया जिता ॥११॥
किञ्चेह बहुनोक्तेन ? राज्ञः कार्यप्रसाधनी ।
तस्य राज्ये परं सारा, सा देवी निष्प्रकम्पता ॥१२॥

तयोश्च निष्प्रकम्पताशुभपरिणामयोर्देवीनृपयोरस्ति प्रकर्षः सुन्दरीणां, उत्पत्तिभूमिराश्चर्याणां, मञ्जूषा गुणरत्नराशेः, वपुर्वैलक्षण्येन मुनीनामपि मनोहारिणी क्षान्तिर्नाम दुहिता-

यतः सा सततानन्ददायिनी पर्युपासिता ।
स्मरणेनापि निःशेषदोषमोषविधायिनी ॥१॥
निरीक्षते विशालाक्षी, यन्नरं किल लीलया ।
पण्डितैः स महात्मेतिकृत्वा गाढं प्रशस्यते ॥२॥
आलिङ्गनं पुनस्तस्या मन्ये यो लप्स्यते नरः ।
स सर्वनरवर्गस्य, चक्रवर्त्ती भविष्यति ॥३॥
अतश्चारुतरा तस्या, नान्या जगति विद्यते ।
प्रकर्षः सुन्दरीणां सा, विद्वद्भिस्तेन गीयते ॥४॥
सद्ध्यानकेवलज्ञानमहर्द्धिप्रशमादयः ।
लोकानामद्भुता भावा, ये चमत्कारकारिणः ॥५॥
ते भवन्ति भविष्यन्ति, भूताश्चानन्तशो यतः ।
तत्प्रसादेन सत्त्वानां, तामाराधयतां सताम् ॥६॥ युग्मम् ॥
उत्पत्तिभूमिः सा तस्मादाश्चर्याणामुदाहृता ।
यथा च रत्नमञ्जूषा, तथेदानीं निबोधत ॥७॥
दानशीलतपोज्ञानकुलरूपपराक्रमाः ।
सत्यशौचार्जवालोभवीर्यैश्वर्यादयो गुणाः ॥८॥
ये केचित्सुन्दरा लोके, वर्त्तन्ते रत्नरूपिणः ।
क्षान्तिरेव हि सर्वेषां, तेषामाधारता गता ॥९॥

तेनासौ रत्नमञ्जूषा, विद्वद्भिः परिकीर्त्तिता ।
क्षान्तिहीना गुणाः सर्वे, न शोभन्ते निराश्रयाः ॥१०॥
अथवा-क्षान्तिरेव महादानं, क्षान्तिरेव महातपः ।
क्षान्तिरेव महाज्ञानं, क्षान्तिरेव महादमः ॥११॥
क्षान्तिरेव महाशीलं, क्षान्तिरेव महाकुलम् ।
क्षान्तिरेव महावीर्यं, क्षान्तिरेव पराक्रमः ॥१२॥
क्षान्तिरेव च सन्तोषः, क्षान्तिरिन्द्रियनिग्रहः ।
क्षान्तिरेव महाशौचं, क्षान्तिरेव महादया ॥१३॥
क्षान्तिरेव महारूपं, क्षान्तिरेव महाबलम् ।
क्षान्तिरेव महैश्वर्यं, क्षान्तिर्धैर्यमुदाहृता ॥१४॥
क्षान्तिरेव परं ब्रह्म, सत्यं क्षान्तिः प्रकीर्त्तिता ।
क्षान्तिरेव परा मुक्तिः, क्षान्तिः सर्वार्थसाधिका ॥१५॥
क्षान्तिरेव जगद्वन्द्या, क्षान्तिरेव जगद्धिता ।
क्षान्तिरेव जगज्ज्येष्ठा, क्षान्तिः कल्याणदायिका ॥१६॥
क्षान्तिरेव जगत्पूज्या, क्षान्तिः परममङ्गलम् ।
क्षान्तिरेवौषधं चारु, सर्वव्याधिनिबर्हणम् ॥१७॥
क्षान्तिरेवारिनिर्नाशं, चतुरङ्गं महाबलम् ।
किञ्चात्र बहुनोक्तेन ? क्षान्तौ सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥१८॥
अत एव तु सा कन्या, मुनिलोकमनोहरा ।
कुर्यादीदृशरूपायां, को न चित्तं सचेतनः ? ॥१९॥
अन्यच्च-यस्य चित्तं समारोहेद्विलसन्ती स्वलीलया ।
सा कन्या धन्यतां प्राप्य, सोऽपि तद्रूपतां व्रजेत् ॥२०॥
अतः सम्यग्गुणाकाङ्क्षी, कः सकर्णो न तां हृदि ? ।
कुर्यात्कन्यां सदाकालं, सर्वकामसमर्पिकाम् ॥२१॥
एवं च स्थिते-सा गुणोत्कर्षयोगेन, कन्या सर्वाङ्गसुन्दरा ।
अस्य वैश्वानरस्योच्चैः, प्रतिपक्षतया स्थिता ॥२२॥
तस्या दर्शनमात्रेण, भीतभीतः सुविह्वलः ।
एष वैश्वानरो मन्ये, दूरतः प्रपलायते ॥२३॥
निःशेषदोषपुञ्जोऽयं, सा कन्या गुणमन्दिरम् ।
साक्षादग्निरयं पापः, सा पुनर्हिमशीतला ॥२४॥

सहावस्थानमेवं हि, नानयोर्विद्यते क्वचित् ।
विरोधभावात्तेनैवमस्माभिरभिधीयते ॥२५॥
यदैव कन्यां तां धन्यां, कुमारः परिणेष्यति ।
अनेन पापमित्रेण, तदा मैत्रीं विहास्यति ॥२६॥

अत्रान्तरे चिन्तितं विदुरेण-अये ! अनेन जिनमतज्ञेन नैमित्तिकेनेदमभिहितं-यथा चित्तसौन्दर्ये यः शुभपरिणामः, तस्य या निष्प्रकम्पता, तज्जनिता या क्षान्तिः सैवामुं नन्दिवर्द्धनकुमारस्यानेन पापमित्रेण वैश्वानरेण सह संसर्गं निवारयितुं समर्था, नान्यस्तन्निवारणे कश्चिदुपाय इति । तत्सर्वमनेन युक्तमुक्तम् । अथवा किमत्राश्चर्यम् ? न हि जिनमतज्ञः कदाचिदयुक्तं भाषते । ततस्तन्निमित्तकवचनमाकर्ण्य तातेनावलोकितं पार्श्ववर्त्तिनो मतिधनस्य महामन्त्रिणो वदनं, स्थितोऽसौ प्रह्वतरः, अभिहितस्तानेन-आर्य ! मतिधन ! श्रुतमेतद्भवता ? मतिधनेनाभिहितं-देव ! श्रुतम् । तातेनाभिहितं-आर्य ! यद्येवं ततो महदिदं मम चित्तोद्वेगकारणं, यद्येष विशिष्टजनस्पृहणीयोऽपि कुमारस्य गुणकलापः पापमित्रसम्बन्धदूषितो निष्फलः सम्पन्न इति । तद् गच्छ, शीघ्रं प्रेषय चित्तसौन्दर्ये वचनविन्यासकुशलान् प्रधान-महत्तमान्, ग्राहय तद्देशासम्भवीनि प्राभृतानि इति, उपदिश गच्छतां तेषां निरन्तर-सम्बन्धकरणपटून्युपचारवचनानि, याचय कुमारार्थं शुभपरिणामं क्षान्तिदारिका-मिति । मतिधनेनाभिहितम्-यदाज्ञापयति देव इति, निर्गन्तुं प्रवृत्तो मतिधनः ।

कन्यातत्त्वम् ।

जिनमतज्ञेनाभिहितं-महाराज ! अलमनेनारम्भेण, न खल्वेवंविधगमनयोग्यं तन्नगरं, तातेनाभिहितम्-आर्य ! कथम् ?, जिनमतज्ञेनाभिहितम्-महाराज ! समस्तान्येवात्र लोके नगरराजभार्यापुत्रमित्रादीनि वस्तूनि द्विविधानि भवन्ति, तद्यथा-अन्तरङ्गाणि बहिरङ्गाणि च । तत्र बहिरङ्गेष्वेव वस्तुषु भवादृशां गमनाज्ञापनादिव्यापारो नान्तरङ्गेषु । एतच्च नगरं राजा तत्पत्नी दुहिता च सर्वमन्तरङ्गं वर्त्तते, तन्न युज्यते तत्र महत्तमप्रेषणम् । तातेनाभिहितम्-आर्य ! कः पुनस्तत्र प्रभवति ? जिनमतज्ञेनाभिहितम्-योऽन्तरङ्ग एव राजा । तातेनाभिहितम्-आर्य ! कः पुनरसौ ? जिनमतज्ञेनाभिहितम्-महाराज ! कर्म्मपरिणामः । तस्य हि शुभपरिणामस्य कर्म-परिणामेनैव भटभुक्त्या दत्तं तन्नगरम् । अतस्तदायत्तोऽसौ वर्त्तते । तातेनाभिहितम्-आर्य ! किं भवत्यसौ कर्म्मपरिणामो मादृशामभ्यर्थनाविषयः ? जिनमतज्ञेनाभिहितम्-महाराज ! नैतदेवं, स हि यथेष्टकारी प्रायेण नापेक्षते सत्पुरुषाभ्यर्थनां, न रज्यते सदुपचारवचनेन, न गृह्यते परोपरोधेन, नानुकम्पते दृष्ट्वाऽप्यापद्गतं जनं, केवलम्-

सावपि कार्यं विदधानः पृच्छति महत्तमभगिनीं लोकस्थितिं, पर्यालोचयति स्वभार्यां कालपरिणतिं, कथयत्यात्मीयमहत्तमाय स्वभावाय, अनुवर्त्तते अस्यैव नन्दिवर्द्धनकुमारस्य समस्तभवान्तरानुयायिनीं प्रच्छन्नरूपां भार्यां भवितव्यतां, बिभेति कियन्मात्रं नन्दिवर्द्धनकुमारवीर्यादपि स्वप्रवृत्तौ। ततश्चैवंविधमन्तरङ्गपरिजनं स्वसम्भावनया सम्मान्य एष कर्म्मपरिणाममहाराजः कार्यं कुर्वाणो न बहिरङ्गलोकं रटन्तमपि गणयति, किं तर्हि ? यदात्मने रोचते तदेव विधत्ते, तस्मान्नायमभ्यर्थ-नोचितः, किन्तु यदाऽस्य प्रतिभासिष्यते तदा स्वयमेव कुमाराय दापयिष्यति शुभपरिणामेन क्षान्तिदारिकामिति। तातेनाभिहितम्–आर्य ! हतास्तर्हि वयं, यतो न ज्ञायते कदाचित्त(दात)स्य प्रतिभासिष्यते, अस्मिंश्चानपसारिते पापमित्रे कुमारस्य समस्तगुणविफलतया न किञ्चिदस्माकं जीवतीतिकृत्वा। जिनमतज्ञेनाभिहितम्–महाराजालं विषादेन, किमत्र क्रियते ? यदीदृशमेवेदं प्रयोजनमिति। तथाहि–

नरः प्रमादी शक्येऽर्थे, स्यादुपालम्भभाजनम्।
अशक्यवस्तुविषये, पुरुषो नापराध्यति ॥१॥

अपि च-योऽशक्येऽर्थे प्रवर्त्तेत, अनपेक्ष्य बलाबलम्।
आत्मनश्च परेषां च, स हास्यः स्याद्विपश्चिताम् ॥२॥

तदत्रैवं स्थिते कार्ये, यद्भविष्यत्तया परम्।
भवतां त्यक्तचिन्तानामासितुं युज्यते ध्रुवम् ॥३॥

अन्यच्च कथ्यते किञ्चिच्चेतसः स्वास्थ्यकारणम्।
निरालम्बनतामेत्य, मा भूद्दैन्यं भवादृशाम् ॥४॥

तातेनाभिहितम्–आर्य ! साधूक्तं, समाश्वासिता वयमनेन भवता पश्चिमवचनेन, तत्कथय किं तदस्माकं चेतसः स्वास्थ्यकारणमिति। जिनमतज्ञेनाभिहितम्–महाराज ! अस्त्यस्य कुमारस्य प्रच्छन्नरूपः पुण्योदयो नाम वयस्यः, स यावदस्य पार्श्ववर्त्ती तावदेष वैश्वानरः पापमित्रतया यं यमनर्थं कुमारस्य सम्पादयिष्यति स सोऽस्य प्रत्युतार्थरूपतया पर्यवस्यतीति। तदाकर्ण्य मनाक् स्वस्थीभूतस्तातः। अत्रान्तरे दिनकरमम्बरतलस्य मध्यभागमारूढं निवेदयन्नाडिकाच्छेदप्रहतपटह-नादानुसारी समुत्थितः शङ्खशब्दः, पठितं कालनिवेदकेन।

न क्रोधात्तेजसो वृद्धिः, किन्तु मध्यस्थभावतः।
दर्शयन्निति लोकानां, सूर्यो मध्यस्थतां गतः ॥१॥

तातेनाभिहितम्–अये ! मध्याह्नसमयो वर्त्तते, ततः समुत्थातव्यमिदानी-मितिकृत्वा विसर्जितो राजलोकः, पूजितौ कलाचार्यनैमित्तिकौ, प्रस्थापितौ सब-

हुमानं, ततो नैमित्तिकवचनादशक्यानुष्ठानमेतदिति जातनिर्णयेनापि तातेन मोहहेतु-तयाऽपत्यस्नेहस्य समादिष्टो विदुरः, यदुत-परीक्षितव्यो भवता कुमाराभिप्रायः, किं शक्यतेऽस्मात्पापमित्राद्वियोजयितुं कुमारो न वेति ? विदुरेणाभिहितम्-यदाज्ञापयति देवः । ततः समुत्थितस्तातः, कृतं दिवसोचितं कर्त्तव्यं, द्वितीयदिने समागतो मम समीपे विदुरो, विहितप्रणामो निषण्णो मदन्तिके । पृष्टो मया-भद्र ! ह्यः किन्नागतोऽसि ? विदुरेण चिन्तितम्-अये ! समादिष्टस्तावदहं देवेन, यथा लक्षयितव्यो भवता कुमाराभिप्रायः, ततोऽहमस्मै यत् तस्मात्साधोः सकाशादाकर्णितमासीन्मया दुर्जनसंसर्गदोषप्रतिपादकमुदाहरणं तत्कथयामि, ततो विज्ञास्यते खल्वेतदीयोऽभिसन्धिः, इत्येवं विचिन्त्य विदुरेणाभिहितम्-कुमार ! किञ्चिदाक्षण्यमभूत् । मयाऽभिहितं-कीदृशम् ? विदुरेणाभिहितम्-कथा-नकमाकर्णितम् । मयाऽभिहितम्-वर्णय कीदृशं तत्कथानकम् ? विदुरेणाभिहितम्-वर्णयामि, केवलमवहितेन श्रोतव्यं कुमारेण । मयाऽभिहितम्-एष दत्तावधानोऽस्मि ।

स्पर्शनप्रभावे मनीषिबालकथा ।

विदुरेणाभिहितम्-अस्त्यस्यामेव मनुजगतौ नगर्यामस्मिन्नेव भरताभिधाने पाटके क्षितिप्रतिष्ठितं नाम नगरम् । तत्रास्ति वीर्यनिधानभूतः कर्मविलासो नाम राजा । तस्य च द्वे अग्रमहिष्यौ, शुभसुन्दरी अकुशलमाला च । तत्र शुभसुन्दर्याः पुत्रोऽस्ति मनीषी नाम, बालोऽकुशलमालायाः । तौ च मनीषिबालौ सम्प्राप्त-कुमारभावौ नानाकारेषु काननादिषु क्रीडारसमनुभवन्तौ यथेष्टचेष्टया विचरतः । अन्यदा स्वदेहाभिधाने कानने नातिदूरादेव दृष्टस्ताभ्यां कश्चित्पुरुषः । स च तयोः पश्यतोरेव समारूढस्तदुच्छ्रयाभिधानं वल्मीकं, निबद्धस्तेन मूर्द्धनामकतरुशाखायां पाशको निर्मितः शिरोधरायां प्रवाहितश्चात्मा, ततो मा साहसं मा साहसमिति वदन्तौ प्राप्तौ ससम्भ्रमं तत्समीपं कुमारौ, छिन्नः पाशको बालेन, ततः संमोहविह्वलो भग्नलोचनश्च पतितोऽसौ पुरुषो भूतले, समाह्लादितो वायुदानेन कुमाराभ्यां, लब्धा चेतना, उन्मीलिते लोचने, निरीक्षिता दिशो दृष्टौ कुमारौ । अभिहितस्ताभ्यां-भद्र ! किमेतदधमपुरुषोचितं भवता व्यवसितम् ? किं वा भद्रस्येदृशाध्यवसायस्य कारणमिति कथयतु भद्रो यद्यनाख्येयं न भवति । ततो दीर्घदीर्घं निःश्वस्य पुरुषेणाभिहितम्-अलमस्मदीयकथया, न सुन्दरमनुष्ठितं भद्राभ्यां यदहमात्मदुःखानलं निर्वापयितुकामो भवद्भ्यां धारितः, तदधुनापि न कर्त्तव्यो मे विघ्न इति ब्रुवाणः समुत्थितः पुनरात्मानमुल्लम्बयितुमसौ पुरुषो, धृतो बालेन, अभिहितश्च-भद्र ! कथय तावदस्माकमुपरोधेन स्ववृत्तान्तं यतो यथालक्ष्यप्रतीकारः स्यात्ततो यद्युचितं

तत्कुर्याः । पुरुषेणाभिहितं-यदि निर्बन्धस्ततः श्रूयतां-आसीन्मम शरीरमिव, सर्वस्वमिव, जीवितमिव, हृदयमिव द्वितीयं भवजन्तुर्नाम मित्रम् । स चातिस्नेह-निर्भरतया न क्षणमात्रमपि मां विरहयति । किं तर्हि ?, सकलकालं मामेव लालयति, पालयति, पृच्छति च मां क्षणे क्षणे यदुत, भद्र स्पर्शन ! किं तुभ्यं रोचते ? ततो यद्यदहं वदामि तत्तदसौ भवजन्तुर्मम वयस्यो वत्सलतया सम्पादयति न कदाचिन्मत्प्रतिकूलं विधत्ते । अन्यदा मम मन्दभाग्यया दृष्टस्तेन सदागमो नाम पुरुषः । पर्यालोचितं च सह तेन किञ्चिदेकान्ते भवजन्तुना भावितचित्तेन, हृष्ट इव लक्ष्यते । ततस्तत्कालादारभ्य शिथिलीभूतो ममोपरि स्नेहबन्धः । न करोति तथा लालनां, न दर्शयत्यात्मबुद्धिं, न प्रवर्त्तते मदुपदेशेन, न मम वार्त्तामपि प्रश्नयति, प्रत्युत मां वैरिकमेव मन्यते, दर्शयति विप्रियाणि, सकलं प्रतिकूलमा-सेवते । ततो मया चिन्तितं-हा हन्त किमेतत् ? न मया किञ्चिदस्य व्यली-कमाचरितं, किमित्ययमकाण्ड एव भवजन्तुः षष्ठिकापरावर्त्तित इवान्यथा संवृत्तः । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्य इत्याराटयमानो वज्राहत इव, पिष्ट इव, हृतसर्वस्व इव, शोकभराक्रान्तमूर्त्तिः प्राप्तोऽहं दुःखातिरेकम् । लक्षितं च कथञ्चित्पर्यालोचयता मया-अये ! सर्वोऽप्ययं सदागमपर्यालोचजनितो-ऽनर्थव्यतिकरो, विप्रतारितोऽयं मम वयस्योऽनेन पापेन, स चोन्मूलयन्निव मम हृदयं पुनः पुनस्तेन सदागमेन सह रहसि पर्यालोचयति, तन्निवारणार्थं रटन्तमपि मां नाकर्णयति, यथा यथा च भवजन्तोः सदागमपर्यालोचः सुतरां परिणमति तथा तथा मामेष नितरां शिथिलयति, ततः प्रवर्द्धते मे गाढतरं दुःखम् । अन्यदा दृढतरं पर्यालोच्य सदागमेन सह किञ्चिदेकान्ते त्रोटितो मया सह सम्बन्धः सर्वथैव भवजन्तुना । परिच्छिन्नोऽहं चित्तेन, त्यक्तानि मम वल्लभानि, तद्वचनेनैव गृहीतानि यानि पूर्वं कोमलतूलीगण्डोपधानादिसनाथानि शयनानि, विरहितानि हंसपक्ष्मादि-पूरितान्यासनानि, मुक्तानि बृहतिकाप्रावाररल्लिकाचीनांशुकपट्टांशुकादीनि कोमलवस्त्राणि, प्रत्याख्यातानि मम सुखदायीनि शीतोष्णर्त्तुप्रतिकूलतया सेव्यानि कस्तूरिकागुरुचन्दनादीनि विलेपनानि, वर्जितः सर्वथा ममाह्लादातिरेकसम्पादकः कोमलतनुलताकलितो ललनासङ्घातः । ततः प्रभृति स भवजन्तुः करोति केशोत्पाटनं, शेते कठिनभूमौ, धारयति शरीरे मलं, परिधत्ते जरच्चीवराणि, वर्जयति दूरतः स्त्रीगात्रसङ्गं, कथञ्चिदापन्ने तस्मिन्करोति प्रायश्चित्तं, सहते माघमासे शीतं, गृह्णाणि ज्येष्ठाषाढयोरातपं, सर्वथा परमवैरिक इव यद्यत्किञ्चिन्मे प्रतिकूलं तत्सर्वमाचरति । ततो मया चिन्तितं-परित्यक्तस्तावत्सर्वथाऽहमनेन,

गृहीतश्च शत्रुबुद्ध्या, तथाप्यामरणान्ताः प्रणयाः सज्जनानामिति वृद्धवादः, ततो यद्यप्ययमनेन सदागमपापमित्रेण विप्रतारितो मामेवं कदर्थयति तथाऽप्यकाण्ड एव न मया मोक्तव्यो, यतो भद्रकोऽयं ममात्मीयप्रकृत्या लक्षितो बहुना कालेन, कृतानि भूयांसि ममानुकूलानि, सदागममेलकजनितोऽयमस्य विपर्यासः, तत्कदा-चिदपगच्छत्येष कालेन, ततो भविष्यति ममोपरि पूर्ववदस्य स्नेहभावः । एवं पर्यालोच्य व्यवस्थितोऽहं बहिष्कृतोऽपि तेन भवजन्तुना तस्यैव सम्बन्धिनि शरीराभिधाने प्रासादे महादुःखानुभवेन कालमुदीक्षमाणो दुराशापाशावपाशितः सन् कियन्तमपि कालमिति । अन्यदा सदागमवचनमनुवर्त्तमानस्तिरस्कृत्य मां पुरुषक्रियया निष्कास्य ततोऽपि प्रासादात्परमाधार्मिक इव निर्घृणतया मामाक्रन्दन्तं अवगणय्य रुष्ट इव तत्र यास्यामि यत्र भवन्तं लोचनाभ्यां न द्रक्ष्यामीत्यभिधाय गतः कुत्रचित् । स चेदानीं निर्वृतौ नगर्यां प्राप्तः श्रूयते, सा च मादृशामगम्या नगरी, ततो मया चिन्तितं-किमधुना मम प्रियमित्रपरिभूतेन तद्विरहितेना-जागलस्तनकल्पेन जीवितेन ? ततश्चेदमध्यवसितमिति ।

बालस्य आश्वासनप्रदानम् ।

बालेनाभिहितं-साधु स्पर्शन ! साधु, स्थाने भवतो व्यवसायः, दुःसहं हि प्रियमित्रपरिभवदुःखं, तद्विरहसन्तापश्च न शक्यतेऽन्यथा यापयितुम् । तथाहि-

न शक्यः सहजात्सोढुं, क्षमिणाऽपि पराभवः ।
कनकेन हि निर्मुक्तः, पाषाणोऽपि प्रलीयते ॥१॥
मानिनां मित्रविरहे, जीवितुं नैव युज्यते ।
इदं हि नश्यता तूर्णं, वासरेण निवेदितम् ॥२॥

अहो ते मित्रवत्सलता, अहो ते स्थिरानुरागः, अहो कृतज्ञता, अहो साहसं, अहोनिर्मिथ्यभावतेति । भवजन्तोः पुनरहो क्षणरक्तविरक्तता, अहो कृतघ्नता, अहो अलौकिकत्वं, अहो मूढता, अहो खरहृदयत्वं, अहो अनार्यानुष्ठानप्रवृत्तिरिति । केवलमेवमपि स्थिते ब्रवीम्यहमत्र किञ्चित्तदाकर्णयतु भद्रम् । स्पर्शनेनाभिहितं-वदतु निर्विकल्पमार्यः, बालेनाभिहितम्-

अलब्धप्रतीकाराणामभिमानावलम्बिनाम् ।
स्नेहैकबद्धकक्षाणां, युक्तमेतद्भवादृशाम् ॥१॥

तथापि मदनुग्रहेण धारणीया भद्रेण प्राणाः, इतरथा ममापीयमेव गतिः । रञ्जितोऽहमनेन भवतो निष्कृत्रिममित्रवात्सल्येन, दाक्षिण्यमहोदधयश्च सत्पुरुषा भवन्ति, सत्पुरुषश्च भद्रः कार्यतो गम्यते, अतः कर्त्तव्यमेवैतत् निर्विचारं मामकं

वचनं भद्रेण, यद्यपि चूतमनोरथा न कि(चि)ञ्चिनिकया पूर्यन्ते तथापि मदनु-कम्पया भवता मत्सम्बन्ध एव भवजन्तुविरहदुःखप्रतीकारबुद्ध्या मन्तव्यः । स्पर्शनेनाभिहितं-साधु आर्य ! साधु, धारिता एव भवताऽनुपकृतवत्सलेनाति-स्निग्धवचनामृतसेकेनानेन स्वयमेव विलीयमाना मदीयप्राणाः । किमत्र वक्तव्यम् ? नष्टौ मेऽधुना शोकसन्तापौ, विस्मारित इव भवता भवजन्तुः, शीतलीभूतं नयन-युगलं, आह्लादितं चित्तं, निर्वापितं मे शरीरं भवद्दर्शनेन, किं बहुना ? त्वमेवाधुना भवजन्तुरिति, ततः सञ्जातस्तयोर्निरन्तरं स्नेहभावः ।

मनीषिचिन्ता ।

मनीषिणा चिन्तितं-न खलु सहजोऽनुरक्तो वयस्यः केनचित्प्रेक्षापूर्वकारिणा पुरुषेण निर्दोषस्त्यज्यते, न च सदागमो निर्दोषं कदाचित्त्याजयति, स हि गाढं पर्यालोचितकारीति श्रुतमस्माभिः, तदत्र कारणेन भवितव्यं, न सुन्दरः खल्वेष स्पर्शनः प्रायेण, तदनेन सह मैत्रीं कुर्वता विरूपमाचरितं बालेन । एवं चिन्तयन्नेव मनीषी सम्भाषितः स्पर्शनेन कृतं मनीषिणाऽपि लोकयात्रानुरोधेन सम्भाषणं, सञ्जाता तेनापि सह बहिश्छायया मैत्री स्पर्शनस्य । प्रविष्टाः सर्वेऽपि नगरे, सम्प्राप्ता राजभवनं, दृष्टो दत्तास्थानः कर्म्मविलासः सह महादेवीभ्यां, कृतं पादपतनं जननीजनकानां, आनन्दितास्तैराशीर्वादेन, दापितान्यासनानि, नोपविष्टास्तेषु, निषण्णा भूतले, दर्शितः स्पर्शनः, कथितस्तद्वृत्तान्तः, प्रकाशितश्चात्मनश्च तेन सह मैत्रीभावः कुमाराभ्यां, परितुष्टः कर्मविलासः, चिन्तितमनेन-मम तावदपथ्य-सेवनमिव व्याधेरुपचयहेतुरेष स्पर्शनः, दृष्ट एव मयाऽनेकशः पूर्वं, तत्सुन्दर-मेतत्सम्पन्नं-यदनेन सहानयोर्मैत्री सञ्जातेति, केवलं प्रकृतिरियं ममानादिरूढा वर्त्तते, यदुत-योऽस्यानुकूलस्तस्य मया प्रतिकूलेन भवितव्यं, यः पुनरस्य प्रतिकूलो निरभिष्वङ्गतया तस्य मया सुन्दरं वर्त्तितव्यं, यः पुनरेकान्ततस्त्यजति स मयाऽपि सर्वथा मोक्तव्य एव । तदेवं स्थिते निरीक्ष्य निरीक्ष्य कुमारयोरेनं प्रति चेष्टितं यथोचितं करिष्यामीति विचिन्त्याभिहितं कर्मविलासेन-वत्सौ ! सुन्दरमनुष्ठितं भवद्भ्यां यदेष स्पर्शनः प्राणत्यागं विदधानो धारितो, मैत्रीकरणेन पुनः सुन्दरतरं, क्षीरखण्डयोगतुल्यो हि वत्सयोरनयोः सार्द्धं सम्बन्धः ।

स्पर्शनेऽभिप्रायः ।

अकुशलमालया चिन्तितम्-अहो मे धन्यता, भविष्यत्येतत्सम्बन्धेन मम यथार्थं नाम । यो ह्यस्य स्पर्शनस्यानुकूलः स ममात्यन्तवल्लभः स एव च मां वर्द्धयति, पालयति, मदीयस्नेहफलं चानुभवति नेतरः, बहुशोऽनुभूतपूर्वमेतन्मया,

एष च मदीयसूनुरेनं प्रति मुखरागेण गाढमनुकूलो लक्ष्यते ततो भविष्यति मे मनोरथपूर्त्तिरिति विचिन्त्य तया बालं प्रत्यभिहितम्–वत्स ! सुन्दरमनुष्ठितं, अवियोगो भवतु भवतः सुमित्रेणेति । शुभसुन्दर्या चिन्तितं–न सुन्दरः खल्वेष मम तनयस्य पापमित्रसम्बन्धः, रिपुरेष परमार्थेन, कारणमनर्थपरम्परायाः, शत्रुरयं ममापि सहजोऽनुवर्त्तते, कदर्थिताऽहमनेन बहुशः, पूर्वं नास्त्येव मयास्य च सहावस्थानं, केवलमेतावानत्र चित्तसन्धारणाहेतुः–यदेष मदीयपुत्रोऽमुं प्रति मुखच्छायया दृष्टिविकारेण च विरक्त इव लक्ष्यते, ततो न प्रभविष्यति प्रायेण ममायं पापो, यदि वा न ज्ञायते किं भविष्यति ? विषमः खल्वेष दुरात्मा, इत्याद्यनेकविकल्प-मालाकुलमानसाऽपि गम्भीरतया मौनेनैव स्थिता शुभसुन्दरी । अत्रान्तरे सञ्जातो मध्याह्नः, उपसंहृतमास्थानं, गताः सर्वेऽपि स्वस्थानेषु, तद्दिनादारभ्य प्रवर्द्धते बालस्य स्पर्शनेन सह स्नेहसम्बन्धः, स हि चकितस्तिष्ठति सर्वथा, मनीषी न गच्छति विश्रम्भं, स्पर्शनस्तु सदा सन्निहिततया कुमारयोरन्तर्बहिश्च न पार्श्वं मुञ्चति । ततः पर्यटन्ति ते सहिता एव नानास्थानेषु, क्रीडन्ति विविधक्रीडाभिः । ततो मनीषिणा चिन्तितम्–कीदृशमनेन सह विचरतां सर्वत्राविश्रब्धचित्तानां सुखम् ?, न चैष तावदद्यापि सम्यग् लक्ष्यते कीदृशस्वरूप इति, न चाज्ञातपरमार्थैरेष निर्द्धारयितुं सङ्ग्रहीतुं वा पार्यते, तदिदमत्र प्राप्तकालं–गवेषयामि तावदस्य मूलशुद्धिं, ततो विज्ञाय यथोचितमाचरिष्यामीति स्थापितः सिद्धान्तः । ततः समाहूतो रहसि बोधो नामाङ्गरक्षः । अभिहितश्चासौ–भद्र ! ममास्य स्पर्शनस्योपरि महानविश्रम्भस्तदस्य मूलशुद्धिं सम्यगवबुध्य शीघ्रमावेदय । बोधेनाभिहितं–यदाज्ञापयति कुमार इति ।

बोधादेशात् प्रभावस्य चरता ।

निर्गतो बोधः, ततोऽभ्यस्तसमस्तदेशभाषाकौशलो बहुविधवेषविरचनाचतुरः स्वामिकार्यबद्धकक्षो लब्धलक्ष्योऽनुपलक्ष्यश्च प्रहितस्तेनात्मीयः प्रभावो नाम पुरुषः प्रणिधिः, आदिष्टश्चासौ प्रस्तुतप्रयोजनं, ततो विविधदेशेषु कियन्तमपि कालं पर्यट्य समागतः सोऽन्यदा, प्रविष्टो बोधसमीपे, विहितप्रणामो निषण्णो भूतले । बोधेनापि विधायोचितां प्रतिपत्तिमभिहितोऽसौ–भद्र ! वर्णयात्मीयवृत्तान्तम् । प्रभावः प्राह–यदाज्ञापयति देवः–

स्पर्शनचरितप्रकाशः, राजसचित्ते रागकेसरी राजा, विषयाभिलाषो मन्त्री ।

अस्ति(स्मि) तावदहमितो निर्गत्य गतो बहिरङ्गेषु नानादेशेषु । न लब्धो मया तत्र प्रस्तुतप्रवृत्तिगन्धोऽपि, ततो गतोऽहमन्तरङ्गेषु जनपदेषु । तत्र च दृष्टमेकत्र

मया भिल्लपल्लीकल्पमाकीर्णं समन्तात्कामादिभिश्चरटैः निवासः पापिष्ठलोकानां, आकरो मिथ्याभिमानस्य, हेतुरकल्याणपरम्परायाः, अवष्टब्धं सततं वितनेन तमसा, रहितं प्रकाशलेशेनापि राजसचित्तं नाम नगरम्। तत्र च चूडामणिश्चरट-चक्रस्य, कारणं समस्तपापवृत्तीनां, वज्रपातः कुशलमार्गगिरेः, दुर्जयः शक्रादीनां, अतुलबलपराक्रमो रागकेसरी नाम नरेन्द्रः। तस्य च चिन्तकः सर्वप्रयोजनानां, अप्रतिहताज्ञः समस्तस्थानेषु, निपुणो जगद्वशीकरणे, कृताभ्यासो जन्तुविमोहने, पटुबुद्धिः पापनीतिमार्गेषु, अनपेक्षः स्वकार्यप्रवृत्तौ परोपदेशानां, निक्षिप्तसमस्त-राज्यभारो विषयाभिलाषो नामामात्यः। ततस्तस्मिन्नगरे यावदहं राजकुलस्या-भ्यर्णभूभागे प्राप्तस्तावदकाण्ड एव समुल्लसितो बहलः कोलाहलो, निर्गच्छन्ति घोषयता बन्दिवृन्देन प्रख्यापितमाहात्म्या लौल्यादिनरेन्द्राधिष्ठिता मिथ्याभि-निवेशादयो भूयांसः स्यन्दनाः, पूरयन्ति गलगर्जितेन दिगन्तराणि राजमार्गमवतरन्तो ममत्वादयः करिवराः, चलिता हेषारवेण बधिरयन्तो दिक्चक्रवालमज्ञानादयो वरवाजिनो, विराजन्ते गृहीतनानायुधा रणशौण्डीरतया वल्गमानाः पुरतो धावन्तश्चा-पलादयोऽसङ्ख्येयाः पदातयः, ततः कन्दर्पप्रयाणकपटहशब्दाकर्णनसमनन्तरं खरपवनप्रेरितमेघजालमिव क्षणमात्रेणैव विलासध्वजमालाकुलं बिब्बोकशङ्ख-काहलाध्वनिपूरितदिगन्तरं मीलितमपरिमितं बलम्। ततस्तदवलोक्य मया चिन्तितम्-अये! किमेतत्? गन्तुमिव प्रवृत्तः क्वचिदयं राजा लक्ष्यते, तत्किमस्य गमनप्रयोजनमिति यावद्वितर्काकुलस्तिष्ठामि तावद्दृष्टो मया पर्यन्तदारुणः, स्वरूपेणादर्शकः संसारवैचित्र्यस्य, बोधको विदुषां, निर्वेदभूमिर्विवेकिनां, अविज्ञातस्वरूपो निर्विवेकैस्तस्यैव विषयाभिलाषस्य मन्त्रिणः सम्बन्धी विपाको नाम पुरुषः। ततः प्रियसम्भाषणपूर्वकं पृष्टोऽसौ मया-भद्र! कथय किमस्य नरेन्द्रस्य प्रस्थानकारणम्? कुतूहलं मे, विपाकेनाभिहितम्-आर्य! यद्येवं ततः समाकर्णय। पूर्वमिह क्वचिदवसरे सुगृहीतनामधेयेन देवेन रागकेसरिणा-ऽभिहितोऽमात्यो, यदुत-आर्य विषयाभिलाष! तथा कथञ्चिद्विधेहि यथा मम समस्तमपि जगत् किङ्करतां प्रतिपद्यते, मन्त्रिणाऽभिहितं-यदाज्ञापयति देवः, ततो नान्यः कश्चिदस्य राजादिष्टप्रयोजनस्य निर्वर्त्तनक्षम इति मनसि पर्यालोच्य किं चात्रान्येन साधनेन बहुना क्लेशितेन?, साधयिष्यन्त्येतान्येवाचिन्त्यवीर्यतया प्रस्तुतप्रयोजनमिति सञ्जातावष्टम्भेन मन्त्रिणा गाढमनुरक्तभक्तानि, विविधस्थानेषु निर्व्यूढसाहसानि, स्वामिनि भृत्यतया लब्धजयपताकानि, जनहृदयाक्षेपकरणपटूनि, प्रत्यादेशः शूराणां, प्रकर्षश्चटुलानां, निकषभूमिः परवञ्चनचतुराणां, परमकाष्ठा

साहसिकानां, निदर्शनं दुर्द्दान्तानामात्मीयान्येव स्पर्शनादीनि पञ्च गृहीतानि मानुषाणि प्रहितानि जगद्वशीकरणार्थम् । ततो मया चिन्तितम्–अये ! लब्धं स्पर्शनस्य तावन्मूलोत्थानम् । विपाकेनाभिहितं–ततो वितते जगति विचरद्भिस्तैर्वशीकृतप्रायं भुवनं वर्त्तते, ग्राहितप्रायं रागकेसरिणः किङ्करतां, केवलं महाशस्यसमुदायानामितिविशेष इव तेषामुपद्रवकारी समुत्थितः श्रूयते किल कश्चित् सन्तोषो नाम चरटो, निर्वाहिताश्च तान्यभिभूय किल कियन्तोऽपि लोकास्तेन, प्रवेशिताश्च देवभुक्तेरतिक्रान्तायां निर्वृतौ नगर्यामिति च श्रूयते । ततो मया चिन्तितं व्यभिचरति मनागयमर्थो, यतोऽस्माकं समक्षमेव मनीषिबालयोः स्पर्शनेन निर्वृतौ नगर्यां भवजन्तोर्गमनं सदागमबलेनाख्यातं, अयं तु स्पर्शनादीन्यभिभूय सन्तोषेण निर्वाहिता लोकाः स्थापिताश्च निर्वृतौ नगर्यामिति कथयति, तत्कथमेतद् ? अथवा किमनयाऽकाण्डपर्यालोचनया ? अवहितस्तावदाकर्णयाम्यस्य वचनं, पश्चाद्विचारयिष्यामि । विपाकेनाभिहितं–ततोऽयमासलोकश्रुतेराकर्णितोऽद्य देवेन रागकेसरिणा स्पर्शनाद्यभिभवव्यतिकरः । ततोऽतिदुःसहमश्रुतपूर्वं च स्वपदातिपरिभववचनमाकर्ण्य कोपानलजनितरक्तलोचनयुगलेन, विषमस्फुरिताधरेण, करालभृकुटिभङ्गकुण्डलीकृतललाटपट्टेनाबद्धनिरन्तरस्वेदबिन्दुना, निर्दयकराभिहतधरणीपृष्ठेन, प्रलयज्वलनभास्वरं रूपमाबिभ्रताऽमर्षवशपरिस्खलद्वचनेन देवेन रागकेसरिणाऽऽज्ञापितः परिजनः–अरे त्वरितास्ताडयत प्रयाणकपटहं, सज्जीकुरुत चतुरङ्गं बलम् । परिजनेनाभिहितं–यदाज्ञापयति देवः, ततस्तथा देवमायास्यमानमवलोक्य विषयाभिलाषेणाभिहितं–देव ! अलमावेगेन, कियानसौ वराकः सन्तोषः स्थानमादरस्य ? न खलु केसरी लीलादलितत्रिगण्डगलितवरकरिनिकरो हरिणं व्यापाद्यतयोद्दिश्यायस्तचित्तो भवति । देवेनाभिहितं–सखे ! सत्यमिदं, केवलं युष्मन्मानुषकदर्थनां कुर्वता दृढमुद्वेजितास्तेन पापेन सन्तोषेण, न खलु तमनुन्मूल्य मम मनसः सुखासिका सम्पद्यते । मन्त्रिणाऽभिहितं–देव ! स्तोकमेतत्, मुच्यतां संरम्भः, ततस्तद्वचनेन मनाक् स्वस्थीभूतो देवः, कृतमशेषं गमनोचितं, स्थापितः पुरतः स्नेहसलिलपूर्णः प्रेमाबन्ध्याख्यः कनककलशः, उद्घोषितः केलिजल्पनामको जयजयशब्दः, गीतानि चाटुवचनादीनि मङ्गलानि, प्रहतं रतिकलहनामकमुद्दामातोद्यवृन्दं, निर्वर्त्तितान्यङ्गरागभूषणादीनि समस्तकौतुकानि, प्रवृत्तो रथावरोहणार्थं देवः । अत्रान्तरे स्मृतमनेन–अये ! न दृष्टोऽद्यापि मया तातः, अहो मे प्रमत्तता, अहो मे दुर्विनीतता, अहो मे तुच्छत्वेन स्वल्पप्रयोजनेऽपि पर्याकुलता [illegible]पादवन्दनमपि विस्मृतमिति । ततो निवृत्य चलितस्तद्दर्शनार्थं देवः ।

महामोहमहिमा ।

मयाऽभिहितं-भद्र ! कः पुनरस्य तातः ? ततो विपाकेनाभिहितम्-आर्य ! अतिमुग्धोऽसि, यतस्त्वमेतावदपि न जानीषे, यतोऽस्य देवस्य रागकेसरिणो बालाबलादीनामपि सुप्रतीतोऽनेकाद्भुतकर्म्मा भुवनत्रयप्रकटनाभिधानो महामोहो जनकः ।

तथाहि-महामोहो जगत्सर्वं, भ्रामयत्येष लीलया ।
शक्रादयो जगन्नाथा, यस्य किङ्करतां गताः ॥१॥
अन्येषां लङ्घयन्तीह, शौर्यावष्टम्भतो नराः ।
आज्ञां न तु जगत्यत्र, महामोहस्य केचन ॥२॥
वेदान्तवादिसिद्धान्ते, परमात्मा यथा किल ।
चराचरस्य जगतो, व्यापकत्वेन गीयते ॥३॥
महामोहस्तथैवात्र, स्ववीर्येण जगत्त्रये ।
द्वेषाद्यशेषलोकानां, व्यापकः समुदाहृतः ॥४॥
तत एव प्रवर्त्तन्ते, यान्ति तत्र पुनर्लयम् ।
सर्वे जीवाः परे पुंसि, यथा वेदान्तवादिनाम् ॥५॥
महामोहात्प्रवर्त्तन्ते, यथा सर्वे मदादयः ।
लीयन्तेऽपि च तत्रैव, परमात्मा स वर्त्तते ॥६॥
अन्यच्च-यद् ज्ञातपरमार्थोऽपि, बुद्ध्या सन्तोषजं सुखं ।
इन्द्रियैर्बाध्यते जन्तुर्महामोहोऽत्र कारणम् ॥७॥
अधीत्य सर्वशास्त्राणि, नराः पण्डितमानिनः ।
विषयेषु रताः सोऽयं, महामोहो विजृम्भते ॥८॥
जैनेन्द्रमततत्त्वज्ञाः, कषायवशवर्त्तिनः ।
जायन्ते यन्नरा लोके, तन्महामोहशासनम् ॥९॥
अवाप्य मानुषं जन्म, लब्ध्वा जैनं च शासनम् ।
यत्तिष्ठन्ति गृहासक्ता, महामोहोऽत्र कारणम् ॥१०॥
विश्रब्धं निजभर्त्तारं, परित्यज्य कुलस्त्रियः ।
परेषु यत्प्रवर्त्तन्ते, महामोहस्य तत्फलम् ॥११॥
विलङ्घ्य[1] च महामोहः, स्ववीर्येण निराकुलः ।
कांश्चिद्विडम्बयत्युच्चैर्यतिभावस्थितानपि ॥१२॥

१. (आक्रम्य) तु प्र० ।

मनुष्यलोके पाताले, तथा देवालयेष्वपि ।
विलसत्येष महामोहो, गन्धहस्ती यदृच्छया[१] ॥१३॥
सर्वथा मित्रभावेन, गाढं विश्रब्धचेतसाम् ।
कुर्वन्ति वञ्चनं[२] यच्च, महामोहोऽत्र कारणम् ॥१४॥
विलङ्घ्य कुलमर्यादां, पारदार्येऽपि यन्नराः ।
वर्त्तन्ते विलसत्येष, महामोहमहानृपः ॥१५॥
यत[३] एव समुत्पन्ना[४], जाताश्च गुणभाजनम्[५] ।
प्रतिकूला गुरोस्तस्य, वशे येऽस्य नराधमाः ॥१६॥
अनार्याणि तथाऽन्यानि, यानि कार्याणि कर्हिचित्[६] ।
चौर्यादीनि विलासेन, तेषामेष प्रवर्त्तकः ॥१७॥
इत्थं प्रभूतवृत्तान्तः, परिपाल्य जगत्त्रयम् ।
वृद्धोऽहमधुना युक्तं, किं ममेति विचिन्त्य च ॥१८॥
पार्श्वस्थितोऽपि शक्नोमि, वीर्येण परिरक्षितुम् ।
जगत्तेन स्वपुत्राय, राज्यं यच्छामि साम्प्रतम् ॥१९॥ युग्मम् ॥
रागकेसरिणे दत्त्वा, ततो राज्यं विचक्षणः ।
महामोहोऽधुना सोऽयं, शेते निश्चिन्ततां गतः ॥२०॥
तथापीदं जगत्सर्वं, प्रभावेन महात्मनः ।
तस्यैव वर्त्तते नूनं, कोऽन्यः स्यादस्य पालकः ? ॥२१॥
तदेषोऽद्भुतकर्त्तव्यः, प्रसिद्धोऽपि जगत्त्रये ।
महामोहनरेन्द्रस्ते, कथं प्रष्टव्यतां गतः ? ॥२२॥

महामोहासनम् ।

ततो मयाऽभिहितं-भद्र ! न कर्त्तव्योऽत्र भवता कोपः, पथिकः खल्वहं, श्रुतश्च मयापि महामोहः पूर्वं सामान्येन न पुनर्विशेषतो रागकेसरिजनकतया तदधुनाऽपनीतं ममाज्ञानं भद्रेण, तदुत्तरवृत्तान्तमप्याख्यातुमर्हति भद्रः ।

विपाकेनाभिहितं-ततो गतो देवः शीघ्रं जनकपादमूलं, दृष्टोऽनेन तमः-सञ्ज्ञकेन लम्बमानेन भ्रूयुगलेन अविद्याभिधानया प्रकम्पमानया गात्रयष्ट्या जरा-जीर्णकायस्तृष्णाभिधानायां वेदिकायां विपर्यासनाम्नि विष्टरे महत्युपविष्टो महा-मोहः । ततः क्षितितलविन्यस्तहस्तमस्तकेन कृतं देवेन पादपतनं, अभिनन्दितो

१. यथेच्छया प्र. । २. वचनं-अमुत्राहितकृदपि. प्र० । ३. गुरोः । ४. आत्तदीक्षा ।
५. श्रुताध्ययनादिना । ६. कानिचित् प्र० ।

महामोहेन, निषीदतश्च भूतले देवस्य दापितं महामोहेनासनं, उपविष्टस्तत्र जनक-सम्भ्रमवचनेन देवः, पृष्टा शरीरकुशलवार्त्ता, निवेदितश्च प्रस्तुतव्यतिकरः ।

ततो महामोहेनाभिहितं-पुत्र ! ममाधुना जरच्चीवरस्येव पश्चिमो भावो वर्त्तते, ततो मदीयशरीरस्य पामापरिगतमूर्त्तेरिव करभस्य यद्वाह्यते तत्सारं ततो न युक्तं मयि तिष्ठति भवतः प्रस्थानं कर्तुं, तिष्ठ त्वं विपुलं राज्यं विदधानो निराकुलचित्तः, अहमेव प्रस्तुतप्रयोजनं साधयिष्यामीति । देवेन कर्णौ पिधाया-भिहितं-तात ! मा मैवं वोचः, शान्तं पापं, प्रतिहतममङ्गलं, अनन्तकल्पस्थायि भवतु यौष्माकं शरीरं, न खलु युष्मदीयशरीरनिराबाधामात्रपरितोषिणि किङ्करजने-ऽस्मिन्नेवमाज्ञापयितुमर्हति तातः, तत्किमनेन बहुना ? गच्छाम्यहं, अनुजानीत यूयम्।

महामोहप्रस्थानम् ।

महामोहः प्राह-जात ! मया तावद्गन्तव्यमेव भवतस्तु केवलमवस्थानेऽनुज्ञा इत्यभिधायोत्थितो महामोहः । ततो विज्ञाय निर्बन्धं देवेनाभिहितं-तात ! यद्येवं ततोऽहमपि तातपादानुचरो भविष्यामि न प्रतिस्खलनीयस्तातेन । महामोहः प्राह-जात ! एवं भवतु, न खलु वयमपि भवन्तं मोक्तुं क्षणमपि पारयामः, केवलं गुरुतया प्रयोजनस्यैवं मन्त्रितमस्माभिस्तदधुना सुन्दरमिदं जातेन जल्पितम् ।

देवेनाभिहितं-महाप्रसादः । ततस्तातोऽपि प्रस्थित इति ज्ञापितं समस्तनरेन्द्राणां देवेन, प्रवर्त्तितं निःशेषं विशेषतो बलम् । ततः स्वयमेव महामोहनरेन्द्रो देवो रागकेसरी विषयाभिलाषादयः सर्वे मन्त्रिमहत्तमाः सर्वबलेन सन्तोषचरटस्योपरि निग्रहेण चलिता इति वार्त्तया क्षुभितमेतत् समन्ताद्राजसचित्तं नगरं, समुल्लसितोऽयं बहलः कलकलः । तदिदं भद्र ! अस्य नरेन्द्रस्य प्रस्थान-प्रयोजनमिति । एतच्चातिकुतूहलिनं भवन्तमालोक्य मया निवेदितं, इतरथाऽतित्वरया मम वचनमात्रोच्चारणेऽपि नावसरोऽस्ति, यतो ममाग्रानीके नियमः । मयाऽ-भिहितम्-आर्य ! किमत्र वक्तव्यम् ? **परोपकारकरणव्यग्रा एव सत्पुरुषा भवन्ति,** ते हि परे प्रियं कर्त्तुमुद्यताः शिथिलयन्ति स्वप्रयोजनं, कुर्वन्ति स्वभुजोपार्जितद्रव्यव्ययं, विषहन्ते विविधदुःखानि, न गणयन्त्याऽऽपदं, ददति मस्तकं, प्रक्रामन्ति प्राणान्, परप्रयोजनमेव हि ते स्वप्रयोजनं मन्यन्ते । ततश्चैवं-विधैर्मदीय-वचनैर्मनसि परितुष्टो नामयित्वा मदभिमुखमीषदुत्तमाङ्गं व्रजाम्यहमधुना इत्यभिधाय च कृतप्रणामो मया गतो विपाकः । मया चिन्तितं-साधितप्रायं मया-ऽधुना राजकार्यं, यतः स्पर्शनस्य मूलशुद्धिमुपलभ्य भवताऽऽगन्तव्यमेतावानेव मम राजादेशः, तत्र यावन्तोऽनेन विपाकेन स्पर्शनादीनां गुणा वर्णितास्ते सर्वे

तत्र स्पर्शने घटन्ते, ममानुभवसिद्धमेतत्, तस्मादेतदुपवर्णितमानुषपञ्चकस्याद्योऽसौ भविष्यति, लब्धा मया तस्य मूलशुद्धिः, केवलमेनं सन्तोषव्यतिकरमद्यापि नावगच्छामि, एतावद्वितर्कयामि–सदागमानुचर एवायं कश्चिद्भविष्यति, अन्यथा पूर्वापरविरुद्धमेतत्स्यात् । अथवा किमनेन ?, गच्छामि तावत् स्वामिपादमूलं, निवेदयामि यथोपलब्धवृत्तान्तं, ततो देव एवात्र यथोचितं विज्ञास्यतीत्यालोच्य समागतोऽहम्, एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणमिति । बोधेनाभिहितं–साधु प्रभाव ! साधु, सुन्दरमनुष्ठितं भवता, ततः सहैव प्रभावेण प्रविष्टो बोधः कुमारसमीपं, कृतप्रणामेन च निवेदितः कुमाराय समस्तोऽपि प्रभावानीतवार्त्तावृत्तान्तः, परितुष्टो मनीषी, पूजितः प्रभावः, पृष्टोऽन्यदा मनीषिणा स्पर्शनः, यदुत–भद्र ! किं भवतः सदागमेनैव तेन भवजन्तुना सुमित्रेण सह विरहः सम्पादित उत तत्र कश्चिदन्योऽप्यासीदिति ? स्पर्शनेनाभिहितम्–आर्य ! आसीत्, केवलमलं तत्कथया, न खल्वहं भयविह्वलतया तस्य क्रूरकर्मणो नामाप्युच्चारयितुं शक्नोमि, स हि सदागमस्तस्य केवलं भवजन्तोरुपदेशं ददाति मत्कदर्थनविषयं स तु तस्यैवानुचरः क्रूरकर्मा नानायातनाभिः साक्षान्मां कदर्थयति, भवजन्तुं मत्तो विमुखयति तेनैव चाहं शरीरप्रासादान्निःसारितो, भवजन्तुश्च निर्वृतौ नगर्यां प्रापितः, स एव तत्र कारणं पुरुषः सदागमस्य केवलमुपदेशदाने व्यापारः । मनीषिणाऽभिहितं–भद्र ! किं तस्याभिधानम् ? स्पर्शनः प्राह–कथितमिदमार्यस्य मया–नाहं भयाकुलतया तदभिधानमुच्चारयामि, अत एव पूर्वमपि मया न युष्माकं तदाख्यातम् । किञ्च–अतिपापिष्ठोऽसौ, ततोऽलं नामग्रहणेन, **पापिष्ठजनकथा हि क्रियमाणा पापं वर्द्धयति,** यशो दूषयति, लाघवमाधत्ते, मनो विप्लावयति, धर्मबुद्धिं ध्वंसयतीति । मनीषिणाऽभिहितं–तथापि महत्कुतूहलं तदभिधानश्रवणेऽस्माकं, न चास्मदभ्यर्णे वर्त्तमानेन भवता तद्भयं विधातव्यं, न च नामग्रहणमात्रेण किञ्चित्पापं, न ह्यग्निरित्युक्ते मुखदाहः सम्पद्यते, ततो विज्ञाय निर्बन्धं तरलिततारं दशापि दिशोऽवलोकयता स्पर्शनेनाभिहितम्–आर्य ! यद्येवं ततः सन्तोष इति तस्य दुर्नामकस्य नाम ।

स्पर्शने मनीषिविचारः ।

मनीषिणा चिन्तितं–सम्यगुपलब्धा मूलशुद्धिरस्य स्पर्शनस्य प्रभावेण, यतः सन्तोषव्यतिकर एवैकस्तत्राघटमानक आसीत् सोऽप्यधुना घटितः । सम्यङ् मया पूर्वं वितर्कितं यथा–न सुन्दरः खल्वेष स्पर्शनः प्रायेणेति । यतो विषयाभिलाषप्रयुक्तोऽयं लोकवञ्चनपरश्च पर्यटति तदशोभन एवायं, तथापि प्रतिपन्नोऽयं मया

मित्रतया, दर्शितो बहिश्छायया स्नेहभावः, क्रीडितमेकत्र बहुकालं, तस्मान्न युक्तोऽकाण्ड एव परित्यक्तुं, केवलं विज्ञातस्वरूपेणास्य मयाऽधुना सुतरां न कर्त्तव्यो विश्रम्भो, नाचरितव्यमस्यानुकूलं, न समर्पणीयमात्मस्वरूपं, न निवेदनीयं गुह्यं, नापि दर्शनीयो बहिर्भावः । विषमप्रकृतिरेष वर्त्तते ततोऽनेन सह यापनया वर्त्तितव्यं, पूर्वस्थित्यैव पर्यटितव्यं सर्वत्र सहितेन कर्त्तव्यं चात्मीयप्रयोजनबोधकमस्य वचनं, केवलमभिष्वङ्गोऽस्योपरि न कार्यो मया यावदस्य सर्वथा परित्यागावसरो भवति, एवं वर्त्तमानस्य मे न भविष्यत्येष बाधक इति स्थापितो मनीषिणा स्वचेतसि सिद्धान्तः । ततः पूर्वस्थित्यैव विलसन्ति ते स्पर्शनमनीषिबाला नानास्थानेषु व्रजन्ति दिनानि ।

बालस्य स्पर्शनाधीनता ।

अन्यदा स्पर्शनेन कृतो जल्पप्रस्तावोऽभिहितं च तेन-अरे ! किमत्र लोके सारं ? किं वा सर्वे जन्तवोऽभिलषन्ति ? बालेनाभिहितं-वयस्य ! किमत्र ज्ञातव्यम् ? सुप्रसिद्धमिदम् । स्पर्शनः प्राह-कथय किं तत् ? बालो जगाद-वयस्य ! सुखम् । स्पर्शनः प्राह-तत् किमिति तदेव सदा न सेव्यते ? बालेनाभिहितं-कस्तस्य सेवनोपायः ? स्पर्शनेनोक्तम्-अहम् । बालो जगाद-कथम् ? स्पर्शनः प्राह-अस्ति मे योगशक्तिः, तयाऽहं प्राणिनां शरीरमनुप्रविश्य बहिरन्तश्च क्वचिल्लीनस्तिष्ठामि, ततश्च ते यदि भक्तिपुरःसरं मामेव ध्यायन्ति, कोमलललितस्पर्शनसम्बन्धं कुर्वन्ति ततो निरुपमं सुखं लभन्ते, तेनाहं सुखसेवनस्योपायः । मनीषिणा चिन्तितम्-अये ! रचितोऽनेनावयोर्वञ्चनप्रपञ्चः ।

स्पर्शनयोगशक्तिः ।

बालेनाभिहितं-वयस्य ! तत्किमियन्तं कालं नावेदितमिदमस्माकम् ?, अहो वञ्चिता वयमधन्याः सत्यप्येवंविधे सुखोपाये तदनासेवनेन । अहो ते गम्भीरता यदेवंविधामपि योगशक्तिमात्मनो न प्रकटयसि, तदिदानीमपि कुरु प्रसादं,दर्शय कुतूहलं, व्यापारय योगशक्तिं, भवावयोः सुखसेवनहेतुरिति । ततः किं क्रियतामेतदिति दृष्टिविकारेणैव दर्शयता साकूतेन निरीक्षितं मनीषिणो वदनं स्पर्शनेन, ततः पश्यामि किं तावत् करोतीति सञ्चिन्त्य मनीषिणाऽभिहितं-वयस्य ! क्रियतां बालभाषितं, कोऽत्र विरोधः ? ततः स्पर्शनेन विरचितं पद्मासनं, स्थिरीकृतः कायः, परित्यक्तो बहिर्विक्षेपः, निश्चलीकृता दृष्टिः, समर्पिता नासिकाऽग्रे, निबद्धं हृत्पौण्डरीके मानसं, धृता धारणा, सञ्जाता तत्प्रत्ययैकतानता, समापूरितं ध्यानं, निरुद्धः करणग्रामः, आविर्भूतः स्वरूपशून्य इवार्थनिर्भासः,

सञ्जातः समाधिः, विहितोऽन्तर्धानहेतुः संयमः, कृतमन्तर्द्धानम्, अनुप्रविष्टो मनीषिबालयोः शरीरम्, अधिष्ठितः स्वाभिहितप्रदेशः, विस्मितौ मनीषिबालौ, प्रवृत्ता द्वयोरपि कोमलस्पर्शेच्छा । ततो बालो मृदूनि शयनानि, सुखान्यासनानि, कोमलानि वसनानि, अस्थिमांसत्वग्रोमसुखदायीनि संवाहनानि, ललितललनानामनवरतसुरतानि, ऋतु(त्व)विपर्यस्तवीर्याणि सुखस्पर्शविलेपनानि, अन्यानि चोद्वर्त्तनस्नानादीनि स्पर्शनप्रियाणि गृद्धो मूर्च्छितः सततमासेवते । तच्च शयनादिकं भस्मकव्याधिरिव भक्तपानं स्पर्शनः समस्तमुपभुङ्क्ते । बालस्य तु गार्ध्यव्याधिविह्वलीभूतचित्तस्य सन्तोषस्वरूपस्वास्थ्यविकलतया पामाकण्डूयनमिव परमार्थतस्तद्दुःखकारणमेव, तथाऽप्यसौ विपर्यासवशेन तदुपभोगे सति चिन्तयति-अहो मे सुखम्, अहो मे परमानन्दः । ततो मिथ्याभावनया परमसुखसन्दर्भनिर्भरः किलाहमिति वृथा निमीलिताक्षोऽनाख्येयं रसान्तरमवगाहते ।

मनीषिणः सावधानता ।

मनीषी पुनर्मृदुस्पर्शेच्छायां प्रवर्त्तमानायामेवं भावयति-अये ! स्पर्शनजनितोऽयं मम विकारो, न स्वाभाविकः, परमरिपुश्चायं मम वर्त्तते, सुनिर्णीतमिदं मया, ततः कथमयं सुखहेतुर्भविष्यतीति मत्वा तदनुकूलं न किञ्चिदाचरति । अथ कथञ्चित्प्रतिपन्नोऽयं मित्रतयाऽनुवर्त्तनीयस्तावदितिभावनया कालयापनां कुर्वाणस्तदनुकूलमपि किञ्चिदाचरति तथापि तस्य लौल्यरोगविकलतया सन्तोषामृतस्वस्थीभूतमानसस्य रोगरहितशरीरस्येव सुपथ्यान्नं तच्छयनादिकमुपभुज्यमानं सुखमेवोत्पादयति, तथापि नासौ तत्राभिष्वङ्गं विधत्ते, ततो न भवत्यागामिनोऽपि दुःखस्याबन्धः । अन्यदा प्रकटीभूतः स्पर्शनः । अभिहितोऽनेन(स्पर्शनेन) बालः-अयि मदीयपरिश्रमस्यास्ति वयस्य ! किञ्चित्फलम् ? सम्पन्नस्ते कश्चिदुपकारः ? बालः प्राह-सखे ! अनुगृहीतोऽस्मि, दर्शितो ममाचिन्त्याह्लादसम्पादनेन भवता साक्षात्स्वर्गोऽथवा किमत्राश्चर्यम् ? परार्थमेव निर्मितस्त्वमसि विधात्रा-

तथाहि-परार्थमेव जायन्ते, लोके नूनं भवादृशाः ।
मादृशानां तु सम्भूतिस्त्वत्प्रसादेन सार्थिका ॥१॥
इदं हि तेषां सौजन्यं, यत्स्वभावेन सर्वदा ।
परेषां सुखहेतुत्वं, प्रपद्यन्ते नरोत्तमाः ॥२॥

स्पर्शनेन चिन्तितम्-अये ! सम्पन्नस्तावदेष मे निर्व्यभिचारः किङ्करः, प्रतिपद्यते मयाऽऽदिष्टमेष कृष्णं श्वेतं, श्वेतं कृष्णमिति निर्विचारम् । एवं विचिन्त्य स्पर्शनेनाभिहितं-वयस्य ! इयतैव नः प्रयोजनं, चरितार्थोऽहमिदानीं भवदुपकार-

सम्पत्त्येति । ततो मनीषिसमीपमुपगम्याभिहितमनेन–सखे ! किं सार्थकः भवतोऽर्थसम्पादनेन मदीयः प्रयास उत नेति ? मनीषिणोक्तं–भद्र ! किमत्रोच्यते, अनाख्येयस्तावकोऽतिशयः । स्पर्शनेन चिन्तितम्–अये ! साभिप्रायकमेतद्, दुष्टः खल्वेष मनीषी न शक्यते मादृशै रञ्जयितुं लक्षितोऽहमनेन स्वरूपतः प्रायेण, तस्मात्सलज्ज एव तावदास्तां नात्र बहुविकत्थनं श्रेयस्करमिति विचिन्त्य धूर्त्ततया कृता स्पर्शनेन काकली[1], न दर्शितो मुखविकारोऽपि, स्थितो मौनेनेति ।

हर्षोऽकुशलमालायाः ।

इतश्च बालेनापि स्वमातुरकुशलमालायाः कथितः समस्तोऽपि रभसेन यो योगदीपनशक्तिपुरःसरं[2] सुखसम्पादनसामर्थ्यलक्षणः स्पर्शनव्यतिकरः । अकुशलमालोवाच–जात ! सूचितमिदमादावेव मया यथा सुन्दरस्तवानेन वरमित्रेण सार्द्धं सम्बन्धः हेतुः सुखपरम्परायाः । किं चास्ति ममापीदृशी योगशक्तिरिति दर्शयिष्याम्यहमपि जातस्य कुतूहलम् । बालस्तूवाच–यद्येवं ततो बहुतरमम्बायाः प्रसादेनास्माभिरद्यापि द्रष्टव्यम् । अकुशलमालोवाच–तत्कथनीयं भवता यदा प्रयुज्यते योगशक्तिरिति ।

शुभसुन्दरीविचारः ।

इतश्च मनीषिणाऽपि स्वमातुः शुभसुन्दर्या निवेदितः सर्वोऽपि स्पर्शनवृत्तान्तः[3] । तयाऽभिहितं–वत्स ! न चारुस्तवानेन पापमित्रेण सह संसर्गः, कारणमेष दुःखपद्धतेः । मनीषिणाऽभिहितं–सत्यमेतत्, केवलं न कर्त्तव्यमत्र भयमम्बया, लक्षितो मयाऽयं स्वरूपेण, नाहमस्य यत्नवतोऽपि वञ्चनागोचरः, केवलमस्य परित्यागकालं प्रतिपालयामि, यतः प्रतिपन्नोऽयं मया मित्रतया नाकाण्ड एव हातुं युक्तः । शुभसुन्दर्युवाच–जात ! सुन्दरमिदमनुष्ठितं भवता, अहो ते लोकज्ञता, अहो ते प्रतिपन्नवात्सल्यं, अहो ते नीतिपरता, अहो गम्भीरता, अहो ते स्थैर्यातिरेकः ।

तथाहि–**नाकाण्ड एव मुञ्चन्ति, सदोषमपि सज्जनाः ।**
प्रतिपन्नं गृहस्थायी, तत्रोदाहरणं जिनः ॥१॥
प्रतिपन्नमकाले तु, सदोषमपि यस्त्यजेत् ।
स निन्द्यः स्यात्सतां मध्ये, न चासौ स्वार्थसाधकः ॥२॥
यस्तु मूढतया काले, प्राप्तेऽपि न परित्यजेत् ।
सदोषं लभते तस्मात्, स्वक्षयं नात्र संशयः ॥३॥

१. सूक्ष्मः शब्दः । २. ऽकिदीपनमु० प्र० । ३. ऽव्यतिकरः प्र० ।

हेयबुद्ध्या गृहीतेऽपि, ततो वस्तुनि बुद्धिमान् ।
तत्त्यागावसरापेक्षी, प्रशंसां लब्धुमर्हति ॥४॥

स्पर्शनप्रभावः ।

कर्मविलासराजस्तु महादेवीभ्यां सकाशात्तं कुमारव्यतिकरमाकर्ण्य परितुष्टो मनीषिणो रुष्टो बालस्य चित्तमध्ये । बालेनापि ततः प्रभृति गाढतरं कोमलशयन-सुरताद्यासेवनानि स्पर्शनप्रियाणि दिवानिशमाचरता परित्यक्तो राजकुमारोचितः शेषव्यापारः, परिहृतं गुरुदेवपादवन्दनं, विमुक्तं कलाग्रहणं, शिथिलीकृता लज्जा, अङ्गीकृतः पशुधर्मः । ततोऽसौ न गणयति लोकवचनीयतां, न रक्षति कुलकलङ्कं, न जानीते स्वस्योपहास्यतां, नापेक्षते कुशलपक्षं, न गृह्णाति सदुपदेशान् । केवलं यत्र कुत्रचित् नारीसङ्गमासनमन्यद्वा किञ्चित्कोमलमुपलभते तत्र तत्राविचार्य तत्स्वरूपं लौल्यातिरेकेण प्रवर्त्तत एव । ततो मनीषी सञ्जातकरुणस्तं शिक्षयति स्पर्शनस्य मूलशुद्धिमाचष्टे वञ्चकोऽयमिति दीपयति भ्रातर्नास्य विश्वसनीयं, परम-रिपुरेष स्पर्शन इति तं बालं पुनः पुनश्चोदयति । बालः प्राह-मनीषिन्नलमनेनादृष्टार्थेन प्रलापेन, य एष मे वरवयस्योऽनन्तागाधसुखसागरावगाहने हेतुः स एव ते परमरिपुरिति कैषा भाषा ? मनीषिणा चिन्तितं-मूढः खल्वेष न शक्यते निवा-रयितुं, अतोऽलमेतन्निवारणेन, स्वरक्षणे मया यत्नो विधेयः ।

तथाहि-अकार्यवारणोद्युक्तो, मूढे यः परिखिद्यते ।
वाग्विस्तरो वृथा तस्य, भस्मन्याज्याहुतिर्यथा ॥१॥
नोपदेशशतेनापि, मूढोऽकार्यान्निवर्त्त्यते ।
शीतांशुग्रसनात्केन राहुर्वाक्यैर्निवारितः ? ॥२॥
अकार्ये दुर्विनीतेषु, प्रवृत्तेषु ततः सदा ।
न किञ्चिदुपदेष्टव्यं, सता कार्याऽवधीरणा ॥३॥
इत्यालोच्य स्वयं चित्ते, हित्वा बालस्य शिक्षणम् ।
स्वकार्यकरणोद्युक्तो, मनीषी मौनमाश्रितः ॥४॥

मध्यमबुद्धिवृत्तम् ।

इतश्चैतस्यैव कर्मविलासस्य राज्ञोऽस्ति सामान्यरूपा नाम देवी । तस्या-श्चाभीष्टतमोऽस्ति मध्यमबुद्धिर्नाम दारको, वल्लभतमो मनीषिबालयोः, क्रीडितस्ताभ्यां सह भूयांसं कालं, स च प्रयोजनवशाद्राजादेशेनैव देशान्तरं गत आसीत् । इदानीमागतः, दृष्टौ मनीषिबालौ सह स्पर्शनेन, आलिङ्गितस्ताभ्यां स्पर्शनेन च । ततः सकौतुकेन मध्यमबुद्धिना कर्णाभ्यर्णे निधाय वदनं पृष्टो बालः-क एष इति ?

निवेदितो बालेनास्य यथा-स्पर्शननामायमचिन्त्यप्रभावोऽस्मत्सहचर इति । मध्यमबुद्धिरुवाच-कथम् ? ततः कथितो बालेन सर्वोऽपि व्यतिकरः, सञ्जातो मध्यमबुद्धेरपि स्पर्शनस्योपरि स्नेहभावः । बालेनाभिहितं-भद्र स्पर्शन ! दर्शयास्य स्वकीयं माहात्म्यम् । स्पर्शनः प्राह-एष दर्शयामि । ततः प्रयुक्ता योगशक्तिः, कृतमन्तर्द्धानम्, अधिष्ठितं मध्यमबुद्धेः शरीरं, विस्मितो मध्यमबुद्धिः, प्रवृत्ता कोमलस्पर्शेच्छा, उपभुक्तानि ललितशयनसुरतादीनि, सञ्जातश्चित्ताह्लादः, प्रीणितो मध्यमबुद्धिः, प्रकटीभूतः स्पर्शनः, पृष्टं स्वप्रयाससाफल्यम् । अनु-गृहीतोऽहं भवतेति निवेदितं सरभसेन मध्यमबुद्धिना । ततः पात्रीभूतोऽयमपि न दूरयायी वर्त्तत इति विचिन्तितं स्पर्शनेन । मनीषिणा चिन्तितं-वशीकृतप्रायोऽयमपि मध्यमबुद्धिरनेन पापेन स्पर्शनेन, अतो यद्युपदेशं गृह्णाति ततः शिक्षयाम्येनं, मा भूदस्य मुग्धतया वराकस्य वञ्चनमिति । ततो रहसि मध्यमबुद्धिरभिहितो-मनीषिणा-भद्र ! न भद्रकोऽयं स्पर्शनो, विषयाभिलाषप्रयुक्तोऽयं लोकानां वञ्चकः पर्यटति, मध्यमबुद्धिरुवाच-कथम् ? ततः कथिता मनीषिणा बोधप्रभावोपलब्धा समस्ताऽपि तस्य स्पर्शनस्य मूलशुद्धिः । मध्यमबुद्धिना चिन्तितं-स्वानुभवसिद्धा मम तावदस्य स्पर्शनस्य सम्बन्धिनी वत्सलता, अचिन्त्यप्रभावता, सुखहेतुता च । अयमपि च मनीषी नायुक्तभाषी, तन्न जानीमः किमत्र तत्त्वम् ? किं वा वयमेवंस्थिते कुर्म इति ? अथवा किमनेन चिन्तितेन ? तावदम्बां पृच्छामि, तदुपदिष्टमाचरिष्या-मीति विचिन्त्य गतः सामान्यरूपायाः समीपं, कृतं पादपतनम्, अभिनन्दितस्तया, निविष्टः क्षितितले, निवेदितो व्यतिकरः । सामान्यरूपयोक्तं-वत्स ! तावत्त्वयाऽधुना स्पर्शनमनीषिणोर्द्वयोरपि वचनमनुवर्त्तयतोभयाविरोधेन मध्यस्थतयैव स्थातुं युक्तं, कालान्तरे पुनर्य एव बलवत्तरः पक्षः स्यात् स एवाश्रयणीयः ।

तथाहि- **संशयापन्नचित्तेन, भिन्ने कार्यद्वये सता ।**
कार्यः कालविलम्बोऽत्र, दृष्टान्तो मिथुनद्वयम् ॥१॥

कालविलम्बे मिथुनद्वयकथा ।

मध्यमबुद्धिरुवाच-अम्ब ! किं तन्मिथुनद्वयम् ? सामान्यरूपयोक्तं पुत्राकर्णय-

अस्ति तथाविधं नाम नगरं, तत्र ऋजुर्नाम राजा, तस्य प्रगुणा नाम महा-देवी, तयोर्मकरध्वजाकारो मुग्धो नाम तनयः, तस्य च रतिसन्निभा अकुटिला नाम भार्या, ततस्तयोर्मुग्धाकुटिलयोरन्योन्यबद्धानुरागयोर्विषयसुखमनुभवतोर्व्रजति कालः । अन्यदा वसन्तसमये उपरितनप्रासादभूमिकावासभवने व्यवस्थितः प्रभाते उत्थितो मुग्धकुमारो, मनोहरविविधविकसितकुसुमवनराजिराजितं गृहोपवनमुपलभ्य

सञ्जातक्रीडाभिलाषो भार्यां प्रत्युवाच-देवि ! अतिरमणीयेयमुपवनश्रीः, तदुत्तिष्ठ गच्छावः कुसुमोच्चयनिमित्तं, आनयाव एनाम् । अकुटिलयाऽभिहितं-यदाज्ञापयत्यार्यपुत्रः । ततो गृहीत्वा मणिखचिते कनकसूर्पिके गते गृहोपवनं, प्रारब्धः कुसुमोच्चयः । मुग्धः प्राह-देवि ! पश्यावस्तावत् कनकसूर्पिकां झटिति कः पूरयति ? व्रज त्वमन्यस्यां दिशि अहमन्यस्यां व्रजामीति । अकुटिलयाऽभिहितम्-एवं भवतु, गतौ कुसुमोच्चयं कुर्वाणौ परस्परं दर्शनपथातीतयोर्गहनान्तरयोः । अत्रान्तरे कथञ्चित्तं प्रदेशमायातं व्यन्तरदेवमिथुनकम् । कालज्ञो देवो विचक्षणा देवी, तेन च गगनतले विचरताऽवलोकितं तन्मानुषमिथुनं, ततोऽचिन्त्यतया कर्म्मपरिणतेरतिसुन्दरतया तस्य मानुषमिथुनस्यापर्यालोचितकारितया मन्मथस्य, मदनजननतया मधुमासस्यातिरमणीयतया प्रदेशस्य, केलिबहलतया व्यन्तरभावस्यातिचपलतयेन्द्रियाणां, दुर्निवारतया विषयाभिलाषस्यातिचटुलचारितया मनोवृत्तेस्तथाभवितव्यतया च तस्य वस्तुनः कालज्ञस्याभूदकुटिलायां तीव्रोऽनुरागस्तथैव च मुग्धस्योपरि विचक्षणायाः । ततः किलैनां वञ्चयामीतिबुद्ध्या कालज्ञेनाभिहिता विचक्षणा-देवि ! व्रज त्वमग्रतस्तावद्यावदहमितो राजगृहोपवनाद्देवार्चननिमित्तं कतिचित्कुसुमान्यादायागच्छामि । सा तु मुग्धहृदयतया स्थिता मौनेन, गतोऽकुटिलाभिमुखं कालज्ञोऽवतीर्णो घनतरगहने अदर्शनीभूतो विचक्षणायाः । चिन्तितमनेन-अये ! किं पुनः कारणमाश्रित्येदं मिथुनं परस्परतो दवीयोदेशवर्ति वर्त्तते । ततः प्रयुक्तमनेन विभङ्गज्ञानं, लक्षितं तयोर्दूरीभवनकारणम् । ततोऽयमेवात्रोपाय इति विचिन्त्य कृतमनेन देवशक्त्याऽऽत्मनो वैक्रियं मुग्धरूपं, निर्वर्त्तिता कनकसूर्पिका, भृता कुसुमानां, गतोऽकुटिलासमीपं, ससम्भ्रममाह च-जिताऽसि प्रिये ! जिताऽसि, ततः कथमार्यपुत्रो झटित्येवायातो जिताऽहमपि(पीति)विलक्षीभूता मनागकुटिला । कालज्ञेनाभिहितं-प्रियेऽलं विषादेन, स्वल्पमिदं कारणं, केवलं निर्वर्त्तितोऽधुना कुसुमोच्चयो, व्रजावोऽमुष्मिन्नुपवनविभूषणे कदलीलतागृहे । प्रतिपन्नमनया, ततो गत्वा कृतमाभ्यां तत्र पल्लवशयनीयम् । इतश्च विचक्षणया चिन्तितम्-अये ! गतस्तावदेष कालज्ञः, ततो यावदयं नागच्छति यावच्चेयं नारी दूरे वर्त्तते तावदवतीर्य मानयाम्येनं रतिवियुक्तमकरकेतनाकारं तरुणं, करोम्यात्मनो जन्मनः साफल्यं, लक्षितश्चानयापि विभङ्गज्ञानेनैव तयोर्दूरीभवनहेतुः । ततो विधायाकुटिलारूपं कुसुमभृतकनकसूर्पिका गता मुग्धसमीपम् । आह च-जितोऽस्यार्यपुत्र ! जितोऽसि । ततः ससम्भ्रमं तां निरीक्ष्य मुग्धः प्राह-प्रिये ! सुष्ठु जितः, किमधुना क्रियताम् ? विचक्षणयोक्तं-यदहं वदामि । मुग्धः प्राह-

किं तत् ? विचक्षणाऽऽह–व्रजामो लताभवनं, मानयामो विशेषतः सदुपवनश्रियं, प्रतिपन्नमनेन । ततो गत्वा तौ विचक्षणामुग्धौ तत्रैव कदलीलतागृहके, दृष्टं तन्मिथुनं, निरीक्षितं विस्मिताभ्यां परस्पराभिमुखं मिथुनाभ्यां, न दृष्टस्तिलतुष-त्रिभागमात्रोऽपि स्वेतरयोर्विशेषः । मुग्धेन चिन्तितम्–अये ! भगवतीनां वन-देवतानां प्रसादेन द्विगुणोऽहं सम्पन्नो देवी च, तदिदं महदभ्युदयकारणं, तं निवेदयामीदं ताताय, ततो निवेद्य स्वाभिप्रायमितरेषां गच्छामस्तावत्तातसमीप-मित्यभिधायोत्थितो मुग्धः । चलितं चतुष्टयमपि, प्रविष्टमृजुराजाऽऽस्थाने, तद्विलोक्य विस्मितो राजा महादेवी परिकरश्च, किमेतदिति पृष्टो मुग्धः । स प्राह–वनदेवताप्रसादः । ऋजुराह–कथम् ?, ततः कथितो मुग्धेन व्यतिकरः । ऋजुना चिन्तितम्–अहो मे धन्यता, अहो मे देवतानुग्रहः, ततो हर्षातिरेकेण समादिष्ट-स्तेनाकालमहोत्सवो नगरे । दापितानि महादानानि, विधापितानि नगरदेवतापूजनानि । स्वयं च राजा राजमण्डलमध्यस्थः प्राह–

एकेन सुतेन सुतद्वयं, वध्वा जातमथो वधूद्वयम् ।
खादत पिबताथ सज्जना !, गायत वादयताथ नृत्यत ॥१॥

ततः प्रगुणापि महादेवी एतदेव नरेन्द्रोक्तमनुवदन्ती वादितानन्दमर्द्दलसन्दोह-बधिरितदिगन्ता विहितोर्ध्वभुजा नर्त्तितुं प्रवृत्ता, द्विगुणाहं सम्पन्नेति गता हर्षम-कुटिला । प्रनृत्ताः शेषान्तःपुरिकाः, प्रमुदितं नगरं, वृत्तो बृहता विमर्द्देन महानन्द इति । केलिप्रियतया हृष्टः कालज्ञः । केवलं चिन्तितमनेन–का पुनरेषा द्वितीया योषित् सञ्जातेति । उपयुक्तो ज्ञाने, ज्ञातमनेन–सैवैषा मदीयभार्या विचक्षणेति । ततः सञ्जातः क्रोधः, चिन्तितमनेन, मारयाम्येनं दुराचारं पुरुषं, एषा पुनरमरतया न शक्यते मारयितुं, तथाप्येवं पीडयामि यथा न पुनः परपुरुषगन्धमपि प्रार्थयते । एवं कृतनिश्चयस्याप्यस्य कालज्ञस्य तथाभवितव्यतया प्रवृत्ताऽर्थपर्यालोचना, स्फुरितं चित्ते–यथा न सम्यक् चिन्तितमिदं मया, न पीडनीया तावद्विचक्षणा, यतोऽहमपि न शुद्धाचारो, ममापि समानोऽयं दोषः, मारणमपि मुग्धस्य न युक्तं, यतो मारितेऽस्मिन्नन्यथाभावं विज्ञाय न भजते मामकुटिला, विरज्यते सुतरां विचक्षणा, तत्किमकुटिलां गृहीत्वाऽदृष्टस्वकलत्रधर्षण इतोऽपक्रमामि ? एतदपि नास्ति, यतोऽकाण्डप्रस्थाने न स्वाभाविकोऽयमिति लक्षितविकारा कदाचिदकुटिला मां न भजते, तया रहितस्य पुनर्गमनमनर्थकमेव, तस्मादीर्ष्याधर्म्मं परित्यज्य कालविलम्ब एवात्र श्रेयानिति । विचक्षणयापि चिन्तितम्–अये ! स एवायं मदीयभर्त्ता कालज्ञोऽनेन रूपेण स्थितः, कुतोऽन्यस्यात्र सम्भव इति । ततः

कथमस्य पुरतः परपुरुषेण सह तिष्ठामीति सञ्जातलज्जा अयमन्यां भजत इति समुत्पन्नेर्ष्या दुःशकमेवं स्थिते स्थातुमित्याविर्भूताकुलभावा गताया अपि न काचिदर्थसिद्धिरिति स्थानेनात्मानं तोषयन्ती न चान्या गतिरस्तीति निरालम्बा। सापि यद्भविष्यत्तया कालविलम्बमेवाश्रित्य तत्रैव स्थिता। तत्प्रभृत्यदर्शितवैक्रियौ परित्यक्तेर्ष्याधर्मौ देवमायया समस्तमानुषकर्त्तव्यान्याचरन्तौ प्रत्येकं द्वयं भजमानौ स्थितौ विचक्षणाकालज्ञौ प्रभूतकालम्।

प्रतिबोधकाचार्यागमनम्।

अन्यदा मोहविलयाभिधाने कानने सातिशयज्ञानादिरत्नाकरो बहुशिष्यपरिकरः समागतः प्रतिबोधको नामाचार्यः, निवेदितो नरेन्द्रायोद्यानपालेन, ततः सपौरजनो निर्गतस्तद्वन्दनार्थं राजा, भगवतोऽपि उपवेशनार्थं देवैर्विरचितं कनककमलं, दृष्टस्तत्रोपविष्टस्तेभ्यो धर्ममाचक्षाणो भगवान्नरपतिना इलातलविलुलितमौलिना, वन्दितं तत्पादारविन्दं शेषमुनयश्च, अभिनन्दिताः कर्मविटपिपाटनपटिष्ठनिष्ठुर-कुठारायमाणेन धर्मलाभाशीर्वादेन भगवता शेषयतिभिश्च, उपविष्टा भूतले, कालज्ञादयोऽपि प्रयुज्य समस्तं वन्दनादिविनयं यथास्थानमुपविष्टाः। प्रस्तुता भगवता विशेषतो धर्मदेशना, दर्शिता भवनिर्गुणता, वर्णिताः कर्मबन्धहेतवः, निन्दितः संसारचारकावासः, श्लाघितो मोक्षमार्गः, ख्यापितः शिवसुखातिशयः, कथिता विषयाभिष्वङ्गस्य भवभ्रमणहेतुशिवसुखप्रतिरोधिका दुरन्तता। ततस्तद्भ-गवद्वचनामृतमाकर्ण्य विचक्षणाकालज्ञयोर्विदलितं मोहजालमाविर्भूतः सम्यग्दर्शन-परिणामः, समुज्ज्वलितः कर्मेन्धनदहनप्रवणः स्वदुश्चरितपश्चात्तापानलः। अत्रान्तरे तयोः शरीराभ्यां विनिर्गतै रक्तकृष्णैः परमाणुभिर्घटितशरीरा, बीभत्सा दर्शनेन, भीषणा स्वरूपेण, उद्वेगहेतुर्विवेकिनामेका स्त्री भगवतः प्रतापं सोढुमक्षमा निर्गत्य पर्षदः पश्चान्मुखीस्थिता दूरवर्त्तिनि भूभागे स्थिता, पश्चात्तापार्द्रीकृतहृदयतया गलदश्रुसलिलौ समकमेव विचक्षणाकालज्ञौ पतितौ भगवच्चरणयोः। कालज्ञेना-भिहितं-भगवन्नधमाधमोऽहं येन मया विप्रतारिता स्वभार्या, आचरितं पारदार्यं, द्रुग्धः[१] सरलहृदयो मुग्धो, जनितो नरेन्द्रमहादेव्यादीनां व्यलीकसुतव्यामोहः, वञ्चितोऽयं परमार्थेनात्मा। तस्य ममैवंविधपापकर्मणः कथं शुद्धिर्भविष्यतीति? विचक्षणयोक्तं-ममापि कथम्? यतः समाचरितं पापिष्ठया मयाऽपीदं सर्वं, किं वा निवेद्यते? दिव्यज्ञानस्य प्रत्यक्षमेवेदं समस्तं भगवतः। भगवानाह-भद्रौ! न कर्त्तव्यो युवाभ्यां विषादो, न भद्रयोर्दोषोऽयं, निर्मलं भवतोः स्वरूपम्।

१. वञ्चितौ सरलहृदयौ अकुटिलमुग्धौ प्र०।

तावाहतुः–कस्य पुनर्दोषोऽयम् ? भगवानाह–येयं युष्मच्छरीरान्निर्गत्य दूरे स्थिता नारी तस्याः । तावाहतुः–भगवन् ! किन्नामिकेयं ?

भोगतृष्णास्वरूपम् ।

भगवताऽभिहितं–भद्रौ ! भोगतृष्णेयमभिधीयते । विचक्षणाकालज्ञाभ्यामभिहितं–भगवन्! कथं पुनरियमेवंविधदोषहेतुः। भगवताऽभिहितं–भद्रौ ! श्रूयताम्–

रजनीव तमिस्रस्य, भोगतृष्णैव सर्वदा ।
रागादिदोषवृन्दस्य, सर्वस्यैषा प्रवर्त्तिका ॥१॥
येषामेषा भवेद्देहे, प्राणिनां पापचेष्टिता ।
तेषामकार्येषु मतिः प्रसभं सम्प्रवर्त्तते ॥२॥
तृणकाष्ठैर्यथा वह्निर्जलपूरैर्यथोदधिः ।
तथा न तृप्यत्येषाऽपि, भोगैरासेवितैरपि ॥३॥
यो मूढः शमयत्येनां, किल शब्दादिभोगतः ।
जले निशीथिनीनाथं, सहस्तेन जिघृक्षति ॥४॥
मोहादेनां प्रियां कृत्वा, भोगतृष्णां नराधमाः ।
संसारसागरे घोरे, पर्यटन्ति निरन्तके ॥५॥
सदोषेयमिति ज्ञात्वा, ये पुनः पुरुषोत्तमाः ।
स्वदेहगेहान्निःसार्य, चित्तद्वारं निरुन्धते ॥६॥
ते सर्वोपद्रवैर्मुक्ताः, प्रलीनाशेषकल्मषाः ।
आत्मानं निर्मलीकृत्य, प्रयान्ति परमं पदम् ॥७॥ युग्मम् ॥
येऽनया रहिताः सन्तस्ते वन्द्या भुवनत्रये ।
वशे गताः पुनर्येऽस्याः, साधुभिस्ते विगर्हिताः ॥८॥
अनुकूला भवन्त्यस्या, ये मोहादधमा नराः ।
तेषामेषा प्रकृत्यैव, दुःखसागरदायिका ॥९॥
प्रतिकूला भवन्त्यस्या, ये पुनः पुरुषोत्तमाः ।
तेषामेषा प्रकृत्यैव, सुखसन्दोहकारिका ॥१०॥
तावन्मोक्षं नरो द्वेष्टि, संसारं बहु मन्यते ।
पापिष्ठा भोगतृष्णेयं, यावच्चित्ते विवर्त्तते ॥११॥
यदा पुनर्विलीयेत, कथञ्चित्पुण्यकर्मणाम् ।
एषा भवस्तदा सर्वो, धूलिकल्पः प्रकाशते ॥१२॥

तावच्चाशुचिपुञ्जेषु, योषिदङ्गेषु मूढधीः ।
कुन्देन्दीवरचन्द्रादिकल्पनां प्रतिपद्यते ॥१३॥
यावदेषा शरीरस्था, वर्त्तते भोगतृष्णिका ।
तदभावे मनस्तेषु, न स्वप्नेऽपि प्रवर्त्तते ॥१४॥ युग्मम् ॥
समाने पुरुषत्वेऽपि, परकिङ्करतां गताः ।
निन्द्यं यत्कर्म कुर्वन्ति, भोगतृष्णाऽत्र कारणम् ॥१५॥
येषां पुनरियं देहान्निर्गता सुमहात्मनाम् ।
निर्द्धना अपि ते धीराः, शक्रादेरपि नायकाः ॥१६॥
किञ्चित्तामससंमिश्रै, राजसैः परमाणुभिः ।
निर्वर्त्तितशरीरेयं, गीता तन्त्रान्तरेष्वपि ॥१७॥
तदेषां भवतोः पापा, पापकर्मप्रवर्त्तिका ।
अतोऽस्या एव दोषोऽयं, विद्यते नैव भद्रयोः ॥१८॥
स्वरूपेण सदा भद्रौ, निर्मलौ परमार्थतः ।
एषैव सर्वदोषाणां, कारणत्वेन संस्थिता ॥१९॥
इह स्थातुमशक्तत्वात्, एषा दूरस्थिताऽधुना ।
भवन्तौ मत्समीपाच्च, निर्गच्छन्तौ प्रतीक्षते ॥२०॥

विचक्षणाकालज्ञाभ्यामभिहितं–भगवन् ! कदा पुनरस्याः सकाशादावयोर्मोक्षः ? भगवानाह–भद्रौ ! नेह भवे, अद्यापि भवद्भ्यामियं सर्वथा त्यक्तुं न शक्या, केवलमस्या निर्द्दलने महामुद्गरायमाणं प्रादुर्भूतं भवतोः सम्यग्दर्शनं, तदुद्दीपनीयं पुनः पुनः सुगुरुसंनिकर्षेण[1], नाचरणीयमस्या भोगतृष्णाया अनुकूलं, लक्षयितव्यो मनसि विवर्त्तमानोऽस्या सम्बन्धी विकारः, निराकरणीयोऽसौ प्रतिपक्षभावनया, यतः प्रतिक्षणं तनुतां गच्छन्ती न भविष्यतीयं शरीरेऽपि वर्त्तमाना भवतोर्बाधिका, भवान्तरे पुनरस्याः सर्वथा त्यागसमर्थौ भविष्यतो भवन्ताविति। तदाकर्ण्य ततो महाप्रसाद इति वदन्तौ विचक्षणाकालज्ञौ पतितौ भगवच्चरणयोः। ततोऽमुं व्यतिकरमालोक्य श्रुत्वा च भगवद्वचनं ऋजुप्रगुणा–मुग्धाकुटिलानामपि प्रादुर्भूतः पश्चात्तापेन सह विशुद्धाध्यवसायः । ऋजुप्रगुणाभ्यां चिन्तितम्–अहो अलीकसुतवधूद्विगुणितव्यामोहेन निरर्थकं विडम्बितं, विहिता सुतवध्वोरुन्मार्गप्रवृत्तिरावाभ्यामिति। मुग्धेन चिन्तितं–अहो कृतं मया परस्त्रीगमनेन कुलस्य दूषणम् । अकुटिलया चिन्तितं–बत सञ्जातं मे शीलखण्डनमिति ।

१. ०सपर्केण पा.।

ततश्चतुर्णामपि स्थितमेतच्चित्ते, यदुत-निवेदयाम एवंस्थितमेवेदं भगवताम्, एत एवास्य दुश्चरितस्य प्रतिविधानमुपदेक्ष्यन्ति । अत्रान्तरे चतुर्णामपि शरीरेभ्यो निर्गतैः परमाणुभिर्घटितशरीरं शुक्लं वर्णेन परिगतं तेजसा-ऽऽह्लादकं लोचनानां प्रीणकं चेतसामुपलभ्यमानं 'मया रक्षितानि मया रक्षितानि यूयमिति' ब्रुवाणमेकं डिम्भरूपं सहर्षं भगवन्मुखमीक्षमाणं स्थितं सर्वेषां पुरतः, तावत्तदनुमार्गेणैव कृष्णं वर्णेन बीभत्समाकारेण उद्वेगहेतुः प्राणिनां तथैव निर्गतं द्वितीयं डिम्भरूपं, तस्माच्च तदाकाररूपधरमेव क्लिष्टतरं प्रकृत्या सञ्जातमन्यदपि तृतीयं डिम्भरूपं, तच्च वर्द्धितुमारब्धं, ततः शुक्लडिम्भरूपेण मस्तके हस्ततलप्रहारं दत्त्वा तद्वर्द्धमानं निवार्य प्रकृत्या धारितं, निर्गते च भगवदनुग्रहात् द्वे अपि ते कृष्णे डिम्भरूपे । ततो भगवताऽभिहितं-भो भद्राणि ! यद्भवद्भिश्चिन्तितं यथा कृतमस्माभिर्विपरीताचरणमिति न तत्र भवद्भिर्विषादो विधेयः, यतो न भवतामेष दोषो, निर्मलानि यूयं स्वरूपेण । तैरभिहितं-भगवन् ! कस्य पुनरेष दोषः ? भगवानाह-यदिदं शुक्लानन्तरं भवच्छरीरेभ्यो निर्गतं कृष्णवर्णं डिम्भरूपमस्यायं दोषः । तान्याहुः-भगवन् ! किन्नामकमिदम् ? भगवतोक्तम्-अज्ञानमिदमुच्यते, तैरुक्तं-भगवन् ! यदिदमेतस्मादज्ञानात्प्रादुर्भूतं द्वितीयं कृष्णडिम्भरूपम्, अनेन च शुक्लरूपेणास्फोट्य वर्द्धमानं धारितमेतत्किन्नामकम् ?, भगवानाह-पापमिदम् । तान्याहुः-अस्य शुक्लडिम्भरूपस्य तर्हि किमभिधानम् ?, भगवतोक्तम्-आर्जवमिदमभिधीयते । ततस्तान्याहुः-भगवन् ! कीदृशमिदमज्ञानं कथं चेदं पापमेतस्माज्जातम् ? किमिति चानेनार्जवेनेदं विवर्द्धमानं धारितमिति सर्वं विस्तरतः श्रोतुमिच्छामः । भगवानाह-यद्येवं ततः समाकर्णयत यूयम्-

अज्ञानजदोषस्वरूपम् ।

यत्तावदिदमज्ञानं, युष्मद्देहाद्विनिर्गतम् ।
एतदेव समस्तस्य, दोषवृन्दस्य कारणम् ॥१॥
अनेन वर्त्तमानेन, शरीरे जन्तवो यतः ।
कार्याकार्यं न जानन्ति, गम्यागम्यं च तत्त्वतः ॥२॥
भक्ष्याभक्ष्यं न बुध्यन्ते, पेयापेयं च सर्वथा ।
अन्धा इव कुमार्गेण, प्रवर्त्तन्ते ततः परम् ॥३॥
ततो निबध्य घोराणि, कर्माण्यकृतशम्बलाः ।
भवमार्गे निरन्तेऽत्र, पर्यटन्ति सुदुःखिताः ॥४॥

अज्ञानमेव सर्वेषां, रागादीनां प्रवर्त्तकम् ।
स्वकार्ये भोगतृष्णाऽपि, यतोऽज्ञानमपेक्षते ॥५॥
अज्ञानविरहेणैव, भोगतृष्णा निवर्त्तते ।
कथञ्चित्सम्प्रवृत्ताऽपि, झटित्येव निवर्त्तते ॥६॥
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च, निर्मलोऽयं स्वरूपतः ।
अज्ञानमलिनो ह्यात्मा, पाषाणान्न विशेष्यते ॥७॥
याः काश्चिदेव मर्त्येषु, निर्वाणे च विभूतयः ।
अज्ञानेनैव ताः सर्वा, हृताः सन्मार्गरोधिना ॥८॥
अज्ञानं नरको घोरस्तमोरूपतया मतम् ।
अज्ञानमेव दारिद्र्यमज्ञानं परमो रिपुः ॥९॥
अज्ञानं रोगसङ्घातो, जराऽप्यज्ञानमुच्यते ।
अज्ञानं विपदः सर्वा, अज्ञानं मरणं मतम् ॥१०॥
अज्ञानविरहे नैष, घोरः संसारसागरः ।
अत्रापि वसतां पुंसां, बाधकः प्रतिभासते ॥११॥
याः काश्चिदप्यवस्थाः स्युर्याश्चोन्मार्गप्रवृत्तयः ।
यच्चासमञ्जसं किञ्चिदज्ञानं तत्र कारणम् ॥१२॥
त एव हि प्रवर्त्तन्ते, पापकर्मसु जन्तवः ।
प्रकाशाच्छादकं येषामेतच्चेतसि वर्त्तते ॥१३॥
येषां पुनरिदं चित्ताद्धन्यानां विनिवर्त्तते ।
शुभ्रीभूतान्तरात्मानस्ते सदाचारवर्त्तिनः ॥१४॥
वन्द्यास्त्रिभुवनस्यापि, भूत्वा भावितमानसाः ।
अशेषकल्मषोन्मुक्ता, गच्छन्ति परमं पदम् ॥१५॥
एतच्चाज्ञानमत्रार्थे, सर्वेषां भवतां समम् ।
सञ्जातं तेन दोषोऽयमस्यैव न भवादृशाम् ॥१६॥
डिम्भरूपमनेनैव, द्वितीयं पापनामकम् ।
सर्वत्र जन्यते तस्मादत्रापि जनितं किल ॥१७॥
एतद्धि सर्वदुःखानां, कारणं वर्णितं बुधैः ।
उद्वेगसागरे घोरे, हठादेतत्प्रवर्त्तकम् ॥१८॥
मूलं सङ्क्लेशजालस्य, पापमेतदुदाहृतम् ।
न कर्त्तव्यमतः प्राज्ञैः, सर्वं यत्नात्पापकारणम् ॥१९॥

हिंसानृतादयः पञ्च, तत्त्वाश्रद्धानमेव च ।
क्रोधादयश्च चत्वार, इति पापस्य हेतवः ॥२०॥
वर्जनीयाः प्रयत्नेन, तस्मादेते मनीषिणा ।
ततो न जायते पापं, तस्मान्नो दुःखसम्भवः ॥२१॥
युष्माकं पुनरज्ञानाज्जातं पापमिदं यतः ।
अज्ञानमेव सर्वेषां, हिंसादीनां प्रवर्त्तकम् ॥२२॥
वर्द्धमानमिदं पापमार्जवेन निवारितम् ।
यदत्र कारणं सम्यक्, कथ्यमानं निबोधत ॥२३॥
आर्जवं हि स्वरूपेण, शुद्धाशयकरं परम् ।
वर्द्धमानमतः पापं, वारयत्येव देहिनाम् ॥२४॥
एतच्चार्जवमत्रार्थे, सर्वेषां वर्त्तते समम् ।
अज्ञानजनितं पापं, युष्माकममुना जितम् ॥२५॥
रक्षितानि मया यूयमत एव मुहुर्मुहुः ।
सहर्षमेतदाचष्टे, डिम्भरूपं स्मिताननम् ॥२६॥
धन्यानामार्जवं येषामेतच्चेतसि वर्त्तते ।
अज्ञानादाचरन्तोऽपि, पापं ते स्वल्पपापकाः ॥२७॥
यदा पुनर्विजानन्ति, ते शुद्धं मार्गमञ्जसा ।
तदा विधूय कर्माणि, चेष्टन्ते मोक्षवर्त्मनि ॥२८॥
आर्जवेन ततो धन्यास्ते शुभ्रीभूतमानसाः ।
निर्मलाचारविस्ताराः, पारं गच्छन्ति संसृतेः ॥२९॥
तदेवंविधभावानां, भद्राणां बुध्यतेऽधुना ।
अज्ञानपापे निर्द्धूय, सम्यग्धर्मनिषेवणम् ॥३०॥
उपादेयो हि संसारे, धर्म एव बुधैः सदा ।
विशुद्धो मुक्तये सर्वं, यतोऽन्यद् दुःखकारणम् ॥३१॥
अनित्यः प्रियसंयोग, इहेर्ष्याशोकसङ्कुलः ।
अनित्यं यौवनं चापि, कुत्सिताचरणास्पदम् ॥३२॥
अनित्याः सम्पदस्तीव्रक्लेशवर्गसमुद्भवाः ।
अनित्यं जीवितं चेह, सर्वभावनिबन्धनम् ॥३३॥
पुनर्जन्म पुनर्मृत्युर्हीनादिस्थानसंश्रयः ।
पुनः पुनश्च यदतः सुखमत्र न विद्यते ॥३४॥

प्रकृत्याऽसुन्दरं ह्येवं, संसारे सर्वमेव यत् ।
अतोऽत्र वद किं युक्ता, क्वचिदास्था विवेकिनाम् ॥३५॥
मुक्त्वा धर्मं जगद्वन्द्यमकलङ्कं सनातनम् ।
परार्थसाधकं धीरैः, सेवितं शीलशालिभिः ॥३६॥

ततो भागवतं वाक्यं, श्रुत्वेदममृतोपमम् ।
संसारवासात्तैः सर्वैः, स्वं स्वं चित्तं निवर्त्तितम् ॥३७॥
राजाऽऽह क्रियते सर्वं, यदादिष्टं महात्मना ।
प्रगुणाऽऽह महाराज !, किमद्यापि विलम्ब्यते ? ॥३८॥
चारु चारूदितं तात !, सम्यगम्ब ! प्रजल्पितम् ।
युक्तमेतदनुष्ठानं, मुग्धेनैवं प्रभाषितम् ॥३९॥
हर्षोत्फुल्लसरोजाक्षी, तथापि गुरुलज्जया ।
तदुक्तं बहु मन्वाना, वधूर्मौनेन संस्थिता ॥४०॥

ततः पतितानि चत्वार्यपि भगवच्चरणयोः । ऋजुराजेनोक्तं–वत्स ! सम्पादयामो यदादिष्टं भगवता । भगवानाह–उचितमिदं भवादृशां भव्यानाम् । ततः पृष्टो भगवानेव प्रशस्तदिनं राज्ञा । भगवतोक्तं–अद्यैव शुद्ध्यतीति । ततस्तत्रस्थेनैव नरेन्द्रेण दापितानि महादानानि, कारितानि देवपूजनानि, स्थापितः शुभाचाराभिधानः स्वतनयो राज्ये, जनितो नागरिकजनानां चित्तानन्द इति ।

ततो निर्वर्त्त्य कर्त्तव्यं, प्रव्रज्याकरणोचितम् ।
गुरुणाऽर्पितसद्भावं, दीक्षितं च चतुष्टयम् ॥१॥
ततस्ते कृष्णरूपे द्वे, डिम्भे तूर्णं पलायिते ।
शुक्लरूपं पुनस्तेषां, प्रविष्टं तनुषु क्षणात् ॥२॥
कालज्ञेन ततश्चित्ते, सभार्येण विचिन्तितम् ।
पश्याहो धन्यताऽमीषां, सुलब्धं जन्मजीवितम् ॥३॥
एतैर्भागवती दीक्षा, यैः प्राप्ता पुण्यकर्मभिः ।
दुरन्तोऽप्यधुना मन्ये, तैस्तीर्णोऽयं भवोदधिः ॥४॥
चारित्ररत्नादेतस्मात्संसारोत्तारकारणात् ।
वयं तु देवभावेन, व्यर्थकेनात्र वञ्चिताः ॥५॥
अथवा–मिथ्यात्वोद्दलनं यस्मादस्माभिरपि साम्प्रतम् ।
दुर्लभं भवकोटीभिः, प्राप्तं सम्यक्त्वमुत्तमम् ॥६॥

अतोऽस्ति धन्यता काचिदस्माकमपि सर्वथा ।
नरो दारिद्र्यभाङ् नैव, लभते रत्नपुञ्जकम् ॥७॥
ततः सहर्षौ तौ सूरेः, प्रणम्य चरणद्वयम् ।
तेनानुशिष्टौ स्वस्थानं, सम्प्राप्तौ देवदम्पती ॥८॥
प्रविष्टा भोगतृष्णाऽपि, शरीरे गच्छतोस्तयोः ।
शुद्धसम्यक्त्वमाहात्म्यात्, केवलं सा न बाधिका ॥९॥
विचक्षणाऽऽह कालज्ञमन्यदा रहसि स्थिता ।
आर्यपुत्र ! यदा दृष्टा, त्वयाऽहं कृतवञ्चना ॥१०॥
तदा किं चिन्तितम् ? सोऽपि, स्वाभिप्रायं न्यवेदयत् ।
विचक्षणाऽऽह सत्यस्त्वं, कालज्ञ इति गीयसे ॥११॥ युग्मम् ॥
तेनापि पृष्टा सोवाच, पर्यालोचं तदातनम् ।
कालज्ञः प्राह सत्यैव, त्वमप्यत्र विचक्षणा ॥१२॥
यतः कालविलम्बेन, क्रियमाणेन वल्लभे !
भोगा भुक्ताः स्थिता प्रीतिर्जातं नाकाण्डविड्वरम् ॥१३॥
प्राप्तो धर्मो नृपादीनामुपकारः कृतो महान् ।
ततः कालविलम्बोऽयं, फलितोऽत्यर्थमावयोः ॥१४॥
विचक्षणाऽऽह को वाऽत्र, सन्देहो नाथ ! वस्तुनि ? ।
किं वा न जायते चारु, पर्यालोचितकारिणाम् ॥१५॥
ततः प्रीतिसमायुक्तौ, सञ्जातौ देवदम्पती ।
सद्धर्मलाभादात्मानं, मन्यमानौ कृतार्थकम् ॥१६॥
इदं पुत्र ! मया तुभ्यं, कथितं मिथुनद्वयम् ।
सन्दिग्धेऽर्थे विलम्बेन, कालस्य गुणभाजनम् ॥१७॥
ततश्च–सन्दिग्धेऽर्थे विधातव्या, भवता कालयापना ।
पश्चाद् बहुगुणं यच्च, तदेवाङ्गीकरिष्यते ॥१८॥
मध्यमबुद्धिराह–यथाऽऽज्ञापयत्यम्बा–
ततो मनीषिणो वाक्यं, स्मरतो नास्य जायते ।
प्रीतिबन्धो दृढं तत्र, स्पर्शने भाववैरिणि ॥१९॥
बालालापैः पुनस्तत्र, स्नेहबुद्धिः प्रवर्त्तते ।
दोलायमानोऽसौ चित्ते, कुरुते कालयापनाम् ॥२०॥

इतश्च तेन बालेन, सा प्रोक्ता जननी निजा ।
अम्ब ! सन्दर्शयात्मीयं योगशक्तिबलं मम ॥२१॥
तयोक्तं दर्शयाम्येषा, पुत्र ! त्वं संमुखो भव ।
ततः सा ध्यानमापूर्य, प्रविष्टा तच्छरीरके ॥२२॥
अथाकुशलमालायाः, प्रवेशानन्तरं पुनः ।
स बालः स्पर्शनेनापि, गाढं हर्षादधिष्ठितः ॥२३॥
ततः शरीरे तौ तस्य वर्त्तमानौ क्षणे क्षणे ।
अभिलाषं मृदुस्पर्शे, कुरुतस्तीव्रवेदनम् ॥२४॥
परित्यक्तान्यकर्त्तव्यस्तावन्मात्रपरायणः ।
स बालः सुरतादीनि, दिवा रात्रौ च सेवते ॥२५॥
कुविन्दडोम्बमातङ्गजातीयास्वपि तद्वशः ।
अतिलौल्येन मूढात्मा, ललनासु प्रवर्त्तते ॥२६॥
ततोऽकर्त्तव्यनिरतं, सत्कर्त्तव्यपराङ्मुखम् ।
तं बालं सकलो लोकः, पापिष्ठ इति निन्दति ॥२७॥
अज्ञोऽयं गतलज्जोऽयं, निर्भाग्यः कुलदूषणः ।
स एवं निन्द्यमानोऽपि, मन्यते निजचेतसि ॥२८॥
स्पर्शनाम्बाप्रसादेन, ममास्ति सुखसागरः ।
लोको यद्वक्ति तद्वक्तु, किमेतज्जल्पचिन्तया ॥२९॥ युग्मम् ॥
अथाकुशलमालाऽपि, निर्गत्य परिपृच्छति ।
कीदृषी मामिकी जात !, योगशक्तिर्विभाति ते ? ॥३०॥
स प्राहानुगृहीतोऽस्मि, निर्विकल्पोऽहमम्बया ।
सुखसागरमध्येऽत्र, यथाऽहं सम्प्रवेशितः ॥३१॥
अन्यच्चाम्ब ! त्वया नित्यं, मदनुग्रहकाम्यया ।
न मोक्तव्यं शरीरं मे, यावज्जीवं स्वतेजसा ॥३२॥
अथाकुशलमालाऽऽह, यत्तुभ्यं वत्स ! रोचते ।
तदेव सततं कार्यं, मया मुक्तान्यचेष्टया ॥३३॥
स्वाधीनां तां निरीक्ष्यैवं, बालेन परिचिन्तितम् ।
स्पर्शनोऽपि ममायत्तः, सामग्री सर्व[1]साधिका ॥३४॥

---

१. कार्यसाधिका प्र. ।

अहो मे धन्यता लोके, नास्त्यतो बत मादृशः ।
ततोऽसौ गाढहृष्टात्मा, स्वानुरूपं विचेष्टते ॥३५॥
अथ निन्दापरे लोके, स्नेहविह्वलमानसः ।
लोकापवादभीरुत्वान्मध्यबुद्धिः प्रभाषते ॥३६॥
बाल ! नो युज्यते कर्त्तुं, तव लोकविरुद्धकम् ।
अगम्यागमनं निन्द्यं, सपापं कुलदूषणम् ॥३७॥
स प्राह विप्रलब्धोऽसि, नूनं मित्र ! मनीषिणा ।
स्वर्गे विवर्त्तमानं मां, नेक्षसे कथमन्यथा ? ॥३८॥
ये मूढा जातिदोषेण, कोमलं ललनादिकम् ।
नेच्छन्ति ते महारत्नं, मुञ्चन्ति स्थानदोषतः ॥३९॥
तदाकर्ण्य ततश्चित्ते, कृतं मध्यमबुद्धिना ।
नैष प्रज्ञापनायोग्यो, व्यर्थो मे वाक्परिश्रमः ॥४०॥
एवं च तिष्ठतां तेषां, बालमध्यमनीषिणाम् ।
अथान्यदा समायातो, वसन्तः कृतमन्मथः[1] ॥४१॥
अनङ्गत्रयोदशीक्षणः ।
सञ्जाताः [2]कानना[3]भोगाः, सुमनोभरपूरिताः ।
भ्रमद्भ्रमर[4]झङ्कारतारगीतमनोहराः ॥४२॥
कामिनीहृदयानन्ददायकं प्रियसन्निधौ ।
विजृम्भते वनान्तेषु, केकिकोकिलकूजितम् ॥४३॥
प्रोत्फुल्लकिंशुकाग्रेषु, पुष्पभारोऽतिरक्तकः ।
वियोगदलितस्त्रीणां, पिशितप्रकरायते ॥४४॥
मञ्जर्यः सहकाराणामामोदितदिगन्तराः ।
हृष्टा वसन्तराजेन, धूलिक्रीडां प्रकुर्वते ॥४५॥
देवकिन्नरसम्बन्धिमिथुनैः कथिता वने ।
भ्रमेण नाकान्[5]मर्त्यस्य[6], तदानीं रमणीयता ॥४६॥
वल्लर्यो निर्भरीभूत्वा[7], बद्ध्वा[8] दोला गृहे गृहे ।
मदनोद्दीपने मन्दं, प्रवृत्तो मलयानिलः ॥४७॥

१. कृतमन्मथाः प्र. । २. कानने भोगाः प्र. । ३. आभोगाः देशाः । ४. हारि० प्र० । ५. देवावासात् । ६. मनुष्यस्य । ७. (भूता) । ८. (बद्धा) ।

अथेदृशे वसन्तेऽसौ, सह मध्यमबुद्धिना ।
क्रीडार्थं निर्गतो बालः, कामकालप्रमोदितः ॥४८॥
जनन्या देहवर्त्तिन्या, संयुक्तः स्पर्शनेन च ।
गतो लीलाधरं नाम, सोद्यानं नन्दनोपमम् ॥४९॥
तस्यास्ति मध्यभूभागे, शुभ्रशृङ्गो महालयः ।
जनता[1]नयनानन्दः, प्रासादस्तुङ्गतोरणः ॥५०॥
कामिनीहृदयाह्लादकारको रतिवत्सलः ।
जनैः प्रतिष्ठितस्तत्र, देवो मकरकेतनः ॥५१॥
इतश्च तस्य देवस्य, पूजासत्कारकारणम् ।
तिथिः क्रमेण सञ्जाता, दिने तत्र त्रयोदशी ॥५२॥
कन्यका वरलाभाय, वध्वः सौभाग्यवृद्धये ।
दुर्भगास्तु पतिप्रेममोहेन हृतमानसाः ॥५३॥
मोहान्धाः कामिनोऽभीष्टयोषित्सम्बन्धसिद्धये ।
गृहीतार्चनिकाः कामपूजनार्थं समागताः ॥५४॥ युग्मम् ॥
ततो बालो महारोलं[2], तत्राकर्ण्य सविस्मयः ।
प्रविष्टः कामसदनं, सह मध्यमबुद्धिना ॥५५॥
दृष्टस्तत्र रतेर्नाथः, प्रणतो भक्तिपूर्वकम् ।
पूजितश्च प्रयत्नेन, संस्तुतो गुणकीर्त्तनैः ॥५६॥
अथ प्रदक्षिणां तस्य, ददानो देवसद्मनः ।
बालो ददर्श पार्श्वस्थं, गुप्तस्थाने व्यवस्थितम् ॥५७॥
तस्यैव रतिनाथस्य, देवस्य कृतकौतुकम् ।
संवासभवनं रम्यं, मन्दमन्दप्रकाशकम् ॥५८॥ युग्मम् ॥
कुतूहलवशेनाथ, द्वारि संस्थाप्य मध्यमम् ।
मध्ये प्रविष्टः सहसा, स बालस्तस्य सद्मनः ॥५९॥
अथ तत्र सुविस्तीर्णां, स[3]पर्यङ्कां स[4]तूलिकाम् ।
मृदूपधानसम्पन्नां कोमलामलचेलि[5]काम् ॥६०॥
सुप्तेन रतियुक्तेन, कान्तमध्यां मनोभुवा ।
स ददर्श महाशय्यां, देवानामपि दुर्लभाम् ॥६१॥ युग्मम् ।

१. जनसमूहः । २. कोलाहलम् । ३. सपर्यङ्कां प्र. । ४. सतूलिकाम् प्र. । ५. चेलं-वस्त्रम् ।

ततो मन्दप्रकाशत्वात्, संवासभवनस्य सः ।
किमेतदिति सञ्चिन्त्य, शय्यां पस्पर्श बालकः ॥६२॥
इतश्चेतश्च हस्तेन, स्पृशता सुचिरं मुदा ।
ततो विभाविताऽनेन, शय्यैषा मकरध्वजी ॥६३॥
विचिन्तितं च तत्स्पर्शकौमल्यहृतचेतसा ।
अहो कोमलता मन्ये, नान्यत्र भवतीदृशी ॥६४॥
ततः शरीरवर्त्तिन्या, जनन्या स्पर्शनेन च ।
प्रेर्यमाणः स्वकीयेन, चापलेन च दूषितः ॥६५॥
स बालश्चिन्तयत्येवं, मानयामि यथेच्छया ।
एनां कोमलिकां शय्यां, सुप्त्वाऽहं क्षणमात्रकम् ॥६६॥
देवः सुप्तोऽत्र मदनो, रतियुक्तो न चिन्तितम् ।
अपायो देवशय्यायां, सुप्तस्येति न भावितम् ॥६७॥
दृष्टस्य लाघवं लोकैरिति नैव मनः कृतम् ।
विज्ञातं नेति सम्पत्स्ये, हास्यो मध्यमबुद्धितः ॥६८॥
अनालोच्यायतिं मोहात्, केवलं सुप्त एव सः ।
आरुह्य शय्यां तां दिव्यां, कृतं बालविचेष्टितम् ॥६९॥
ततस्तस्यां विशालायां, शय्यायां बद्धमानसः ।
इतश्चेतश्च कुर्वाणः, सर्वाङ्गाणि पुनः पुनः ॥७०॥
अहो सुखमहो स्पर्शस्तथाऽहो धन्यता मम ।
चिन्तयन्निति शय्यायां, लुठमानः स तिष्ठति ॥७१॥
इतश्च नगरे तत्र, बहिरङ्गो नृपोत्तमः ।
अन्योऽप्यस्ति महातेजाः, प्रख्यातः शत्रुमर्दनः ॥७२॥
तस्यास्ति पद्मपत्राक्षी, प्राणेभ्योऽपि सुवल्लभा ।
प्रधानकुलसम्भूता, देवी मदनकन्दली ॥७३॥
ग्राहितार्चनिका सा च, परिवारेण संयुता ।
आयाता तत्र सदने, कामदेवस्य पूजिका ॥७४॥
देवकोष्ठस्थितं सा च, सम्पूज्य मकरध्वजम् ।
संवासभवनस्थस्य, प्रविष्टा तस्य पूजिका ॥७५॥
प्रविशन्तीमुदीक्ष्यासौ, तां स्त्रीतिकृतनिश्चयः ।
लज्जाभयाभ्यां निश्चेष्टो, बालः काष्ठमिव स्थितः ॥७६॥

ततो मन्दप्रकाशे सा, भवने मृगलोचना ।
हस्तस्पर्शेन शय्यायां, देवमर्चयते किल ॥७७॥
चन्दनेन च कुर्वन्त्या, रतिकामविलेपनम् ।
स बालः सर्वगात्रेषु, स्पृष्टः कोमलपाणिना ॥७८॥
ततोऽकुशलमालाया, वशेन स्पर्शनस्य च ।
स बालश्चिन्तयत्येवं विपर्यासितमानसः ॥७९॥
यादृशोऽयं मृदुस्पर्शो, हस्तस्यास्यानुभूयते ।
नानुभूतो मया तादृग्, जन्मन्यपि कदाचन ॥८०॥
अहो मयाऽन्यस्पर्शेषु, सौन्दर्यं कल्पितं वृथा ।
नातः परतरं मन्ये, त्रिलोकेऽप्यस्ति कोमलम् ॥८१॥
इतश्च कामदेवस्य, परिचर्यां विधाय सा ।
स्वस्थानं प्रगता काले, राज्ञी मदनकन्दली ॥८२॥

राज्ञीवाञ्छा ।

ततोऽसौ बालः कथं ममेयं स्त्री सम्पत्स्यत इति चिन्तया विह्वलीभूतहृदयोऽनाख्येयमन्तस्तापातिरेकं वेदयमानो विस्मृतात्मा तस्यामेव शय्यायां मुञ्चन् उष्णोष्णान् दीर्घदीर्घान् निःश्वासान् मूर्च्छित इव, मूक इव, मत्त इव, हृतसर्वस्व इव, ग्रहगृहीत इव, तप्तशिलायां निक्षिप्तमत्स्यक इव इतश्चेतश्च परिवर्त्तमानो विचेष्टते । ततो द्वारे वर्त्तमानेन मध्यमबुद्धिना चिन्तितम्-अये ! किमित्येष बालोऽस्मात् संवासभवनादियताऽपि कालेन न निर्गच्छतीति, किं वा करोतीति प्रविश्य तावन्निरूपयामि । ततः प्रविष्टो मध्यमबुद्धिर्लक्षिता हस्तस्पर्शेन कामशय्या, हृतमस्यापि हृदयं तत्कोमलतया । ततो विमलीभूतदृष्टिना तेन दृष्टः शय्यैकदेशे विचेष्टमानस्तदवस्थो बालः । चिन्तितमनेन-अहो किमनेनेदमकार्यमाचरितम् ? न युक्तं देवशय्यायामधिरोहणं, न खलु रतिरूपविभ्रमापि गुर्वङ्गना सतां गम्या भवति । तथेयं शय्या सुखदापि देवप्रतिमाधिष्ठितेतिकृत्वा केवलं वन्दनीया न पुनरुपभोगमर्हतीति । ततश्चोत्थापितोऽनेन बालो यावन्न किञ्चिज्जल्पति । मध्यमबुद्धिराह-अहो अकार्यमिदं, न युक्तं देवशय्यायामधिरोहणमित्यादि, तथापि न दत्तमुत्तरं बालेन ।

व्यन्तरकृता पीडा ।

अत्रान्तरे प्रविष्टस्तद्देवकुलाधिष्ठायको व्यन्तरो, बद्धस्तेनाकाशबन्धैः बालः, पातितो भूतले, समुत्पादिताऽस्य सर्वाङ्गीणा तीव्रवेदना । ततो मुमूर्षन्तमुपलभ्य

कृतो मध्यमबुद्धिना हाहारवः। ततः किमेतदिति सम्भ्रमेण चलितो देवकुलात्तदभिमुखं लोको। निःसारितो व्यन्तरेण वासभवनाद् बहिर्बालो, महास्फोटेन क्षिप्तो भूतले, भग्ननयनः कण्ठगतप्राणोऽसौ दृष्टो लोकेन। तदनुमार्गेण दीनमनस्को निर्गतो मध्यमबुद्धिः। किमेतदिति पृष्टोऽसौ जनेन, लज्जया न किञ्चिज्जल्पितमनेन। ततोऽवतीर्य कञ्चित्पुरुषं व्यन्तरेण कथितो जनेभ्यस्तदीयव्यतिकरः। ततो देवापथ्यकारीति पापिष्ठोऽयमिति धिक्कारितोऽसौ बालो मकरध्वजभक्तैः, कुलदूषणोऽयमस्माकं विषतरुरिव सम्पन्न इति गर्हितः स्वजातीयैः, अनुभवतु पापकर्मणः फलमिदानीमित्याक्रोशितः सामान्यलोकैः, कियदेतदसमीक्षितकारिणां समस्तानर्थभाजनत्वात् तेषामित्यपकर्णितो विवेकिलोकैः। ततोऽसौ व्यन्तरः कृतविकृतरूपः सन्नाह-चूर्णनीयोऽयं दुरात्मा भवतां पुरतो मयाऽधुना बाल इति।

ततः कृतहाहारवः प्रसीदतु प्रसीदतु भट्टारको ददातु भ्रातृप्राणभिक्षामिति ब्रुवाणः पतितो व्यन्तराधिष्ठितपुरुषपादयोर्मध्यमबुद्धिः। तत्करुणापरीतचेतसा लोकेनाप्यभिहितो व्यन्तरो, यदुत-भट्टारक ! मुच्यतामेकवारं तावदेष न पुनः करिष्यतीति। ततो मध्यमबुद्धिकरुणया लोकोपरोधेन च मुक्तोऽसौ व्यन्तरेण बालो, लब्धा चेतना, मुत्कलीभूतं शरीरं, निःसारितस्तूर्णं देवकुलात्। मध्यमबुद्धिना नीतः कृच्छ्रेण स्वभवनं, ज्ञातोऽयं व्यतिकरः परिकरात्कर्मविलासेन। चिन्तितमनेन-कियदेतद् ! अद्यापि मयि प्रतिकूले बालस्य यद्भविष्यति तन्न लक्षयन्त्येते लोकाः, ततोऽभिहितः कर्मविलासेन परिकरः-किमस्माकं दुर्विनीतचिन्तया ? नोचितः सोऽनुशास्तेः, न वोढव्यस्तदीयः केनापि व्यापारः। परिकरेणोक्तं-यदाज्ञापयति देव इति। पृष्टोऽसौ मध्यमबुद्धिना बालः-भ्रातर्न किञ्चित्तेऽधुना शरीरके बाधते ? बालेनाभिहितं-न शरीरके, केवलं प्रवर्द्धते ममान्तस्तापः। मध्यमबुद्धिराह-जानासि किन्निमित्तोऽयं, ततो वामशीलतया कामस्य बालः प्राह-न जानामि, केवलं द्वारस्थितेन भवता तत्र संवासभवनमभिप्रविशन्ती गच्छन्ती वा किं विलोकिता काचिन्नारी न वा ? मध्यमबुद्धिराह-विलोकिता। बालेनोक्तं-तत्किम् लक्षिता काऽसाविति भवता ? मध्यमबुद्धिराह-सुष्ठु लक्षिता। सा हि शत्रुमर्दनस्य राज्ञो भार्या मदनकन्दलीत्युच्यते। तदाकर्ण्य कथं सा मादृशामितिचिन्तया दीर्घदीर्घतरं निःश्वसितं बालेन। तदर्थी खल्वयमिति लक्षितो मध्यमबुद्धिना। चिन्तितमनेन-तत्रापि स्थाने तावदस्यायमभिनिवेशो, जनयत्येव सा मदनकन्दली सुन्दरताऽतिशयेन स्वगोचरमभिलषितं, यतो द्वारशाखालग्नेन मयाऽप्यतिसङ्कटतया कामसंवासभवनद्वारस्य निर्गच्छन्त्यास्तस्या मदनकन्दल्याः संवेदितोऽङ्गस्य स्पर्शो,

न तादृशः प्रायेणान्यवस्तुनः स्पर्शो भुवने विद्यते, दोलायितं ममापि तदभिसरण-गोचरं मनस्तदानीमासीत् । किन्तु **न युक्तं कुलजानां परस्त्रीगमनं**, तस्मान्निवारयाम्येनमपि यदि निवर्त्तते मद्वचनेन ।

ततः स बालं प्रत्याह-किमद्याप्यविद्या भवतः ? किं न दृष्टमिदानीमेव फलमविनयस्य भवता, किमधुनैव विस्मृतम् ? यत्कण्ठगतप्राणः कथञ्चिन्मोचितस्त्वं मया दुर्विनयकुपितात् भगवतो मकरध्वजात्, ततो निवर्त्तस्वास्माद्दुरध्यवसायात्, नयनविषनागशिरोरत्नसूचिकल्पा हि सा मदनकन्दली, तां प्रार्थयतस्ते केवलं भस्मीभाव एव, न पुनः काचिदर्थसिद्धिः । बालेन चिन्तितम्-अये ! लक्षितोऽहमनेन, तत्किमधुनाऽभिप्रायगोपनेन ? ततस्तेनोक्तं-यद्येवं ततः किं ब्रूषे मोचितस्त्वं मया ? न पुनर्ब्रूषे यथा गाढतरं मारित इति । यतस्तेन कामेन युष्मद्वचनेन मां मुञ्चता केवलं मे शरीरवेदनामात्रमपसारितं हृदये पुनर्निक्षिप्तो वितर्कपरम्परारूपः प्रज्वलितखदिराङ्गारराशिः, तेन ममेदं दह्यते समन्ताच्छरीरं, यद्यहं कामबन्धन-काल एवामरिष्यं नैतावन्तमन्तस्तापमन्वभविष्यं, ततो भवता मोचयता प्रत्युत महानयमनर्थः सम्पादित इति । नाधुना ममैनाममृतसेकायमानां मदनकन्दलीं विरहय्यान्यथाऽस्यान्तस्तापस्योपशमः । किं बहुनाऽत्र जल्पितेनेति । ततो लक्षितो मध्यमबुद्धिनाऽस्यानिवर्त्तको निर्बन्धः, स्थितोऽसौ तूष्णींभावेन ।

मदनकन्दल्यै निर्गमः ।

अत्रान्तरे गतोऽस्तं सविता, बालहृदयादिव समुल्लसितं तमःपटलं, लङ्घितः प्रथमः प्रदोषः, निःसञ्चारीभूतो लोकः । ततोऽविचार्य कार्याकार्यं समुत्थितो बालो, निर्गतः स्वकीयभवनात्, अवतीर्णो राजमार्गे, प्रवृत्तः शत्रुमर्दनराजकुलाभिमुखं गन्तुं, गतः कियन्तमपि भूभागम् ।

होमायोत्पाटितो बालः ।

इतश्च स्नेहवशेन किमस्य सम्पत्स्यत इति चिन्तया निर्गतस्तदनुमार्गेण मध्यमबुद्धिः । दृष्टो बालेन गच्छता कश्चित्पुरुषः, तेन चास्फोट्य बद्धोऽसौ मयूर-बन्धेन, कूजितं बालेन, प्राप्तः प्राप्त इति ब्रुवाणः प्राप्त एव मध्यमबुद्धिः । ततः समुत्पाट्य बालं पश्यत एव मध्यमबुद्धेः समुत्पतितः पुरुषोऽम्बरतले, आरटतश्च बालस्य स्थगितं वदनं, प्रवृत्तः पश्चिमाभिमुखो गन्तुम् । ततो मध्यमबुद्धिरपि अरे रे दुष्टविद्याधर ! क्व यासि गृहीत्वा मदीयभ्रातरमिति [1] त्राडीं मुञ्चन्नाकृष्टखड्गः प्रस्थितो भूमौ । तदनुमार्गेण निर्गतो नगरात्, अदर्शनीभूतः पुरुषो, निराशीभूतो

१. आर्टी प्र० ।

मध्यमबुद्धिः । तथापि-बालस्नेहानुबन्धेन किल क्वचिन्मोक्ष्यतीतिबुद्ध्या नासौ धावन्नुपरमति, धावत एव लङ्घिता रजनी । ततोऽनुपानत्कतया विद्धोऽनेककण्टक-कीलकैः, परिगतः श्रमेण, क्षामो बुभुक्षया, पीडितः पिपासया, विह्वलः शोकेन, अध्यासितो दैन्येन अनेकग्रामनगरेषु पृच्छन् वार्त्तां भ्रान्तोऽसौ सप्ताहोरात्रम् । तत्रापि प्राप्तः कुशस्थलं नाम नगरं, स्थितस्तस्य बहिर्भागे, दृष्टोऽनेन जीर्णान्ध-कूपः, ततः किं ममाधुना भ्रातृविकलेन जीवितेनेति प्रक्षिपाम्यत्रात्मानमिति सञ्चिन्त्य बद्धा मध्यमबुद्धिना निर्बोलगमनार्थ[1]मात्मगलके शिला । दृष्टं तन्नन्दन-नाम्ना राजपुरुषेण, ततो मा साहसं मा साहसमिति ब्रुवाणः प्राप्तोऽसौ तत्समीपं, धारितः कूपतटोपान्तवर्त्ती मुञ्चन्नात्मानं मध्यमबुद्धिरनेन, विमोचितः शिलां, निवेशितो भूतले, पृष्टश्च-भद्र ! किमितीदमधमपुरुषोचितं भवता व्यवसितम् ? ततः कथितोऽनेन बालवियोगव्यतिकरः । नन्दनेनाभिहितं-भद्र ! यद्येवं ततो मा विषादं कार्षीः, भविष्यति भ्रात्रा सार्द्धं प्रायेण मीलकः । मध्यमबुद्धिराह-कथम् ? नन्दनेनोक्तं-समाकर्णय ।

अस्त्यत्र नगरेऽस्माकं स्वामी हरिश्चन्द्रो नाम राजा । स च प्रतिक्षणमुपद्रूयते विजयमाठरशङ्खादिभिः प्रात्यन्तिकैर्मण्डलहरैर्नृपतिभिः । इतश्चास्ति रतिकेलिर्नाम विद्याधरः परममित्रम् । अन्यदा समागतेन शत्रूपद्रुतमवलोक्य देवं तेनाभिहितं-ददामि तुभ्यमहं क्रूरविद्यां यत्प्रभावेण त्वमेतैर्न परिभूयसे । देवेनाभिहितम्-अनुग्रहो मे, ततः कारयित्वा षाण्मासिकां पूर्वसेवामितो दिनादष्टमे दिने नीतः क्वचित्तेन देवो हरिश्चन्द्रः । कारितोऽरिविद्यासाधनं, आनीतो द्वितीयदिने सह पुरुषेण, कृता तस्य पुरुषस्य मांसरुधिरेण होमक्रिया, सप्त दिनानि विद्यायाः पश्चात्सेवा, मुक्तोऽसावधुना पुरुषः । स एव प्रायस्ते भ्राता भविष्यतीति मे वितर्कः, स च ममैव समर्पितोऽधुना देवेन । मध्यमबुद्धिराह-भद्र ! यद्येवं ततो यद्यस्ति ममोपरि दया भवतस्ततस्तमानय तावदिहैव पुरुषं येनाहं प्रत्यभिजानामीति । ततश्चैवं करोमीत्यभिधाय गतो नन्दनः । समायातः समुत्पाट्य गृहीत्वा बालं, दृष्टोऽस्थिमात्रावशेष उच्छ्वासनिःश्वासोपलक्ष्यमाणजीवितो निरुद्धवाक्प्रसरो मध्यमबुद्धिना बालः, प्रत्यभिज्ञातः कृच्छ्रेण, अभिहितो नन्दनः-भद्र ! स एवायं मम भ्रातेति, सत्यं नन्दनस्त्वमसि, अनुगृहीतोऽहं भवता । नन्दनः प्राह-भद्र ! राजद्रौह्यमिदं भवत्करुणया मयाऽध्यवसितम् ।

१. अज्ञातमृत्युसम्पादनाय ।

बालमुक्तिः ।

अन्यच्चाधुना गतेन मया किलाकर्णितं यथा किल रात्रौ राजा पुनस्तर्पयिष्यति रुधिरेण विद्यां, भविष्यत्यनेन पुरुषेण प्रयोजनमिति । तदिदमवगम्य मम यद्भवति तद्भवतु भवद्भ्यां तु तूर्णमपक्रमितव्यम् । ततो यदाज्ञापयति भद्रो रक्षणीयश्च यत्नेन भद्रेणात्मेत्यभिधाय समुत्पाटितो बालः, प्रवृत्तो गन्तुं मध्यमबुद्धिः, ततो भयविधुरहृदयो धावन्नहर्निशं वेगेन क्वचित्प्रदेशे बालं पाययन्नुदकं, समाह्ला-दयन् वायुना, प्रीणयन्नशनादिरसेनागणयन्नात्मनः शरीरपीडां, महता क्लेशजालेन प्राप्तः स्वस्थानं मध्यमबुद्धिः ।

बालवृत्तान्तः ।

गतानि कतिचिद्दिनानि, जातो मनाक् सबलो बालः । पृष्टो मध्यमबुद्धिना-भ्रातः ! किं भवताऽनुभूतम् ? स प्राह-इतस्तावदुत्क्षिप्तोऽहं बद्ध्वा भवतः पश्यत एव गगनचारिणा, नीतः कृतान्तपुराकारमतिभीषणतयैकं श्मशानं, दृष्टस्तत्र प्रज्ज्वलिताङ्गारभृताग्निकुण्डपार्श्ववर्त्ती मया पुरुषः । ततस्तं प्रति तेनाम्बरचरेणाभिहितं-महाराज ! सिद्धं ते समीहितं, लब्धोऽयं मया प्रस्तुतविद्यासिद्धेरुचितः सलक्षणः पुरुषः । इतरेणोक्तं-महाप्रसादः । ततोऽभिहितो नभश्चरेण स पुरुषः-यदुतैकैकस्मिन् विद्याजापपर्यन्ते मया दत्ताऽऽहुतिरग्नौ भवता प्रक्षेसव्या, प्रतिपन्नमनेन, प्रारब्धो जापः । ततो विद्याधरेणाकृष्टा यमजिह्वेवातितीक्ष्णा भास्वराकारा शस्त्रिका[1], तया चोत्कर्त्तिता मदीयपृष्ठात्तेन दीर्घा मांसपेशी, निष्पीड्य तत एव प्रदेशाद् निर्गालितं रुधिरं, भृतश्चुलुकः ।

अत्रान्तरे समाप्तमितरस्यैकं विद्यापरावर्त्तनं, समर्पिता विद्याधरेण सा रुधिरमांसमयी तस्याहुतिः, प्रक्षिप्ता तेनाग्निकुण्डे, पुनः प्रारब्धो जापः, ततश्चैवं सोऽम्बरचरो मदीयशरीरपरापरप्रदेशान्नरकपाल इव नारकस्यारटतो मे मांसपेशी-मुत्कर्त्तयति, तं प्रदेशं निष्पीड्य रुधिरं निर्गालयति, तस्य चुलुकं भृत्वा साधकायाहुतये ददाति, स च विद्यापरावर्त्तनसमाप्तौ गृहीत्वा हुताशने प्रक्षिपति, ततो वेदनाविह्वलो मूर्च्छया पतितोऽहं भूतले, विद्याधरस्तु प्रगुणशरीरतया हृष्टो निष्करुणो गाढतरं मां विकर्त्तयति ।

अत्रान्तरेऽट्टट्टहासैर्हसितमिव, प्रलयमेघैर्गुलगुलितमिव[2], समुद्रेण प्रचलितेव पृथिवी, रसितं दीप्तजिह्वाभिः शिवाभिः, प्रवृत्तं च विकृतरूपैर्वेतालैः निपतितं रुधिरवर्षम् । ततश्चैवंविधेषु रौद्रेषु बिभीषिकाविशेषेषु सत्स्वप्यक्षुभितचित्तस्य

१. क्षुरिका । २. गर्जितमिव मन्थायितमिवेति च स्यादत्र ।

राज्ञोऽभिमुखीभूता सा क्रूरविद्या, समाप्तं जापस्याष्टशतं, ततः सिद्धाऽहं भवत इति वदन्ती प्रकटीभूता विद्या, प्रणता साधकेन, प्रविष्टा तच्छरीरे । ततः समुत्कर्त्तित-शरीरं निष्पीडितरुधिरबीभत्सं करुणमारटन्तं मामुपलभ्य स राजा मयि जातः सदयः कृतोऽनेन दन्तसीत्कारः ततो वारितोऽसौ विद्याधरेण । अभिहितं च तेन-राजन्नेष एवास्या विद्यायाः कल्पो, यदुत-न कर्त्तव्याऽस्योपरि दया । ततो विद्याधरेण लिप्तं मे केनचिल्लेपेन शरीरं, ततोऽहं समन्ताद्दन्दह्यमान इव तीव्रवह्निना, चूर्ण्यमान इव वज्रेण, पीड्यमान इव यन्त्रेण प्रविष्टो वेदनाप्रकर्षं, तथापि सुबद्धं न गतमेतन्मे हतजीवितं, सञ्जातं मे क्षणेन तेन लेपेन दवदग्धस्थाणुकल्पं शरीरं, समुत्पाटितस्ताभ्यां, नीतस्तत्र नगरे, खादितश्च श्वयथुनिमित्तमाम्लभोजनं, शून्यं मे शरीरं, ततो भूयस्तेनैव विधिना मदीयमांसरुधिराहुतिभिस्तेन राज्ञा कृतमष्टशतमष्टशतं विद्याया जापस्य सप्त दिनानीति, दृष्टश्च तदवस्थोऽहं भवता, तदिदं भ्रातर्मयानुभूतं, स्थितं च मम हृदये यदुत-न प्रायेण नरकेऽप्येवंविधो दुःखविन्यासो यादृशो मयाऽनुभूत इति ।

मध्यमबुद्धेर्घृणोत्पादः ।

मध्यमबुद्धिराह-हा भ्रातर्नोचितस्त्वमेवंविधदुःखानां, अहो निर्घृणता विद्याधरस्य, अहो रौद्रता विद्यायाः । अत्रान्तरे लोकाचारमनुवर्त्तमानो वार्त्तान्वेष-णार्थमागतो मनीषी, श्रुतस्तेन द्वारि स्थितेन तथा परिदेवमानो मध्यमबुद्धिः, प्रविष्टोऽभ्यन्तरे, कृतेतराभ्यामासनदानादिका प्रतिपत्तिः, विहितं सम्भाषणम् । ततो मनीषिणाऽभिहितं-मध्यमबुद्धे ! किमिति त्वं परिदेवयसे ?, मध्यमबुद्धिराह-भ्रातरलौकिकमिदं परिदेवनकारणम् । मनीषिणोक्तं-कथम् ?, ततः कथितो मध्यमबुद्धिना समस्तोऽप्युद्यानगमनादिविद्याधरविकर्त्तनपर्यन्तो बालव्यतिकरः ।

मनीषिकृत उपदेशः ।

ततः पूर्वमेव ज्ञातनिःशेषव्यतिकरेणापि मुग्धेनेव विस्मितेक्षणेन समस्तमा-कर्ण्य मनीषिणाऽभिहितं-किमीदृक् सम्पन्नं बालस्य ? हा न युक्तमिदं, यदि वा कथितमिदं मया प्रागेवास्य यथा-न सुन्दरोऽनेन स्पर्शनेन पापमित्रेण सार्द्धं सम्बन्धः, तज्जनितेयमस्यानर्थपरम्परा, तथाहि-हेतुरसावनार्यकार्यसङ्कल्पस्य । अनार्यकार्यसङ्कल्पे वर्त्तमानाः प्राणिनः सङ्क्लिष्टतया चित्तस्य, प्रबलतया पापोदय-स्याप्राप्ताभिप्रेतार्था एव बडिशग्रहणप्रवृत्ता इव मत्स्यका निपतन्त्यापद्गहने, लभन्ते मरणम्, न खल्वनुपायतोऽर्थसिद्धिः, **अनुपायश्चानार्यकार्यसङ्कल्पः सुखलाभानाम्** स हि क्रियमाणो धैर्यं ध्वंसयति, विवेकं नाशयति, चित्तं

मलिनयति, चिरन्तनपापान्युदीरयति, ततः प्राणिनं समस्तानर्थसार्थे योजयति, ततः कुतोऽनार्यसङ्कल्पात् सुखलाभगन्धोऽपीति । तस्मादिदं सर्वं सुदुश्चरितविलसितं बालस्य, योऽयं मद्वचनं न विधत्ते किमत्र भवतः परिदेवितेनेति । बालः प्राह-मनीषिन्नलमनेनासम्बद्धप्रलापेन, **न खलु सत्पुरुषाणां महार्थसाधनप्रवृत्तानामप्यन्तराले व्यसनं मनो दुःखयति**, यद्यद्यापि तां कमलकोमलतनुलतां मदनकन्दलीं प्राप्नोमि ततः कियदेतद्दुःखम् ?, तदाकर्ण्य कालदष्टवदसाध्योऽयं सदुपदेशमन्त्रतन्त्राणामित्याकलय्य मनीषिणा गृहीतो दक्षिणभुजाग्रे मध्यमबुद्धिः, उत्थाप्य ततः स्थानात् प्रवेशितः कक्षान्तरे ।

मनीषिमध्यमबुद्ध्योः सङ्गतिः ।

अभिहितश्चासौ भ्रातः ! यद्येष बालः सत्यं बाल इव नात्महितं जानीते, तत्किं भवताऽस्य पृष्ठतो विलग्नेन विनष्टव्यम् ? मध्यमबुद्धिराह-बोधितोऽहमिदानीं भवता, योऽयं भवदुपदेशमपि लङ्घयति तेनालं मम बालेनेति । अन्यच्चातिलज्जनीयोऽयंव्यतिकरः, तत्किमेष न ज्ञातस्तातेन । मनीषिणाऽभिहितं-न केवलेन, तर्हि समस्तनगरोपेतेन, भद्र ! **केन हि प्रभातं पटकेनाच्छाद्यते ।** मध्यमबुद्धिराह - कथं ज्ञातः ? मनीषिणाऽभिहितं-कामदेवभवनवृत्तान्तस्तावद्बहुलोकप्रतीत एव किं तस्य ज्ञास्यते ? विद्याधरहरणवृत्तान्तस्तु प्रास इति त्वदीयहाहारवात् प्रबुद्धास्तदा लोकाः, तैर्विज्ञाय नगरे प्रचारितः । मध्यमबुद्धिना चिन्तितम्-अये ! किलाहं मातुःपुत्रोऽमुं व्यतिकरं गोपयामि यावता गाढतरं प्रकाशः सम्पन्नः, **सुप्रच्छन्नमपि हि विहितं प्रयोजनं प्रायः प्रकाशत एव लोके, विशेषतः पापं**, तस्माद्दुर्बुद्धिरेषा प्राणिनां यया स्वाचरितं पापं प्रच्छादयन्ति, इदं हि केवलमधिकतरं मोहविलसितं सूचयतीत्येवं विचिन्त्य ततस्तेनाभिहितं-मनीषिन्नमुं वृत्तान्तमुपलभ्य भवता किमाचरितम् ? किं तातेन ? किमम्बाभ्याम् ? किं वा नगरलोकेनेति श्रोतुमिच्छामि ।

मनीषिणोऽवस्था ।

मनीषिणाऽभिहितं-भ्रातः ! समाकर्णय, मम तावदुपेक्षा **निर्गुणेषु सतामिति**भावनया सञ्जातं बालं प्रति माध्यस्थ्यं, तथा **क्लिश्यमानेषु दयावन्तः सन्त** इति पर्यालोचनया प्रादुर्भूता तवोपरि महती करुणा, तथा मुक्तोऽहं पापमित्राभिष्वङ्गजनितानामेवंविधानामपायानामित्याकलनया सञ्जाताऽऽत्मन्यास्थाबुद्धिः, **गुणाधिकेषु प्रमोदवन्तो महात्मान** इति विमर्शेन धन्यः पुण्यभागसौ भवतस्तु येनासौ समस्तानर्थहेतुः स्पर्शनः पापवयस्यः सर्वथा निराकृत इत्या-

लोचयतः समुल्लसितस्तं प्रति हर्षः । तातेन तु केवलमट्टट्टहासेन हसितम् । मयाऽभिहितं-तात ! किमेतत् ? तातेनाभिहितं-पुत्र ! यन्मयि प्रतिकूले सम्पद्यते तत्सम्पन्नं बालस्य, अतो मे हर्षः, हा जात ! क्व गतोऽसीति परिदेवितं सामान्यरूपया, न सञ्जातो मामकतनयस्यापाय इति हृष्टा चित्तेन मदीयजननी, नगरस्य तु सम्पन्नो बालहरणेन प्रमोदः, सञ्जाता त्वदीयगमनेन करुणा, प्रादुर्भूतः स्वस्थावस्थानदर्शनेन ममोपरि पक्षपातः ।

लोकानामवस्था ।

मध्यमबुद्धिराह-कथमेतल्लक्षितं भवता । मनीषिणाऽभिहितं-निर्गतोऽहमासीत्तदा नगरे कुतूहलेन भ्रमणिकया, ततः श्रुता मया परस्परं जल्पन्तो लोकाः, यदुत-अहो सुन्दरं सम्पन्नं यदसौ कलङ्कहेतुर्निजकुलस्य, दुष्टोऽन्तःकरणेन, वर्जितो मर्यादया, बहिर्भूतः सदाचारात्, निरतः सततमगम्यगमने अत एवोपतापकरो नगरस्य बालः केनापि महात्मनाऽपहृत इति । अन्येनाभिहितं-सुष्ठु सुन्दरमेवं तु सुन्दरतरं भवति यद्यसौ छिन्नो, भिन्नो, व्यापादितश्च श्रूयते, यतस्तस्मिन्नेकान्ततः प्रलीने एव पापे नागरिकाणां शीलसंरक्षणं सम्पत्स्यते नान्यथा । अन्येनाभिहितं सुन्दरमिदं, केवलं यदसौ मध्यमबुद्धिस्तपस्वी तस्य पृष्ठतो लग्नः क्लिश्यते तन्न चारु, स हि विशिष्टप्रायः प्रतिभासतेऽस्माकम् । ततोऽपरः प्राह-भद्र ! ये पापवृत्तीनां वत्सला भवन्ति तेषां कीदृशी विशिष्टता ? न खलु जात्यकनकं श्यामिकया सह संसर्गमर्हति, अत एव लभन्ते तद्द्वारेणैव दुःखपरम्परामयशश्च लोके किमत्राश्चर्यम् ? ये पुनरादित एव पापानुष्ठानाशुभजनसम्पर्कं रहयन्ति तेषां नैष दोषोऽनुयुज्यते, अत्रार्थे अयमेव मनीषी दृष्टान्तः, योऽयं महात्मा परिहृतपापप्रवणबालवात्सल्यो निष्कलङ्कं सुखेन जीवतीति । ततस्तं लोकवादमाकर्णयता मयेदं लक्षितमिति ।

मध्यमबुद्धेर्बोधः ।

मध्यमबुद्धिना चिन्तितम्-

अये ! दोषेषु वर्त्तमानस्य, नरस्यात्रैव जन्मनि ।
नास्त्येव सुखगन्धोऽपि, केवलं दुःखपद्धतिः ॥१॥
स हि दुःखभराक्रान्तस्तावता नैव मुच्यते ।
आक्रोशदानतस्तस्य, लोकोऽन्यद्वैरिकायते ॥२॥
एकं स दुःखैर्निर्दग्धो, द्वितीयं निन्दितो जनैः ।
गण्डस्योपरि सञ्जातः, स्फोटो बालस्य दुर्मतेः ॥३॥

जनानां करुणास्थानं, जातोऽहं बालमीलनात् ।
कलितस्तादृशः प्रायः, कैश्चित्तत्त्वविचारकैः ॥४॥
दुःखाकरः सतां निन्द्यो, ममेदानीं विजानतः ।
तस्मान्न युक्तः संसर्गो, बालेन सह पापिना ॥५॥
गुणेषु वर्त्तमानस्य, नरस्यात्रैव जन्मनि ।
जायन्ते सम्पदः सर्वा, यथाऽस्यैव मनीषिणः ॥६॥
यथा ह्यकलङ्कः सुखी, श्लाघनीयो विपश्चिताम् ।
बालस्पर्शनसंसर्गभीरुत्वादेष वर्तते ॥७॥
तथापि लोका दोषेषु, सततं विहितादराः ।
गुणेषु शिथिलोत्साहा, वर्त्तन्ते पापकर्मणा ॥८॥
तदेवं गुणदोषाणां, विशेषं पश्यता मया ।
गुणेषु यत्नः कर्त्तव्यो, य आदिष्टो मनीषिणा ॥९॥
ततश्चैवं विचिन्त्यासौ, बभाषे तं मनीषिणम् ।
न शक्यमधुना लोके, प्रकाशमटितुं मया ॥१०॥
लोका मां प्रश्नयिष्यन्ति, बालवृत्तान्तमञ्जसा ।
अतिलज्जाकरं तं च, नाहमाख्यातुमुत्सहे ॥११॥
अन्यच्च दुर्जना लोकाः, श्रुत्वा मेऽन्तःकदर्थनाम् ।
तदीयां नितरां तुष्टा, हसिष्यन्ति विशेषतः ॥१२॥
तस्माद् भ्रातर्ममात्रैव, स्थातुं सद्मनि युज्यते ।
जनस्य विस्मरत्येतद्यावद्बालविचेष्टितम् ॥१३॥
मनीषिणोक्तं यत्तुभ्यं, रोचते तद्विधीयताम् ।
केवलं पापमित्रीयः, सम्पर्को वार्यते मया ॥१४॥

ततः क्वचिदपि बहिरनिर्गच्छंस्तत्रैव सदने स्थितो मध्यमबुद्धिः, गतो मनीषी स्वस्थानम् ।

स्पर्शनाकुशलमालाबालानां गोष्ठी ।

इतश्च बालशरीरादाविर्भूतः स्पर्शनोऽकुशलमाला च । अकुशलमालया-ऽभिहितं-साधु पुत्रक ! साधु, यन्मत्तो जातोऽनुतिष्ठति तदनुष्ठितं भवता, यतो निराकृतस्त्वयाऽयमलीकवाचालो मनीषी । स्पर्शनेनाभिहितम्-अम्ब ! युक्तमेवेदृश-पुरुषाणामनुष्ठानं, दर्शितः खल्वेवमाचरता प्रियमित्रेण मयि निर्भरोऽनुरागः । अथवा किमनेन निर्घटितेनेदानीं त्रयाणामप्यस्माकं भावसारं समसमस्तदुःखसुखता,

ये तु बृहदर्थसाधनप्रवृत्तानामप्यन्तराले विघ्ना भवन्ति तान् के गणयन्ति ? बालः प्राह–वयमप्येतदेव ब्रूमः, केवलमेतत्स मनीषी न जानाति, स्पर्शनेनाभिहितं– किं तव तेन ? सुखविघ्नहेतुरसौ पापकर्मा भवतः, अयं जनोऽम्बा च केवलं ते सुखकारणम् । बालः प्राह–कोऽत्र विकल्पः ? निःसन्दिग्धमिदम् । ततः कृतस्ताभ्यां योगशक्तिव्यापारपूर्वको भूयस्तदीयशरीरे प्रवेशः, प्रादुर्भूतं मदन-कन्दलीगोचरं भृशतरमौत्सुक्यं, प्रवृत्तोऽन्तस्तापः, प्रवृत्ता जृम्भिका, पतितः शयनीये, तत्र चानवरतमुद्वर्त्तमानेनाङ्गेन तथा विचेष्टमानो दृष्टोऽसौ मध्यमबुद्धिना, समुत्पन्ना करुणा तथापि मनीषिवचनमनुस्मरता न पृष्टो वार्त्तामपि बालस्तेन ।

शत्रुमर्दनभवने बालगमनम् ।

अत्रान्तरेऽस्तं गतो दिनकरः, ततः प्रथमप्रदोष एव निर्गतो बालः, अवधीरितो मध्यमबुद्धिना, प्राप्तः शत्रुमर्दनराजकुलं, प्रविष्टोऽभ्यन्तरे, दृष्टं वासभवनं, चलितस्तदभिमुखं, ततः प्रचुरतया लोकस्य, सान्धकारतया प्रदोषस्य, व्यग्रतया प्राहरिकाणां कथञ्चिदलक्षित एवासौ प्रविष्टो वासभवनम् । विलोकितस्त-न्मध्यभागः प्रकाशितो मणिप्रदीपैः सनाथो महार्हशयनेन । इतश्च तस्मिन्नवसरे सा मदनकन्दली तस्यैव वासभवनस्यादूरवर्त्तिन्यां प्रसाधनशालिकायामात्मानं चर्चयन्ती तिष्ठति, ततस्तच्छून्यमवलोक्य स बालः बालतयैवारूढः शय्यायाम् । आः कोमलेतिभावनया समुद्भूतो हर्षः क्षिप्तमुच्छीर्षके प्रावरणं, किल तिरश्चीनो भविष्यति याव(त्ताव)द्विहिताशेषप्रदोषकर्त्तव्यो विसर्जिताऽऽस्थानिकलोकः कति-चिदासपुरुषपरिकरो ज्वलत्प्रदीपदर्शितमार्गः समागतः शत्रुमर्दनस्तद्द्वारदेशे, दृष्टः प्रविशन् बालेन, ततोऽतितेजस्वितया शत्रुमर्दनस्य, सत्त्वविकलतया हृदयस्य, साध्वसहेतुत्वादकार्याचरणस्य, प्रतिकूलतया कर्मविलासस्य, स्वफलदानोन्मुख-तयाऽकुशलमालायाः, स्वविपाकदर्शन(पटु)तया स्पर्शनस्य, भयोत्कर्षेण वेपमान-गात्रयष्टिर्निपतितो बालो भूतले । ततोऽत्युच्चतया पर्यङ्कस्य, कणकणतया मणि-कुट्टिमस्य, शिथिलनिःसृष्टतया शरीरस्य, समुत्थितो महानास्फोटरवः ।

बालस्य विडम्बना ।

किमेतदिति तूर्णतरं प्रविष्टो राजा, दृष्टस्तेन, कथमयमिह प्रविष्ट इति समुत्पन्नो मनसि वितर्कः, दृष्टमुच्छीर्षके प्रावरणं, लक्षितं शय्यारोहणं, दुष्टोऽय-मिति सञ्जातो निश्चयो, मत्कलत्राभिलाषुकोऽयमिति च समुत्पन्नः क्रोधो, विज्ञातं तस्य दैन्यं, तथाप्यतिदुरात्मा खल्वयमपनयाम्यस्य दुर्विनयमितिबुद्ध्या दत्तो बालपृष्ठे निजचरणो राज्ञा आमोटितं पश्चान्मुखं भुजयुगलं, बद्धो रासद्यमानस्त-

त्प्रावरणेनैव, आहूतो बिभीषिणः । अभिहितश्चासौ–अरे ! एष पुरुषाधमो भवताऽत्रैव राजाजिरे यथाऽहमाकर्णयाम्यस्य करुणध्वनितं तथा समस्तरजनीं कदर्थनीयः । बिभीषणेनाभिहितं–यदाज्ञापयति देवः, ततः समाकृष्टस्तेन, गृहीत्वा-ऽऽरटयमानो बालो नीतोऽभ्यर्णराजप्राङ्गणे, बद्धो वज्रकण्टकाकुले लोहस्तम्भे, ताडितः कशाघातैः, सिक्तोऽग्निवर्णतैलबिन्दुभिः, प्रवेशिता अङ्गुल्यादिष्वयः-शलाकाः । ततश्चैवंविधेषु नरकाकारेषु दुःखेषु बिभीषणेनोदीर्यमाणेषु क्रन्दतो बालस्य लङ्घिता रजनी, तदाक्रन्दरवेण श्रवणपरम्परया च किमेतदिति कुतूहलेन प्रभाते समागतं राजकुले नगरं, दृष्टो बालः, स एवायं पापिष्ठोऽद्यापि जीवतीत्यादिः प्रवृत्तः परस्परं नागरिकाणां बहुविधस्तदाक्रोशजल्पः, तमाकर्णयतः शतगुणीभूतं तत्तस्य दुःखं, कथितो नागरिकेभ्यो बिभीषणेन रात्रिव्यतिकरः, ततोऽहो धृष्टता-ऽस्येति गाढतरं प्रद्विष्टाः सर्वे, विज्ञापितो महत्तमै राजा, यदुत–यो देवपादानामे-वमयमपथ्यकारी स तथा क्रियतां यथाऽन्योऽप्येवं न करोतीति । अस्ति च तस्य राज्ञो भगवदर्हदागमावदातबुद्धिः सुबुद्धिर्नामामात्यः, केवलं तेन क्वचिदवसरे वरं प्रार्थितो राजा, यदुत–हिंस्रकर्मणि नाहं पर्यालोचनीयो भवता, प्रतिपन्नश्च स वरो नरपतिना, ततः सुबुद्धि(अ)पर्यालोच्यैव दत्तः शत्रुमर्दनेन राजपुरुषाणां नियमो, यदुत–कदर्थयित्वा बहुप्रकारमेनं नरापसदं व्यापादयतेति । तदाकर्ण्य महाराज्यलाभ इव जातो जनानां प्रमोदातिशयः, ततः समारोपितो रासभे, विडम्ब्यमानः शराव-मालया, समन्ताच्चूर्ण्यमानो यष्टिमुष्टिमहालोष्टप्रहारै, रोरूयमाणो विरसध्वनिना, तुद्यमानो मनसि कर्णकटुकैराक्रोशवचनैर्महता कलकलेन समस्तेषु त्रिकचतुष्क-चत्वरहट्टमार्गादिषु बम्भ्रम्यमाणो विगोपितो बालः । ततो विशालतया नगरस्य, प्रेक्षणकप्रायत्वात्तस्य भ्रमणेनैवातिक्रान्तं दिनं, सन्ध्यायां नीतो वध्यस्थान-मुल्लम्बितस्तरुशाखायां, प्रविष्टो नगरं लोको, भवितव्यताविशेषेण तस्य त्रुटितः पाशकः, पतितो भूतले, गतो मूर्च्छां, स्थितो मृतरूपतया लु(छु)प्तो वायुना, लब्धा चेतना, प्रवृत्तो गृहाभिमुखं गन्तुं भूमिकष(घर्ष)णेन कूजमानः । अत्रान्तरे अगृहीतसङ्केतयोक्तं–हे संसारिजीव ! तत्र क्षितिप्रतिष्ठितपुरे प्रथमं भवता वीर्यनिधानभूतः कर्मविलासो नाम राजा निवेदितः, अधुना दशापराधप्रभविष्णुरेष शत्रुमर्दनो निवेद्यते, तत्कथमेतदिति ? संसारिजीवेनाभिहितं–मुग्धे ! मयापि नन्दिवर्द्धनेन सता पृष्ट एवेदं विदुरः । ततो विदुरेणाभिहितं–कुमार ! कर्मविलास-स्तत्रान्तरङ्गो राजा शत्रुमर्दनस्तु बहिरङ्गः, तेन नास्ति विरोधः, यतो बहिरङ्गाणामेव राज्ञां दशापराधप्रभविष्णुता भवति बहिरङ्गनगरेषु नेतरेषां, ते हि केवलं

सुन्दरासुन्दरप्रयोजनानि जनानां प्रच्छन्नरूपा एव सन्तः स्ववीर्येण निर्वर्त्तयन्ति, तथाहि-कर्मविलासप्रतिकूलताजनितोऽयं बालस्य परमार्थतः सर्वोऽप्यनर्थः सम्पन्न इति । ततो मयाऽभिहितम्-अपगतोऽधुना मे सन्देहः, अग्रतः कथय, विदुरेणाभिहितं-ततः कृच्छ्रेणातिक्रान्ते याममात्रे रजन्याः प्राप्तः स्वसदनं बालः ।

मध्यबुद्धेर्विचारः ।

इतश्चाकर्णितः प्रभात एव तदीयवृत्तान्तो मध्यमबुद्धिना, ततो बालस्नेहलेशस्यानुवर्त्तमानतया सञ्जातो मनाग् विषादः । चिन्तितमनेन-हा किमीदृशां सम्पन्नं बालस्येति ? पुनः पर्यालोचयतः प्रादुर्भूतोऽस्य मनसि प्रमोदः । चिन्तितमनेन-पश्यताहो मनीषिवचनकरणाकरणयोरिह लोक एवान्तरं, तथाहि-तदुपदेशवर्त्तिनो मेऽधुना न सम्पन्नः क्लेशः, नोदीर्णमयशः, पूर्वं पुनर्विपरीतचारिणो द्वयमप्यासीत्, बालस्य पुनरेकान्ततो मनीषिवचनविपरीताचरणनिरतस्य यत्सम्पद्यते दुःखसङ्घातो, विजृम्भते जगत्ययशःपटहः, सञ्जायते मरणं तत्र किमाश्चर्यम् ? तदस्ति ममापि काचिद् धन्यता यया मनीषिवचने बहुमानः सम्पन्न इति ।

तथाहि-**नैवाभव्यो भवत्यत्र, सतां वचनकारकः ।**
पक्तिः काङ्कटुके नैव, जाता यत्नशतैरपि ॥१॥
एवं भावयतश्चित्ते, बालस्नेहं विमुञ्चतः ।
प्रमोदपूर्णचित्तस्य, लङ्घितं तस्य तद्दिनम् ॥२॥
ततः समागते बाले, लोकाचारानुवर्त्तनम् ।
कुर्वता विहितं तेन, तस्य सम्भाषणं किल ॥३॥
पृष्टश्चाशेषवृत्तान्तं, विषादगतबुद्धिना ।
तेनापि कथिता तस्मै, बालेनात्मविडम्बना ॥४॥
न शिक्षणस्य योग्योऽयं, मत्वा मध्यमबुद्धिना ।
ततस्तदनुरोधेन, कृतेषत्परिदेवना ॥५॥
ततश्चूर्णितसर्वाङ्गो, दुःखविह्वलमानसः ।
तथा राजभयादुग्राद्, बालस्तत्रैव संश्रितः ॥६॥
प्रच्छन्नरूपः सततं, न निर्गच्छति कुत्रचित् ।
एवं च तिष्ठतोः कालस्तयोर्भूयान् विलङ्घितः ॥७॥

प्रबोधनसूरिसमागमः ।

अथान्यदा निजविलसिताभिधाने जीर्णोद्याने गन्धहस्तीव वरकलभवृन्देन परिकरितः सातिशयगुणवता निजशिष्यवर्गेण, प्रवाहः करुणारसस्य, सन्तरणसेतुः

संसारसिन्धोः, परशुस्तृष्णालतागहनस्य, अशनिर्मानपर्वतोद्दलने, मूलमुपशमतरोः, सागरः सन्तोषामृतस्य, तीर्थं सर्वविद्यावताराणां, कुलभवनमाचाराणां, नाभिः प्रज्ञा(प्राज्ञ)चक्रस्य, वडवानलो लोभार्णवस्य, महामन्त्रः क्रोधभुजङ्गस्य, दिवसकरो महामोहान्धकारस्य, निकषोपलः शास्त्ररत्न(सुवर्णा)नां, दावानलो रागपल्लवदहने, अर्गलाबन्धो नरकद्वाराणां, देशकः सत्पथानां, निधिः सातिशयज्ञानमणीनामायतनं समस्तगुणानां समवसृतस्तत्र पुरे प्रबोधनरतिर्नामाचार्यः ।

कर्मविलासस्य मनीषिपक्षपातः ।

इतश्च स्पर्शनप्रतिकूलचारिणमुपलभ्य मनीषिणं प्रादुरभूत्कर्मविलासस्य तस्योपरि खरतरः पक्षपातः । ततोऽसौ शुभसुन्दरीं प्रत्याह-प्रिये ! लक्षयत्येव तावदिदं भवती, यथाऽनादिरूढा प्रकृतिरियं मम वर्त्तते, यदुत योऽस्य स्पर्शन-स्यानुकूलस्तस्य मया प्रतिकूलेन भाव्यं, प्रतिकूलस्य पुनरनुकूलतया वर्त्तितव्यं, मम च प्रतिकूलमाचरतः सर्वत्राकुशलमालोपकरणमनुकूलं विदधतः पुनर्भवती ममोपकरणं वर्त्तते । तदेवं स्थिते स्पर्शनानुकूलचारिणो बालस्य दर्शितो मयाऽकुशलमालाव्यापारणद्वारेण कश्चिदात्मनः प्रतिकूलताफलविशेषः, अस्य तु मनीषिणः स्पर्शनप्रतिकूलवर्त्तिनो न मयाऽद्यापि निजानुकूलताफलविशेषो दर्शितो, यद्यपि यदिदमस्य स्पर्शने निरभिष्वङ्गतया मृदुशयनसुरतादीन्यनुभवतः सम्पद्यते सुखं, यश्चायं समुल्लसितो लोकमध्ये यशःपटहो, न च सम्पन्नः क्वचिद-पायगन्धोऽपि विचरतस्तस्य, अस्य समस्तस्य व्यतिकरस्याहमेव भवत्यैवोप-करणभूतया कारणं, तथापि मयि सप्रसादे नैतावन्मात्रमेवास्य फलमुचितमिति प्रिये ! विशिष्टतरफलसम्पादनार्थमस्य मनीषिणो यत्नं कुरुष्वेति । शुभसुन्दर्यु-वाच-साध्वार्यपुत्र ! साधु, सुन्दरमभिहितं देवेन, स्थितं ममापीदं हृदये, योग्य एव मनीषी देवप्रसादानां, तदेषाऽनुतिष्ठामि यदाज्ञापितं देवेनेत्यभिधाय व्यापारिता शुभसुन्दर्या योगशक्तिः, विहितमन्तर्धानं, प्रविष्टा(गता) मनीषिशरीरे, प्रादुर्भूतोऽस्य प्रमोदः, सिक्तममृतसेकेनाम्बा(त्म)शरीरं, प्रवृत्ता निजविलसितोद्यानगमनेच्छा, प्रस्थितस्तदभिमुखं, चिन्तितमनेन कथमेकाकी गच्छामि, बहुश्च कालो गृहप्रविष्टस्य तिष्ठतो मध्यमबुद्धेरतीतो, विस्मृतोऽधुना लोकस्य बालवृत्तान्तो, व्यपगतं तस्य लज्जाकारणं, अतस्तमपि निजविलसितोद्याने नयामीति विचिन्त्य गतो मनीषी मध्यमबुद्धिसमीपं, निवेदितं तस्मै निजाकूतम् । इतश्च कर्मविलासेन तस्यापि जननी सामान्यरूपा तत्फलविपाकसम्पत्तये तथैव प्रोत्साहिता, सा ह्यकुशलमाला-शुभसुन्दर्योः साधारणवीर्या विविधफलदायिनी स्वरूपतो वर्त्तते, ततस्तथा-

ऽधिष्ठितमूर्त्तेर्मध्यमबुद्धेरपि प्रवृत्ता तत्र गमनेच्छा, बालस्तु भवताऽप्यवश्यं गन्तव्यमिति वदता बलामोटिकया प्रवर्त्तितो मध्यमबुद्धिना । गतास्त्रयोऽपि निजविलसितोद्याने ।

मनीष्यादित्रयनिर्गमः ।

अथ नानाविधैस्तत्र, विलसन्तः कुतूहलैः ।
प्रमोदशेखरं नाम, प्राप्तास्ते जिनमन्दिरम् ॥१॥
तच्च मेरुवदुत्तुङ्गं, विशालं साधुचित्तवत् ।
देवलोकाधिकं मन्ये, सौन्दर्यौदार्ययोगतः ॥२॥
युगादिनाथबिम्बेन, श्रीमता तदधिष्ठितम् ।
समन्ताद् दूरप्रो(गो)त्तुङ्गप्राकारपरिवेष्टितम् ॥३॥
पुरतो लोकनाथस्य, स्तोत्राणि पठतो मुदा ।
तत्र श्रावकलोकस्य, ध्वनिमाकर्ण्य पेशलम् ॥४॥
किमेतदिति सञ्चिन्त्य, कौतुकाक्षिप्तमानसाः ।
प्रविष्टा जैनसदने, ते त्रयोऽपि कुमारकाः ॥५॥ युग्मम् ॥
अथ दक्षिणमूर्त्तिस्थो, देवाजिरविभूषणः ।
विनीतसाधुलोकस्य, मध्यवर्त्ती तपोधनः ॥६॥
जिनेन्द्रगदितं धर्ममकलङ्कं सनातनम् ।
संसारसागरोत्तारमाचक्षाणः सुदेहिनाम् ॥७॥
प्रविशद्भिर्महाभागश्चन्द्रवत्तारकैर्वृतः ।
प्रबोधनरतिर्धीरः, स सूरिस्तैर्विलोकितः ॥८॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
भाविभद्रतया जैनं, बिम्बं नत्वा मनीषिणा ।
सूरेः शेषमुनीनां च, विहितं पादवन्दनम् ॥९॥
ततस्तदनुरोधेन, मनाक् संशुद्धबुद्धिना ।
देवसाधुनमस्कारः, कृतो मध्यमबुद्धिना ॥१०॥
पापमातृवयस्याभ्यामधिष्ठितशरीरकः ।
बालोऽकल्याणभाङ् नैव, कस्यचित्प्रणतिं गतः ॥११॥
किन्तु ग्रामेयकाकारं, बिभ्राणः स्तब्धमानसः ।
मनीषिमध्यमासन्ने, सोऽपि गत्वा व्यवस्थितः ॥१२॥
अथ सम्भाषितास्तेऽपि, धर्मलाभपुरःसरम् ।
गुरुणा कलवाक्येन, निषण्णास्तत्र भूतले ॥१३॥

सुबुद्धिना राज्ञो निर्गमः ।

इतश्च सूरिवृत्तान्तः, कथञ्चिल्लोकवार्त्तया ।
मन्त्रिणा जिनभक्तेन, श्रुतस्तेन सुबुद्धिना ॥१४॥
ततः प्रोत्साहितस्तेन, स राजा शत्रुमर्दनः ।
वन्दनार्थं मुनीन्द्रस्य, व्रजाम इति भाषिणा ॥१५॥
विधूतपापमात्मानं, वन्दनेन महात्मनाम् ।
साधूनां येऽत्र कुर्वन्ति, ते धन्यास्ते मनीषिणः ॥१६॥
ततो मदनकन्दल्या, सार्द्धमन्तःपुरैस्तथा ।
सुबुद्धिवचनाद्राजा, निर्गतो मुनिवन्दकः ॥१७॥
ततः सर्वं पुरं तत्र, नृपे चलति विस्मितम् ।
सैन्यं च गतमुद्याने, कौतुकाकृष्टमानसम् ॥१८॥
निपत्य पादयोस्तत्र, जिनस्य सबलो नृपः ।
प्रबोधनरतिं भक्त्या, ववन्दे हृष्टमानसः ॥१९॥
प्रणम्याशेषसाधूंश्च, दत्ताशीर्गुरुसाधुभिः ।
निषण्णो भूतले राजा, विनयानम्रमस्तकः ॥२०॥
सुबुद्धिरपि जैनेन्द्रपादपद्मकृतानतिः ।
निरूपयति सर्वाणि, देवकर्माणि यत्नतः ॥२१॥
देवपूजनसद्धूपदीपदानादिपूर्वकम् ।
भक्त्योत्कण्ठितसर्वाङ्गो, भून्यस्तकरजानुकः ॥२२॥
दुर्लभं भवकान्तारे, जन्तुभिर्जिनवन्दनम् ।
इतिभावनया धन्यो, निर्मलीभूतमानसः ॥२३॥
आनन्दजलपूर्णाक्षः, क्षालयन्नात्मकिल्बिषम् ।
नत्वा भगवतो बिम्बे, न्यस्तदृष्टिर्विचक्षणः ॥२४॥
शक्रस्तवं शनैर्धीरः, पठित्वा भक्तिनिर्भरः ।
पञ्चाङ्गप्रणिपातान्ते, निषण्णः शुद्धभूतले ॥२५॥ चतुर्भिः कुलकम् ॥
परस्परतिरोभूतकरशाखाविनिर्मिताम् ।
कोशाकारकरः कृत्वा, योगमुद्रां समाहितः ॥२६॥

सुबुद्धिकृता जिनस्तुतिः ।

ततो भुवननाथस्य, स्तोत्राणि कलया गिरा ।
स तदानीं पठत्येवं, तदर्थार्पितमानसः ॥२७॥ युग्मम् ॥

"नमस्ते जगदानन्द !, मोक्षमार्गविधायक ! ।
जिनेन्द्र ! विदिताशेषभावसद्भावनायक ! ॥२८॥
प्रलीनाशेषसंसारविस्तार ! परमेश्वर ! ।
नमस्ते वाक्पथातीत, त्रिलोकनरशेखर ! ॥२९॥
भवाब्धिपतितानन्तसत्त्वसङ्घाततारक ! ।
घोरसंसारकान्तारसार्थवाह ! नमोऽस्तु ते ॥३०॥
अनन्तपरमानन्दपूर्णधामव्यवस्थितम् ।
भवन्तं भक्तितः साक्षात्पश्यतीह जनो जिन ! ॥३१॥
स्तुवतस्तावकं बिम्बमन्यथा कथमीदृशः ।
प्रमोदातिशयश्चित्ते, जायते भुवनातिग ! ॥३२॥
पापाणुजनितस्तावत्तापः संसारिचेतसाम् ।
यावत्तेषां सदानन्द !, मध्ये नाथ ! न वर्त्तसे ॥३३॥
येषां पुनर्विधत्ते सा[1], नाथ ! चित्तेषु देहिनाम् ।
पापाणवः क्षणात्तेषां, ध्वंसमायान्ति सर्वथा ॥३४॥
ततस्ते द्रविताशेषपापपङ्कतया जनाः ।
सद्भावामृतसंसिक्ता, मोदन्ते नाथ ! सर्वदा ॥३५॥ युग्मम् ॥
ते वराका न मुष्यन्तां, रागादिचरटैः कथम् ? ।
येषां नाथ ! भवान्नास्ति, तत्सिसान्निध्यकारकः[2] ॥३६॥
भवन्तमुररीकृत्य, नाथ ! निःशङ्कमानसाः ।
शिवं यान्ति मदादीनां, विधाय गलपादिकाम्[3] ॥३७॥
न्यपतिष्यदिदं नाथ !, जगन्नरककूपके ।
अहिंसाहस्तदानेन, यदि त्वं नाधरिष्यथाः ॥३८॥
विलीनसकलक्लेशं, निर्विकारं मनोहरम् ।
शरीरं पश्यतां नाथ !, तावकीनमदो वरम् ॥३९॥
अनन्तवीर्य ! सर्वज्ञो, वीतरागस्त्वमञ्जसा ।
न भासि यदभव्यानां[4], तत्तेषां पापजृम्भितम् ॥४०॥
रागद्वेषमहामोहसूचकैर्वीतकल्मष ! ।
हास्यहेतिविलासाक्षमालाद्यैर्हीन ! ते नमः ॥४१॥

१. त्वद्वृत्तिः स्थानं । २. चिन्तासाहाय्यककारकः । ३. गले पादौ यस्यां क्रियायां ।
४. हास्यादिभिर्लक्ष्यमाणैः ।

अनन्तगुणसङ्कीर्ण ! कियद्वाऽत्र वदिष्यति ।
तावकस्तवने नाथ !, जडबुद्धिरयं जनः ॥४२॥
सद्भावो[1]ऽप्यथवा नाथ !, भवतै[2]वावबुध्यते ।
तदस्य करुणां कृत्वा, विधातव्यो[3] भवे भवे ॥४३॥
संस्तुत्यैवं जगन्नाथमुत्थाय जिनमुद्रया ।
विधाय वन्दनं भूयः, पञ्चाङ्गनमनादिकम् ॥४४॥
तदन्ते प्रणिधानं च, मुक्ताशुक्त्याऽतिसुन्दरम् ।
कृत्वा कृतार्थमात्मानं, मन्यमानः सुकर्मणा ॥४५॥
सूरेः पादयुगं सिञ्चन्नानन्दोदकबिन्दुभिः ।
वन्दनं द्वादशावर्त्तं, स ददौ दोषसूदनम् ॥४६॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
कृतसामायिकोऽशेषसाधूनानम्य भक्तितः ।
अवाप्तधर्मलाभोऽसौ, निषण्णः शुद्धभूतले ॥४७॥
पृष्टसूरितनूदन्ते, सुबुद्धौ तत्र मन्त्रिणि ।
अथाचार्या विशेषेण, चक्रिरे धर्मदेशनाम् ॥४८॥
कथितं भवनैर्गुण्यं, वर्णिता कर्महेतवः ।
प्रख्यापितं च निर्वाणं, दर्शितं तस्य कारणम् ॥४९॥
ततश्चामृतसंसेकचारुणा वचसा मुनेः ।
जातास्ते जन्तवः सर्वे, चित्तसन्तापवर्जिताः ॥५०॥
अत्रान्तरे–नखांशुविशदं कृत्वा, ललाटे करकुड्मलम् ।
जगाद भारतीमेनां, स राजा शत्रुमर्दनः ॥५१॥
भगवन्नत्र संसारे, नरेण सुखकामिना ।
किमादेयं प्रयत्नेन, सर्वसम्पत्तिकारणम् ? ॥५२॥

धर्मस्योपादेयता ।

सूरिराह[4]–आदेयोऽत्र महाराज ! धर्मः सर्वज्ञभाषितः ।
स एव भगवान् सर्वपुरुषार्थप्रसाधकः ॥५३॥
सोऽनन्तसुखसम्पूर्णे, मोक्षे नयति देहिनम् ।
अनुषङ्गेण संसारे, स हेतुः सुखपद्धतेः ॥५४॥

१. सद्भावः समीचीनो भावः । २. जगत्यां यद्विकाशः स्यात्पद्मानां पद्मबन्धुना (इति भवेत् पुरतोऽत्र) । ३. विधातव्या भवे भवे । भवोच्छेदकरी नाथ ! भक्तिरात्मनि निश्चला ॥ प्र. । ४. [illegible] प्र० ।

नरपतिरुवाच-यद्येवम्-कस्मात्सर्वे न कुर्वन्ति, तं सर्वसुखसाधनम् ।
धर्मं संसारिणः किं वा, क्लिश्यन्ते सुखकाम्यया ? ॥५५॥
सूरिराह-सुखाभिलाषः सुकरो, दुष्करोऽसौ[१] नृपोत्तम ! ।
यतो जितेन्द्रियग्रामस्तं साधयति मानवः ॥५६॥
अनादिभवकान्तारे, प्राप्तानि परमं बलम्[२] ।
दुर्मेधोभिर्न शक्यन्ते, जेतुं तानीन्द्रियाणि वै ॥५७॥
तेनैव जन्तवो मूढाः, सुखमिच्छन्ति केवलम् ।
धर्मं पुनः सुदूरेण, त्यजन्ति सुखकारणम् ॥५८॥
नरपतिरुवाच-येषां जयमशक्तिष्ठाः[३], कर्त्तुं नो पारयन्त्यमी[४] ।
धर्मतः प्रपलायन्ते, ततो[५] जीवाः सुखैषिणः ॥५९॥
कानि तानीन्द्रियाणीह, किंस्वरूपाणि वा मुने ! ।
कथं वा दुर्जयानीति, श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ? ॥६०॥
मुनिरुवाच-स्पर्शनं रसनं घ्राणं, चक्षुःश्रोत्रं च पञ्चमम् ।
एतानि तानि राजेन्द्र ! हृषीकाणि प्रचक्षते ॥६१॥

इन्द्रियमाहात्म्यम् ।

इष्टैः स्पर्शादिभिस्तोषो, द्वेषवृद्धिस्तथेतरैः ।
एतत्स्वरूपमेतेषामिन्द्रियाणां नृपोत्तम ! ॥६२॥
दुर्जयानि यथा तानि, कथ्यमानं मयाऽधुना ।
दत्तावधानस्तं सर्वमनुश्रुत्यावधारय ॥६३॥
अनेकभटसङ्कीर्णे, समरे योधयन्ति ये ।
मत्तमातङ्गसङ्घातमेतैस्तेऽपि विनिर्जिताः ॥६४॥
अङ्गुल्यग्रे निधायेदं, भुवनं नाटयन्ति ये ।
शक्रादयोऽतिशक्तिष्ठास्तेऽप्यमीभिर्वशीकृताः ॥६५॥
हिरण्यगर्भवैकुण्ठमहेश्वरपुरःसराः ।
एतैर्निराकृताः सन्तः, सर्वे किङ्करतां गताः ॥६६॥
अधीत्य सर्वशास्त्राणि, परमार्थविदो जनाः ।
एभिर्विधुरिताः सन्तश्चेष्टन्ते बालिशा इव ॥६७॥
एतानि हि स्ववीर्येण, ससुरासुरमानुषम् ।
वराकमिव मन्यन्ते, सकलं भुवनत्रयम् ॥६८॥

१. धर्मः । २. कलं प्र० । ३. असमर्था [illegible]ताः । ४. समर्था भवन्ति । ५. असमर्थत्वात् ।

दुर्जयानि ततोऽमूनि, हृषीकाणि नराधिप ! ।
एवं सामान्यतः कृत्वा, हृषीकगुणवर्णनम् ॥६९॥
ततश्च-ज्ञानालोकेन वृत्तान्तं, बोधनार्थं मनीषिणः ।
सूरिर्बभाषे सद्दन्तदीधितिच्छुरिताधरः ॥७०॥
अथवा महाराज !-तिष्ठन्तु तावच्छेषाणि, हृषीकाणि जगज्जये ।
स्पर्शनेन्द्रियमेवैकं, समर्थं बत वर्त्तते ॥७१॥
यतो न शक्यते लोकैर्जेतुमेकैकमप्यदः ।
लीलया जयतीदं तु, भुवनं सचराचरम् ॥७२॥
नरपतिरुवाच-भगवंस्तस्य जेतारो, नराः किं सन्ति कुत्रचित् ? ।
आहोस्विन्नैव विद्यन्ते, भुवनेऽपि तथाविधाः ॥७३॥
मुनिरुवाच-राजन्न हि न विद्यन्ते, केवलं विरला जनाः ।
ये चास्य विनिहन्तारस्तत्राकर्णय कारणम् ॥७४॥

उत्कृष्टतमाद्याश्चतुर्धा नराः ।

जघन्यमध्यमोत्कृष्टास्तथोत्कृष्टतमा गुणैः ।
चतुर्विधा भवन्तीह, पुरुषा भुवनोदरे ॥७५॥
त(तेऽ)थोत्कृष्टतमास्तावद्यैरिदं स्पर्शनेन्द्रियम् ।
अनादिभवसम्बन्धलालितं पालितं प्रियम् ॥७६॥
जैनेन्द्रागमसम्पर्काद्विज्ञाय बहुदोषकम् ।
ततः सन्तोषमादाय, महासत्त्वैर्निराकृतम् ॥७७॥ युग्मम् ॥
गृहस्था अपि ते सन्तो, ज्ञाततत्त्वा जिनागमे ।
स्पर्शनेन्द्रियलौल्येन, नाचरन्ति कुचेष्टितम् ॥७८॥
यदा पुनर्विशेषेण, तिष्ठेत्तेषां जिनागमः ।
स्पर्शनेन्द्रियसम्बन्धं, त्रोटयन्ति तदाऽखिलम् ॥७९॥
यतो दीक्षां समादाय, निर्मलीमसमानसाः ।
सन्तोषभावतो धन्या, जायन्तेऽत्यन्तनिःस्पृहाः ॥८०॥
ततस्ते भवकान्तारनिर्विण्णा वीतकल्मषाः ।
स्पर्शनप्रतिकूलानि, सेवन्ते धीरमानसाः ॥८१॥
भूमीशयनलोचादिकायक्लेशविधानतः ।
ततः सुखस्पृहां हित्वा, जायन्ते ते निराकुलाः ॥८२॥

ततः सकलकर्मांशक्लेशविच्छेदभाजनम् ।
भूत्वा ते निर्वृतिं यान्ति, निर्जित्य स्पर्शनेन्द्रियम् ॥८३॥
तेनोत्कृष्टतमा राजन्निर्दिष्टास्ते विचक्षणैः ।
ये चैवमनुतिष्ठन्ति, विरलास्ते जगत्त्रये ॥८४॥
ततो भागवतं वाक्यमाकर्ण्येदं मनीषिणः ।
अभूच्चेतसि सङ्कल्पस्तदानीं चारुचेतसः ॥८५॥
अये भगवता यादृग्, वर्णितं स्पर्शनेन्द्रियम् ।
अत्यन्तविषमं लोके, स्पर्शनस्तादृशः परम् ॥८६॥
यतो बोधप्रभावेन, मम पूर्वं निवेदितः ।
यथाऽन्तरङ्गनगरे, वास्तव्योऽयं महाबलः ॥८७॥
तन्नूनं पुरुषव्याजसंस्थितं स्पर्शनेन्द्रियम् ।
अस्मान् प्रतारयत्येतदन्यथा कथमीदृशम् ॥८८॥
तथा भगवताऽदिष्टा, ये चोत्कृष्टतमा नराः ।
कथितः स्पर्शनेनापि, भवजन्तुस्तथाविधः ॥८९॥
तथाहि मां निराकृत्य, सदागमबलेन सः ।
सन्तोषान्निर्वृतिं प्राप्त, इति तेन निवेदितम् ॥९०॥
तस्मान्नास्त्यत्र सन्देहः, साम्प्रतं पुरुषत्रयम् ।
श्रुत्वाऽशेषं विजानामि, यदत्र परमाक्षरम् ॥९१॥
अयं हि भगवान् सूरिर्भुवनं सचराचरम् ।
ज्ञानालोकेन जानीते, सन्देहदलनः परम् ॥९२॥
यावत्स चिन्तयत्येवं, साकूतो विस्मितेक्षणः ।
तावल्लक्षितचित्तेन, पृष्टो मध्यमबुद्धिना ॥९३॥
कथम् ?-मनीषिन्नितरां चित्ते, भावितस्त्वं विलोक्यसे ।
किमत्र भवता किञ्चित्सतत्त्वमवधारितम् ? ॥९४॥
मनीषिणोक्तं किं भ्रातर्भवता किं न लक्षितम् ? ।
किमेवं स्फुटवाक्येन, कथयत्यपि सन्मुनौ ॥९५॥
अनेन हि समादिष्टं, यादृशं स्पर्शनेन्द्रियम् ।
वयस्यस्तावकस्तादृक्, स्पर्शनो नात्र संशयः ॥९६॥
कथमेतत्ततः पृष्टे, पुनर्मध्यमबुद्धिना ।
आख्यातं कारणं तेन, निःशेषं तु मनीषिणा ॥९७॥

बालस्तु पापकर्मत्वात्केवलं वीक्षते दिशः ।
अनादरपरस्तत्र, हितेऽपि वचने गुरोः ॥९८॥
अथ राज्ञः समीपस्था, पिबन्ती वचनामृतम् ।
आचार्यीयं विशालाक्षी, राज्ञी मदनकन्दली ॥९९॥
सा दृष्टा तेन बालेन, ततोऽस्य हृदि संस्थितम् ।
नूनं मे हृदयस्येष्टा, सेयं मदनकन्दली ॥१००॥
यतोऽवदातमेतस्यास्तापनीयसमप्रभम् ।
शरीरं दर्शनादेव, मृदुतां सूचयत्यलम् ॥१०१॥

बालस्य बालता ।

रक्तराजीवसच्छायं, विभाति चरणद्वयम् ।
अलक्षितसिराजालं, कूर्मोन्नतमनुत्तमम् ॥१०२॥
बिभर्ति तोरणाकारं, भवने माकरध्वजे ।
जङ्घायुग्मं स्वसौन्दर्यादेतस्यास्तेन राजते ॥१०३॥
मेखलायाः कलापेन, बद्धमन्मथवारणम् ।
नितम्बबिम्बमेतस्या, विशालममृतायते ॥१०४॥
भारेणैव वशीभूतो, विराजितवलित्रयः ।
एतस्या राजते मध्यो, रोमराजिविभूषणः ॥१०५॥
गम्भीरा सज्जनस्येव, हृदयं सुमनोहरा ।
राजते नाभिरेतस्याः सत्कामरसकूपिका ॥१०६॥
वहत्येषा स्तनौ वृत्तौ, पीवरौ कुम्भविभ्रमौ ।
उत्तुङ्गकठिनौ चारू, हृदयेन पयोधरौ ॥१०७॥
अन्यच्च धारयत्येषा, सुकुमारं मनोहरम् ।
पुण्यप्राग्भारसम्प्राप्यं, रम्यं बाहुलताद्वयम् ॥१०८॥
कराभ्यां निर्जितौ मन्ये, नूतनौ रागसुन्दरौ ।
एतस्याश्चारुरूपाभ्यां, रक्ताशोकस्य पल्लवौ ॥१०९॥
दधत्यां पारिमाण्डल्यं, कन्धरायां सुवेधसा ।
कृतं रेखात्रयं मन्ये, त्रिलोकजयसूचकम् ॥११०॥
अधरो विद्रुमच्छेदसन्निभो भाति पेशलः ।
राजेते विलसद्दीप्ती, कपोलौ कोमलामलौ ॥१११॥

ये कुन्दकलिकाकारा, विलसत्किरणोत्कराः ।
एतस्या वदने दन्ता, भान्ति ते भुवनत्रये ॥११२॥
सितासितं सुविस्तीर्णं, ताम्रराजिविराजितम् ।
पक्ष्मलं जनितानन्दमेतस्या लोचनद्वयम् ॥११३॥
उत्तुङ्गो नासिकावंशो, भ्रूलते दीर्घपक्ष्मले ।
अस्या ललाटमलकैः, कलितं बत राजते ॥११४॥
अनुरूपं करोमीति, नूनं जातः प्रजापतेः ।
बहुमानो निजे चित्ते, कृत्वाऽस्याः श्रवणद्वयम् ॥११५॥
मालतीकुसुमामोदमोदितालिकुलाकुलः ।
अस्याः सुस्निग्धकुटिलः, केशपाशो विराजते ॥११६॥
एतस्या मन्मथोल्लापानाकर्ण्य श्रुतिपेशलान् ।
मन्ये स्वविस्वरत्वेन, लज्जिता किल कोकिला ॥११७॥
उच्चित्त्योच्चित्त्य यत्सारमेतस्या वरपुद्गलैः ।
धात्रा विनिर्मितं रूपमन्यथा कथमीदृशम् ? ॥११८॥
अतोऽस्यास्तादृशः स्पर्शो, युक्त एव न संशयः ।
न जात्वमृतकुण्डेषु, कटुत्वमवतिष्ठते ॥११९॥
एषाऽप्यभिलषत्येव, मां यतोऽर्धनिरीक्षितैः ।
निरीक्षतेऽतिलोलाक्षी, स्निग्धदृष्ट्या मुहुर्मुहुः ॥१२०॥
एवंविधविपर्यासविकल्पाकुलमानसः ।
स बालोऽलीकसौभाग्यगर्वितो मूढतां गतः ॥१२१॥
सूरिरुवाच-तदेवं कथितास्तावत्सर्वोत्कृष्टा मया नराः ।
इदानीमुत्कृष्टानां(तु), यत्स्वरूपं तदुच्यते ॥१२२॥
एवं च वदति भगवति सूरौ-चारूक्तं सूरिणा चारु, परिचिन्त्य मनीषिणा ।
श्रोतव्यं भवताऽपीदं, मध्यबुद्धिः प्रचोदितः ॥१२३॥
सूरिरुवाच-उत्कृष्टास्ते नरा ज्ञेया, यैरिदं स्पर्शनेन्द्रियम् ।
अवाप्य मानुषं जन्म, शत्रुबुद्ध्याऽवधारितम् ॥१२४॥
भाविभद्रतया तेषां, परिस्फुरति मानसे ।
न चैतत्सुन्दरं हन्त, जीवानां स्पर्शनेन्द्रियम् ॥१२५॥
ततो बोधप्रभावेन, लक्षयन्त्यपि ते नराः ।
कुर्वन्तोऽन्वेषणं तस्य, मूलशुद्धिं परिस्फुटम् ॥१२६॥

ततो विज्ञाय ते तस्य, लोकवञ्चनतां नराः ।
सर्वत्र चकिता नैव, विश्वसन्ति कदाचन ॥१२७॥
न चानुकूलचारित्वं, भजन्ति विजितस्पृहाः ।
ततस्तज्जनितैर्दोषैर्न युज्यन्ते विचक्षणाः ॥१२८॥
शरीरस्थतिमात्रार्थमाचरन्तोऽपि तत्प्रियम् ।
तत्र गृद्धेरभावेन, भवन्ति सुखभाजनम् ॥१२९॥
प्राप्नुवन्ति यशः शुभ्रमिह लोकेऽपि ते नराः ।
स्वर्गापवर्गमार्गस्य, निकटे तादृशाशयाः ॥१३०॥
गुरवः केवलं तेषां, नाममात्रेण कारणम् ।
मोक्षमार्गे प्रवर्त्तन्ते, स्वत एव हि ते नराः ॥१३१॥
अन्येषामपि कुर्वन्ति, ते सन्मार्गावतारणम् ।
तद्वाक्यं ये प्रवर्त्त(पद्य)न्ते, विज्ञाय गुणकारकम् ॥१३२॥
ये पुनर्न प्रपद्यन्ते, तद्वाक्यं बालिशा जनाः ।
तेषामनादरं कृत्वा, ते तिष्ठन्ति निराकुलाः ॥१३३॥
प्रकृत्यैव भवन्त्येते, देवाचार्यतपस्विनाम् ।
पूजासत्कारकरणे, रतचित्ता महाधियः ॥१३४॥

एवं भाषिणि च भगवति प्रबोधनरतिसूरौ मनीषिणा चिन्तितम्-

यथेदमुत्कृष्टानां (उत्कृष्टानां यथैवेदं), श्लाघितं चरितं नृणाम् ।
तथानुभवसिद्धं मे, किञ्चिदात्मनि भासते ॥१३५॥

मध्यमबुद्धिना चिन्तितम्-

उत्कृष्टपुंसां यादृक्षा, गुरुणा वर्णिता गुणाः ।
एते गुणाः परं सर्वे, घटन्तेऽत्र मनीषिणि ॥१३६॥

मध्यमा नराः ।

गुरुरुवाच-तदेवं तावदुत्कृष्टा, वर्णिताः पुरुषा मया ।
अधुना मध्यमानां यत्स्वरूपं तन्निबोधत ॥१३७॥
मध्यमास्ते नरा ज्ञेया, यैरिदं स्पर्शनेन्द्रियम् ।
अवाप्य मानुषं जन्म, मध्यबुद्ध्याऽवधारितम् ॥१३८॥
स्पर्शनेन्द्रियसम्पाद्ये, ते सुखे गृद्धमानसाः ।
पण्डितैरनुशिष्टाश्च, बोध्यन्ते स्वचेतसा ॥१३९॥

चिन्तयन्ति निजे चित्ते, ते दोलायितबुद्धयः ।
विचित्ररूपे संसारे, किमत्र बत कुर्महे ॥१४०॥
भोगानेके प्रशंसन्ति, रमन्ते सुखनिर्भराः ।
अन्ये शान्तान्तरात्मानो, निन्दन्ति विगतस्पृहाः ॥१४१॥
तदत्र कतरो मार्गो, मादृशामिह युज्यते ? ।
न लक्षयामोऽन्तश्चित्तं, सन्देहमवगाहते ॥१४२॥
तस्मात्कालविलम्बोऽत्र, युक्तोऽस्माकं प्रयोजने ।
नैवैकपक्षनिक्षेपो, विधातुमिह युज्यते ॥१४३॥
एषा च जायते बुद्धिर्या तेषां कर्मपद्धतिः ।
तत्सङ्काशा नृणां यस्माद्, **बुद्धिः कर्मानुसारिणी** ॥१४४॥
ततस्ते स्पर्शनाक्षस्य, मन्यन्ते सुखहेतुताम् ।
अनुकूले च वर्तन्ते, किन्तु नात्यन्तलोलुपाः ॥१४५॥
ततो लोकविरुद्धानि, नाचरन्ति कदाचन ।
स्पर्शनेन्द्रियलौल्येन, नापायान् प्राप्नुवन्त्यतः ॥१४६॥
विचक्षणोक्तं बुध्यन्ते, विशेषं वचनस्य ते ।
अदृष्टदुःखास्तद्वाक्यं, केवलं नाचरन्ति भोः ॥१४७॥
मैत्रीं बालिशलोकेन, कुर्वन्ति स्नेहनिर्भराम् ।
लभन्ते तद्विपाकेन, रौद्रां दुःखपरम्पराम् ॥१४८॥
अवर्णवादं लोके च, प्राप्नुवन्ति न संशयः ।
संसर्गः पापलोकेन, सर्वानर्थकरो यतः ॥१४९॥
यदा पुनः प्रपद्यन्ते, विदुषां वचनानि ते ।
आचरन्ति च विज्ञाय, तदीयां हितरूपताम् ॥१५०॥
तदा ते विगताबोधा, भवन्ति सुखिनो नराः ।
महापुरुषसम्पर्काल्लभन्ते मार्गमुत्तमम् ॥१५१॥
पण्डिता इव ते नित्यं, गुरुदेवतपस्विनाम् ।
बहुमानपराः सन्तः, कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम् ॥१५२॥
तदिदमाचार्यीयं वचनमाकर्ण्य मध्यमबुद्धिना चिन्तितं-
य एते सूरिणा प्रोक्ता, मध्यमानां गुणागुणाः ।
स्वसंवेदनसंसिद्धास्ते ममापि स्वगोचरे ॥१५३॥

मनीषिणा चिन्तितं-यदिदं सूरिणाऽऽदिष्टं, वचनैः सुपरिस्फुटैः ।
चरितं मध्यमानां तन्मदीये भ्रातरि स्थितम् ॥१५४॥

जघन्यपुरुषवृत्तम् ।

सूरिरुवाच-तदेवं कथितास्तावन्मध्यमानां गुणागुणाः ।
जघन्यनरसम्बन्धि, स्वरूपमधुनोच्यते ॥१५५॥
जघन्यास्ते नरा ज्ञेया, यैरिदं स्पर्शनेन्द्रियम् ।
अवाप्य मानुषं जन्म, बन्धुबुद्ध्याऽवधारितम् ॥१५६॥
पराऽरिरूपतामस्य, न जानन्त्येव ते स्वयम् ।
परेषामिति रुष्यन्ति, विदुषां हितभाषिणाम् ॥१५७॥
स्पर्शनेन्द्रियसम्पाद्ये, पामाकण्डूयनोपमे ।
परमार्थेन दुःखेऽपि, सुखलेशेऽपि गृध्नवः ॥१५८॥
स्वर्गोऽयं परमार्थोऽयं, लब्धोऽयं सुखसागरः ।
अस्माभिरिति मन्यन्ते, विपर्यासवशं गताः ॥१५९॥
ततो हार्दं तमस्तेषां, प्रविसर्पति सर्वतः ।
विवेकशोषकाश्चित्ते, वर्धन्ते रागरश्मयः ॥१६०॥
नष्टसत्पथसद्भावा, ध्यान्ध्यन्धीभूतबुद्धयः ।
कुर्वन्तोऽनार्यकार्याणि, वार्यन्ते केन ते ततः ? ॥१६१॥
धर्मलोकविरुद्धानि, निन्दितानि पृथग्जनैः ।
कार्याण्याचरतां लोकः, शत्रुभावं प्रपद्यते ॥१६२॥
कुलं चन्द्रांशुविशदं, ते कुर्वन्ति मलीमसम् ।
आत्मीयचरितैः पापाः, प्रयान्ति जनहास्यताम् ॥१६३॥
अगम्यगमनासक्ता, निर्मर्यादा नराधमाः ।
अर्कतूलादपि परं, ते जने यान्ति लाघवम् ॥१६४॥
दुर्लभः स्त्र्यादिविषयः, कथञ्चिदसदाग्रहः ।
यदा पुनर्विवर्तेत, हृदयेऽतिमहाग्रहः ॥१६५॥
तदा ते यान्ति दुःखानि, याश्च लोके विडम्बनाः ।
प्राप्नुवन्ति न शक्यन्ते, ता व्यावर्णयितुं गिरा ॥१६६॥ युग्मम् ॥
केवलं गदितुं शक्यमियदेव समासतः ।
लभन्ते ते नराः सर्वा, लोके दुःखविडम्बनाः ॥१६७॥

१. उत्कृष्टशत्रु० । २. निःसत्त्वास्तमु० प्र० ।

प्रकृत्यैव भवन्त्येते, गुरुदेवतपस्विनाम् ।
प्रत्यनीका महापापा, निर्भाग्या गुणदूषणाः ॥१६८॥
सन्मार्गपतितं वाक्यमुपदिष्टं हितैषिणा ।
केनचिन्न प्रपद्यन्ते, ते महामोहदूषिताः ॥१६९॥
ततश्चेदं मुनेर्वाक्यं, विनिश्चित्य मनीषिणा ।
विचिन्तितमिदं चित्ते, तथा मध्यमबुद्धिना ॥१७०॥
स्पर्शनेन्द्रियलुब्धानां, यदेतदुपवर्णितम् ।
नृणां वृत्तं जघन्यानां, सूरिभिर्विशदाक्षरैः ॥१७१॥
तदेतत्सकलं बाले, प्रतीतं स्फुटमावयोः ।
नाप्रतीतं वदन्त्येते, यदि वा वरसूरयः ॥१७२॥ युग्मम् ॥
बालेन तु गुरोर्वाक्यं, न मनागपि लक्षितम् ।
तस्यां मदनकन्दल्यां, क्षिप्तचित्तेन पापिना ॥१७३॥
सूरिरुवाच-तदेवं भो महाराज !, जघन्यनरचेष्टितम् ।
निवेदितं मया तुभ्यं, तत्रेदमभिधीयते ॥१७४॥
एते जघन्या भूयांसो, भुवने सन्ति मानवाः ।
इतरे तु यतः स्तोकाः, सकलेऽपि जगत्त्रये ॥१७५॥
स्पर्शनेन्द्रियजेतारो, विरला भुवने नराः ।
तेनास्माभिरिदं पूर्वं, भवद्भ्यः प्रतिपादितम् ॥१७६॥
नरपतिरुवाच-धर्मं यतो न कुर्वन्ति, स हेतुः प्रतिपादितः ।
भगवन्नाशितोऽस्माकं, भवद्भिः संशयो महान् ॥१७७॥

जघन्यादीनां जनकादि ।

अत्रान्तरे तु सुबुद्धिमन्त्रिणाऽभिहितं-भगवन्! य एते जघन्यमध्यमोत्कृष्टोत्कृष्टतमरूपतया चतुर्भेदाः पुरुषाः पश्चानुपूर्व्या भगवद्भिः स्वरूपतो व्याख्याताः, एते किमेवंस्वरूपाः प्रकृत्यैव भवन्ति आहोस्विदेवंविधस्वरूपजनकमेतेषां किञ्चित्कारणमस्तीति कथयन्तु भगवन्तः । भगवानाह-महामन्त्रिन्नाकर्णय-न तावत्प्राकृतमिदमेतेषां स्वरूपं, किं तर्हि ? कारणजं, तत्र ये तावदुत्कृष्टतमाः पुमांसः प्रतिपादितास्ते केवलमुत्कृष्टेभ्यो निष्पन्नस्वप्रयोजनतया भिद्यन्ते, न परमार्थेन, यतस्त एवोत्कृष्टा यदावाप्य मनुष्यभावं, विज्ञाय भवस्वरूपमाकलय्य मोक्षमार्गं, तदासेवनेन दलयित्वा कर्मजालं, निराकृत्य स्पर्शनेन्द्रियं, निर्वृतिं प्राप्ता भवन्ति तदोत्कृष्टतमा इत्यभिधीयन्ते, निर्वृतौ च तेषां स्वरूपेणावस्थानं,

तामवस्थामपेक्ष्य न किञ्चिज्जनकमस्ति, तेनोत्कृष्टतमानां पुरुषाणां न कश्चिज्जनको जननी वा, एते पुनर्जघन्यमध्यमोत्कृष्टाः पुरुषाः संसारोदरविवरवर्त्तिनः स्वकर्म-विचित्रतया जायन्ते, तस्मात्स एव कर्मविलासस्तेषां जनकः । तच्च कर्म त्रिविधं वर्तते, तद्यथा-शुभमकुशलं सामान्यरूपं च, तत्र या कर्मपद्धतिः शुभतया सुन्दरी सा शुभसुन्दरी मनुष्यत्वेनोत्कृष्टानां जननी, या पुनरकुशलकर्ममाला(सा) जघन्य-मनुष्याणां जननी, या पुनः कुशलाकुशलतया सामान्यस्वरूपा कर्मपद्धतिः सा मध्यमनराणां जनयित्री विज्ञेयेति । मनीषिणा चिन्तितम्-अये ! न केवलं गुणै-श्चरितेन चैतेऽस्माकमुत्कृष्टमध्यमजघन्याः पुरुषाः समानरूपा भगवद्भिर्व्याख्याताः, किं तर्हि ?, जननीजनकव्यतिकरोऽपि अस्माकमेतैः सह तुल्य एव भगवता दर्शितस्तस्मान्नूनमेतद्रूपैरेवास्माभिर्भवितव्यम् । तथाहि-योऽसौ भवजन्तुर्मां निरा-कृत्य निर्वृतिं प्राप्त इति स्पर्शनेनास्मभ्यं निवेदितो न तस्य तेन जननी जनको वा कश्चिदाख्यातस्तस्मादुत्कृष्टतमोऽसाविति निश्चीयते । अस्माकं पुनस्त्रयाणामपि कर्मविलासो जनकः, भगवदादिष्टाभिधाना एव जनन्यः, तस्मादिदमत्रावसीयते यदुत जघन्यो बालो, मध्यमो मध्यमबुद्धिः, उत्कृष्टोऽहमिति ।

जघन्यादीनामवस्थानेतरे ।

सुबुद्धिनाऽभिहितं-भगवन्नेतेषामुत्कृष्टतमादीनां पुरुषाणां किं सर्वदाऽव-स्थितमेव रूपम् ? परावर्त्तोऽपि भवति ? भगवानाह-महामन्त्रिन् ! उत्कृष्टतमानां पुरुषाणां तावदवस्थितमेव रूपं, न कदाचिदन्यथाभावं ते भजन्ते, इतरेषां पुनरनवस्थितं स्वरूपं, यतः कर्मविलासायत्ताः खल्वेते वर्तन्ते, विषमशीलश्चासौ प्रकृत्या, कदाचिदुत्कृष्टानपि मध्यमयति जघन्ययति वा मध्यमानपि चोत्कृष्टयति जघन्ययति वा जघन्यानपि मध्यमयति उत्कृष्टयति वा । तस्मादनेन कर्मविलासेन मुक्तानामेवैकरूपता भवति नेतरेषाम् । मनीषिणा चिन्तितम्-एतदपि घटत एवा-स्मद्व्यतिकरे, तथाहि-विषमशील एवास्मज्जनको, यतः कथितं तेनैव मे यथा-मयि प्रतिकूले यदुपपद्यते तत्सम्पन्नं बालस्येति । ततश्च यो निजतनयस्यापि प्रतिकूलचारितया एवंविधां दुःखपरम्परां सम्पादयति स कथमन्येषां धनायिष्यति[1] । सुबुद्धिनाऽभिहितं-भगवन्नुत्कृष्टतमाः पुरुषाः कस्य माहात्म्येन भवन्ति ? गुरुराह-न कस्यचिदन्यस्य, किं तर्हि ? स्ववीर्येण, सुबुद्धिनाऽभिहितं-कस्तथाविध-वीर्यलाभोपायः ? मुनिराह-भागवती भावदीक्षा । मनीषिणा चिन्तितम्-अये ! यद्येवं ततो युज्यते ममोत्कृष्टतमस्य भवितुं, किमनया शेषविडम्बनया ? गृह्णाम्येनां

१. गृद्धो भवति-ममत्ववान् भवति ।

भगवदादिष्टां भागवतीमेव दीक्षामिति भावयतः सञ्जातो मनीषिणश्चरणपरिणामः । मध्यमबुद्धेरपि एवं[१] गुरुमन्त्रिणोः परस्परजल्पमाकर्णयतः सञ्जातश्चरणाभिलाषः, केवलं नाहमेतावतो नैष्ठिकानुष्ठानस्य क्षम इति विचिन्तितमनेन ।

सुबुद्धिनाऽभिहितम्-

गृहिधर्मबलम् ।

भदन्त ! योऽयमस्माभिर्गृहिधर्मोऽभि(वि)धीयते ।
एष तादृशवीर्यस्य, किं भवेत्कारणं न वा ? ॥१॥
गुरुराह-स्यादेष पारम्पर्येण, तादृशस्यापि कारणम् ।
वीर्यस्य न पुनः साक्षाद्यतो मध्यजनोचितः ॥२॥
उत्कृष्टतां करोत्येष, साक्षात्सम्यङ् निषेवितः ।
ततस्तादृशवीर्यस्य, पारम्पर्येण साधकः ॥३॥
अशेषक्लेशविच्छेदकारिका भवदारिका ।
तावद्भागवती दीक्षा, दुर्लभैव सुनिर्मला ॥४॥
किन्तु श्रावकधर्मोऽपि, भवतानवकारकः ।
अत्यन्तदुर्लभो ज्ञेयो, महामात्य ! भवोदधौ ॥५॥
तदेष परमार्थः-उत्कृष्टधीमतां साक्षाद्वीर्यातिशययोगतः ।
प्रव्रज्या साधयत्युच्चैरेष तु व्यवधानतः ॥६॥
तदाकर्ण्य ततश्चित्ते, कृतं मध्यमबुद्धिना ।
युक्तो ममैषोऽनुष्ठातुं, गृहिधर्मो जिनोदितः ॥७॥

बालस्याचरणम् ।

इतश्चाकुशलमालया स्पर्शनेन च मध्यवर्त्तितया विधुरितचित्तवृत्तेर्बालस्य विवर्धन्ते विपर्यासविकल्पाः, यदुत-अहो अस्या रूपातिशयः, अहो सुकुमारता । अन्यच्चाभिमतोऽहमस्या यतो विलोकयत्येषा मामर्द्धाक्षिविक्षेपैरेतदङ्गसङ्गसुखामृतासेकानुभवनेनाधुना मे सफलं भविष्यति जन्मेति । ततश्चैवंविधवितर्कपरम्परापर्याकुलीभूतचेतसस्तस्य विस्मृतमात्मस्वरूपं, नष्टा शेषसञ्ज्ञा, जातं मदनकन्दलीग्रहणैकतानमन्तःकरणं, ततोऽविचार्य कार्याकार्यम्, अन्ध इव, ग्रहगृहीत इव, तस्यामेव मदनकन्दल्यां निश्चलविन्यस्तनयनमानसः पश्यत एव तावतो जनसमुदायस्य शून्यपादपातं तदभिमुखं धावति स्म । ततः किमेतदिति उत्थितो जनहाहारवः, प्राप्तोऽसौ मदनकन्दलीसमीपं, ततः सावेगं क एष इति निरीक्षितोऽसौ नरपतिना,

१. ०वं तं प्र० ।

लक्षितं दृष्टिविकारेण तदाकूतं, स एवायं पापो बाल इति प्रत्यभिज्ञातोऽनेन, सञ्जातास्य कोपारुणा दृष्टिः, कृतं भासुरं वदनं, मुक्तो हुङ्कारः । ततो बालस्या-दृष्टविपाकतया प्रादुर्भूतभयातिरेकस्य नष्टो मदनज्वरः, प्रत्यागता चेतना, समुत्पन्नं दैन्यम्। ततः पश्चान्मुखं नंष्टुं प्रवृत्तो यावच्छिथिलीभूतानि सन्धिबन्धनानि, विलीयते शरीरं, भग्नो गतिप्रसरः, तथापि कतिचित्पदानि कथञ्चिद्गत्वा प्रकम्पमानसमस्तगात्रः पतितोऽसौ भूतले । अत्रान्तरे प्रकटीभूतः स्पर्शनो निर्गतो भगवदवग्रहात् गतो दूरदेशे स्थितस्तं प्रतीक्षमाणो, विरतः कलकलो, लज्जितौ मनीषिमध्यमबुद्धी बालचरितेन, ततः कोऽस्यापि वराकस्योपरि कोप इति विचिन्त्य शान्तीभूतो राजा, पृष्टोऽनेनाचार्यो, यदुत-भगवन्नलौकिकमिदमस्य पुरुषस्य चेष्टितं, अतीतमिव विचारणाया अश्रद्धेयमनुभूतवृत्तान्तानाम् । तथाहि-विमलज्ञानालोकेन साक्षाद्भूत-समस्तभुवनवृत्तान्तः पश्यत्येव भगवाननेन यत्पूर्वमाचरितमासीत् यच्चेदानीमध्य-वसितं, तथापि ममेदमत्र कौतुकं, यदुत-तत्पूर्वकमस्याचरणं कदाचिद्विचित्रतया सत्त्वाचरितस्य सम्भाव्येत, इदमधुनातनं पुनर्महदिन्द्रजालमिव प्रत्यक्षमपि ममाश्रद्धेयं प्रतिभासते, यतो भगवति रागादिविषधरोपशमवैनतेये सन्निहितेऽपि कथमतिक्लिष्ट-जन्तुनामप्येवंविधोऽध्यवसायः सम्भवेदेति ? भगवताऽभिहितं-महाराज ! न कर्त्तव्योऽत्रातिविस्मयो, यतो नास्य पुरुषस्य तपस्विनो दोषोऽयम् । नृपतिरुवाच-तर्हि कस्यायं दोषः ? भगवानुवाच-दृष्टस्त्वयाऽस्य शरीरान्निर्गत्य योऽयं बहिः-स्थितः पुरुषः ? नृपतिनाऽभिहितं-सुष्ठु दृष्टः । भगवानाह-यद्येवं ततोऽस्यैवायं समस्तोऽपि दोषो, यतोऽस्य वशवर्त्तिताऽनेन पूर्वकमिदं समस्तमाचरितम् । अनेन हि वशीकृताः पुरुषास्तन्नास्त्येव किञ्चिज्जगति पापं यन्नाचरन्ति, तस्मान्नात्र किञ्चिदलौकिकं विचारातीतमश्रद्धेयं वा भवद्भिः सम्भावनीयम् । नरपतिरुवाच-भदन्त ! यद्येवं ततः किमित्ययं पुरुषोऽमुं शरीरवशवर्त्तिनमात्मनोऽनर्थहेतुमपि धारयति स्म ? भगवानाह-न जानात्येष वराकोऽस्य दुःशीलतां, परमरिपुरपि गृहीतोऽयमनेन स्निग्धबन्धुबुद्ध्या । नरपतिरुवाच-किमत्र पुनः कारणम् ? भगवताऽभिहितम्-अस्य शरीरे योगशक्तिद्वारेण कृतानुप्रवेशा अकुशलमाला नाम जननी, साऽत्र कारणम् । किञ्च-यदिदमतिदुर्जयमधुनैव स्पर्शनेन्द्रियमस्माभिः प्रतिपादितं तद्रूप एवायमस्य स्पर्शनाभिधानः पापवयस्यो वर्तते, अयं तु जघन्यपुरुषो बालः, इयं च तदभिधानैव अकुशलकर्ममालारूपैव जननी, तदत्र किं न सम्भाव्येत ?

कर्मणो द्वैविध्यम् ।

यच्चोक्तं 'भगवत्सन्निधानेऽपि कथमेवंविधाध्यवसायप्रादुर्भाव' इति, तदप्यत एव नाश्चर्यबुद्ध्या ग्राह्यं, यतो द्विभेदं जन्तूनां कर्म-सोपक्रमं निरुपक्रमं च, तत्र सोपक्रममेव महापुरुषसन्निधानादिना क्षयक्षयोपशमभावं प्रतिपद्यते, न निरुपक्रमं; तद्वशगाश्च जन्तवस्तत्समीपेऽपि विरूपकमाचरन्तः केन वार्यन्ते ? तथाहि-येषामचिन्त्यपुण्यप्राग्भारवतां तीर्थकृतामिह जगति गन्धहस्तिनामिव विचरतां विहारपवनगन्धादेव क्षुद्राशेषगजकल्पा दुर्भिक्षेतिपरचक्रमारिवैरप्रभृतयः सर्व एवोपद्रवाः समधिकयोजनशताद् दूरत एव भज्यन्ते, तेषामपि भगवतां सन्निधाने निरुपक्रमकर्मपाशावपाशिताः क्षुद्रसत्त्वा न केवलं नोपशाम्यन्ति, किं तर्हि ?, तेषामेव भगवतां तीर्थकृतां क्षुद्रोपद्रवकरणे प्रवर्तन्ते, श्रूयन्ते हि तथाविधा भगवतामप्युपसर्गकारिणो गोपसङ्गमकादयः पापकर्माण इति । अन्यच्च-तेषामेव भगवतां देवविरचितसमवसरणानामध्यासितसिंहासनचतुष्टयानां मूर्तिमात्रदर्शनादेव प्राणिनां किल विलीयन्ते रागादयो, विदलति कर्मजालं, प्रशाम्यन्ति वैरानुबन्धाः, विच्छिद्यन्तेऽलीकस्नेहपाशाः, प्रलीयते विपरीताभिनिवेशो यावता तत्रापि केषाञ्चिद-भव्यतया निरुपक्रमकर्मघनपटलतिरस्कृतविवेकदीधितिप्रसराणां (वा) न केवलं पूर्वोक्तगुणलेशदेशोऽपि न सञ्जायते, किं तर्हि ?, प्रादुर्भवन्त्येवंविधा भगवन्तमधिकृत्य कुविकल्पाः, यदुत-अहो सिद्धमस्येन्द्रजालम्, अहो अस्य लोकवञ्चनचातुर्यम्, अहो गाढमूढता लोकानां यदेतेनाप्यलीकवाचालेनालजालरचनाचतुरेण प्रतार्यन्त इति । तदेवं स्थिते महाराज ! न किञ्चिदिदमत्यद्भुतं यदनेन पुरुषेण मत्सन्निधाने-ऽप्येवंविधमध्यवसितं, अयमपि हि निरुपक्रमयाऽनयाऽकुशलमालया स्वदेहवर्त्तिन्या निजजनन्या प्रेर्यमाणोऽमुं स्पर्शनं सहचरमुररीकृत्यैवं चेष्टते, तन्नात्र भवद्भिर्विस्मयो विधेयः । सुबुद्धिनाऽभिहितं-भदन्त ! न किञ्चिदिदमाश्चर्यं भगवदागमावदातधियां, एवंविध एव निरुपक्रमकर्मपरिणामो, नात्र सन्देहः, केवलमिदमिदानीमेव भग-वत्पादप्रसादादेव देवः खल्वेवंविधपदार्थेषु पुण्यबुद्धिर्भविष्यति तेनैवं भगवन्तं विज्ञापयति । राजा सहर्षः प्राह-चार्वभिहितं सखे ! चारु अहो तेऽवसरभाषिता ।

बालस्य भविष्यद्वृत्तम् ।

ततो राजैव भगवन्तं प्रत्याह-यथा कोऽस्य पुनः पुरुषस्य परिणामो भविष्यति ? भगवताऽभिहितम्-इदानीं तावदेष दृष्टयुष्मत्कोपविपाकतया भया-तिरेकग्रस्तहृदयो न किञ्चिच्चेतयते, गतेषु पुनरितो युष्मदादिषु प्रत्युपलब्धसञ्ज्ञः सन्नेष भूयोऽप्यधिष्ठास्यते अनेन स्पर्शनेन, ततो युष्मद्भयादेव क्वचिन्निर्देशे

यामीत्याकूतेन प्रपलायमानो महता क्लेशेन यास्यत्येष कोल्लाकसन्निवेशे, तत्र च कर्मपूरकाभिधानस्य ग्रामस्य प्रत्यासन्नभूभागे पथि श्रान्तः पिपासितो दूरत एव द्रक्ष्यति बृहत्तडागं, ततः स्नानपानार्थं चलिष्यति तदभिमुखं, इतश्च पूर्वमेवागमिष्यति तत्र चण्डालमिथुनं, ततश्चण्डालस्तटाकतटवर्तिषु तरुगहनेषु पतत्रिगणमारण-गणप्रवणः सन्नाटाटिष्यते, चाण्डाली पुनर्विजनमितिकृत्वा स्नानार्थमवतरिष्यति तडागं, ततोऽवतीर्णायां तस्यां प्राप्स्यत्येष तस्य तीरं, ततोऽमुमुपलभ्य सा मातङ्गी स्पृश्यपुरुषोऽयं कलहयिष्यति मां सरोवरावतरणापराधमुद्दिश्येति भयेन निमङ्क्ष्यति सलिले, स्थास्यति पद्मखण्डे लीना, अयमपि मज्जनार्थमवतीर्यानाभोगेनैव यास्यति तत्समीपं, भविष्यति तया सार्द्धमाश्लेषो, वेदयिष्यते तदङ्गस्पर्शं, सञ्जनिष्यते तस्योपरि लाम्पट्यमस्य, कथयिष्यति साऽऽत्मनश्चण्डालभावं तथापि करिष्यत्येष तस्याः शरीरग्रहणं बलामोटिकया, विधास्यते सा हाहारवं, तमाकर्ण्य धाविष्यति कुपितश्चण्डालो, विलोकयिष्यत्येनं तथावस्थितं, प्रज्वलिष्यति नितरां कोपानलेन, सन्धास्यति कोदण्डे शिलीमुखं, मारयिष्यति च, अरे रे दुरात्मन्न-धमपुरुष ! पुरुषो भवेत्याहूय स चाण्डालः कम्पमानमेनमेकप्रहारेण प्रहरिष्यति। स च तदाऽध्यासितो रौद्रध्यानेनेति मृत्वा च यास्यति नरकेषु, तेभ्योऽप्युद्वृत्तस्ततः कुयोनिषु पुनर्नरकेष्वेवानन्तवाराः । एवं दुःखपरम्परायां स्थास्यत्यनन्तमपि कालं पतितः संसारचक्रे । नरपतिरुवाच-भदन्त ! अतिदारुणा इयमकुशलमाला स्पर्शनश्च यद्वशेन इदमस्य सम्पन्नं सम्पत्स्यते च । भगवताऽभिहितं-महाराज ! किमत्रोच्यताम् ? पर्यासमीदृश्या दारुणया । सुबुद्धिनाऽभिहितं-भदन्त ! किमेते स्पर्शनाकुशलमाले अस्यैव पुरुषस्य प्रभवत आहोस्विदन्येषां प्राणिनाम् ? भगवानाह-महामात्य ! केवलमत्र पुरुषेऽभिव्यक्तरूपे खल्वेते, परमार्थतः सर्वेषां सकर्मसंसारिप्राणिनां प्रभवत एव, यतो योगिनीयमकुशलमाला योगेश्वरश्चायं स्पर्शनो, योगिनां च भवत्येवेदृशी शक्ति र्यथा क्वचिदभिव्यक्तरूपता क्वचिदना-विर्भूतता वर्तते ।

अकुशलमालास्पर्शनयोर्निग्रहाज्ञा ।

नृपतिनाऽभिहितं-भगवन्ननयोः किमस्मद्गोचरोऽप्यस्ति प्रभावः ? भगवा-नाह-बाढमस्ति, ततो राजा मन्त्रिणं प्रत्याह-सखे ! पापयोरनयोरमर्दितयोः कीदृशी ममाद्यापि शत्रुमर्दनता ? ततो न युक्तं यद्यपि भगवत्समीपस्थैरेवंविधं जल्पितुं तथाऽपि **दुष्टनिग्रहो राज्ञां धर्म** इति कृत्वेदमभिधीयते तदाकर्णयत्वार्यः । सुबुद्धिनाऽभिहितं-समादिशतु देवः । राजाऽभिहितम्-आदिष्टमेतत्तावद्भगवता

यथैते स्पर्शनाकुशलमाले अनेन पुरुषेण सह यास्यतः, ततो नेदानीं तावदेते वधमर्हतः, केवलं समाज्ञापय त्वमेते यथा मद्विषयान्निर्गत्य युवाभ्यां दूरतोऽपि दूरं गन्तव्यं, मृतेऽप्यस्मिन् पुरुषे नास्माकीनविषये प्रवेष्टव्यम्, इतरथा युवयोर-स्माभिः शारीरो दण्डः करिष्यते, अथैवमप्यादिष्टे पुनरेते अस्मद्विषये प्रविशेतां ततो भवता निर्विचारं लोहयन्त्रेण पीडनीये, एवमतिदुष्टयोरारटतोरप्यनयोरुपरि नेषदपि दया विधेया। सुबुद्धिना चिन्तितम्-अहो देवस्यानयोरुपर्यावेगातिशयः, यतोऽस्य तद्वशेन विस्मृतं तदपि 'हिंस्रकर्मणि न भवन्तं योक्ष्ये' इति मद्गोचरं वरप्रदानं, भवतु तथापीदमेव प्रतिबोधकारणं भगवन्तः कल्पयिष्यन्ति, मम त्वाज्ञाप्रतिपत्तिरेव ज्यायसीति विचिन्त्याभिहितमनेन-यदाज्ञापयति देवः। ततः प्रवृत्तोऽसौ तयोराज्ञापनार्थम्। सूरिणाऽभिहितं-महाराजालमनयोरेवं ज्ञापनेन, न खल्वेतयोरयमुन्मूलनोपायो, यतोऽन्तरङ्गलोकजातीये एते स्पर्शनाकुशलमाले, अन्तरङ्गलोकेषु च न प्रभवन्ति लोहयन्त्रादीनि, अगम्यरूपा हि ते बाह्यशस्त्राणाम्।

अप्रमादयन्त्रम्।

नृपतिरुवाच-भदन्त! कस्तर्ह्यनयोरन्यो निर्दलनोपायो भविष्यति? भगव-ताऽभिहितम्-अप्रमादाभिधानमन्तरङ्गमेव यन्त्रमनयोर्निर्दलनोपायः, तद्ध्येते साधवोऽनयोरेव निष्पेषणार्थमहर्निशं वाहयन्ति। नृपतिरुवाच-कानि पुनस्तस्या-प्रमादाभिधानस्य यन्त्रस्योपकरणानि? भगवानाह-यान्येत एव साधवः प्रतिक्षण-मनुशीलयन्ति। नृपतिरुवाच-कथम्? भगवतोक्तं-समाकर्णय, यावज्जीवमेते नाचरन्ति तनीयसीमपि परपीडां, न भाषन्ते सूक्ष्ममप्यलीकवचनं, न गृह्णन्ति दन्तशोधनमात्रमप्यदत्तं, धारयन्ति नवगुप्तिसनाथं ब्रह्मचर्यं, वर्जयन्ति निःशेषतया परिग्रहं, न विदधते धर्मोपकरणशरीरयोरपि ममत्वबुद्धिं, नासेवन्ते रजन्यां चतुर्भेदमप्याहारजातं, आददते प्रवचनोपवर्णितं समस्तोपधिविशुद्धं संयमयात्रा-मात्रसिद्धये निरवद्यमाहारादिकं, वर्तन्ते समितिगुप्तिपरिपूरितेनाचरणेन, पराक्रमन्ते विविधाभिग्रहकरणेन, परिहरन्त्यकल्याणमित्रयोगं, दर्शयन्ति सतामात्मभावं, न लङ्घयन्ति निजामुचितस्थितिं, नापेक्षन्ते लोकमार्गं, मानयन्ति गुरुसंहतिं, चेष्टन्ते तत्तन्त्रतया, आकर्णयन्ति भगवदागमं, भावयन्ति महायत्नेन, अवलम्बन्ते द्रव्या-पदादिषु धैर्यं, पर्यालोचयन्त्यागामिनमपायं, यतन्ते प्रतिक्षणमसपत्नयोगेषु, लक्षयन्ति चित्तविश्रोतसिकां, प्रतिविदधते चानागतमेव तस्याः प्रतिविधानं, निर्मलयन्ति सततमसङ्गताभ्यासरततया मानसम्, अभ्यस्यन्ति योगमार्गं, स्थापयन्ति चेतसि परमात्मानं, निबध्नन्ति तत्र धारणां, परित्यजन्ति बहिर्विक्षेपं, कुर्वन्ति

तत्प्रत्ययैकतानमन्तःकरणं, यतन्ते योगसिद्धौ, आपूरयन्ति शुक्लध्यानं, पश्यन्ति देहेन्द्रियादिविविक्तमात्मानं, लभन्ते परमसमाधिं, भवन्ति शरीरिणोऽपि सन्तो मुक्तिसुखभाजनमिति । तदेवमेते महाराज ! मुनयोऽमूनि परपीडावर्जनादीनि मुक्तिसुखभाजनत्वपर्यवसानानि तस्याप्रमादनाम्नो यन्त्रस्योपकरणानि प्रतिक्षण-मनुशीलयन्ति । ततोऽमू(मी)भिरनुशीलितैरत्यर्थं तद्दृढीभवति यन्त्रं, तथाभूतं च तदनयोः स्पर्शनाकुशलमालयोरपरेषामप्येवंजातीयानामन्तरङ्गभूतानां दुष्टलोकानां निष्पीडने क्षमं सम्पद्यते, तेन च निष्पीडितास्तेऽन्तरङ्गलोका न पुनः प्रादुर्भवन्ति । ततो महाराज ! यद्येतन्निष्पीडनाभिलाषोऽस्ति भवतस्तदिदमप्रमादयन्त्रं स्वचेतसि निधाय दृढवीर्यमुष्ट्याऽवष्टभ्य खल्वेते निष्पीडनीये स्वत एव, न मन्त्रिणोऽप्यादेशो देयः, न खलु परेण निष्पीडिते अप्येते परमार्थतो निष्पीडिते भवतः ।

मनीषिणो भावदीक्षा ।

एवं च भगवति नृपतिगोचरमुपदेशं ददाने मनीषिणः कर्मेन्धनदाही शुभ-परिणामानलो गतोऽभिवृद्धिं भगवद्वचनेन, केवलं पूर्वोत्तरवाक्ययोर्विषयविभाग-मनवधारयन् मनाक् ससन्देह इव विरचितकरमुकुलः सन् भगवन्तं प्रत्याह-भदन्त ! याऽसौ भगवद्भिर्भागवती भावदीक्षा वीर्योत्कर्षलाभहेतुतया पुरुषस्योत्कृष्ट-तमत्वं साधयतीति प्राक् प्रतिपादिता यच्चेदमिदानीं दुष्टान्तरङ्गलोकनिष्पीडनक्षमं सवीर्ययष्टिकमप्रमादयन्त्रं प्रतिपाद्यते, अनयोः परस्परं कियान् विशेषः ? भग-वताऽभिहितं-भद्र ! न कियानपि विशेषः, केवलमनयोः शब्दो भिद्यते नार्थः, यतोऽप्रमादयन्त्रमेव परमार्थतो भागवती भावदीक्षेत्यभिधीयते । मनीषिणाऽभिहितं-यद्येवं ततो दीयतां भगवता सा भागवती भावदीक्षा यद्युचितोऽहं तस्याः । भगवानाह-बाढमुचितः, सुष्ठु दीयते, नृपतिनाऽभिहितं-भदन्त ! ममानेकसमरसङ्घट्ट-निर्व्यूढसाहसस्यापीदमप्रमादयन्त्रं युष्मद्वचनतः श्रूयमाणमपि दुरनुष्ठेयतया मनसः प्रकम्पमुत्पादयति, एष पुनः कः कुतस्त्यो महात्मा ? येनेदं सहर्षेण महाराज्यमिव जिगीषुणाऽभ्युपगतमिति । भगवताऽभिहितं-महाराज ! मनीषिनामायमत्रैव क्षितिप्रतिष्ठिते वास्तव्यः । राज्ञा चिन्तितम्-अये ! यदाऽयं पापः पुरुषो मया व्यापादयितुमादिष्टस्तदा लोकैः श्लाघ्यमानः श्रुत एवासीन्मनीषी, यदुत-रे एकस्मादपि पितुर्जातयोः पश्यतानयोरियान् विशेषः, अस्येदं विचेष्टितं स च तथाविधो मनीषी महात्मेति । तदेष एव मनीषी प्रायो भविष्यति । अथवा भगवन्तमेव विशेषतः पृच्छामीति विचिन्त्याभिहितमनेन-भदन्त ! कौ पुनरस्यात्र नगरे मातापितरौ ? का वा ज्ञातय इति ? भगवानाह-अस्यात्रैव क्षितिप्रतिष्ठितस्य

भोक्ता कर्मविलासो महानरेन्द्रः, सोऽस्य जनकः, तस्यैवाग्रमहिषी शुभसुन्दरी नाम देवी सा जननी, तस्यैवेयमकुशलमाला भार्या अयं च पुरुषो बालाभिधानः सुत इति । तथा योऽयं मनीषिणः पार्श्ववर्ती पुरुषः सोऽपि तस्यैव सामान्यरूपाया देव्यास्तनयो मध्यमबुद्धिरभिधीयते, एतावदेवात्रेदं कुटुम्बकं, शेषज्ञातयस्तु देशान्तरेषु, अतः किं तद्वार्त्तया ? नृपतिराह-किमस्य नगरस्य कर्मविलासो भोक्ता न पुनरहम् ? भगवानाह-बाढम् । राजोवाच-कथम् ? भगवानाह-समाकर्णय ।

यतस्तदाज्ञां सर्वेऽपि, भीतिकम्पितमानसाः ।
एते नागरिका नैव, लङ्घयन्ति कदाचन ॥१॥
तवापि राज्यहरणे, तद्दाने वा यथेच्छया ।
शक्तोऽसौ न तथा तेऽत्र, राजन्नाज्ञा प्रकाशते ॥२॥
परमार्थेन तेनासौ, भोक्ताऽस्येत्यभिधीयते ।
यतः प्रभुत्वमाज्ञायां, प्रभूणां किल गीयते ॥३॥
नरपतिरुवाच-यद्येवं भगवन्नेष, कस्मान्नेहोपलभ्यते ।
सूरिणाऽभिहितं-राजन् !, समाकर्णय कारणम् ॥४॥
यतः कर्मविलासोऽयमन्तरङ्गो महानृपः ।
अतो न दर्शनं याति, सर्वदैव भवादृशाम् ॥५॥
अन्तरङ्गा हि ये लोकास्तेषां प्रकृतिरीदृशी ।
स्थिताः प्रच्छन्नरूपेण, सर्वकार्याणि कुर्वते ॥६॥
केवलं बुद्धिदृष्ट्यैव, धीराः पश्यन्ति तान् सदा ।
आविर्भूता इवाभान्ति, अन्येषामपि तत्पुरः ॥७॥
न चावभावना कार्या, भवताऽत्र प्रयोजने ।
न केवलं यतोऽनेन, भवानेव पराजितः ॥८॥
किं तु प्रायेण सर्वेऽपि, संसारोदरवर्त्तिनः ।
स्ववीर्येण विनिर्जित्य, प्रभवोऽपि वशीकृताः ॥९॥
ततो गृहीततत्त्वेन, राजा प्रोक्तः सुबुद्धिना ।
देव ! ज्ञातो मयाऽप्येष, राजा योऽवर्णि सूरिणा ॥१०॥
देवाय कथयिष्यामि, रूपमस्य परिस्फुटम् ।
अहमेव भदन्तैस्तु, सर्वमेव निवेदितम् ॥११॥
इतश्च-विज्ञायावसरं तेन, पूर्वं सञ्ज्ञातबुद्धिना ।
अथाऽऽनतशिरस्केन, प्रोक्तं मध्यमबुद्धिना ॥१२॥

योऽसौ भगवताऽऽदिष्टः, संसारतनुताकरः ।
गृहिधर्मः स मे नाथः !, दीयतामुचितो यदि ॥१३॥
गुरुरुवाच-श्रुत्वा भागवतीं दीक्षां, न कर्त्तुं शक्नुवन्ति ये ।
तेषां गृहस्थधर्मोऽसौ, युक्त एव भवादृशाम् ॥१४॥
नृपतिरुवाच-भदन्त ! किंस्वरूपोऽयं, गृहिधर्मोऽभिधीयते ? ।
सूरिराह-महाराज !, समाकर्णय कथ्यते ॥१५॥

ततो भगवता वर्णितं परमपदकल्याणपादपनिरुपहतबीजं सम्यग्दर्शनं, प्रतिपादितानि संसारतरुकन्दच्छेद(क)तया चिरेण स्वर्गापवर्गमार्गसंसर्गकारीण्यणु-व्रतगुणव्रतशिक्षापदानि । ततः सञ्जाततदावरणीयकर्मक्षयोपशमतया भावतः प्रादु-र्भूतसम्यग्दर्शनदेशविरतिपरिणामेन शक्योऽयमस्मादृशामप्यनुष्ठातुं गृहस्थधर्म इति सञ्चिन्त्य नरपतिनाऽभिहितं-भदन्त ! क्रियतामेतद्दानेनास्माकमप्यनुग्रहः । भगवानाह-सुष्ठु क्रियते, ततो दत्तस्तयोर्द्वयोरपि विधिना गृहिधर्मो भगवता । मनीषिदीक्षादानार्थं पुनरभ्युद्यते भगवति भगवच्चरणयोर्निपत्य नरपतिरुवाच-भदन्त ! गृहीतैवानेन महात्मना भगवतो भागवती दीक्षेति कृतकृत्य एवायमधुना वर्तते तथापि वयमेनं मनीषिणमुद्दिश्य किञ्चित्सन्तोषानुरूपमाचरितुमिच्छामस्तदनुजानातु भगवानिति । तदाकर्ण्य स्थिता भगवन्तस्तूष्णींभावेन । सुबुद्धिनाऽभिहितं-देव ! न पृच्छ्यन्ते द्रव्यस्तवप्रवृत्तिकाले भगवन्तः, अनधिकारो ह्यत्र भगवतां, युक्त एव यथोचितः स्वयमेव द्रव्यस्तवः कर्त्तुं युष्मादृशां, केवलमेतेऽपि विहितं तमनुमोदन्ते एव द्रव्यस्तवं, ददति च तद्गोचरं शेषकालमुपदेशं, यथा कर्तव्योदारपूजा भगवतां न खलु वित्तस्यान्यच्छुभतरं स्थानमित्यादिवचनसन्दर्भेण, तस्मात्स्वत एव कुरुत यथोचितं यूयं, केवलमभ्यर्थयामः कालप्रतीक्षणं प्रति मनीषिणम् । नृपतिरवोचत्-एवं कुर्मः, ततोऽभ्यर्थितः सबहुमानं राजमन्त्रिभ्यां मनीषी, चिन्तितमनेन-न युक्तः कालविलम्बो धर्मप्रयोजने, तथापि **महापुरुषप्रणयभङ्गोऽपि सुदुष्कर** इति मन्यमानेन प्रतिपन्नं तत्समीहितम् ।

मनीषिदीक्षामहोत्सवः ।

ततस्त्वरयता तेन, नरनाथेन तोषतः ।
व्यापारिता महायोच्चैः, सर्वे मन्त्रिमहत्तमाः ॥१॥
ततस्तैः क्षणमात्रेण, तत्सर्वं जिनमन्दिरम् ।
विचित्रवस्तुविस्तारैर्विहितं विगतातपम् ॥२॥

कुरङ्गनाभिकाश्मीरमलयोद्भवरूपया ।
कर्पूरोन्मिश्रया गार्या, तदधस्ताद्विलेपितम् ॥३॥
तथाऽलिकुलसङ्गीतैः, पञ्चवर्णैर्मनोहरैः ।
आजानूत्सेधिभिः पुष्पैः, सर्वतः परिपूरितम् ॥४॥
सौवर्णस्तम्भविन्यस्तमणिदर्पणराजितम् ।
दिव्यवस्त्रकृतोल्लोचं, बद्धमुक्तावचूलकम् ॥५॥
नष्टान्धकारसम्बन्धं, रत्नोद्योतैः सुनिर्मलैः ।
विध्वस्ताशेषदुर्गन्धं, सत्कृष्णागरुधूपतः ॥६॥
देवलोकाधिकामोदं, पटवासैर्विसर्पिभिः ।
लसत्केतकिसङ्घातगन्धेन भुवनातिगम् ॥७॥
लसद्विलासिनीलोकप्रारब्धस्नानसाधनम् ।
एवं विधाय तत्सद्म, प्रस्तुतं देवपूजनम् ॥८॥
अत्रान्तरे-पारिजातकमन्दारनमेरुहरिचन्दनैः ।
सन्तानकैश्च देवौघास्तथाऽन्यैर्जलजोत्तरैः ॥९॥
पुष्पैर्भृत्वा विमानानि, द्योतयन्तो नभस्तलम् ।
ततोत्कृष्टरवास्तूर्णमाजग्मुस्ते जिनालयम् ॥१०॥
ततः प्रमुदिताशेषलोकलोचनपूजिताः ।
पूजां जगद्गुरूणां ते, जातानन्दाः प्रचक्रिरे ॥११॥
सुश्लिष्टवर्णविन्यासां, पूजामालोक्य तत्कृताम् ।
निश्चलाक्षतया लोकास्ते जग्मुर्देवरूपताम् ॥१२॥
ततोऽनन्तगुणानन्दपरिपूरितचेतसा ।
नरेन्द्रेण सलोकेन, देवानानन्द्य सद्गिरा ॥१३॥
शुभे सुमेरुवत्तुङ्गे, सुवेद्यां भद्रविष्टरे ।
निवेश्य बिम्बं जैनेन्द्रं, विधिनाऽऽरम्भि मज्जनम् ॥१४॥ युग्मम् ॥
तत्र च-स्नातस्य शुभवस्त्रस्य, किरीटाङ्गदधारिणः ।
गोशीर्षेण विलिप्तस्य, हारराजितवक्षसः ॥१५॥
कुण्डलोद्भासिगण्डस्य, शक्राकारानुकारिणः ।
बहिःशान्तविकारस्य, निर्मलीभूतचेतसः ॥१६॥
महत्तमोऽयमस्माकमेष एव च नायकः ।
एष एव महाभागः एष एव च पूजितः ॥१७॥

येन भागवती दीक्षा, दुष्करापि जिघृक्षिता ।
एवं प्रभाषमाणेन, नरेन्द्रेण मनीषिणः ॥१८॥
सत्तीर्थोदकसम्पूर्णस्तापनीयो मनोहरः ।
सद्धर्मसारसम्पूर्णमुनिमानससन्निभः ॥१९॥
गोशीर्षचन्दनोन्मिश्रो, दिव्यपद्मावृताननः ।
समन्ताच्चर्चितः शुभ्रैश्चारुचन्दनहस्तकैः ॥२०॥
संस्थाप्य प्रथमस्नात्रे, स्नात्रकारतया मुदा !
समर्पितोऽभिषेकार्थं, दिव्यकुम्भो भवच्छिदः ॥२१॥ सप्तभिः कुलकम् ।

दीक्षोत्सवे श्रीजिनाभिषेकः ।

आनन्दपुलकोद्भेदं, दधानो भक्तिनिर्भरः ।
जग्राह नृपतिः कुम्भं, स्वयमेव द्वितीयकम् ॥२२॥
तथा मध्यमबुद्धिश्च, सपुत्रः स सुलोचनः ।
कृतौ भुवननाथस्य, स्नात्रकारणतत्परौ ॥२३॥
चन्द्रोद्योतच्छटाच्छेन, चामरेण विभूषिता ।
स्थिता त्रिलोकनाथस्य, पुरो मदनकन्दली ॥२४॥
द्वितीया स्थापिता राज्ञा, तस्याश्चामरधारिणी ।
देवी पद्मावती नाम, तदाकारानुकारिणी ॥२५॥
धूपभाजनमादाय, गाढं भावितमानसः ।
सुबुद्धिर्वर्धितानन्दः, स्थितोऽग्रे पिहिताननः ॥२६॥
तेनैव राजादिष्टेन, शेषकर्मसु सादरम् ।
ये ये श्रेष्ठतमा लोकास्ते ते सम्यङ् नियोजिताः ॥२७॥
यतः-त एव कृतिनो लोके, ते जातास्ते समुन्नताः ।
ते कलालापविज्ञानशालिनस्ते महाधनाः ॥२८॥
ते रूपवन्तस्ते शूराः, कुलस्यापि विभूषणाः ।
ते सर्वगुणसम्पूर्णाः, श्लाघ्यास्ते भुवनत्रये ॥२९॥
किङ्करीकृतशक्रस्य, लोकनाथस्य मन्दिरे ।
येऽत्र किङ्करतां यान्ति, नराः कल्याणभागिनः ॥३०॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

ततः प्रवृत्तो भगवतोऽभिषेकमहोत्सवः, पूरयन्ति दिक्चक्रवालमुद्दामदेव-दुन्दुभिनिर्घोषाः, बधिरयन्ति जनकर्णकोटराणि रटत्पटहपाटवप्रतिनादसंमूर्च्छिता विविधतूर्यनिनादाः, समुल्लस[illegible]ोन्मिश्रः कलकाहलाकलकलः,

गीयन्तेऽन्तरान्तरा प्रशमसुखरसास्वादावेदनचतुराणि भगवत्साधुगुणसम्बन्धप्रवणानि श्रवणोत्सवकारीणि गीतकानि, पठ्यन्ते परिशुद्धगम्भीरेण ध्वनिना सर्वज्ञप्रणीत-प्रवचनोन्नतिकराणि रागादिविषधरपरममन्त्ररूपाणि भावसारं महास्तोत्राणि, प्रवृत्तानि विविधकरणाङ्गहारहारीणि प्रमोदातिरेकसूचकानि महानृत्त्यानि । तदेवं महता विमर्देन सुरासुरैरिव कनकगिरिशिखरे, निर्वर्तिते भगवदभिषेकमङ्गले, पूजितेषु सविशेषं भुवनाधिनाथबिम्बेषु, विहितेषु निःशेषकृत्यविधानेषु, वन्दितेषु साधु-लोकेषु, दत्तेषु महादानेषु, सन्मानितेषु विशेषतः साधर्मिकेषु, मनीषिणः स्वगेह-नयनाय प्रह्वीकारितो नरपतिना गजः, आरोपितस्तत्र मनीषी, स्थितोऽस्य स्वय-मातपत्रधारकः, घोषितं च नरपतिना हर्षातिरेकरोमाञ्चितवपुषा बृहता शब्देन, यदुत-भो भोः सामन्ता भो भो मन्त्रिमहत्तमाः ! समाकर्णयत यूयम्-

राज्ञोऽनुमोदना ।

विभूतिरत्र संसारे, नरस्य ननु तत्त्वतः ।
सत्त्वमेवाविगानेन, प्रसिद्धं सर्ववेदिनाम् ॥१॥
ततो यस्याधिकं सत्त्वं, नरस्येह प्रकाशते ।
स शेषनरवर्गस्य, प्रभुत्वं कर्त्तुमर्हति ॥२॥
एवं च स्थिते-सत्त्वोत्कर्षस्य माहात्म्यं, यदत्रास्य मनीषिणः ।
तद्दृष्टमेव युष्माभिः, सर्वैरेव परिस्फुटम् ॥३॥
यत्तद्भगवताऽऽदिष्टं, मादृशां त्रासकारणम् ।
अनेन रभसा यन्त्रं, याचितं तन्महात्मना ॥४॥
तदेष यावदस्माकं, सदनुग्रहकाम्यया ।
गृहे तिष्ठति तावन्नः, स्वामी देवो गुरुः पिता ॥५॥
वयमस्य भवन्तश्च, सर्वे किङ्करतां गताः ।
विधूतपापमात्मानं, विनयात्करवामहे ॥६॥
ततः समस्तैस्तैरुक्तं, प्रमोदोद्धुरमानसैः ।
यदादिशति राजेन्द्रः, कस्मै तन्नात्र रोचते ? ॥७॥
अत्रान्तरेऽतितोषेण, देहस्था सा मनीषिणः ।
विजृम्भिता विशेषेण, जननी शुभसुन्दरी ॥८॥
ततः सश्रीकतामाप्य, क्षणेन भुवनातिगाम् ।
रराज राजलोकेन, परिवारितविग्रहः ॥९॥

करेणुकाधिरूढेन, सह मध्यमबुद्धिना ।
अथाऽवाप पुरद्वारं, स्तूयमानः सुबुद्धिना ॥१०॥
ततोच्छ्रितपताके च, देहशोभामनोरमे ।
विशेषोज्ज्वलनेपथ्ये, हर्षात्सम्मुखमागते ॥११॥
अथासौ नगरे तत्र, मनीषी तोषनिर्भरैः ।
एवं नागरिकैर्लोकैः, प्रविवेश कृतस्तुतिः ॥१२॥ युग्मम् ॥
तद्यथा-धन्योऽयं कृतकृत्योऽयं महात्माऽयं नरोत्तमः ।
अस्यैव सफलं जन्म, भूषिताऽनेन मेदिनी ॥१३॥
अस्त्येव धन्यताऽस्माकं, येषामेष स्वपत्तने ।
सञ्जातो न ह्यधन्यानां, रत्नपुञ्जेन मीलकः ॥१४॥
ततश्च-कामिनीनयनानन्दं, कुर्वाणोऽर्थाभिलाषिणाम् ।
ददानश्च महादानं, दधानो देवरूपताम् ॥१५॥
सद्धर्मे पक्षपातं च, देहिनामात्मचेष्टितैः ।
जनयञ्जनितानन्दो, विचचार पुरेऽखिले ॥१६॥
ततो महाविमर्देन, सम्प्राप्तो राजमन्दिरम् ।
रत्नराशिप्रभाजालैः, सदा बद्धेन्द्रकार्मुकम् ॥१७॥
तत्र चाशेषराजादिलोकसन्मानमानितः ।
सकामकामिनीवृन्दलोललोचनवीक्षितः ॥१८॥
गीतनृत्यप्रबन्धेन, सोऽमरालयविभ्रमे ।
देवराजवदास्थानं, दत्त्वा निःशङ्कमानसः ॥१९॥
ततो विलीनरागोऽपि, नृपतेस्तोषवृद्धये ।
उत्थाय मज्जनस्थानं, जगाम गतविस्मयः ॥२०॥
तत्र च गतस्य तस्य-भ्रातुः सूनोरिवात्यन्तवल्लभस्य सगौरवम् ।
कृतं मदनकन्दल्या, शरीरपरिमार्जनम् ॥२१॥
शेषान्तःपुरनारीभिर्व्यग्राभिः स्नानकर्मणा ।
रराज पेशलालापचारुभिः परिवारितः ॥२२॥
वज्रेन्द्रनीलवैडूर्यपद्मरागादिरोचिषा ।
रञ्जिते यन्त्रवापीनां, ममज्ज विमले जले ॥२३॥
ततो भुजगनिर्मोकसूक्ष्मशुक्ले सुवाससी ।
परिधाय गतो देवभवनं सुमनोहरम् ॥२४॥

भोजननिमन्त्रणा ।

तत्र च सुबुद्धिसम्बन्धिनि विरचनाचारुतया चित्तनिर्वाणकारिणि जिनमन्दिरे मार्गानुसारितया परमार्थतः सकलकालहृदयवर्तिनोऽपि विशेषतस्तद्दिन एव प्रबोधनरतिसूरिपादप्रसादोपलब्धस्वरूपस्य सकलनिष्कलावस्थस्य भगवतः परमात्मनो रागद्वेषविषापहरणकरणचतुरमनुस्मृतमर्हतः स्वरूपम् । ततो निर्गत्य विरलविरलाप्तपरिजनः पूर्वोपकल्पिताशेषभोजनोपकरणसामग्रीसनाथं प्राप्तो भोजन-मण्डपं, तत्र च विरचितानेकाकारे चित्तरसनोत्सवकारिणि भक्ष्यपेयाद्याहारविस्तारे नृपतिना स्वयमुपदिश्यमानमभिमतरसास्वादनं तदनुरोधेन विदधानो निरभिष्वङ्गतया वर्धमानस्वास्थ्यातिरेको निर्वर्तयामास भोजनमिति । ततो गृहीतपञ्चसुगन्धिकोन्मि-श्रताम्बूले मलयजमृगनाभिकश्मीरजक्षोदाङ्गरागे, विन्यस्तप्रवरभूषणे, दिव्यांशु-काच्छादितशरीरे, माल्यविच्छित्तिसौरभाकृष्टहृष्टचञ्चरीके, अध्यासितमहार्हसिंहासने, प्रणतासङ्ख्यमहासामन्तकिरीटांशुजालरञ्जितचरणे, उद्दामबन्दिस्तूयमानयथावस्थित-गुणसन्दोहे दत्तास्थाने मनीषिणि हर्षातिरेकनिर्भरो राजा सुबुद्धिं प्रत्याह-

मनीषिण आस्थान्यामास्थानं धर्मगोष्ठी च ।

सखे ! युष्मदनुभावजन्येयमस्मादृशां कल्याणपरम्परा, येनोत्साहितोऽहं भवता भगवद्वन्दनाय ।

तथाहि-विलोकितो मया नाथो, जगदानन्ददायकः ।
भक्तिनिर्भरचित्तेन वन्दितो भुवनेश्वरः ॥१॥
दृष्टः कल्पद्रुमाकारः, स सूरिर्वन्दितो मुदा ।
लब्धो भागवतो धर्मः, संसारोच्छेदकारकः ॥२॥
जातश्चेदृशरूपेण, नररत्नेन मीलकः ।
कृतश्चानेन सर्वेषामस्माकं हृदयोत्सवः ॥३॥
अथवा किमत्राश्चर्यम् ?-**महाभागाः प्रजायन्ते, परेषां तोषवृद्धये ।**
स्वकार्यमेतदेवैषां, यत्परप्रीतिकारणम् ॥४॥
तदस्य युक्तमेवेदं, विधातुं पुण्यकर्मणः ।
ममाद्भुतमिदं जातं, क्व डोम्बः क्व तिलाढकम् ॥५॥
तदेवंविधकल्याणमालिका मित्रवत्सल ! ।
एवमाचरता नूनं, त्वया सम्पादिता मम ॥६॥
राज्ञो हितकरो मन्त्री, सुप्रसिद्धं जगत्त्रये ।
तस्मात्तवैव मन्त्रित्वं, यथार्था ते सुबुद्धिता ॥७॥

सुबुद्धिरुवाच–देव ! मा मैवमादिशत, न खलु देव ! पुण्यप्राग्भारायत्त-जीवितव्येऽत्र किङ्करजनेऽप्येवमतिगौरवमारोपयितुमर्हति देवः, अस्याः सम्पादने केऽत्र वयम् ? उचित एव देवः खल्वेवंविधकल्याणपरम्परायाः, नैव हि निर्मला-म्बरतले निशि प्रकाशमाना रुचिरा नक्षत्रपद्धतिः कस्यचिदसम्भावनीयेत्याश्चर्यबुद्धिं जनयति । मनीषिणाऽभिहितं–महाराज ! भगवती सप्रसादे कियतीयमद्यापि भवतः कल्याणपरम्परा ? भाविदिनश्रीसम्बन्धस्येव गगनतलस्यारुणोद्योतकल्पो हि भवतो भविष्यत्केवलालोकसचिवपरमपदानन्तानन्दसन्दोहसम्बन्धस्य प्राथम-कल्पिकः खल्वेष सम्यग्दर्शनजनितः प्रमोदः । नृपतिरुवाच–नाथ ! महाप्रसादः, कोऽत्र सन्देहः ? किं न सम्पद्यते युष्मदनुचराणाम् ? ततो मन्त्रिणं प्रत्याह–सखे ! पश्यामीषामद्यदिनप्रबुद्धानामपि विवेकातिशयः । सुबुद्धिरुवाच–देव ! किमत्र चित्रम् ? मनीषिणः खल्वेते यथार्थमभिधीयन्ते, प्रबुद्धा एव ह्येवंविधपुरुषा जायन्ते, गुरवः केवलमीदृशां प्रतिबोधे निमित्तमात्रं भवन्ति । इतश्च मनीषिणो राजमन्दिरे प्रवेशावसरे राजानमनुज्ञाप्यादित एव सुबुद्धिना साधर्मिकवात्सल्येन मध्यमबुद्धिर्नीत आसीदात्मीयसदने, कारितस्तदागमननिमित्तः परमानन्दो, दत्तानि महादानानि । ततः सोऽपि निर्वर्तितस्नानभोजनताम्बूलविलेपनालङ्करणनेपथ्य-माल्योपभोगकर्तव्यः स्नेहनिर्भरसुबुद्धितत्परिकरनिरुपचरितस्तुतिगर्भपेशलालाप-समानन्दितहृदयः समागतस्तत्रैवास्थाने कृतोचितप्रतिपत्तिः ससम्भ्रमं मनीषिणा दापिते तदुपकण्ठमुपविष्टो महति विष्टरे । ततो राजा तमुद्दिश्य सुबुद्धिं प्रत्याह–सखे ! महोपकर्ताऽयमस्माकं महापुरुषः । सुबुद्धिनाऽभिहितं–देव ! कथम् ? नृपतिराह–समाकर्णय, यतो भगवतोपदिष्टे तस्मिन्नप्रमादयन्त्रे तस्य दुरनुष्ठेयतामा-लोचयतो मम महासमरे कातरनरस्येव प्रादुर्भूता चित्ते समाकुलता । ततोऽहमनेन महात्मना तत्रावसरे भगवन्तं गृहिधर्मं याचयता तद्ग्रहणबुद्ध्युत्पादकत्वेन समा-श्वासितो यतो जातो गृहिधर्माङ्गीकरणेनापि मे चेतसा महानवष्टम्भः, ततो ममायमेव महोपकारक इति । सुबुद्धिनाऽभिहितं–देव ! यथार्थाभिधानो मध्यमबुद्धिरेष, **समानशीलव्यसनेषु सख्यमिति** च लोकप्रवादः, ततः समानशीलतया युक्त-मेवास्य मध्यमजनानां समाश्वासनम् । नृपतिना चिन्तितम्–अये ! ममायं मिथ्या-भिमानश्चेतसीयन्तं कालमासीत्, किलाहं नरेन्द्रतया पुरुषोत्तमो यावताऽधुनाऽनेन सुबुद्धिनाऽर्थापत्त्या गणितोऽहं मध्यमजनलेख्ये, ततो धिङ्मां मिथ्याभिमानिनमिति । अथवा वस्तुस्थितिरेषा न मयाऽत्र विषादो विधेयः ।

तथाहि-गजेन्द्रस्तावदाभाति, शूरः सन्त्रासकारकः ।
यावद्भासुरदंष्ट्राग्रो, न सिंह उपलभ्यते ॥१॥
यदा सिंहस्य गन्धोऽपि, स्यादाघ्रातः करेणुना ।
जायते कम्पमानोऽसौ, तदाऽहो कातरः करी ॥२॥
मनीषिणमपेक्ष्यातो, युक्ता मे मध्यरूपता ।
अयं सिंहो महाभागो, मादृशाः करिकातराः ॥३॥
तदत्र न विषादो मे, कर्तुं युक्तः प्रयोजने ।
यतो द्वितीय[1]लेखाऽपि, मादृशैरतिदुर्लभा ॥४॥
तथाहि-भवेत्सर्वोत्तमस्तावत्पुरुषो यदि पारयेत् ।
अशक्तो मध्यमोऽपि स्यान्न जघन्यः कदाचन ॥५॥
मिथ्याभिमानो नैवायमेक एवाभवत्पुरा ।
किं तर्हि ! बहवोऽन्येऽपि, किं वा मे चिन्तया तया ? ॥६॥

बालगतविकारजाश्चर्याख्यानम् ।

एवं चिन्तयति राजनि सुबुद्धिराह-देव ! सम्यगवधारितं देवेन यथैष महोपकारक इति, यतो जिनधर्मानुष्ठाने प्रवर्तमानस्यास्य जीवस्य यो निमित्तमात्रमपि भवति न ततोऽन्यः परमोपकारी जगति विद्यते । नृपतिराह-एवमेतन्नात्र सन्देहः, केवलमिदानीमेष मे मनसि वितर्को भगवद्वचनानुस्मरणेनासकृन्निराकृतोऽपि निर्लज्जब्राह्मण इव प्रकर[2]णे पुनः पुनः प्रविशतीति तदेनमपनेतुमर्हत्यार्यः । सुबुद्धिराह-कीदृशोऽसौ ? नृपतिरुवाच-समाकर्णय, स्वसंवेदनसंसिद्धमिदमासीत्तदा, यदुत-तत्र चैत्यभवने प्रविष्टमात्राणामस्माकं शान्तानीव सर्वद्वन्द्वानि, उच्चाटितेव केनचिद्राज्यकार्यचिन्तापिशाचिका, विलीनमिव सकलमोहजालं, विध्यात इव विपरीताभिनिवेशग्रहः, निर्वृतममृतसेकसम्पर्केणेव शरीरं, सुखसागरावगाढमिव हृदयं क्षणमात्रेणासीत् । यत्पुनर्नमस्कृतभुवननाथस्य प्रणतगुरुचरणस्य वन्दितमुनिवृन्दस्य भगवद्वचनामृतमाकर्णयतस्तत्र मे निरुपमं सुखसंवेदनमभूत् तत्सकलं वाग्गोचरातीतमितिकृत्वा न शक्यते कथयितुं, तदेवंविधेऽपि तत्र जैनेन्द्रमन्दिरे सन्निहितेऽपि तादृशे भगवति गुरौ कथयति रागविषशमनं विरागमार्गं नेदीयसि शान्तचित्ते तपस्विलोकेऽपि सति तावति जनसमुदये कथं बालस्य तथाविधोऽध्यवसायः सम्पन्न इति ।

१. मध्यमजनताऽपि । २. [illegible]

सामग्र्या बलाबलते ।

सुबुद्धिनाऽभिहितं–देव ! यत्तावदुक्तं देवेन यथा 'तत्र जिनमन्दिरे प्रविष्ट-मात्रस्य मे क्षणमात्रेणाचिन्तितगुणसन्दोहाविर्भावोऽभूदिति' तन्नाश्चर्यं, प्रमोदशेखरं हि तद्भवनमभिधीयते, हेतुरेव तत्तादृशगुणकलापस्य । यत्पुनरभ्यधायि यथा 'कथं पुनस्तस्यैवंविधसामग्र्यामपि बालस्य तथाविधोऽध्यवसायः सम्पन्न' इति तत्र निवेदितमेव भगवद्भिः कारणम् । किं च अभिधानमेव तत्सम्बन्धि विचार्यमाणं सन्देहं दलयति, ततो न किञ्चिदाश्चर्यं यद्बालाः पापनिवारणसामग्रीसद्भावेऽपि पापाचरणेषु प्रवर्तन्त इति । अन्यच्च भगवदुपदेशादेवाहमेवं तर्कयामि, यदुत-द्रव्यक्षेत्रकालभावभवाद्यपेक्षया प्राणिनां शुभाशुभपरिणामा भवन्ति, तदस्य बालस्य क्षेत्रजनितोऽयमशुभपरिणामः । नृपतिराह–ननु गुणाकरस्तज्जैनसदनं तदेव तत्र क्षेत्रं तत्कथं तदशुभपरिणामहेतुर्भवेदिति । सुबुद्धिराह–देव ! न मन्दिरदोषोऽसौ, किं तर्हि ? तदुद्यानदोषः, तदुद्यानं तत्र सामान्यक्षेत्रं, तच्च हेतु-स्तस्य बालस्य तथाविधाध्यवसायस्येति । नृपतिराह–यदि दुष्टाध्यवसायहेतुस्तदुद्यानं ततोऽस्माकं किमिति क्लिष्टचित्तकारणं तन्न सम्पन्नम् ? सुबुद्धिनाऽभिहितं–देव ! विचित्रस्वभावं तत्काननं पुरुषादिकमपेक्ष्यानेकाकारकार्यकारकं सम्पद्यते, अत एव तन्निजविलसितमिति नाम्ना गीयते, प्रकटयत्येव तज्जन्तूनां सविशेषसहकारिकारण-कलापैर्निजं निजं विलसितं, तथाहि–तस्य बालस्य तेन स्पर्शनेन तया चाकुशल-मालया युक्तस्य मदनकन्दलीं प्राप्य तेन तथाविधाध्यवसायः, मनीषिमध्यम-बुद्धियुष्मदादीनां पुनर्विशिष्टपुरुषाणां पुण्यप्राग्भारवतां सूरिपादप्रसादमासाद्य तेनैव सर्वविरतिदेशविरतिपरिणामादयो भावा जनिताः । यद्यपि चेह सर्वस्यैव कार्यस्योत्पत्तौ द्रव्यक्षेत्रकालस्वभावकर्मनियतिपुरुषकारादयः कारणविशेषा दृष्टादृष्टाः समुदायेनैव हेतुभावं भजन्ते, नैकः क्वचित्कस्यचित्कारणं, तथापि विवक्षयैकस्यापि कारणत्वं वक्तुं शक्यत इति, तन्निजविलसितमुद्यानमस्माभिर्नानाविधभावनिबन्ध-नमभिधीयत इति ।

कर्मविलासादिस्वरूपाख्यानम् ।

नृपतिराह–सखे ! चारूक्तमिदमिदानीं, यद्भवता तदाऽभिहितमासीत् भगवतः पुरतो यथा–अहं देवायाऽस्य कर्मविलासस्य राज्ञः स्वरूपं निवेदयिष्यामि तन्निवेदयतु भवान्, अहं श्रोतुमिच्छामि । सुबुद्धिराह–देव ! यद्येवं ततो विविक्ते स्थीयतां देवेन, नृपतिनोक्तमेवं भवतु, ततोऽनुज्ञातौ मनीषिणा समुत्थायास्थान-मण्डपात् प्रविष्टौ कक्षान्तरे राजामात्यौ । सुबुद्धिनाऽभिहितं–देव ! अयमत्र

परमार्थो ये ते भगवता चत्वारः पुरुषाः प्ररूपिताः, तेषामुत्कृष्टतमास्तावत्सकलकर्मप्रपञ्चरहिताः सिद्धा अभिधीयन्ते। जघन्यमध्यमोत्कृष्टाः पुनरेत एव बालमध्यमबुद्धिमनीषिणो विज्ञेया अतः कर्मविलासो राजा यो भगवता प्रतिपादितः स एतेषामेवंविधस्वरूपाणां जनको निजनिजकर्मोदयो विज्ञेयः । स एव हि यथावर्णितवीर्यो नापरः । तस्य च तिस्त्रः शुभाशुभमिश्ररूपाः परिणतयः, ता एव भगवताऽमीषां मनीषिबालमध्यमबुद्धीनां शुभसुन्दर्यकुशलमालासामान्यरूपेति नामभिर्जनन्य इति प्रतिपादिताः । ता एव यतोऽमूनीदृशरूपतया जनितवत्यः । नृपतिराह-स तर्ह्यमीषां वयस्यः कोऽभिधीयताम् ? सुबुद्धिरुवाच-देव ! तत् सर्वानर्थकारि स्पर्शनेन्द्रियं विज्ञेयम्। नृपतिना चिन्तितम्-अये! मयाऽपीदं भगवता कथ्यमानं सर्वमाकर्णितमासीत्, केवलं न सम्यग् विज्ञातं यथाऽनेन, तदस्य सुबुद्धेरेवंविधबोधेन सुसाधुभिः सह चिरपरिचयः कारणम्। अहो वचनकौशलं भगवतां, कथितमेवातस्तदाऽमीषां मनीषिप्रभृतीनां सम्बन्धि सर्वमन्यव्यपदेशेन चरितम्, अथवा किमत्र चित्रम्? अत एव प्रबोधनरतयस्ते भगवन्तोऽभिधीयन्ते।

मनीषिणो दीक्षायां राज्ञो विलम्बेच्छा, सुबुद्धिकृताऽनुशास्तिः ।

तदेवं विचिन्त्याभिहितमनेन-सखे ! पर्याप्तमिदानीं, विदितोऽस्माभिरेष वृत्तान्तः, केवलमिदमिदानीमभिधीयते, यदुत-यद्येष मनीषी विषयानुषङ्गं कियन्तमपि कालं भजेत ततो वयमप्यनेनैव सह दीक्षाग्रहणं कुर्वीमहि, यतः प्रथमदर्शनादारभ्य प्रवर्धते ममास्योपरि स्नेहानुबन्धः, न सञ्चरति विरहकातरतयाऽन्यत्र हृदयं, न निवर्तेयातामेतद्वदनकमलावलोकनाल्लोचने, ततो नास्य विरहे वयं क्षणमप्यासितुमुत्सहामहे। न च तथाविधोऽद्यापि अस्माकमाविर्भवति चरणकरणपरिणामः, तदेनं तावदभ्यर्थय प्रणयस्नेहसारं, अनुभावय निरुपचरितशब्दादिभोगान्, प्रकटयास्य पुरतस्तत्स्वामिभावं, दर्शय वज्रेन्द्रनीलमहानीलकर्केतनपद्मरागमरकतवैडूर्यचन्द्रकान्तपुष्परागादिमहारत्नपूगान्, दर्शयापहसितत्रिदशसुन्दरीलावण्याः कन्यकाः, सर्वथा कथञ्चिदुपप्रलोभय यथा कियन्तमपि कालमस्मत्समीहितमेष मनीषी निर्विचारं सम्पादयति। सुबुद्धिनाऽभिहितं-यदाज्ञापयति देवः, केवलमत्रार्थे किञ्चिदहं विज्ञापयामि तद्युक्तमयुक्तं वा क्षन्तुमर्हति देवः । नृपतिराह-सखे ! सदुपदेशदानाधिकारिणां भवतां शिष्यकल्पे मय्यप्यलमियता सम्भ्रमेण, वदतु विवक्षितं निर्विकल्पमार्यः । सुबुद्धिरुवाच-देव ! यद्येवं ततो यत्तावदुक्तं देवेन यथा 'ममात्र मनीषिणि गुरुः स्नेहातिरेकः' तद्युक्तमेव, यतः समुचितो महतां गुणिषु पक्षपातः, स हि क्रियमाणः पापपूगं दलयति, सदाशयं स्फीतयति,

सुजनतां जनयति, यशो वर्धयति, धर्ममुपचिनोति, मोक्षयोग्यतामालक्षयतीति । यत्पुनरुक्तं 'यथा कथञ्चिदुपप्रलोभ्य कियन्तमपि कालमेष धारणीय इति' तन्न न्याय्यं, प्रत्युतानुचितमाभासते, यतो नैवमस्योपरि स्नेहानुबन्धो दर्शिता भवति, किं तर्हि ? प्रत्युत प्रत्यनीकतां सम्पद्यते ।

तथाहि–घोरसंसारकान्तारचारनिःसारकाम्यया ।
प्रवर्त्तमानं जैनेन्द्रे, धर्मे जीवं जगद्धिते ॥१॥
मनसा वचसा सम्यक्क्रियया च कृतोद्यमः ।
प्रोत्साहयति यस्तस्य, स बन्धुः स्नेहनिर्भरः ॥२॥
अलीकस्नेहमोहेन, यस्तु तं वारयेज्जनः ।
स तस्याहितकारित्वात्परमार्थेन वैरिकः ॥३॥
तस्मान्न वारणीयोऽयं, स्वहितोद्यतमानसः ।
एवमारभतां देव !, स्नेहोऽत्र विहितो भवेत् ॥४॥
न चैष शक्यते देव !, कृतैर्यत्नशतैरपि ।
मनीषी लोभमानेतुं, विषयैर्देविकैरपि ॥५॥

"यतः प्रादुर्भूतोऽस्य महात्मनो विषयविषविपाकावेदनचतुरे भगवद्वचने सुनिश्चितः प्रबोधः, विस्फुरितं सकलमलकालुष्यक्षालनक्षमं हृदयसरोवरे विवेकरत्नं, समुल्लसितं यथावस्थितार्थस्वरूपनिरूपणनिपुणं सम्यग्दर्शनं, सञ्जातोऽस्य निःशेषदोषमोषकरश्चरणपरिणामः, सति च भगवदवलोकनया जीवस्यैवंविधे कल्याणाभिनिवेशकारिणि गुणकदम्बके न रमते विषयेषु चित्तं, प्रतिभासते हेयत्वबुद्ध्या भवप्रपञ्चः, इन्द्रजालायते निःसारतया सकलं जगद्विलसितं, स्वप्नदर्शनायते क्षणदृष्टनष्टतया जनसमागमः, न निवर्तते प्रलयकालेऽपि कस्य-चिदनुरोधेन मोक्षमार्गस्य साधनप्रवणा बुद्धिः ।" तदेवंस्थिते देव ! अस्योपप्र-लोभनमाचरतामस्माकं केवलं मोहविलसितमाविर्भविष्यति न पुनः काचिदभि-प्रेतार्थसिद्धिः, तदलमनेनास्थानारम्भेणेति । नृपतिराह–यद्येवं ततः किं पुनरधुना प्राप्तकालम् ? सुबुद्धिराह–देव ! निरूप्य दीक्षाग्रहणार्थमस्य प्रशस्तदिनं क्रियतां तदारात् सर्वादरेण महत्तरः प्रमोदः ।

नैमित्तिकाह्वानम् ।

नृपतिराह–यत्त्वं जानीषे । ततः समाहूतः सिद्धार्थो नाम सांवत्सरः । समागतस्त्वरया, प्रविष्टोऽभ्यन्तरे, राज्ञा दापितमासनं, कृतमुचितकरणीयं, कथितमाह्वानप्रयोजनं, ततो निरूप्य निवेदितमनेन, यदुत–अस्माद्दिनान्नवमे

दिनेऽस्यामेव भाविन्यां शुक्लत्रयोदश्यां शुक्रदिने उत्तरभद्रपदाभिर्योगमुपगते शशधरे वहति शिवयोगे दिनकरोदयातीते सपादे प्रहरद्वये वृषलग्नं सप्तग्रहकं एकान्तनिरवद्यं भविष्यति तदाश्रीयतामिति अभिहितं राजमन्त्रिणोः, परिपूज्य प्रहितः सांवत्सरः, गतं तद्दिनम् ।

अष्टाह्निकोत्सवः ।

ततो द्वितीयदिनादारभ्य प्रमोदशेखरे तदन्यजिनायतनेषु च देवानामपि विस्मारितसुरालयसौन्दर्या विधापिता राज्ञा महोत्सवाः, दापितानि वरवरिकाघोषण-पूर्वकं सर्वत्र महादानानि, विहारितो देवेन्द्रवदैरावतविभ्रमजयकरिवरारूढः स्वयं पदातिभावं भजता त्रिकचतुष्कचत्वरादिषु सुराकारैर्नागरिकजनैः स्तूयमानो निरुपमविलासविस्तारमनुभावयता नरपतिना प्रतिदिनं नगरे मनीषी, प्राप्तोऽष्टम-वासरः, तत्र च नीतं निखिलजनसन्मानदानार्घमानविनोदेन प्रहरद्वयम् । अत्रान्तरे दिनकराचरितेन मनीषिवचनं सूचयताऽभिहितं कालनिवेदकेन-

नाशयित्वा तमो लोके, कृत्वाऽऽह्लादं मनस्विनाम् ।
हे लोकाः ! कथयत्येष, भास्करो वोऽधुना स्फुटम् ॥१॥
वर्धमानः प्रतापेन, यथाऽहमुपरि स्थितः ।
सर्वोऽपि स्वगुणैरेव, जनस्योपरि तिष्ठति ॥२॥

निष्क्रमणायोत्सवः ।

ततस्तदाकर्ण्य राजा सुबुद्धिप्रभृतीनुद्दिश्याह-अये ! प्रत्यासीदति लग्नवेला, ततः सज्जीकुरुत तूर्णं भगवत्पादमूले गमनसामग्रीम् । सुबुद्धिरुवाच-देव ! प्रह्वैव वर्त्तते मनीषिपुण्यपरिपाटीव सर्वा सामग्री ।

तथाहि-अमी घणघणारावं, कुर्वन्तः कनकोज्ज्वलाः ।
रथौघाः प्रस्थितास्तूर्णमायुक्तवरवाजिनः ॥१॥
एते सङ्ख्यामतिक्रान्ता, राजवृन्दैरधिष्ठिताः ।
जीमूता इव नागेन्द्रा, द्वारे गर्जन्ति मन्थरम् ॥२॥
वर्याश्ववारैः संरुद्धाः, कथञ्चिच्चटुलाननैः ।
खमापिबन्तोऽमी देव !, हया हेषन्ति दर्पिताः ॥३॥
अयं पदातिसङ्घातः, क्षीरनीरेश्वरोपमः ।
मत्तः प्रयोजनं ज्ञात्वा, सुवेषश्चलितोऽखिलः ॥४॥
रत्नालङ्कारनेपथ्याः, सद्द्रव्यपटलाकुलाः ।
प्रस्थिता वरनारीणामेते वारा[१] वरेक्षणाः ॥५॥

१. समुदायाः ।

मनीषिपुण्यसम्भाराकृष्टास्तूर्णं समागताः ।
एते विबुधसङ्घाता, द्योतयन्ति नभस्तलम् ॥६॥
एष नागरिको लोकः, कौतुकाक्षिप्तमानसः ।
कुरुते हर्षकल्लोलैः[१] सागरक्षोभविभ्रमम् ॥७॥
अथवा-मत्तो विदितवृत्तान्तो, मनीषिगुणरञ्जितः ।
ज्ञातयुष्मदभिप्रायः, को वात्राप्रगुणो भवेत् ॥८॥

देव ! तत्साम्प्रतमुत्थातुमर्हथ यूयं, ततः समुत्थितौ मनीषिनरेन्द्रौ निर्गतौ द्वारदेशे,[२] ततो रत्नकिङ्किणीजालभूषिते समारूढः प्रधानस्यन्दने मनीषी । "ततः सुखसुकुमारासनोपविष्टः स्वयं प्रतिपन्नसारथिभावेन सह नरपतिना विलसत्किरीटांशुरञ्जितोत्तमाङ्गभागो ध्रियमाणेन निजयशोधवलेनातपत्रेण कपोललोलायमानकुण्डलो, धूयमानेन शशधरदीधितिच्छटाच्छेन वरविलासिनीकरवर्त्तिना चामरप्रकरेण स्थूलमुक्ताफलकलापविराजितवक्षःस्थलः, पठताऽतितारमुद्दामबन्दिवृन्देन कटककेयूरखचितबाहुदण्डो, नृत्यता तोषनिर्भरवरविलासिनीसार्थेन अतिसुरभिताम्बूलाङ्गरागप्रीणिताशेषेन्द्रियग्रामो, बधिरयता दिक्चक्रवालं वरतूर्यनिर्घोषेण विशददिव्यांशुकप्रतिपन्नदेहो, गायता मनोहारिकिन्नरसङ्घेन घूर्णमानविचित्रवनमालानिचयचर्चितशरीरो, मुञ्चता हर्षातिरेकादुष्कृष्टसिंहनादसन्दर्भं देवसङ्घेन प्रीणिताशेषप्रणयिजनमनोरथः, श्लाघयता नागरलोकेन तथाऽमरकुमाराकारधरोऽयमिति सकौतुकाभिः समागतोऽस्माकमयं दृष्टिपथमिति सहर्षाभिरस्मदभिमुखमवलोकयतीति सशृङ्गाराभिर्मदनरसवशीकृतहृदयतया नानाविधविलासाभिर्मामियं तिरोधाय दर्शनलोलतया स्वयमवलोकयतीति परस्परं सेर्ष्याभिर्गुरुजनोऽस्मानेवमवलोकयन्तीः पश्यतीति सलज्जाभिः, प्रव्रजितः किलायं भविष्यतीति सशोकाभिरलं संसारेण योऽयमेवंविधैरपि त्यज्यत इति ससंवेगाभिरेवमनेकरसभावनिर्भरं हृदयमुद्वहन्तीभिर्निरीक्ष्यमाणमूर्तिर्वातायनविनिर्गतवदनसहस्राभिः पुरसुन्दरीभिरभिनन्द्यमानोऽम्बरविवरवर्त्तिनीभिः सुरसुन्दरीभिः सहितो रथान्तरारूढेन स्वप्रतिबिम्बसन्निभेन मध्यमबुद्धिना अनुगम्यमानो रथहरिकरिगतैर्महासामन्तसमूहैर्महता विमर्देन प्राप्तो मनीषी निजविलसितोद्याने ।" रथादवतीर्य स्थितः क्षणमात्रं प्रमोदशेखरद्वारे परिवेष्टितो राजवृन्देन । इतश्च स्यन्दनारोहणादारभ्य राजा विशेषतस्तदा सत्त्वपरीक्षार्थं मनीषिस्वरूपं दत्तावधानो निरूपयति स्म यावता तस्य विशुध्यमानाध्यवसायप्रक्षालितमनोमलकलङ्कस्य सत्यपि तादृशे हर्षहेतौ न लक्षितस्तेन तिलतुष-

१. कल्लोलै प्र० । २. ०सुखु प्र० ।

त्रिभागमात्रोऽपि चेतोविकारः प्रत्युत गाढतरं क्षारमृत्पुटपाकादिभिरिव विचित्रसंसारविलसितदर्शनसमुद्भूतैर्भावनाविशेषैर्निर्मलीभूतं चित्तरत्नम्। ततः परस्परानुविद्धतया मनःशरीरयोर्जातमस्य देदीप्यमानं शरीरं विलोकितं च राज्ञा यावत्तत्तेजसाभिभूतं दिनकरकरनिकरतिरस्कृतमिव तारकानिकुरुम्बं न राजते मनीषिणोऽभ्यर्णवर्ति तद्राजकम् ।

राजादीनां दीक्षापरिणतिः ।

ततस्तदीयगुणप्रकर्षेण राज्ञोऽपि विलीनं तद्विबन्धकं कर्मजालं, सञ्जातश्चरणपरिणामो, निवेदितः सुबुद्धिमध्यमबुद्धिमदनकन्दलीसामन्तादिभ्यो निजोऽभिप्रायः। ततोऽचिन्त्यमाहात्म्यतया महापुरुषसन्निधानस्य, विचित्रतया कर्मक्षयोपशमस्य, रञ्जितचित्ततया निष्कृत्रिममनीषिगुणैः समुल्लसितं सर्वेषां तदा जीववीर्यम् । ततस्तैरभिहितम्-

साधु साधूदितं देव !, युक्तमेतद्भवादृशाम् ।
संसारे ह्यत्र निःसारे, नान्यच्चारु विवेकिनाम् ॥१॥
तथाहि-देव ! यद्यत्र संसारे, किञ्चित् स्याद्रामणीयकम् ।
श्लाघ्यं सारमुपादेयं, वस्तु सुन्दरमेव वा ॥२॥
ततः किमीदृशाः सन्तः, पूज्या युष्मादृशामपि ।
संसारमेनं मुञ्चेयुर्ज्ञाततत्त्वा महाधियः ॥३॥ युग्मम् ॥
ततोऽमूदृशसल्लोकत्यागादेवावगम्यते ।
नास्त्यत्र किञ्चित्संसारे, सारं चारकसन्निभे ॥४॥
अतो मनीषिभिस्त्यक्ते, देव ! नैवात्र युज्यते ।
स्थातुं विज्ञाततत्त्वानां, भवे भूरिभयाकरे ॥५॥
अन्यच्च देव ! सर्वेषामस्माकमपि साम्प्रतम् ।
दृष्ट्वा मनीषिणश्चित्तं, न चित्तं रमते भवे ॥६॥
यथैवास्य प्रभावेण, सञ्जातश्चरणोद्यमः ।
अस्माकमेष निर्वाहं, तथा तेनैव यास्यति ॥७॥
ततोऽस्माननुजानीत, संसारोच्छेदकारिणीम् ।
येन भागवतीं दीक्षामङ्गीकुर्मः सुनिर्मलाम् ॥८॥
नृपतिरुवाच-अहो विवेको युष्माकमहो गम्भीरचित्तता ।
अहो वचनविन्यासस्तथाऽहो सत्त्वसारता ॥९॥

साध्वध्यवसितं भद्रैः, साधु प्रोत्साहिता वयम् ।
साधु भोः क्षणमात्रेण, त्रोटितं भवपञ्जरम् ॥१०॥
एवं सामान्यतस्तावत्, सर्वेषामभिनन्दनम् ।
कृत्वा प्रत्येकमप्याह, स राजा हर्षनिर्भरः ॥११॥
तत्र सुबुद्धिं तावदुवाच-सखे ! विदितसंसारस्वभावेन त्वया गृहे ।
इयन्तं तिष्ठता कालं, वयमेव प्रतीक्षिताः ॥१२॥
अन्यथा ते गृहे किं वा, स्यादवस्थानकारणम् ।
को नाम राज्यलाभेऽपि, भजेच्चाण्डालरूपताम् ॥१३॥
तत्साधु विहितं साधु, कृतोऽस्माकमनुग्रहः ।
एवमाचरता मित्र !, दर्शिता च सुमित्रता ॥१४॥
मध्यमबुद्धिं प्रत्याह-त्वमादावेव धन्योऽसि, यस्य सङ्गो मनीषिणा ।
नैव कल्पद्रुमोपेतो, नरोऽकल्याणमर्हति ॥१५॥
अधुना चरितेऽप्यस्य, दधानेन मतिं त्वया ।
स्वभ्रातुर्निर्विशेषेयं, दर्शिता तुल्यरूपता ॥१६॥
तत्साधु विहितं भद्र !, **यः पश्चादपि सुन्दरः ।**
सोऽपि सुन्दर एवेति, यतो वृद्धाः प्रचक्षते ॥१७॥
ततो मदनकन्दलीं प्रत्याह-सारं च सुकुमारं च, देवि ! काञ्चनपद्मवत् ।
तावकीनमिदं चित्तं, येनाङ्गीकृतमीदृशम् ॥१८॥
प्रसिद्धा धर्मपत्नीति, यत्त्वं लोकोपचारतः ।
मम तत्सत्यतां नीतं, कर्त्तव्येन त्वयाऽधुना ॥१९॥
तत्साधु विहितं देवि !, नास्त्यत्र भवपञ्जरे ।
नियन्त्रितानां जीवानां, कर्तव्यमपरं वरम् ॥२०॥
तथा-यैरभ्युपगता दीक्षा, तानन्यानपि भावतः ।
स राजा मधुरैरेवं, वाक्यैरानन्द्य तोषतः ॥२१॥
तद्यथा-धन्या यूयं महात्मानः, कृतकृत्या नरोत्तमाः ।
यैरभ्युपगता तूर्णं, सद्दीक्षा पारमेश्वरी ॥२२॥
तच्चारु विहितं भद्रा !, युक्तमेतद्भवादृशाम् ।
यूयमेव परं लोके, निर्मिथ्या मम बान्धवाः ॥२३॥
ततश्च-राजचिह्नार्पणाद्राज्ये, स्थापयित्वा सुलोचनम् ।
ततः कृतावश्यकर्तव्यः, प्रविष्टो जिनमन्दिरे ॥२४॥

तत्र च-विहिताशेषकर्तव्याः, पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
आचार्येभ्यो निजाकूतं, ते सर्वेऽप्याचचक्षिरे ॥२५॥
ततोऽभिनन्दितास्तेऽपि, सूरिभिः कलया गिरा ।
अलं विलम्बितेनात्र, संसार इति भाषिणा ॥२६॥
ततः प्रवचनोक्तेन, विधिना धूतकल्मषैः ।
सर्वे ते क्षणमात्रेण, दीक्षिता गुरुभिर्जनाः ॥२७॥

दीक्षितेभ्यो गुरूपदेशः ।

अथ संवेगवृद्ध्यर्थं, कल्पोऽयमिति वा क्षणम् ।
कृता समक्षं लोकस्य, सूरिभिर्धर्मदेशना ॥२८॥
तद्यथा-अनाद्यनन्तसंसारे, जन्ममृत्युभयाकरे ।
मौनीन्द्री दुर्लभा सत्त्वैः, प्रव्रज्येयं सुनिर्मला ॥२९॥
यतः-तावद्दुःखान्यनन्तानि, तावद्रागादिसन्ततिः ।
प्रभवः कर्मणस्तावत्तावज्जन्मपरम्परा ॥३०॥
विपदस्तावदेवैतास्तावत्सर्वा विडम्बनाः ।
तावद्दीनानि जल्पन्ति, नरा एव पुरो नृणाम् ॥३१॥
तावद्दौर्गत्यसद्भावस्तावद्रोगसमुद्भवः ।
तावदेष बहुक्लेशो, घोरसंसारसागरः ॥३२॥
यावन्निःशेषसावद्ययोगोपरतिलक्षणा ।
एषा न लभ्यते जीवैः, प्रव्रज्याऽत्यन्तदुर्लभा ॥३३॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥
प्रसादाल्लोकनाथस्य, स्वकर्मविवरेण च ।
यदा तु सत्त्वैर्लभ्येत, प्रव्रज्येयं जिनोदिता ॥३४॥
तदा निर्धूय पापानि, यान्ति ते परमां गतिम् ।
अनन्तानन्दसम्पूर्णां, निःशेषक्लेशवर्जिताम् ॥३५॥ युग्मम् ॥
ततोऽमी ये पुरा प्रोक्ताः, सर्वेऽपि भवभाविनः ।
क्षुद्रोपद्रवसङ्घाता, दूरापास्ता भवन्ति ते ॥३६॥
किञ्च-इहापि भो भवन्त्येव, प्रशमामृतपायिनः ।
प्रव्रज्याग्राहिणो जीवा, निर्बाधाः सुखपूरिताः ॥३७॥
सा च भागवती दीक्षा, युष्माभिरधुना स्फुटम् ।
सम्प्राप्ता तेन सम्प्राप्तं, यत्प्राप्तव्यं भवोदधौ ॥३८॥

केवलं सततं यत्नः, प्रमादपरिवर्जितैः ।
यावज्जीवं विधातव्यो, भवद्भिरिदमुच्यते ॥३९॥
यतः-नाधन्याः पारमेतस्या, गच्छन्ति पुरुषाधमाः ।
ये तु पारं व्रजन्त्यस्यास्त एव पुरुषोत्तमाः ॥४०॥
ततस्तैः प्रणतैः सर्वैर्जजल्पे सूरिसंमुखम् ।
इच्छामोऽनुग्रहं नाथ !, कुर्मो नाथानुशासनम् ॥४१॥

शत्रुमर्दनमुनिप्रश्नो मनीषिचित्तसमचित्तविधाने ।

स्थगिताननदेशेन, मुखवस्त्रिकया मुदा ।
अत्रान्तरे कृतः प्रश्नः, शत्रुमर्दनसाधुना ॥४२॥
कथम् ?-विशालं निर्मलं धीरं, गम्भीरं गुरुदक्षिणम् ।
दयापरीतं निश्चिन्तं, द्वेषाभिष्वङ्गवर्जितम् ॥४३॥
स्तिमितं जगदानन्दं, यद्वा वाग्गोचरातिगम् ।
कथमीदृग्भवेच्चित्तं, नाथ ! यादृग् मनीषिणः ! ॥४४॥ युग्मम् ॥
यस्य चेष्टितमालोक्य, शिथिलीभूतबन्धनाः ।
एते सर्वे वयं मुक्ता, भीमात् संसारचारकात् ॥४५॥
गुरुरुवाच-या विज्ञाता त्वयाऽप्यस्य, जननी शुभसुन्दरी ।
यावन्तस्तत्सुतास्तेषां सर्वेषामीदृशं मनः ॥४६॥
ततो गृहीततत्त्वोऽपि, राजर्षिरिदमब्रवीत् ।
बोधार्थं मुग्धलोकानां, विनयानतमस्तकः ॥४७॥
किं तस्याः शुभसुन्दर्या, विद्यन्ते बहवः सुताः ? ।
अस्माभिश्च पुरा ज्ञातमयमेककपुत्रकः ॥४८॥
गुरुरुवाच-बाढं विद्यन्ते ।
तथाहि-ये ये त्रिभुवनेऽप्यत्र, दृश्यन्तेऽनेन यादृशाः (सन्निभाः) ।
ते सर्वे शुभसुन्दर्याः, पुत्रा नास्त्यत्र संशयः ॥४९॥
किञ्च-ये केचिदुत्तमा लोकाः, सत्त्वमार्गानुयायिनः ।
ते पुत्राः शुभसुन्दर्यास्तुल्या ज्ञेया मनीषिणा ॥५०॥
राजर्षिरुवाच-याऽसौ बालस्य जननी, भवद्भिरुपवर्णिता ।
भदन्त ! बालादन्येऽपि, तस्याः किं सन्ति सूनवः ॥५१॥
सूरिणाऽभिहितं-नितरां सन्ति ।
तथाहि-ये ये त्रिभुवनेऽप्यत्र, जघन्याः क्लिष्टजन्तवः ।
ते तेऽकुशलमालायाः, पुत्रा नास्त्यत्र संशयः ॥५२॥

ते बालसदृशैरेव, विज्ञेया दुष्टचेष्टितैः ।
एतेऽकुशलमालायाः, सूनवः सुपरिस्फुटाः ॥५३॥
राजर्षिरुवाच-यद्येवं तर्हि-
तस्याः सामान्यरूपायाः, किमन्ये सन्ति सूनवः ।
भदन्त ! किं वा नो सन्ति, मध्यबुद्धेः सहोदराः ? ॥५४॥
सूरिणाऽभिहितं-बहुतमास्ते विद्यन्ते, यतः-
ये बालचरिताः केचिन्मनीषिचरिताश्च ये ।
एतेभ्यो ये परे सत्त्वाः, सर्वे तेऽमुष्य सोदराः ॥५५॥
ये केचिच्छबलाचाराः, समा मध्यमबुद्धिना ।
सुताः सामान्यरूपायास्ते जीवा भुवनोदरे ॥५६॥
सकाशादितराभ्यां ते, गण्यमाना जगत्त्रये ।
अनन्तगुणितास्तेन, प्रोक्ता भूरितमा मया ॥५७॥
राजर्षिरुवाच-भदन्त ! यद्येवं ततो मम चेतसि परिस्फुरति-यथैवं
व्यवस्थिते सत्येतदापन्नं, यदुत-भार्यात्रयेण जनितं, जघन्योत्तममध्यमम् ।
तस्य कर्मविलासस्य, जगदेतत्कुटुम्बकम् ॥५८॥
सूरिरुवाच-आर्य ! नैवात्र सन्देहः, सम्यगार्येण लक्षितम् ।
मार्गानुसारिणी बुद्धिर्भवत्येव भवादृशाम् ॥५९॥
तथाहि-जघन्यमध्यमोत्कृष्टाः, सर्वयोनिषु जन्तवः ।
विद्यन्ते केवलं नृत्वे, व्यक्तभावा भवन्ति ते ॥६०॥
ततश्च-नरत्वेऽपि विनिर्दिष्टं, व्याप्येवेदं कुटुम्बकम् ।
यदत्र विदुषा कार्यं, तदिदानीं निबोधत ॥६१॥
त्यक्तव्यं बालचरितं, न कार्यस्तत्समागमः ।
मनीषिचरिते यत्नः, कर्तव्यः सुखमिच्छता ॥६२॥
यतोऽत्र बहवो जीवाः, प्रायो मध्यमबुद्धयः ।
ते च सम्यगनुष्ठानात्, सम्पद्यन्ते मनीषिणः ॥६३॥
एतद्विज्ञाय भो भव्याः !, सर्वेऽपि गदिता मया ।
कार्यं मदनुरोधेन, वृत्तमस्य मनीषिणः ॥६४॥
वर्जनीयश्च यत्नेन, पापमित्रैः समागमः ।
यतः स्पर्शनसम्पर्कात्, स बालो निधनं गतः ॥६५॥

वर्जनेन पुनस्तस्य, मनीषी सुपरिस्फुटाम् ।
लोके शेखरतां प्राप्य, जातोऽयं मोक्षसाधकः ॥६६॥
कल्याणमित्रैः कर्त्तव्या, मैत्री पुंसा हितैषिणा ।
इहामुत्र च विज्ञेया, सा हेतुः सर्वसम्पदाम् ॥६७॥
दोषायेह कुसंसर्गः, सुसंसर्गो गुणावहः ।
एतच्च द्वयमप्यत्र, मध्यबुद्धौ प्रतिष्ठितम् ॥६८॥
तथाहि-बालः स्पर्शनसम्बन्धादेषोऽभूद्दुःखभाजनम् ।
युक्तोऽभूत्सतताह्लाद, एष एव मनीषिणा ॥६९॥

मनीष्यादिकथोपसंहारः ।

तदिदं भो ! विनिश्चित्य, बहिरङ्गान्तरैः सदा ।
न कार्यो दुर्जनैः सङ्गः, कर्तव्यः सुजनैः सह ॥७०॥
ततश्च-इदमाकर्ण्य मौनीन्द्रं, वचनं सुमनोहरम् ।
प्रबुद्धा बहवः सत्त्वा, जाता धर्मपरायणाः ॥७१॥
प्राप्ता देवा निजं स्थानं, स्थितो राज्ये सुलोचनः ।
गतोऽन्यत्र विहाराय, सूरिः शिष्यगणैः सह ॥७२॥
ततश्च-विहृत्य कालं भूयांसमागमोक्तेन वर्त्मना ।
पर्यन्तकाले सम्प्राप्ते, विधाय सकलं विधिम् ॥७३॥
ज्ञानध्यानतपोवीर्यवह्निनिर्दग्धकल्मषः ।
मनीषी निर्वृतिं प्राप्तो, हित्वा स्वं देहपञ्जरम् ॥७४॥
ये तु मध्यमसद्वीर्यास्ते तनूभूतकर्मकाः ।
गता मध्यमबुद्ध्याद्या, देवलोकेषु साधवः ॥७५॥
बालस्य तु यदादिष्टं, भदन्तैर्भावि चेष्टितम् ।
तत्तथैवाखिलं जातं, नान्यथा मुनिभाषितम् ॥७६॥

(इति स्पर्शनकथानकं समाप्तम्)

विदुर उवाच-कुमार ! तदिदं मया ह्यः कथानकमाकर्णितं, आकर्णयतश्च मम लङ्घितं दिनं, तेन युष्मत्समीपे नागतोऽस्मि । मयाऽभिहितं-भद्र ! सुन्दर-मनुष्ठितं, यतोऽतिरमणीयकमिदं कथानकं, बुध्यत एव श्रुत्वा, अहो अत्यन्तदुरन्तः पापमित्रसम्बन्धो यतस्तस्य बालस्य स्पर्शनसम्पर्कादिहामुत्र च निबिडविडम्बनागर्भा दुःखपरम्परैव केवलं सम्पन्ना नान्यत्किञ्चनेति । विदुरेण चिन्तितं-बुद्धस्तावदनेन कथानकसारपर्यार्थ इति भविष्यति मे वचनावकाशः ।

वैश्वानरप्रभावः ।

इतश्च तत्रावसरे मत्तो नातिदूरे वर्तते वैश्वानरः, श्रुतं तेन मामकीनं वचनं, चिन्तितमनेन–अये ! विरूपको नन्दिवर्धनस्योल्लापो व्युत्पादितप्रायोऽयमनेन विदुरेण तन्न सुन्दरमिदं वर्तते, धृष्टः खल्वेष विदुरो, ज्ञापयिष्यत्यस्य मदीय-स्वरूपमिति साशङ्कः सम्पन्नो वैश्वानरः । विदूरेणाभिहितं–कुमार ! सत्यमिदं, सम्यगवधारितं कुमारेण । अन्यच्च–प्रकृतिरेषा प्रायः प्राणिनां यथा यत्र कुत्र-चित्किञ्चन दृष्टं श्रुतं वा सर्वमात्मविषये योजयन्ति, ततो मयाऽपीदं कथानक-मनुश्रुत्य स्वहृदये चिन्तितं, यदुतयदि कुमारस्य कदाचिदपि पापमित्रसम्बन्धो न भवति ततः सुन्दरं सम्पद्यते। मयाऽभिहितं–भद्र ! किमत्र चिन्तनीयम् ?, नास्त्येव मे नापि भविष्यति पापमित्रसम्बन्धगन्धोऽपीति । विदुरः प्राह–वयमप्येताव-देवार्थयामहे । ततः स्थितो मदीयकर्णाभ्यर्णे विदुरः, शनैः शनैरभिहितं चानेन, यदुत–केवलमेषोऽपि वैश्वानरो लोकवार्त्तया दुष्टप्रकृतिः श्रूयते, तदयं सम्यक् परीक्षणीयः कुमारेण, मा भूदेष स्पर्शनवद्बालस्य पापमित्रतया भवतोऽनर्थ-परम्पराकारणमिति । निरीक्षते च तस्मिन्नवसरे वैश्वानरः साकूतः सन्नभिमुखो मदीयवदनं, लक्षितोऽहमनेन मुखविकारतस्तैर्विदुरवचनैर्दूयमानः । ततः कृता वैश्वानरेण मां प्रति सा पूर्वसाङ्केतिका सञ्ज्ञा, भक्षितं मया क्रूरचित्ताभिधानं तद्वटकं, ततस्तत्प्रभावान्मे क्षणेन वृद्धोऽन्तस्तापः, समुल्लसिताः स्वेदबिन्दवो, जातं गुञ्जार्धसन्निभं शरीरं, सम्पन्नं विषमदष्टोष्ठं, भग्नोग्रभृकुटितरङ्गमतिकरालं वक्त्रकुहरम् । ततो भद्रे अगृहीतसङ्केते ! तथा वैश्वानरवटकप्रभावाभिभूतात्मना मया पापकर्मणा-ऽनाकलय्य तस्य वत्सलतामनालोच्य हितभाषितामविगणय्य चिरपरिचयं, परित्यज्य स्नेहभावमुररीकृत्य दुर्जनतां, सर्वथा निष्ठुरवचनैस्तिरस्कृतोऽसौ विदुरः, यदुत–अरे दुरात्मन् ! निर्लज्ज ! त्वं मां बालकल्पं कल्पयसि, तथाऽचिन्त्यप्रभावोपेतं परमोपकारकमन्तरङ्गभूतं मे वैश्वानरं तथाविधदुष्टस्पर्शनोपमं मन्यसे, अददानस्य च प्रत्युत्तरं विदुरस्य मया दत्ता कपोलदारणी चपेटा, गृहीत्वा महत्फलकं प्रहर्त्तुमारब्धोऽहं, ततो भयातिरेकप्रकम्पमानगात्रयष्टिर्नष्टो विदुरः, गतस्तातसमीपं, कथितः समस्तोऽपि वृत्तान्तः, ततो निश्चितं स्वमनसि तातेन, यथा 'न शक्यत एव कथञ्चिदपि कुमारो वियोजयितुमेतस्माद्वैश्वानरपापमित्रादिति ।' तदेवं स्थिते 'यद्भविष्यत्तामेवावलम्ब्यास्माभिर्मौनेनैव स्थातुं युक्त'मिति स्थापितस्तातेन सिद्धान्तः ।

नन्दिवर्धनस्य यौवनम् ।

इतश्च निःशेषितं मया कलाग्रहणं, ततो गणितं प्रशस्तदिनम्, आनीतोऽहं कलाशालायास्तातेन तत्समीपं, पूजितः कलाचार्यो, दत्तानि महादानानि, कारितो

महोत्सवोऽभिनन्दितोऽहं तातेनाम्बाभिः शेषलोकैश्च, वितीर्णो मे पृथगावासकः, यथासुखमास्तामेष इतिकृत्वा तातेन नियुक्तः परिजनः, समुपहृतानि मे भोगोपभोगोपकरणानि, स्थितोऽहं सुरकुमारवल्ललमानः। ततस्त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृतरस इव सागरस्य सकललोकनयनानन्दजननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य बहुरागविकारभङ्गुरः सुरचापकलाप इव जलधरसमयस्य मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादपस्य अभिव्यज्यमानरागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य विविधलास्यविलासयोग्यः कलाप इव शिखण्डिनः प्रादुर्भूतो मे यौवनारम्भः सम्पन्नमतिरमणीयं शरीरं, विस्तीर्णीभूतं वक्षःस्थलं, परिपूरितमूरुदण्डद्वयं, अगमत्तनुतां मध्यदेशः, प्राप्तः प्रथिमानं नितम्बभागः, प्रतापवदारूढा रोमराजिः, वैशद्यमवाप्ते लोचने, प्रलम्बतामुपागतं भुजयुगलं, यौवनसहायेनैवाधिष्ठितोऽहं मकरध्वजेन ।

कनकशेखरागमः ।

इतश्च स्वभवनात्त्रिसन्ध्यं व्रजामि स्माहं राजकुले गुरूणां पादवन्दकः । ततोऽन्यदा गतः प्रभाते कृतं तातस्याम्बादीनां च पादपतनम्, अभिनन्दितस्तैराशीर्वादेन, स्थितस्तत्समीपे कियन्तमपि क्षणं, समागतः स्वभवने, निविष्टो विष्टरे यावदकाण्ड एवोल्लसितो राजकुले बहलः कलकलः । ततः किमेतदित्यलक्षिततन्निमित्ततया जातो मे सम्भ्रमः, प्रस्थितस्तदभिमुखं, यावत्तूर्णमागच्छन्नालोकितो मया धवलाभिधानः सबलो बलाधिकृतः, प्राप्तो मदन्तिकं, प्रणतोऽहमनेन । आह च-कुमार ! देवः समादिशति, यदुतेतो निर्गतमात्रस्य ते प्रविष्टो मत्समीपे दूतो, निवेदितं च तेन-यथा कुशावर्त्तपुरात् कनकचूडराजसूनुः कनकशेखरो नाम राजकुमारो जनकापमानाभिमानाद्भवत्समीपमागतो गव्यूतमात्रवर्त्तिनि मलयनन्दने कानने तिष्ठति, एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणमिति । ततोऽहं स्वगृहागततया प्रत्यासन्नबन्धुतया महापुरुषतया च प्रत्युद्गमनमर्हति कनकशेखरः कुमार इति आस्थानस्थायिभ्यो राजवृन्देभ्यः प्रख्याप्य एष समुच्चलितः स्वयं तदभिमुखं, कुमारेणापि शीघ्रमागन्तव्यमित्यहं प्रहितो युष्मदाह्वानाय तत्तूर्णं प्रस्थातुमर्हति कुमारः, ततो यदाज्ञापयति तात इति ब्रुवाणश्चलितोऽहं सपरिकरो, मीलितस्तातबले, पृष्टो मया धवलः, कथमेष कनकशेखरोऽस्माकं बन्धुरिति । धवलेनाभिहितं-यतो नन्दायाः कनकचूडः सहोदरो भवति, तेन ते मातुलसूनुरेष भ्रातेति । प्राप्तास्तत्समीपं, कृतं कनकशेखरेण तातस्य पादपतनं, समालिङ्गितस्तातेन, मया च कृतोचिता प्रतिपत्तिः, प्रवेशितो नगरे महानन्दविमर्देन, अभिहितश्च तातेन अम्बया च कनकशेखरो, यथा कुमार ! सुन्दरमनुष्ठितं यदात्मीयवदनकमलदर्शनेन जनितोऽस्माकं

मनोरथानामप्यगम्यो महांश्चित्तानन्दः, तदेतदपि कुमारस्य पैतृकमेव राज्यं तस्मान्नात्र कुमारेण तिष्ठता विकल्पो विधेय इति । अभिनन्दितं तातांम्बावचनं कनकशेखरेण, समर्पितस्तातेन मदीयभवनाभ्यर्णवर्ती कनकशेखरस्य महाप्रासादः, स्थितस्तत्रासौ, जातोऽस्य मया सह स्नेहभावः, समुत्पन्नो विश्रम्भः । अन्यदा रहसि पृष्टोऽसौ मया यदुत मयाऽऽकर्णितं किल जनकापमानाभिमानाद्भवतामिहागमनमभूत्, तत्कीदृशो जनकेन भवतोऽपमानो विहित इति श्रोतुमिच्छामि । कनकशेखरेणाभिहितम्-आकर्णय-

दत्तसाधुदर्शनम् ।

तातेन चूतमञ्जर्या, जनन्याऽत्यन्तलालितः ।
कुशावर्त्तपुरे तावदहमासं कुमारकः ॥१॥
अन्यदा मित्रवृन्देन, युक्तः केलिपरायणः ।
गतः शमावहं नाम, काननं नन्दनोपमम् ॥२॥
तत्र साधूचिते देशे, रक्ताशोकतलस्थितः ।
दृष्टो मया महाभागः, प्रशान्तो मुनिसत्तमः ॥३॥
क्षीरसागरगम्भीरस्तापनीयगिरिस्थिरः ।
दिवाकरमहातेजाः, शुद्धस्फटिकनिर्मलः ॥४॥
ततः प्रादुर्भवद्भक्तिरहं गत्वा तदन्तिकम् ।
प्रणम्य चरणौ तस्य, निषण्णः शुद्धभूतले ॥५॥
वयस्या अपि मे सर्वे, प्रणिपत्य मुनीश्वरम् ।
उपविष्टा मदभ्यर्णे, विनयानम्रमस्तकाः ॥६॥
उपसंहृतसद्ध्यानः, स साधुर्दत्तनामकः ।
दत्ताशीर्मधुरैर्वाक्यैः, समस्तान् समभाषत ॥७॥
तदीयवाक्यप्रीतेन, मयोक्तं प्रह्वचेतसा ।
भदन्त ! कीदृशः प्रोक्तो, धर्मस्तावकदर्शने ? ॥८॥
अथ प्रह्लादयन्नुच्चैर्मनो मे कलया गिरा ।
धर्ममाख्यत्प्रपञ्चेन, जैनचन्द्रं स मे मुनिः ॥९॥
तत्रापि प्रथमं तेन, साधुधर्मो निवेदितः ।
ततस्तदनु विस्तार्य, गृहिधर्मः प्रकाशितः ॥१०॥
ततश्च-सम्यग्दर्शनसन्मूलो, व्रतस्कन्धो महाफलः ।
शमादिशाखो गृहिणां, धर्मः कल्पद्रुमोपमः ॥११॥

गृहीतः सवयस्येन, गतोऽन्यत्र महामुनिः ।
धर्मं पालयतो मेऽसावन्यदा पुनरागतः ॥१२॥
इतश्च–व्युत्पन्नबुद्धिः सञ्जातस्तदाऽहमपरापरैः ।
श्रावकैः सह संसर्गं, कुर्वाणो धर्मकाम्यया ॥१३॥

जिनशासनसारम् ।

अथासौ वन्दितो भक्त्या, गत्वोद्यानं महामुनिः ।
पृष्टश्चेदं भदन्तेह, किं सारं जिनशासने ? ॥१४॥
मुनिरुवाच–**अहिंसा ध्यानयोगश्च, रागादीनां विनिग्रहः ।**
साधर्मिकानुरागश्च सारमेतज्जिनागमे ॥१५॥
मया चिन्तितं–सर्वारम्भप्रवृत्तानां, मादृशां सुपरिस्फुटम् ।
अहिंसा प्राणिनां तावद्विधातुमतिदुःशका ॥१६॥
निष्प्रकम्पमनःसाध्यो, ध्यानयोगोऽपि मादृशाम् ।
विषयामिषमूढानां, दूराद् दूरतरं गतः ॥१७॥
रागादिनिग्रहोऽप्यत्र, तत्त्वाभ्यासपरायणैः ।
अप्रमादपरैः शक्यः, कर्तुं पुम्भिर्न मादृशैः ॥१८॥
साधर्मिकानुरागस्तु, यो भदन्तेन साधितः ।
स कदाचिद्विधीयेत, मादृशैरपि जन्तुभिः ॥१९॥
तदत्र यत्नः कर्तव्यो, यथाशक्ति मयाऽधुना ।
यतः सारमनुष्ठेयं, नरेण हितमिच्छता ॥२०॥
एवं निश्चित्य चित्तेन, वन्दित्वा तं मुनीश्वरम् ।
प्रवर्धमानसंवेगस्ततोऽहं गृहमागतः ॥२१॥
इतश्चैकसुतत्वेन, जीवितादपि वल्लभः ।
अहं तातस्य सर्वत्र, यथेच्छाकरणक्षमः ॥२२॥
विनयं राजनीतिं च, अनुवर्तयता मया ।
तथापि तातः प्रच्छन्ने, प्रार्थितो नतया गिरा ॥२३॥

साधर्मिकवात्सल्यारम्भः ।

तद्यथा–करिष्येऽहं यथाशक्ति, वात्सल्यं जैनधर्मिणाम् ।
तात ! तत् कुर्वतो यूयमनुज्ञां दातुमर्हथ ॥२४॥
इतश्च–मत्सङ्गेनैव तातोऽपि, भद्रको जिनशासने ।
ततः सा मानिता तस्य, प्रार्थना रुचिरा मता ॥२५॥

आह च-राज्यं पुत्र ! तवायत्तमायत्तं तव जीवितम् ।
स्वाभिप्रेतमतः कुर्वन्न त्वं मां प्रष्टुमर्हसि ॥२६॥
ततोऽहं हर्षपूर्णाङ्गः, पतितस्तातपादयोः ।
महाप्रसाद इत्येवं, ब्रुवाणः प्रीतमानसः ॥२७॥
ततःप्रभृति सर्वोऽपि, यो नमस्कारधारकः ।
सोऽन्त्यजोऽपि निजे देशे, बन्धुबुद्ध्या मयेक्षितः ॥२८॥
भोजनाच्छादनैर्दिव्यैरलङ्कारैः सरत्नकैः ।
धनेन च यथाकामं, भृतः साधर्मिको जनः ॥२९॥
अन्यच्च-अर्हतो यो नमस्कारं, धत्ते पुण्यधनो जनः ।
स देशे घोषणापूर्वं, विहितोऽकरदो मया ॥३०॥
साधवः परमात्मानः, साध्व्यः परमदेवताः ।
गुरवः श्रावका लोकाः, ममेति ख्यापितं मया ॥३१॥
जिनेन्द्रशासने भक्तिं, यः कश्चित् कुरुते जनः ।
आनन्दजलपूर्णाक्षस्तमहं बहुशः स्तुवे ॥३२॥
यात्रास्नात्रमहोत्सर्गे, प्रमोदमुदिताशयाः ।
विचरन्ति स्म जैनेन्द्रास्ततः सर्वत्र सज्जनाः ॥३३॥
तथाभिनवधर्माणो, ये मौनीन्द्रमते स्थिताः ।
कृता विशेषतस्तेषां, सपर्या भावतो मया ॥३४॥
ततो मदनुरागेण, लोका धर्मपरायणाः ।
बहवस्तत्र सम्पन्ना, **यथा राजा तथा प्रजा** ॥३५॥

दुर्मुखस्य तापोद्भवः ।

अथ तं तादृशं वीक्ष्य, प्रमोदं जिनशासने ।
अमात्यो दुर्मुखो नाम, पापः प्रद्वेषमागतः ॥३६॥
ततो रहसि ताताय, स दुरात्मा हितः किल ।
युष्मभ्यमहमित्येवं, प्रख्याप्य शठमानसः ॥३७॥
इदं न्यवेदयद्देव !, नैवं राज्यस्य पालना ।
उच्छृङ्खलीकृताः सर्वे, कुमारेण यतो जनाः ॥३८॥
नातिक्रामन्ति मर्यादां, लोका हि करभीरवः ।
ते मुक्ता मुत्कलाचाराः, किमनर्थं न कुर्वते ? ॥३९॥

राजदण्डभयादेव, देव ! लोको निरङ्कुशः ।
उन्मार्गप्रस्थितस्तूर्णं, करीव विनिवर्त्तते ॥४०॥
उद्दण्डोऽनार्यकार्येषु, वर्तमानः स केवलम् ।
प्रतापहाने राज्ञोऽपि, लाघवं जनयत्यलम् ॥४१॥
अन्यच्चात्राधुना भूरिलोको जैनमते स्थितः ।
कः कुमारप्रसादार्थी, नाश्रयेत्तत् सकर्णकः ? ॥४२॥

करग्रहस्यावश्यकता ।

एवं च-करहीने जने जाते, यथेष्टप्रविचारिणि ।
कस्यात्र यूयं राजानः, किं वा राज्यं विनाऽऽज्ञया ? ॥४३॥
तदिदं यत् कुमारेण, देव ! प्रारभ्य लौकिकम् ।
राजनीतेः समुत्तीर्णं, बुध्यते तन्न सुन्दरम् ॥४४॥
तातः प्राहार्य ! यद्येवं, स्वयमेवोच्यतां त्वया ।
कुमारो न वयं तस्य, सम्मुखं भाषितुं क्षमाः ॥४५॥
ततश्च-तातानुज्ञामवाप्यैवं, दुर्मुखो मामभाषत ।
कुमार ! नेदृशी नीतिर्नृपतेर्लोकपालने ॥४६॥
यतः-करापीतजगत्सारो, महसा व्याप्तभूतलः ।
राजा दिनकराकारो, लोकस्योपरि तिष्ठति ॥४७॥
यस्तु प्राकृतलोकस्य, वशगः स्यान्महीपतिः ।
तस्य स्यात्कीदृशं राज्यम् ?, को वा न्यायस्तदाज्ञया ? ॥४८॥
राजदण्डभयाभावात्ततो लोका निरङ्कुशाः ।
दुष्टचेष्टितमार्गेषु, प्रवर्त्तन्ते यथेच्छया ॥४९॥
तदेवं स्थिते-आदितः करदण्डाभ्यां, यस्तान्नो शास्ति भूपतिः ।
तेनैव परमार्थेन, सत्कृतो धर्मसम्प्लवः ॥५०॥
कुमार ! तदिदं ज्ञात्वा, राजधर्मव्यतिक्रमात् ।
नालीकं धर्मवात्सल्यं, युक्तं कर्तुं भवादृशाम् ॥५१॥
ततः प्रादुर्भवत्कोपविह्वलीभूतचेतसा ।
आकारसंवरं कृत्वा, मया तं प्रति भाषितम् ॥५२॥
आर्य ! युक्तमिदं वक्तुमेव मां प्रति यद्यहम् ।
दुष्टवष्टदिलोकस्य, कुर्यां सन्मानपूजनम् ॥५३॥

ये तु स्वगुणमाहात्म्याद्देवानामपि पूजिताः ।
तेषां यथेच्छदानेऽपि, नैतत्सम्बध्यते वचः ॥५४॥

दाने करमुक्तौ च हेतुः ।

तथाहि–ये चौर्यपारदार्यादेः, सर्वस्माद्दुष्टचेष्टितात् ।
स्वत एव महात्मानो, निवृत्ताः सर्वभावतः ॥५५॥
तेषां जैनेन्द्रलोकानां, दण्डः स्यात् कुत्र कारणे ? ।
दण्डबुद्धिर्भवेत्तेषु, यस्यासौ दण्डमर्हति ॥५६॥
करोऽपि रक्षणीयेषु, लोकेषु ननु बुध्यते ।
तस्यापि नोचिता जैना, ये गुणैरेव रक्षिताः ॥५७॥
अतः किङ्करतां मुक्त्वा, नान्यत्किञ्चन भूभुजाम् ।
विधातुं युक्तमेतेषां सैवास्माभिर्विधीयते ॥५८॥
येषां नाथो जगन्नाथो, भगवांस्तेषु किङ्करः ।
यः स्याद्राजा स एवात्र, राजा शेषास्तु किङ्कराः ॥५९॥
एवं चाचरता ब्रूहि, राजनीतेर्विलङ्घनम् ।
किं मया विहितं येन, भवानेवं प्रजल्पति ? ॥६०॥
किञ्च–अलीकधर्मवात्सल्यं, मदीयं वदता त्वया ।
परिस्फुटीकृतं नूनं, दुर्मुखत्वमिहात्मनः ॥६१॥

एवं च वदति मयि लक्षितो दुर्मुखेण मदीयोऽभिप्रायः । चिन्तितमनेन–अये ! अर्हद्दर्शने निर्भरोऽस्यानुरागः, अनिवर्त्तकश्चित्तप्रसरः, कुपितश्चायं मदीयवचसा, तदलमनेनाधुना गाढतरमुद्वेजितेन, प्रगुणीकृत एवात्रार्थे मया राजा । ततः स्वयमेव स्वाभिमतमनुष्ठास्यामि साम्प्रतं पुनरेनमनुलोमयामीति सञ्चिन्त्याभिहितमनेन–साधु कुमार ! साधु, सुन्दरस्ते सद्धर्मस्थैर्यातिरेकः, मया हि भवतश्चित्तपरीक्षणार्थं सर्वमिदमुपक्रान्तं, ततश्च सुनिश्चितमधुना यदुत–तावकीनं मनः स्थिरतया मेरुशिखरमप्यधरयति, तन्नेदं मदीयवचनं कुमारेणान्यथा सम्भावनीयम् । मयाऽभिहितम्–आर्य ! किमत्र वक्तव्यम् ?, अविषयो भवादृशाम(शोऽन्य)न्यथासम्भावनायाः, ततो निर्गतो मत्समीपादुर्मुखः ।

आकारसंवरः ।

मया चिन्तितं–शठप्रकृतिरेष दुर्मुखः पापात्मा च, तन्न विज्ञायते किमयमाचरिष्यति ? यतो महताऽऽकूतेन प्रथममनेन मन्त्रितं पश्चाददतित्वरया कृतमाकारसंवरणं, अतो निरूपयामस्तावत् । ततः प्रयुक्तो मया प्रणिधिचतुरो नामास्मद्दारकः ।

गतेषु कतिचिद्दिनेषु समागतोऽसौ मत्समीपं, निवेदितमनेन-यथा स्वामिन् ! तावदितो निर्गतोऽहं, विनयेनाराध्य दुर्मुखं सम्पन्नस्तस्याङ्गरक्षकः । ततो दुर्मुखेण रहसि समाहूय समस्तस्थानेभ्यः प्रधानश्रावकानिदमभिहितं, यदुत-अरे एष कनकशेखरकुमारोऽलीकधर्मग्रह-गृहीतो राज्यं विनाशयितुं लग्नः, ततो युष्मभ्यमितः प्रभृति यदेष किञ्चित् प्रयच्छति, यश्च राजभागसद्भूतो भवतां करस्तद्द्वयमपि प्रच्छन्नमेव मम समर्पणीयं, न च कुमाराय निवेदनीयमितरथा नास्ति भवतां जीवितमिति । श्रावकैरुक्तं-यदाज्ञापयति महामात्यः, ततो निर्गतास्ते । मयाऽ-भिहितं-भद्र ! अपि ज्ञातमेतत्तातेन ? चतुरः प्राह-ज्ञातम् । मयोक्तं-कुतः सकाशात् ?, चतुरेणोक्तं-तत एव दुर्मुखात् ? मयाऽभिहितं-ततः किमाचरितं तातेन ?, चतुरः प्राह-न किञ्चित्, केवलं कृता गजनिमीलिका । ततो मया चिन्तितं-यद्येष दुर्मुखः केवल एव तातस्यानभिप्रेतमिदमकरिष्यत्ततोऽहमदर्श-यिष्यमस्य यदीदृशस्याविनयस्य फलं, यदा तु **परकृतमनुमतमप्रतिषिद्धमिति** न्यायात् तातेनापीदं गजनिमीलिकां कुर्वताऽभिमतमेव तदा किमत्र कुर्मः ? यतो **दुष्प्रतिकारौ मातापितरावित्याख्यातं** भगवता, ततो न युक्तं तावत्तातेन सह विग्रहकरणं, नापीदृशमिदानीं द्रष्टुं शक्यं, तस्मादितोऽपक्रमणमेव श्रेय इत्यालोच्य कस्यचिदप्यकथयित्वा आप्तमित्रवृन्देन सहापक्रान्तोऽहं समागतोऽत्रेति । तदेष मे जनकेनापमानो विहित इति । मयाऽभिहितं-कुमार ! सुन्दरमनुष्ठितं भवता, **न युक्त एवाभिमानशालिनां पुरुषाणां मानम्लानिकारिभिः सहैकत्र निवासः ।**

तथाऽहि-भास्करस्तावदेवास्ते, गगने तेजसां निधिः ।
निर्धूय तिमिरं यावत्, कुरुते सज्जनोत्सवम् ॥१॥
यदा तु लक्षयत्येष, तमसोऽपि महोदयम् ।
तदाऽपरसमुद्रादौ, गत्वा कालं प्रतीक्षते ॥२॥

कनकशेखराह्वानम् ।

ततस्तुष्टो मद्वचनेन कनकशेखरः, तदेवं परस्परप्रीत्या गतं दशरात्रम् । अत्रान्तरे मद्भवने तिष्ठतोरावयोः समागतो वेदकः, प्रणतिपूर्वकमभिहितमनेन यदुत-कुमारौ ! देवः समाज्ञापयति-शीघ्रमागन्तव्यं कुमाराभ्यामिति । ततो यदाज्ञा-पयति तात इत्यभिधायावां गतौ तातसमीपे यावत्तावदतिरभसवशेन तातास्थानादुत्थाय गलदानन्दोदकप्रवाहप्लावितनयनयुगलास्त्रयः प्रधानपुरुषाः समागत्य सपरिकराः पतिताः कनकशेखरचरणयोः । ततः साकूतम्-अये ! क्वैते सुमतिवराङ्गकेशरिण इति वदता सस्नेहमूर्ध्वीकृत्य समालिङ्गिताः कनकशेखरेण । मयोक्तं-कुमार ! क

एते ? कनकशेखरः प्राह–मदीयजनकमहत्तमा इति । ततः कृतप्रतिपत्तयः समुपविष्टाः सर्वेऽपि ताताभ्यर्णे । तातः कनकशेखरं प्रत्याह–कुमार ! एतैस्त्वदीयजनकमहत्तमैराख्यातं यथा यतःप्रभृति कुमारोऽनाख्याय निर्गतो गेहात् तत आरभ्य राजा कनकचूडः परिजनसकाशान्न दृश्यन्ते क्वापि कुमार इत्याकर्ण्य सहसा वज्राहत इव, पिष्ट इव, परायत्त इव, मत्त इव, मूर्च्छित इव न किञ्चिच्चेतयते स्म, देवी च चूतमञ्जरी प्रविष्टा महामोहं मृतेव स्थिता, मुहूर्तं कृतं परिजनेन द्वयोरपि व्यञ्ज(ज)नचन्दनादिभिराश्वासनं ततो हा पुत्रक ! क्व गतोऽसीति प्रलपितुं प्रवृत्तौ तौ देवीनृपौ, ततः परिजनस्यापि समुल्लसितो महानाक्रन्दरवः, मिलितं मन्त्रिमण्डलम् । अभिहितमनेन–देव ! नायमत्रोपायः ततो मुञ्च विषादम्, अवलम्बस्व धैर्यं, क्रियतां यत्नः कुमारान्वेषणे, राजा न तद्वचनं वेदयते स्म । ततश्चतुरेण चिन्तितं–शोकातिरेकेण त्यक्ष्यति देवः प्राणान् ततो नाधुना ममोपेक्षा कर्तुं युक्ता । ततः पादयोर्निपत्य तेन राज्ञे निवेदितं सकारणं तदीयमपक्रमणं, ततो जीवति कुमार इतिकृत्वा प्रत्यागता राज्ञश्चेतना, पृष्टश्चतुरः, क्व पुनर्गतः कुमार इति । चुतरेणाभिहितं–न मे किञ्चिदाख्यातं कुमारेणापक्रमणकारणमिति, चतुरतया मया लक्षितं केवलमेतावद्वितर्कयामि, यदुत–जयस्थले पितृष्वसुः समीपे गतो भविष्यति, वल्लभा हि नन्दा कुमारस्य, वत्सलः पद्मराजः, कुमारपरिचयादेवावगतमिदं मया, इतो निर्गतस्य तत्रैव चित्तनिर्वाणं नान्यत्रेति । ततः साधु चतुर ! विज्ञातं साध्वितिवदता दापितं चतुराय पारितोषिकं महादानं राज्ञा, अयमस्यानर्थव्यतिकरस्य हेतुरितिकृत्वा निर्वासितः स्वविषयात्सगोत्रो दुर्मुखः, प्रतिज्ञातं च देवीनृपाभ्यां यथा 'यावत् कुमारवदनं साक्षान्नावलोकितं तावन्नैवावाभ्यामाहारशरीरसंस्कारादिकं करणीय'मिति ।

विमलाननारत्नवत्योरागमः ।

इतश्च तत्रैव दिने प्रविष्टो दूतः, तेन च विहितोचितप्रतिपत्तिना निवेदितं कनकचूडाय, यथा देव ! अस्ति विशाला नाम नगरी । तस्यां नन्दनो नाम राजा । तस्य च द्वे भार्ये प्रभावती पद्मावती च । तयोश्च यथाक्रमं द्वे दुहितरौ विमलानना रत्नवती च । इतश्च कनकपुरे प्रभावत्याः सहोदरोऽस्ति प्रभाकरो नाम राजा, तस्य बन्धुसुन्दरी नाम भार्या, तस्याश्च विभाकराभिधानस्तनयः, तयोश्च प्रभाकरप्रभावत्योः पूर्वमजातयोरेव विभाकरविमलाननयोः परस्परमभूज्जल्पः यदुत–आवयोर्यस्य कस्यचिद्दुहिता जायेत तेनेतरसम्बन्धिने सुताय सा देयेति । अतः पूर्वप्रतिपन्ना सा विमलानना विभाकरस्य । अन्यदा गुणसम्भारगर्भनिर्भरं बन्दिभिरुद्घुष्यमाणं

श्रुतं तया कनकशेखरकुमारनामकं, ततस्तदाकर्ण्य सा विमलानना कुमारे विजृम्भितानुरागातिरेका निजयूथपरिभ्रष्टेव हरिणीका, सहचरवियुक्तेव चक्रवाकिका, नाकनिर्वासितेव देवाङ्गनिका, मानससरःसमुत्कण्ठितेव कलहंसिका, ग्लहविरहितेव द्यूतकरी शून्यहृदयतया न वादयति वीणां, न विलसति कन्दुकलीलया, न विधत्ते पत्रच्छेद्यादिकं, नाभ्यस्यति चित्रादिकलाः, न कुरुते शरीरस्थितिं, न ददाति कस्यचिदुल्लापं, न लक्षयति रात्रिन्दिनं, केवलं निष्पन्दमन्दनिश्चललोचना परमयोगिनीव निरालम्बनं किमपि ध्यायन्ती तिष्ठति। ततः पर्याकुलीभूतः परिकरो न जानीते तादृशविकारस्य कारणं, ततोऽतिवल्लभत्वेन सदा सन्निहिततया लक्षितोऽसौ रत्नवत्या विकारहेतुः। यतश्चिन्तितं तया–अये! कनकशेखरकुमारनामग्रहणादनन्तरमिदमवस्थान्तरमस्याः सम्पन्नं, अतो निश्चितमेतत्–तेनैव प्रियभगिन्या मनश्चोरितं, तदिदमत्र प्राप्तकालं, निवेदयाम्येवंस्थितमेव ताताय, येन तात एव तस्य प्रियभगिनीचित्तचौरस्य निग्रहं करोतीति विचिन्त्य निवेदितं तया सर्वं नन्दननरपतये। चिन्तितमनेन–दत्तैवेयं जनन्या विभाकराय, तथापि नान्यथाऽधुनाऽस्या जीवितमितिकृत्वा प्रेषयामि तस्यैव कनकशेखरस्य स्वयंवरामेनां यतो नेदृशावस्थायामस्यां युक्तः कालविलम्बः, पश्चादेव विभाकरं सम्भालयिष्यामः। ततो वत्से! धीरा भव, मुञ्च विषादं, गच्छ कुशावर्त्ते कनकशेखरायेति मधुरवचनैरालप्य देवेन सह महापरिजनेन प्रस्थापिता तत्र विमलानना। रत्नवत्यापि विज्ञापितो देवः, यथा तात! नाहमनया रहिता क्षणमपि जीवितुमुत्सहे, ततो मयाऽपि यातव्यमित्यनुजानीत यूयं, केवलं न मम कनकशेखरो भर्ता, यतः सापत्न्यं नारीणां महदेव स्नेहत्रोटकारणं ततो मया तदिष्टस्य वयस्यस्य कस्यचिद्भार्यया भाव्यमिति। देवेनाभिहितं–वत्से! यत्ते रोचते तदेव समाचर, न खलु वत्सा स्वयमेवानुचितमाचरिष्यति। ततो महाप्रसाद इति वदन्ती प्रवृत्ता रत्नवती, ततोऽनवरतप्रयाणकैः प्राप्ते ते विमलाननारत्नवत्यौ अद्यास्मिन्नगरे, स्थिते बहिरुद्याने, प्रहितोऽहममुमर्थं विज्ञापयितुं देवपादमूलं, एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणमिति। ततस्तद्दूतवचनमाकर्ण्य कनकचूडराजा हर्षविषादपूरितहृदयः कन्यावासकदानार्थं व्यापार्य शूरसेनबलाधिकृतमस्मान् सुमतिवराङ्गकेसरिणः प्रधानमहत्तमान् प्रत्याह–पश्यताहो परमानन्दकारणमपीदमस्माकं नन्दनराजदुहित्रोरागमनं कुमारविरहानलसर्पिष्प्रक्षेपकल्पतया क्षते क्षारनिषेकतुल्यं प्रतिभासते, तद्गच्छत शीघ्रं यूयं जयस्थले निश्चितमेतत्तत्रैवास्ते कुमारः निवेदयत पद्मराजनृपतये मदीयावस्थां कन्यागमनं च कारणद्वयमवगम्य प्रहेष्यत्येव कुमारं पद्मराजः। अन्यच्च नन्दिवर्धन–

कुमारोऽपि पद्मराजमनुज्ञाप्य युष्माभिरानेयः, यतः स एवोचितो वरो रत्नवत्याः। ततोऽस्माभिरभिहितं–यदाज्ञापयति देवः, ततश्चेहामुना प्रयोजनेन समागता वयमिति। तदिदं सर्वमस्मभ्यमेतैराख्यातं, तदेवं स्थिते यद्यपि युष्मद्विरहकातरहृदयतया नेदमस्माभिरभिधातुं शक्यं तथाऽपि महाप्रयोजनमित्याकलय्याभिधीयते, यदुत–मा कुरुताधुना कालविलम्बं गच्छतातित्वरया कुशावर्त्ते जनयतां द्वावपि युवां कनकचूडराजचित्तानन्दमिति। ततः शोभनमाज्ञापितं तातेन, भविष्यत्येव कनकशेखरेण सह ममावियोग इति चिन्तयता मया कनकशेखरेण चाभिहितं–यदाज्ञापयति तातः ।

कनकशेखरनन्दिवर्धनयोः प्रयाणं, रौद्रचित्तपुरे दुष्टाभिसन्धिनिष्करुणापुत्री हिंसा ।

ततस्तोषनिर्भरेण तातेन तस्मिन्नेव क्षणे सज्जीकारितं प्रस्थानोचितं चतुरङ्गं बलं, नियुक्ता महत्तमाः, कारिताशेषमाङ्गलिककर्तव्यौ प्रस्थापितावावामिति । प्रवृत्तोऽन्तरङ्गपरिजनमध्ये मया सहाभिव्यक्तरूपो वैश्वानरः, पुण्योदयोऽपि प्रवृत्त एव केवलं प्रच्छन्नरूपतया, ततो दत्तं प्रयाणकं, लङ्घितः कियानपि मार्गः। इतश्च–निवासस्थानं दुष्टलोकानां, उत्पत्तिभूमिरनर्थवेतालानां, द्वारभूतं नरकस्य, कारणं भुवनसन्तापस्य तस्करपल्लिप्रायमस्ति रौद्रचित्तं नाम नगरम् ।

तथाहि–उत्कर्त्तनशिरश्छेदयन्त्रपीडनमारणैः ।
ये भावाः सत्त्वसङ्घस्य, घोराः सन्तापकारिणः ॥१॥
ते लोकास्तत्र वास्तव्या, रौद्रचित्तपुरे सदा ।
तस्मात्तद्दुष्टलोकानां, निवासस्थानमुच्यते ॥२॥
कलहः प्रीतिविच्छेदस्तथा वैरपरम्परा ।
पितृमातृसुतादीनां, मारणे निरपेक्षता ॥३॥
ये चान्येऽनर्थवेताला, लोके सम्भावनाऽतिगाः ।
ते रौद्रचित्ते सर्वेऽपि, सम्पद्यन्ते न संशयः ॥४॥
उत्पत्तिभूमिस्तत्तेषां, पत्तनं तेन गीयते ।
यथा च नरकद्वारं, तथेदानीं निगद्यते ॥५॥
ये सत्त्वा नरकं यान्ति, स्वपापभरपूरिताः ।
ते तत्र प्रथमं तावत्प्रविशन्ति पुराधमे ॥६॥
अतः प्रवेशमार्गत्वात्तस्य निर्मलमानसैः ।
गीतं तन्नरकद्वारं, रौद्रचित्तपुरं बुधैः ॥७॥

ये जीवाः क्लिष्टकर्माणो, वास्तव्यास्तत्र पत्तने ।
ते स्वयं सततं तीव्रदुःखग्रस्तशरीरकाः ॥८॥
तथा परेषां जन्तूनां, दुःखसङ्घातकारिणः ।
अतो भुवनसन्तापकारणं तदुदाहृतम् ॥९॥
किञ्चात्र बहुनोक्तेन ?, नास्ति प्रायेण तादृशम् ।
रौद्रचित्तपुरं यादृग्भुवनेऽपि पुराधमम् ॥१०॥

तत्र रौद्रचित्तनगरे सङ्ग्रहपरश्चौराणां, परमशत्रुः शिष्टलोकानां, विषमशीलः प्रकृत्या, विलोपको नीतिमार्गस्य, चरटप्रायो दुष्टाभिसन्धिर्नाम राजा ।

तथाहि–मानोग्रकोपाहङ्कारशाठ्यकामादितस्कराः ।
दुष्टाभिसन्धिं सर्वेऽपि, नरेन्द्रं पर्युपासते ॥१॥
अतोऽन्तरङ्गचौराणां, तेषां पोषणतत्परः ।
स राजा गीयते लोकैश्चौरसङ्ग्रहणे रतः ॥२॥
सत्यशौचतपोज्ञानसंयमप्रशमादयः ।
ये चापरे सदाचाराः, शिष्टलोका यशस्विनः ॥३॥
दुष्टाभिसन्धिः सर्वेषां, तेषामुन्मूलने रतः ।
अतोऽसौ परमः शत्रुः, शिष्टानामिति गीयते ॥४॥
बह्वीभिर्वर्षकोटीभिर्धर्मध्यानं यदर्जितम् ।
लोकेन तद्दहत्येष, क्षणमात्रेण दारुणः ॥५॥
न चास्य तोषणोपायो, मुग्धलोकैर्विभाव्यते ।
अतो विषमशीलोऽसौ, प्रकृत्या प्रतिपाद्यते ॥६॥
सर्वाः सन्नीतयस्तावत्प्रवर्तन्ते जगत्त्रये ।
दुष्टाभिसन्धिर्नो यावत्तासां विघटको भवेत् ॥७॥
प्रादुर्भावे पुनस्तस्य, क्व धर्मः क्व च नीतयः ? ।
तेनासौ नीतिमार्गस्य, धीरैर्गीतो विलोपकः ॥८॥

तस्य च दुष्टाभिसन्धिनरेन्द्रस्यानभिज्ञा परवेदनानां, कुशला पापमार्गे, वत्सला चरटवृन्दस्यानुरक्तचित्ता निजे भर्तरि पूतनाकारा निष्करुणता नाम महादेवी ।

तथाहि–दुष्टाभिसन्धिना तेन, नानाकारैः कदर्थनैः ।
चिरं कदर्थितं दीनं, लोकमालोक्य सस्मिता ॥१॥
सा निष्करुणता देवी, दुःखं गाढतरं ततः ।
जनयेत्तस्य नो वेत्ति, तेन सा परवेदनाम् ॥२॥

नेत्रोत्पाटशिरश्छेदनासिकाकर्णकर्त्तनम् ।
उत्कर्त्तनं त्वचोऽङ्गस्य, खदिरस्येव कुट्टनम् ॥३॥
ये चान्ये जन्तुपीडायाः, प्रकारास्तेषु कौशलात् ।
सा निष्करुणता देवी, पापमार्गे विचक्षणा ॥४॥
ये ये भुवनसन्तापकारिणो दुष्टवष्टकाः ।
रौद्रचित्तपुरे लोकाः, सन्ति द्रोहादयः खलाः ॥५॥
ते तेऽतिवल्लभास्तस्यास्ते ते सर्वस्वनायकाः ।
अतश्चरटवृन्दस्य, देवी साऽत्यन्तवल्लभा ॥६॥ युग्मम् ॥
दुष्टाभिसन्धिराजेन्द्रं, तं भर्त्तारं दिवानिशम् ।
मन्यते परमात्मानं, सा शुश्रूषापरायणा ॥७॥
न मुञ्चति च तद्देहं, संवाहयति तद्बलम् ।
अनुरक्ता निजे पत्यौ, सा देवी तेन वर्ण्यते ॥८॥

तस्याश्च निष्करुणताया महादेव्या अभिवृद्धिहेतुस्तस्य रौद्रचित्तपुरस्य वल्लभा तन्निवासिजनानां, विनीता जननीजनकयोरतिभीषणा स्वरूपेण, साक्षात्कालकूटसम्पुटघटितेव हिंसा नाम दुहिता ।

तथाहि-यतः प्रभृति सा जाता, कन्यका राजमन्दिरे ।
तत आरभ्य तत्सर्वं, पुरं समभिवर्धते ॥१॥
राजा पुष्टतरीभूतो, देवी स्थूलत्वमागता ।
अतोऽभिवृद्धिहेतुः सा, पत्तनस्य सुकन्यका ॥२॥
ईर्ष्याप्रद्वेषमात्सर्यचण्डत्वाप्रशमादयः ।
प्रधाना ये जनास्तत्र, पुरे विख्यातकीर्तयः ॥३॥
तेषामानन्दजननी, सा हिंसा प्रविलोकिता ।
स्थिता परापरोत्सङ्गे, सञ्चरन्ती करात्करे ॥४॥
चुम्ब्यमाना जनेनोच्चैर्बम्भ्रमीति निजेच्छया ।
सा तन्निवासिलोकस्य, तेनोक्ताऽत्यन्तवल्लभा ॥५॥
दुष्टाभिसन्धिनृपतेर्वचनं नातिवर्तते ।
सा निष्करुणतादेव्या, वचनेन प्रवर्त्तते ॥६॥
शुश्रूषातत्परा नित्यं, तयोर्हिंसा सुपुत्रिका ।
जननीजनकयोस्तेन, सा विनीतेति गीयते ॥७॥

भीषणा सा स्वरूपेण, यच्चाभिहितमञ्जसा ।
तदिदानीं मया सम्यक्कथ्यमानं निबोधत ॥८॥
अपि सा नाममात्रेण, त्रासकम्पविधायिका ।
सर्वेषामेव जन्तूनां, किं पुनः प्रविलोकिता ? ॥९॥
साऽधोमुखेन शिरसा, नरकं नयति देहिनः ।
सा संसारमहावर्तगर्तसम्पातकारिका ॥१०॥
सा मूलं सर्वपापानां, सा धर्मध्वंसकारिणी ।
सा हेतुश्चित्ततापानां, सा शास्त्रेषु विगर्हिता ॥११॥
किञ्चेह बहुनोक्तेन ?, नास्त्येव ननु तादृशी ।
लोकेऽपि दारुणाकारा, सा हिंसा हन्त यादृशी ॥१२॥

तामसचित्ते द्वेषगजेन्द्रभार्याऽविवेकिता ।

इतश्चास्ति तामसचित्तं नाम नगरं, तत्र महामोहतनयो द्वेषगजेन्द्रो नाम नरेन्द्रः प्रतिवसति । इतश्च या प्रागाख्याता वैश्वानरस्य जननी मम धात्री अविवे-किता नाम ब्राह्मणी, सा तस्य द्वेषगजेन्द्रस्य भार्या भवति, सा च केनचित्प्रयोजनेन ततस्तामसचित्तान्नगराद्गर्भस्थिते सति वैश्वानरे तत्र रौद्रचित्तपुरे समागताऽऽसीत्, यादृक् तत्तामसचित्तं नगरं, यादृशोऽसौ द्वेषगजेन्द्रो राजा, यादृशी साऽविवेकिता, यच्च तस्यास्तामसचित्तनगराद्रौद्रचित्तपुरं प्रत्यागमनप्रयोजनमेतत् सर्वमुत्तरत्र कथयिष्यामः । केवलं भद्रेऽगृहीतसङ्केते ! न तदाऽस्य व्यतिकरस्याहं गन्धमपि ज्ञातवान्, इदानीमेवास्य भगवतः सदागमस्य प्रसादादिदं समस्तं मम प्रत्यक्षीभूतं, तेन तुभ्यं कथयामि, ततः साऽविवेकिता तत्र रौद्रचित्तपुरे स्थिता कियन्तमपि कालं, जातो दुष्टाभिसन्धिना सह परिचयः, यतो द्वेषगजेन्द्रप्रतिबद्ध एवासौ दुष्टाभिसन्धिश्चरटनरेन्द्रः, ततोऽविवेकितायाः किङ्करभूतो वर्तते, ततः साऽविवेकिता मां मनुजगतौ समागतमवगम्य ममोपरि स्नेहवशेनागत्य ततो रौद्रचित्तपुरात् स्थिता सन्निहिता, जातोऽस्या मम जन्मदिने वैश्वानरो, वृद्धिं गतः क्रमेण, कथितस्तया तस्मै सर्वोऽप्यात्मीयः स्वजनवर्गः ।

नन्दिवर्धनेन हिंसाया विवाहः ।

ततस्तस्य वैश्वानरस्य तत्र मार्गे मया सह गच्छतः समुत्पन्नैवम्भूता बुद्धिः, यदुत - नयाम्येनं नन्दिवर्धनकुमारं रौद्रचित्तपुरे, दापयाम्यस्मै दुष्टाभिसन्धिना तां हिंसाकन्यकां, ततस्तया परिणीतया ममैष सर्वप्रयोजनेषु गाढतरं निर्व्यभिचारो भविष्यति । ततो विचिन्त्य तेनैवमभिहितोऽहं तत्र गमनार्थम् । मयोक्तं-

कनकशेखरादयोऽपि गच्छन्तु । वैश्वानरः प्राह–कुमार ! नामीषां तत्र गमनप्रसरो, यतोऽन्तरङ्गं तद्रौद्रचित्तं नगरं, ततो विना परिजनेन मत्सहाय एव कुमारस्तत्र गन्तुमर्हति, ततस्तदाकर्ण्याहमलङ्घनीयतया तद्वचनस्य, गुरुतया तत्र स्नेहभावस्य, अज्ञानोपहततया चित्तस्यानाकलय्य तस्य परमशत्रुतां, अपर्यालोच्यात्महिताहितं, अदृष्ट्वाऽप्यागामिनीमनर्थपरम्परां, गतो वैश्वानरेण सह रौद्रचित्तपुरे, दृष्टो दुष्टाभिसन्धिः, दापिता वैश्वानरेण मह्यं तेन हिंसा, परिणीता क्रमेण, कृतमुचितकरणीयं, ततः प्रहितो दुष्टाभिसन्धिना सहितो हिंसावैश्वानराभ्यां, मिलितोऽहं कनकशेखरादिबले, गच्छतां मार्गे प्रारब्धः सहर्षेण वैश्वानरेण सह जल्पो, यदुत–कुमार ! कृतकृत्यो-ऽहमिदानीम् । मयोक्तं–कथम् ? स प्राह–यदेषा परिणीता कुमारेण हिंसा, केवलमेतावदधुनाऽहं प्रार्थये–यद्येषा कुमारस्य सततमनुरक्ता भवति । मयाऽभिहितं–कः पुनरेवंभवनेऽस्या उपायो भविष्यति ? वैश्वानरः प्राह–सापराधं निरपराधं वा प्राणिनं मारयता कुमारेण न मनागपि धना(घृणा)यितव्यं, अयमस्याः खल्वनु-रक्तीभवनोपायः । मयाऽभिहितं–किमनयाऽत्यन्तमनुरक्तया भविष्यति ? वैश्वानरः प्राह–कुमार ! मत्तोऽपि महाप्रभावेयं, यतो मयाऽधिष्ठितः पुरुषोऽतितेजस्वितया परेषां केवलं त्रासमात्रं जनयति, अनया पुनर्हिंसयाऽत्यन्तमनुरक्तयाऽऽलिङ्गितमूर्ति-र्महाप्रभावतया दर्शनमात्रादेव जीवितमपि नाशयति, तस्मादभिमुखीकर्तव्येयं कुमारेण । मयाऽभिहितमेवं करोमि । वैश्वानरेणोक्तं–महाप्रसाद इति । ततो मार्गे गच्छन्नहं शशसूकरशरभशबरसारङ्गादीनामाटव्यजीवानां शतसहस्राणि मारयामि स्म । ततः प्रहृष्टा हिंसा, सम्पन्ना मय्यनुकूला । ततः कम्पन्ते मद्दर्शनेन जीवाः, मुञ्चन्ति प्राणानपि केचित् । ततः सञ्जातो मे वैश्वानरकथितहिंसाप्रभावे प्रत्ययः, प्राप्ता वयं कनकचूडविषयाभ्यर्णे ।

प्रवरसेनेन युद्धम् ।

तत्रास्ति विषमकूटो नाम पर्वतः, तस्मिंश्च कनकचूडमण्डलोपद्रवकारिणो-ऽम्बरीषनामानश्चरटाः प्रतिवसन्ति, ते च कदर्थिताः पूर्वं बहुशः कनकचूडेन, ततः कनकशेखरमागच्छन्तमवगम्य निरुद्धस्तैर्मार्गः, प्रत्यासन्नीभूतमस्मद्बलं, ततः कलकलं कुर्वन्तः समुत्थिताश्चरटाः, समालग्नमायोधनं, ततश्च–निपतितशरजालभिन्नेभकुम्भ-स्थलाभोगनिर्गच्छदच्छाच्छमुक्ताफलस्तोमसम्पूरिताशेषभूपीठदेशं क्षणात् तथाविद-लितभटमस्तकासङ्ख्यराजीववृन्दानुकारेण रक्तौघनीरेण दण्डास्त्रसच्छत्रसङ्घातहंसेन तुल्यं तडागेन सञ्जातमुच्चैर्महायुद्धमस्माकमिति । ततः समुदीर्णतया चरटवर्गस्य सञ्जाताः प्रतिभग्नप्रायाः कनकशेखरादयः । अत्रान्तरे प्रवरसेनाभिधानेन चरट-

नायकेन सार्धं समापतितं ममायोधनमिति । ततः सञ्जितोऽहं वैश्वानरेण, भक्षितं मया तत्क्रूरचित्ताभिधानं वटकं, ततः प्रवृद्धो मेऽन्तस्तापः, सञ्जातो भृकुटितरङ्गभङ्गुरो ललाटपट्टः, समाचितं स्वेदबिन्दुनिकरेण शरीरं, स च प्रवरसेनोऽत्यन्तकुशलो धनुर्वेदे, निर्व्यूढसाहसः करवालेऽतिनिपुणः सर्वास्त्रप्रयोगेषु, गर्वोद्धुरो विद्याबलेन, प्रबलवीर्यो देवतानुग्रहेण, तथापि सन्निहितपुण्योदयमाहात्म्यान्मे न लगन्ति स्म तदीयशिलीमुखाः, न प्रभवन्ति स्म तदीयशस्त्राणि, न वहन्ति स्म तस्य विद्याः, अकिञ्चित्करीभूता देवता, मम तु चेतसि परिस्फुरितं-अहो प्रियमित्रवटकस्य प्रभावातिशयो यदस्य तेजसा ममायं रिपुर्दृष्टिमपि धारयितुं न पारयति । ततो मया (तथा) वैश्वानरवटकप्रभावाधिष्ठितेन स प्रवरसेनश्चरटनायको विच्छिन्नकार्मुकः प्रतिहतशेषान्यशस्त्रः सन् गृहीतचमत्कुर्वद्भास्वरकरवालः, स्यन्दनादवतीर्य स्थितो भूतले, प्रस्थितो मदभिमुखम् । अत्रान्तरे पार्श्ववर्तिन्या विलोकितोऽहं हिंसया, जातो गाढतरं रौद्रपरिणामः, मुक्तो मया कर्णान्तमाकृष्य निशितोऽर्धचन्द्रः, छिन्नं तेन तस्यागच्छतो मस्तकं, समुल्लसितोऽस्मद्बले कलकलः, निपातिता ममोपरि देवैः कुसुमवृष्टिः, वृष्टं सुगन्धोदकं, समाहता दुन्दुभयः, समुद्घोषितो जयजय-शब्दः । ततो हतनायकत्वाद्विषण्णं चरटबलमवलम्बितप्रहरणं गतं मे शरणं, प्रतिपन्नं मया, निवृत्तमायोधनं, सञ्जातः सन्धिः प्रतिपन्नः सर्वचरटैर्मम भृत्यभावः । मया चिन्तितम्-अहो हिंसाया माहात्म्यप्रकर्षः यदनया विलोकितस्यापि ममैता-वानुन्नतिविशेषः सम्पन्न इति । सन्मानितास्तेऽपि कनकशेखरादिभिः ।

उभयोरुभाभ्यां विवाहः ।

दत्तं प्रयाणकं, सम्प्राप्ता वयं कुशावर्त्तपुरे, समानन्दितः कनकशेखरकुमारा-गमनेन कनकचूडराजः, तुष्टो मद्दर्शनेन । ततो विधापितस्तेन महोत्सवः, पूजितः प्रणयिवर्गः । ततो गणितं विमलाननारत्नवत्योर्विवाहदिनं समागतं पर्यायेण कृत-मुचितकरणीयम् । ततो दीयमानैर्महादानैर्विधीयमानैर्जनसन्मानैर्बहुविधकुलाचारैः सम्पाद्यमानैरभ्यर्हितजनोपचारैर्गानवादनपानखादनविमर्देन निर्भरीभूते समस्ते कुशावर्त्तपुरे परिणीता कनकशेखरेण विमलानना मया रत्नवतीति । ततो विहितेषू-चितकर्तव्येषु निवृत्ते विवाहमहानन्दे गते दिनत्रयेऽदृष्टपूर्वतया कुशावर्त्तस्यातिर-मणीयतया तत्प्रदेशानां, कुतूहलपरतया यौवनस्य, समुत्पन्नतयाऽस्मासु विश्रम्भ-भावस्य, गृहीत्वाऽस्मदनुज्ञां नगरावलोकनाय निर्गते भ्रमणिकया सपरिकरे विमलानारत्नवत्यौ ।

कलत्रयोरपहारः समरसेनद्रुमविभाकरैर्युद्धम् ।

ततोऽनेकाश्चर्यदर्शनेनानन्दपूरितहृदये सम्प्राप्ते ते चूतचूचुकं नामोद्यानं, प्रवृत्ते क्रीडितुं, वयं तु कनकचूडराजास्थाने तदा तिष्ठामः, यावदकाण्ड एव प्रवृत्तः कोलाहलः, पूत्कृतं दासचेटीभिः, किमेतदितिसम्भ्रान्तमुत्थितमास्थानं, हृते विमलाननारत्नवत्यौ केनचिदिति प्रादुर्भूतः प्रवादः, ततः सन्नद्धमस्मद्बलं, लग्नं तदनुमार्गेण, ततो मार्गखिन्नतया परसैन्यस्य सोत्साहतयाऽस्मदनीकस्य स्तोकभूभाग एव समवष्टब्धा परचमूरस्मत्पताकिन्या, श्रुतमस्माभिर्विभाकरनाम बन्दिभिरुद्-घुष्यमाणम् । ततः सर्वैरेव चिन्तितमस्माभिः-अये ! स एष कनकपुरनिवासी प्रभाकरबन्धुसुन्दर्योस्तनयो विभाकरो यस्मै प्रभावत्या दत्ता विमलानना पूर्वमासीदिति निवेदितं दूतेन । ततश्चैषोऽस्मान् परिभूय हरत्येते वध्वौ दुष्टात्मेति भावयतो मे विहिता वैश्वानरेण सञ्ज्ञा, ततो भक्षितं मया क्रूरचित्ताभिधानं वटकं, सञ्जातो भासुरः परिणामः । ततो मयाऽभिहितं-अरेरे पुरुषाधम विभाकर ! परदारहरणतस्कर ! क्व यासि ? पुरुषो भव पुरुषो भवेति । ततस्तदाकर्ण्य गङ्गा-प्रवाह इव त्रिभिः स्रोतोमुखैर्वलितमभिमुखं परबलमाविर्भूतास्तदधिष्ठायकास्त्रय एव नायकाः । ततो मया कनकचूडराजेन कनकशेखरेण च त्रिभिरपि योद्धुका-मैर्यथासंमुखं वृत्तास्ते । इतश्च योऽसौ कन्यागमनसूचनार्थं कनकचूडराजसमीपे समागतः पूर्वमासीन्नन्दराजदूतः स तत्रावसरे मत्सकाशे वर्तते । ततोऽभिहितोऽसौ मया-अरे विकट ! जानीषे त्वं कतमाः खल्वेते त्रयो नायकाः ? विकटः प्राह-देव ! सुष्ठु जानामि, य एष वामपार्श्वेऽनीकस्य सम्मुखो भवत एष कलिङ्गा-धिपतिः समरसेनो नाम राजा, एतद्बलेनैव हि प्रारब्धमिदमनेन विभाकरेण, यतो महाबलतया विभाकरपितुः प्रभाकरस्यायं स्वामिभूतो वर्तते । यः पुनरेष मध्यम-सैन्ये वर्ततेऽभिमुखः कनकचूडनरपतेरयं विभाकरस्यैव मातुलो वङ्गाधिपतिर्द्रुमो नाम राजा । यस्त्वेष दक्षिणभागवर्तिनि बले नायकोऽभिमुखः कनकशेखरस्य, सोऽयं विभाकर एव । यावदेवं कथयति विकटः तावत्समालग्नमायोधनम् । तच्च कीदृशम्-शरजालतिरस्कृतदृष्टिपथं, पथरोधसमाकुलतीव्रभटम् ।
भटकोटिविपाटितकुम्भतटं, तटविभ्रमहस्तिशरीरचितम् ॥१॥
रचितप्रथितोरुसुहस्तिघटं, घटनागतभीरुकृतार्तरवम् ।
रवपूरितभूधरदिग्विवरं, वरहेतिनिवारणखिन्ननृपम् ॥२॥
नृपभिन्नमदोद्धुरवैरिगणं, गणसिद्धनभश्चरघुष्टजयम् ।
जयलम्पटयोधशतैश्चटुलं, चटुलाश्वसहस्रविमर्दकरम् ॥३॥

करसृष्टशरौघविदीर्णरथं, रथभङ्गविवर्द्धितबोलबलम् ।
बलशालिभटेरितसिंहनदं, नदभीषणरक्तनदीप्रवहम् ॥४॥

ततश्चेदृशे प्रवृत्ते महारणे दत्तः परैः कृतभीषणनादैः समरभरः, भग्नमस्मद्बलं, समुल्लसितः परबले कलकलः, केवलं न चलिता वयं पदमपि पराङ्मुखं, त्रयोऽपि नायकाः समुत्कटतया निकटतरीभूताः परे । अत्रान्तरे पुनः सञ्ज्ञितोऽहं वैश्वानरेण भक्षितं मया क्रूरचित्ताभिधानं वटकं, जातो मे भासुरतरः परिणामः, ततः साक्षेपमाहूतो मया समरसेनो, चलितोऽसौ ममोपरि मुञ्चन्नस्त्रवर्षं, केवलं सन्निहिततया पुण्योदयस्य न प्रभवन्ति स्म तानि मे शस्त्राणि । ततो विलोकितोऽहं हिंसया, जातो मे दारुणतरो भावस्ततः प्रहिता मया परविदारणचतुरा शक्तिः, विदारितः समरसेनो, गतः पञ्चत्वं, भग्नं तद्बलं, चलितोऽहं द्रुमाभिमुखं, स च लग्न एव योद्धुं कनकचूडेन । ततो मयाऽभिहितो–रे ! किमत्र भवति हन्तव्ये तातेनायासितेन ? न खलु गोमायुकेसरिणोरनुरूपमायोधनं ततस्त्वमारादागच्छेति । ततो वलितो ममाभिमुखं द्रुमनरेन्द्रः, निरीक्षितोऽहं हिंसया, ततो दूरादेव निपातितमर्धचन्द्रेण मया तस्योत्तमाङ्गं, भग्नं तदीयसैन्यं, विहितो मयि सिद्धविद्याधरादिभिर्जयजयशब्दः । इतश्च कनकशेखरेणापि सहापतितो योद्धुं विभाकरः, शरवर्षच्छेदानन्तरं मुक्तानि तेन कनकशेखरस्योपरि आग्नेयपन्नगादीन्यस्त्राणि, निवारितानि वारुणगारुडादिभिः प्रतिशस्त्रैः कनकशेखरेण, ततोऽसिलतासहायः समवतीर्णः स्यन्दनाद्विभाकरः, कीदृशं रथस्थस्य भूमिस्थेन सह युद्धमिति मत्वा कनकशेखरोऽपि स्थितो भूतले । ततो दर्शितानेककरणविन्यासमभिवाञ्छितमर्मप्रहारं प्रतिप्रहारवञ्चनासारं सञ्जातं द्वयोरपि बृहतीं वेलां बलकरवालयुद्धं, ततः समाहत्य स्कन्धदेशे पातितः कनकशेखरेण विभाकरो भूतले, गतो मूर्च्छां, समुल्लसितः कनकशेखरबले हर्षकलकलः, ततो निवार्य तं वायुदानसलिलाभ्युक्षणादिभिराश्वासितो विभाकरः कनकशेखरेण । अभिहितश्च–साधु भो नरेन्द्रतनय ! साधु, न मुक्तो भवता पुरुषकारः, नाङ्गीकृतो दीनभावः, समुज्ज्वालिता पूर्वपुरुषस्थितिः, लेखितमात्मीयं शशधरे नामकं, तदुत्थाय पुनर्योद्धुमर्हति राजसूनुः । ततोऽहो अस्य महानुभावता, अहो गम्भीरता, अहो पुरुषातिरेकः, अहो वचनातिरेक इति चिन्तयता विभाकरेणाभिहितम्–आर्य ! अलमिदानीं युद्धेन, निर्जितोऽहं भवता न केवलं खड्गेन, किं तर्हि ? चरितेनापि । ततः परमबन्धुवत् स्वयं निवेशितो विभाकरः स्वकीयस्यन्दने कनकशेखरेण, समाह्लादितो मधुरवचनैः, उपसंहृतमायोधनं, गतं पदातिभावं सर्वमपि परसैन्यं कनकशेखरस्य, दृष्टे भयातिरेक–

प्रकम्पमानगात्रयष्टी विमलाननारत्नवत्यौ, समानन्दिते पेशलवाक्यैः, स्थापिते निजभर्तृस्यन्दनयोः कनकचूडेन ।

अवाप्तजययोर्नगरप्रवेशः ।

ततो लब्धजयतया हर्षपरिपूर्णा वयं कुशावर्त्तपुरे प्रवेष्टुमारब्धाः ।

कथम् ?-पुरतः कुञ्जरारूढो, राजा देवेन्द्रसन्निभः ।
ददद्दानं यथाकामं, प्रविष्टो निजमन्दिरे ॥१॥
तत्र प्रमुदिताशेषलोकलोचनवीक्षितः ।
पुरं प्रविश्य स्वे गेहे, गतः कनकशेखरः ॥२॥
ततो रत्नवतीयुक्तः, स्यन्दनस्थः शनैः शनैः ।
यावद्गच्छामि तत्राहं, निजावासकसम्मुखम् ॥३॥
तावदेते समुल्लापाः, प्रवृत्ताः पुरयोषिताम् ।
जयश्रिया परीताङ्गे, मयि सस्पृहचेतसाम् ॥४॥
जगत्यप्रतिमल्लोऽपि, येनासौ विनिपातितः ।
द्रुमः समरसेनश्च, स सोऽयं नन्दिवर्धनः ॥५॥
अहो धैर्यमहो वीर्यमहो दाक्ष्यमहो गुणाः ।
अस्य नूनं न मर्त्योऽयं, देवोऽयं नन्दिवर्धनः ॥६॥
इयं रत्नवती धन्या, याऽस्य भार्या महात्मनः ।
धन्या वयमपि ह्येष, यासां दृष्टिपथं गतः ॥७॥
अथवा सर्वमेवेदमहो धन्यतमं पुरम् ।
अचिन्त्यसाहसाढ्येन, यदनेन विभूषितम् ॥८॥
ततस्तास्तादृशीर्वाचः, शृण्वतो मम मानसे ।
महामोहात्समुत्पन्नो, वितर्कोऽयमभूद् भृशम् ॥९॥
ममायमीदृशो लोके, प्रवादोऽत्यन्तदुर्लभः ।
यः सञ्जातो महानन्दहेतुरुन्नतिकारकः ॥१०॥
तस्या(त्रा)स्य कारणं तावद्वयस्यो हितकारकः ।
एष वैश्वानरोऽस्त्येव, नात्र सन्देहगोचरः ॥११॥
तथापि प्रियया नूनं, ममेदं हन्त हिंसया ।
सर्वं सम्पादितं मन्ये, कृतमालोकनं यया ॥१२॥
अहो प्रभावो हिंसाया, अहो मय्यनुरक्तता ।
अहो कल्याणकारित्वमहो सर्वगुणाढ्यता ॥१३॥

यादृशी वर्णिता पूर्वं, वरमित्रेण मे प्रिया ।
एषा वैश्वानरेणोच्चैस्तादृश्येव न संशयः ॥१४॥
तस्यागृहीतसङ्केते !, वृत्तान्तस्यात्र कारणम् ।
स मे पुण्योदयो नाम, वयस्यः परमार्थतः ॥१५॥
केवलम्-तदा न लक्षयाम्येवमहं पापहतात्मकः ।
यथा पुण्योदयाज्जातं, ममेदं सर्वमञ्जसा ॥१६॥
ततश्च-एवंविधविकल्पेनाहं वैश्वानरहिंसयोः ।
अत्यन्तमनुरक्तात्मा, न जानामि स्म किञ्चन ॥१७॥

कनककमञ्जरीप्रणयः ।

इतश्च हट्टमार्गेण, मामकीनरथस्तदा ।
प्राप्तो राजकुलाभ्यर्णे, कृतलोकचमत्कृतिः ॥१८॥
अथास्ति सु(ब्र)ह्मनाथस्य, दुहिता जयवर्मणः ।
प्रिया कनकचूडस्य, देवी मलयमञ्जरी ॥१९॥
तस्याश्च भुवनाभोगसर्वसौन्दर्यमन्दिरम् ।
अस्ति मन्मथमञ्जूषा, कन्या कनकमञ्जरी ॥२०॥
सा स्यन्दनस्थं गच्छन्तं, वातायनसुसंस्थिता ।
मां दृष्ट्वा पञ्चबाणस्य, शरगोचरमागता ॥२१॥
कुतूहलवशेनाथ, वीक्षमाणेन सर्वतः ।
गवाक्षे लीलया दृष्टिर्मया तत्र निपातिता ॥२२॥
ततः कनकमञ्जर्या, लोललोचनमीलिता ।
क्षणं सा मामिका दृष्टिश्चलति स्म न कीलिता ॥२३॥
सापि तां मामिकां दृष्टिं, पिबन्ती स्तिमितेक्षणा ।
स्वेदकम्पनरोमाञ्चैर्व्यक्तकामा क्षणं स्थिता ॥२४॥
मम तस्याश्च सानन्दं, दृष्टिसंयोगदीपितम् ।
मदीयसारथिर्भावं, तेतलिस्तमलक्षयत् ॥२५॥

ततश्चिन्तितं तेतलिना-अये! रतिमकरकेतनयोरिवातिसुन्दरोऽयमनयोरनुरागविशेषः, केवलं महाजनसमक्षमेवमनिमेषाक्षतया निरीक्षमाणस्यैनां हीनसत्त्वतया लाघवमस्य सम्पत्स्यते, रत्नवत्याश्च कदाचिदीर्ष्या सम्पद्येत ततो न मे युक्तमुपेक्षितुमिति ततः काकलीं कृत्वा चोदितस्तेतलिना स्यन्दनः । ततोऽहं लावण्यामृतपङ्कमग्नामिव, कपोलपुलककण्टककलितामिव, मदनशरशलाकाकीलितामिव

तदीयसौभाग्यगुणस्यूतामिव कनकमञ्जरीवदनकमलावलोकनात् कथञ्चिद्दृष्टिमाकृष्य तस्यामेव निक्षिप्तहृदयः प्राप्तः क्रमेण निजमन्दिरम् ।

नन्दिवर्धनस्य विरहावस्था ।

तत्र च शून्यमनस्को विधाय दिवसोचितं कर्तव्यमारूढोऽहमुपरितनभूमिकायाम् । ततः प्रस्थाप्य समस्तं परिजनमेकाकी निषण्णः शय्यायां, तस्यां चापरापरैः कनकमञ्जरीगोचरैर्वितर्ककल्लोलैर्विधुरितचेतोवृत्तिर्न जानामि स्माहं, यदुत-किमागतोऽस्मि ? किं गतोऽस्मि ? किं तत्रैव स्थितोऽस्मि ? किमेककोऽस्मि ? किं परिजनवृत्तोऽस्मि ? किं सुप्तोऽस्मि ? किं वा जागर्मि ? किं रोदिमि ? किं वा न रोदिमि ? किं दुःखमिदम् ? किं वा सुखमिदम् ? किमुत्कण्ठकोऽयम् ? किं वा व्याधिरयम् ? किमुत्सवोऽयम् ? किं वा व्यसनमिदम् ? किं दिनमिदम् ? किं वा रजनीयम् ? किं मृतोऽस्मि ? किं वा जीवामीति ? क्वचिदीषल्लब्धचेतनः पुनश्चिन्तयामि-अये ! क्व गच्छामि ? किं करोमि ? किं शृणोमि ? किं पश्यामि ? किमालपामि ? कस्य कथयामि ? कोऽस्य मे दुःखस्य प्रतीकारो भविष्यतीति । एवं च पर्याकुलचेतसो निषिद्धाशेषपरिजनस्यापरापरपार्श्वेण शरीरं परावर्तयतो महानारकस्येव तीव्रदुःखेनालब्धनिद्रस्यैव लङ्घिता सा रजनी, समुद्गतोऽंशुमाली, गतस्तथैव तिष्ठतो मेऽर्धप्रहरः ।

तेतलिसमागमः ।

अत्रान्तरे समागतस्तेतलिः, अतिवल्लभतया मे न वारितः केनापि, प्राप्तो मत्समीपं, कृतमनेन पादपतनं, निषण्णो भूतले, विरचितकरमुकुलेन चाभिहितमनेन-देव ! नीचजनसुलभेन चापलेन किञ्चिद्देवं विज्ञापयिष्यामि तच्चार्वचारु वा सोढुमर्हति देवः । मयाऽभिहितं-भद्र तेतले ! विश्रब्धं वद किमियत्या कूर्चशोभया ? तेतलिनाऽभिहितं-यद्येवं ततो मया देव ! परिजनादाकर्णितं यथा रथादवतीर्य देवो न ज्ञायते किमत्र कारणं सोद्वेग इव निषिद्धाशेषपरिजनः सचिन्तः शयनीये विवर्तमानस्तिष्ठति ? इतश्च स्यन्दनाश्वानां तृप्तिं कारयतो लङ्घितोऽतीतदिनशेषः, ततो रात्रौ समुत्पन्ना मे चिन्ता, यदुत-किं पुनर्देवस्योद्वेगकारणं भविष्यति ? ततस्तदलक्षयतश्चिन्ताविधुरस्य जाग्रत एव मे विभाता रजनी, ततो यावदुत्थाय किलेहागच्छामि तावद्बृहत्तमं प्रयोजनान्तरमापतितं तेनातिवाह्येयतीं वेलामहमागत इत्यतो निवेदयतु देवः प्रसादेन शरीरकुशलवार्तामात्रायत्तजीविताय किङ्करापसदायास्मै जनाय यदस्य व्यतिकरस्य कारणमितिब्रुवाणः पतितो मच्चरणयोस्तेतलिः । ततो मया चिन्तितम्-अहो अस्य मयि भक्तिप्रकर्षः, अहो वचन-

कौशलं, युज्यत एवास्मै सद्भावः कथयितुं, तथापि वामशीलतया मदनविकारस्य मयाऽभिहितं–भद्र तेतले ! न जाने किमत्र कारणम् ? केवलं यतः प्रभृति हट्टमार्गमतिक्रम्य समानीतस्त्वया रथो राजकुलाभ्यर्णे धारितस्तत्र कियन्तमपि क्षणं तदारात्सर्वाणि मे विलीयन्तेऽङ्गानि, प्रवर्धतेऽन्तस्तापः, ज्वलतीव भुवनं, न सुखायन्ते जनोल्लापाः, आविर्भवति रणरणकः, समुद्भूतालीकचिन्ता, शून्यमिव हृदयम् । ततोऽहमस्य दुःखस्यालब्धपरित्राणोपायः खल्वेवं स्थित इति । ततः सहर्षेण तेतलिनाभिहितं–देव ! यद्येवं ततो विज्ञातं मयाऽस्य दुःखस्य निदानमौषधं च, न विषादः कर्तव्यो देवेन । मयाऽभिहितं–कथम् ? तेतलिः प्राह–समाकर्णय, निदानं तावदस्य दुःखस्य चक्षुर्दोषः । मयोक्तं–कस्य सम्बन्धी ? तेतलिः प्राह–न जाने किमसौ लक्षिता न वा देवेन ? मया पुनर्बृहतीं वेलां निरूपिता तत्र राजकुलपर्यन्तवर्तिनि प्रासादे वर्तमाना काचिद् बृहद्दारिका देवमर्धतिरश्चीनेने-क्षणयुगलेन साभिनिवेशमङ्गप्रत्यङ्गतो निरूपयन्ती; तन्निश्चितमेतत्तस्या एव सम्बन्धी चक्षुर्दोषोऽयं, यतो देव ! अतिविषमा विषमशीलानां दृष्टिर्भवति । ततो मया चिन्तितं–वष्टः खल्वेष तेतलिः, बुद्धोऽनेन मदीयभावः, विलोकिता सा चिरमनेन, अतः पुण्यवानयं, यतश्च वदत्येष यथा लब्धं मया तवास्य दुःखस्य भेषजमिति ततः सम्पादयिष्यति नूनं तां मदनज्वरहरणमूलिकां कन्यकामेष मे, तस्मात्प्राणनाथो ममायं वर्तत इति विचिन्त्य समारोपितो बलात्पर्यङ्के तेतलिः । अभिहितश्च–साधु भोः साधु, सुष्ठु विज्ञातं भवता मदीयरोगनिदानं, इदानीमौषधमस्य निवेदयतु भद्रः । तेतलिनाऽभिहितं–देव ! इदमत्र चक्षुर्दोषे भेषजं, यदुत–निपुणवृद्धनारीभिः कार्यतां सम्यग् लवणावतारणकं, विधीयतां मन्त्रकुशलैरपमार्जनं, लिख्यन्तां रक्षाः, निबध्यन्तां कटकानि, अनुशील्यन्तां भूतिकर्माणि । अन्यच्च–शाकिन्यपि किल प्रत्युच्चारिता न प्रभवतीति कृत्वा गत्वा निष्ठुरवचनैर्गाढं निर्भर्त्स्यतां सा दारिका, यदुत–हे वामलोचने ! निरीक्षितस्त्वया विषमदृष्ट्या देवः, ततस्त्वं ज्ञाता बुद्धा तिष्ठसि यदि च देवस्य शरीरे मनागपि स्खलितं भविष्यति ततो नास्ति मे(ते) जीवितमिति । एवं क्रियमाणे देव ! नियमादुपशाम्यत्येष चक्षुर्दोषः, तदिदमस्य भेषजं मया विज्ञातमिति । ततो विहस्य मयाऽभिहितं–भद्र तेतले ! पर्याप्तं परिहासेन, निवेद्यतां यद्यवधारितः कश्चिद्भवता निश्चित(तो) मद्दुःखविगमोपायः ? तेतलिः प्राह–देव ! किमलब्धदेवदुःखप्रतीकारा एव देवपादोपजीविनः कदाचिदपि देवस्य पुरतः सोद्वेगे सति देवे सहर्षं जल्पितु–

१. कण्ड० प्र० ।

मुत्सहन्ते ? तस्मान्मा कुरुत विषादं, सिद्धमेव देवसमीहितं, मया हि देवोद्वेगनिरासार्थमेवैष परिहासो विहितः। मयाऽभिहितं-वर्णय तर्हि कथं सिद्धमस्मत्समीहितम् ?

कपिञ्जलोदितवृत्तान्तोक्तिः ।

तेतलिः प्राह-देव ! विज्ञापितमिदमादावेव मया यथा मम प्रत्युषस्येव देवसमीपमागच्छतो बृहत्तमं प्रयोजनान्तरमापतितं तेन लङ्घितो ममायं दिनार्धप्रहर इति। तद्देवसमीहितसिद्ध्यर्थमेव प्रयोजनान्तरं, कथमन्यथा बृहत्तमत्वमस्योपपद्येत ? यतोऽस्ति मम परिचिता मलयमञ्जरीसम्बन्धिनी कपिञ्जला नाम वृद्धगणिका, सा मम शयनादुत्तिष्ठतः पुरतः प्रविश्य मद्भवने वयस्य ! त्रायध्वं त्रायध्वमिति महता शब्देन पूत्कृतवती । ततोऽनुपलब्धभयकारणेन मयाऽभिहितं-भद्रे कपिञ्जले ! कुतस्ते भयम् ? तयाऽभिहितं-मीनकेतनादिति। मयाऽभिहितं-कपिञ्जले! अश्रद्धेयमिदं, यतोऽहमेवं तर्कयामि, यदुत-कुङ्कुमरागपिङ्गलपलितचिताज्वालावलीभासुरं कटकटायमानास्थिपञ्जरशिवाशब्दभैरवं सङ्कुचितवलीतिलकजालपिच्छलतातिभीषणमुल्लम्बितशवाकारलम्बमानातिस्थूलस्तनभयानकमतिरौद्रमहाश्मशानविभ्रमं त्वदीयशरीरमिदमुपलभ्य नूनं कामः कातरनर इवाराटीर्दत्त्वा दूरतः प्रपलायते ततः कुतस्ते भयमिति ? कपिञ्जलयाऽभिहितम्-अये ! अलीकदुर्विदग्ध ! न लक्षितस्त्वया मदीयोऽभिप्रायस्तेनैवं ब्रवीषि, अतः समाकर्णय यथा मे मदनाद्भयमिति । मयाऽभिहितं-तर्हि निवेदयतु भवती। सा प्राह-अस्ति तावद्विदितैव भवतो मलयमञ्जरी नाम मम स्वामिनी । तस्याश्चास्ति कनकमञ्जरी नाम दुहिता । अत्रान्तरे तेतलिना कनकमञ्जरीनामग्रहणादेव स्पन्दितं मे दक्षिणलोचनेन, स्फुरितमधरेण, उच्छ्वसितं हृदयेन, रोमाञ्चितमङ्गेन, गतमिवोद्वेगेन ।

ततो मया चिन्तितं-नूनं सैषा मम हृदयदयिता कनकमञ्जरीत्युच्यते । सहर्षेण चाभिहितं-ततस्ततः, ततो लक्षितमदीयभावेन अहो प्रियानामोच्चारणमन्त्रसामर्थ्यमिति विचिन्त्य तेतलिनाऽनुसन्दधानेन कपिञ्जलावचनमिदमभिहितंसा च मदीयस्तन्यपानेन संवर्धिता तेन मम सर्वस्वमिव, शरीरमिव, हृदयमिव, जीवितमिव सा कनकमञ्जरी स्वरूपादव्यतिरेकिणी वर्तते अधुना पीड्यते सा वराकी मकरध्वजेन, ततो यत्तस्या मीनकेतनाद्भयं तत्परमार्थतो ममैव भयमिति। तदिदमाकर्ण्य धा(वा)रयतस्तेतलेराकृष्य करवालमरेरे मन्मथहतक ! मुञ्च मुञ्च मे प्रियां कनकमञ्जरीं पुरुषो वा भव दुरात्मन् ! नास्त्यधुना ते जीवितमिति ब्रुवाणोऽहमुत्थितः शयनीयतलाद्वेगेन। तेतलिनाऽभिहितं-देव ! अलमनेनावेगेन, न खलु मदये देवे कनकमञ्जर्या मदमहतकादन्यस्माद्वा सकाशाद्भयगन्धोऽपि,

कथानकं चेदमतस्तच्छेषमप्याकर्णयतु देवः । ततस्तद्वचनेनाहं पुनः प्रत्यागतचेतनो मनाग् विलक्षीभूतो निषण्णः शय्यातले । तेतलिः प्राह–ततो मयाऽभिहितं–भद्रे कपिञ्जले ! किं पुनर्निमित्तमासाद्य तस्यां कनकमञ्जर्यां प्रभवति मदनहतकः । कपिञ्जलयाऽभिहितम्–आकर्णय, अस्ति तावदतीते दिने सम्पन्नं वधूहरणविड्वरं, सञ्जातो देवस्य कनकचूडस्य परैः सह महासङ्ग्रामः । ततो लब्धपताकेषु नगरं प्रविशत्सु कनकचूडकनकशेखरनन्दिवर्धनेषु कुतूहलवशेनाहं गेहान्निर्गत्य स्थिता हट्टमार्गे, प्रविष्टेषु गता स्वामिनी भवनं, आरूढा चोपरितनभूमिकायां, तत्र च वातायने वर्तमाना राजमार्गाभिमुखनिःसारितवदनकमलानिष्पन्दमन्दस्तिमितशून्य-दृष्टिका चित्रविन्यस्तेव शैलघटितेव निष्पन्नयोगेव परमयोगिनी व्युपरताशेषाङ्ग-प्रत्यङ्गचलनचेष्टा दृष्टा मया कनकमञ्जरी । ततो हा किमेतदितिविचिन्त्य ससम्भ्रमं पुत्रि ! कनकमञ्जरीति पुनः पुनस्तामहमाहूतवती न च दत्तं मे मन्दभाग्यायास्तया प्रत्युत्तरम् । इतश्च तस्मिन्नवसरे तत्रासीत्कन्दलिका नाम दासदारिका, ततस्तां प्रति मयाऽभिहितं–भद्रे कन्दलिके ! केन पुनर्हेतुना वत्सायाः कनकमञ्जर्या इयमेवं-विधाऽवस्था सञ्जातेति ? कन्दलिकयाऽभिहितम्–अम्ब ! न सम्यग् लक्षयामि, केवलं यतः प्रभृति राजमार्गेऽवतीर्णो नन्दिवर्धनकुमारः, पतितो दृष्टिगोचरे भर्तृदारिकायाः, तत आरभ्येयं प्रमुदितेव लब्धरत्नेव, अमृतसिक्तेव, महाभ्युदयप्राप्तेव अनाख्येयं किमपि रसान्तरमनुभवन्ती मया दृष्टाऽसीत् । यदा त्वतीतोऽसौ दृष्टिगोचरात् तदेयमीदृशीमवस्थां प्राप्तेति । ततस्तदाकर्ण्य मरिष्यतीयमकृतप्रतीकारेति सञ्चिन्त्य शोकविह्वलतया विहितो मया हाहारवः ।

कनकमञ्जर्या उपचारारम्भः ।

तदाकर्णनेन समागता मलयमञ्जरी, ततः सापि किमेतत्कपिञ्जले ! किमेत-दिति वदन्ती निरीक्ष्य कनकमञ्जरीं विलपितुमारब्धा । ततो बृहत्तमतया दोहलस्य, जननीवल्लभतया हृदयस्य, स्वभ्यस्ततया विनयस्य, मनाक्सञ्जातचेतना सम्पन्ना कनकमञ्जरी, मोटितमनया शरीरकं, प्रवृत्ता जृम्भितुं, ततस्तां स्वकीयोत्सङ्गे निधाय मलयमञ्जर्याऽभिहितम्–वत्से ! कनकमञ्जरि ! किं ते शरीरके बाधते ?, कनकमञ्जर्याऽभिहितं–अम्ब ! नाहमन्यत्किञ्चिल्लक्षयामि, केवलं दाहज्वरो मे शरीरं बाधते, ततो यावदाकुला वयं कुर्मस्तस्याः शरीरस्य मलयजरसेन सेचनं, प्रेरयामः कर्पूरजलबिन्दुवर्षाणि तालवृन्तानि, प्रयच्छामोऽङ्गे हिमसेकशीतला जलार्द्राः(काषायीः), समर्पयामो मुहुर्मुहुः कर्पूरपूरितानि नागवल्लीदलवीटकानि, समाचरामोऽन्यामप्यनेकाकारां शीतक्रियां [illegible] समुद्गतो

निशीथिनीनाथः, परिप्लावितं विमलचन्द्रिकया नभस्तलम् । ततो मयाऽभिहिता मलयमञ्जरी-स्वामिनि ! सघर्ममिदं स्थानमतः प्रकाशे निःसार्यतां राजदुहिता। तयाऽभिहितम्-एवं क्रियतां, ततो हिमगिरिविशालशिलाविभ्रमे सुधाधवलप्रकाश-हर्म्यतले कथञ्चिद्धार्यमाणा नीता कनकमञ्जरी, विरचितं तत्रातिशीतलनलिनी-दलपल्लवशयनीयं, तत्र तां निवेश्य विहितानि भुजयुगले मृणालनालवलयानि स्थापितो वक्षस्थले सिन्दुवारहारः, समुपनीताः स्पर्शनार्थं प्रक्षेपमात्रेण महासरोवर-स्यापि स्त्यानभावसम्पादकाः शीतवीर्या महामणयः, लगति च तत्र प्रदेशे स्वत एव बलिनामपि रोमहर्षदन्तवीणासञ्जननो गन्धवाहनः । ततो मलयमञ्जर्याऽभिहितं-वत्से ! कनकमञ्जरि ! किमपगताऽधुना भवत्या दाहज्वरबाधा । कनकमञ्जरी प्राह-नहि नहि अम्ब ! प्रत्युताधुना मम मतिः, यदुत-अनन्तगुणा सा वर्तते, यतः प्रज्वलितखादिराङ्गारपुञ्जायते मां प्रत्येष शशधरहतकः, ज्वालाकलापायते चन्द्रिका, विस्फुलिङ्गायते तारकानिकरः, दहति मामेष नलिनीदलस्रस्तरः, प्लोषयन्ति सिन्धुवारहारादयः, किं बहुना ? हतशरीरकमपि मेऽधुना पापाया दाहात्मकतया वह्निपिण्डायते । ततो दीर्घं निःश्वस्य मलयमञ्जर्याभिहितं-भद्रे कपिञ्जले ! जानासि वत्सायाः किं पुनरीदृशदाहज्वरकारणम् ? मया तु कर्णे स्थित्वा निवेदितं तस्यास्तत्कन्दलिकावचनम् । मलयमञ्जर्याभिहितं-यद्येवं ततः किं पुनरत्र प्राप्तकालम् ? अत्रान्तरे समुत्थितो राजमार्गे शब्दो, यदुत-सिद्धमेवेदं प्रयोजनं, केवलं वेलाऽत्र विलम्बते । ततः सहर्षया मयाऽभिहितं-स्वामिनि ! गृहीतः शब्दार्थः ? सा प्राह-बाढं गृहीतः । मयाऽभिहितं-यद्येवं ततः सिद्धमेव वत्सायाः कनकमञ्जर्याः समीहितं स्पन्दते च मम वामलोचनमतो नात्र सन्देहो विधेयः। मलयमञ्जरी प्राह-कोऽद्यापि सन्देहः ? सिध्यत्येवेदम् ।

कनकमञ्जरी वाचा दत्ता नन्दिवर्धनाय ।

अत्रान्तरे कनकमञ्जर्या एव ज्येष्ठा भगिनी मणिमञ्जरी नाम, सा समारुह्य हर्म्यतलं सहर्षा निषण्णाऽस्मत्समीपे । मयाऽभिहितं-वत्से ! मणिमञ्जरि ! निर्दुःखसुखतया कठोरा त्वमसि । सा प्राह-कथम् ? मयोक्तं-या त्वमेवमस्मासु विषादवतीषु सहर्षा दृश्यसे। मणिमञ्जर्याऽभिहितम्-अथ किं क्रियताम् ? न शक्यते गोपयितुं महन्मे हर्षकारणम् । मयोक्तम्-आख्याहि वत्से ! कीदृशमिति । मणिमञ्जर्योक्तं-गताऽहमासं तातसमीपे, निवेशिता तातेन निजोत्सङ्गे, तदा च तातस्य कनकशेखरः पार्श्ववर्ती वर्तते । ततस्तं प्रति तातेनाभिहितं-पुत्र ! येनानेन नन्दिवर्धनेन महाबलावपि तौ समरसेनद्रुमौ लीलया विनिपातितौ, स नैष

सामान्यः पुरुषः । न चास्य सुकृतस्य वयं जीवितदानेनापि निष्क्रयं गच्छामः । तदिदमत्र प्राप्तकालं–जीवितादपि वल्लभतरे ममैते मणिमञ्जरीकनकमञ्जर्यौ, दत्ता चेयं पूर्वमेवास्यैव महत्तमसहोदराय शीलवर्धनाय, इयं तु कनकमञ्जरी साम्प्रतमस्मै नन्दिवर्द्धनाय दीयतामिति । कनकशेखरेणोक्तं–चारु मन्त्रितं तातेन, तात एवोचितं जानीते, ततो दातव्यैवेति स्थापितस्ताभ्यां सिद्धान्तः, समुत्थिताऽहं तातोत्सङ्गात्, प्रवृत्ता चेहागन्तुं, चिन्तितं च मया–अहो मे धन्यता, अहो मे अनुकूलता दैवस्य, अहो सुपर्यालोचितकारिता तातस्य, अहो विनयः कनकशेखरस्य, भविष्यत्येवं प्रियभगिन्या सह मम यावज्जीवमवियोगः, ललिष्यावहे नानाविधम् । एवं च चिन्तयन्त्या ममाविर्भूतः स्फुटबहिर्लिङ्गो हर्षस्तदिदं मे हर्षकारणमिति । मलयमञ्जर्याभिहितं–कपिञ्जले ! पश्य कालहीनो निमित्तस्य संवादः । मयोक्तं–किमाश्चर्यम् ?, यतो दैवीयमुत्पातुका भाषा भवति, केवलं वत्से ! कनकमञ्जरि ! मुञ्चेदानीं विषादं, अवलम्बस्व धैर्यं, सिद्धमधुना नः समीहितं, व्यपगतं भवत्या दाहज्वरकारणं, प्रतिपादिताऽसि देवेन हृदयनन्दनाय नन्दिवर्धनाय । ततः सञ्जाताश्वासाऽपि हृदये कुटिलशीलतया मदनस्य विधाय ममाभिमुखं विषमभृकुटिं कनकमञ्जर्याऽभिहितम्–आः भवतु मातः ! किमेवमलीकवचनैर्मां प्रतारयसे शिरोऽपि ममाधुना स्फुटति भग्नमनेनासम्बद्धप्रलापेन । मलयमञ्जर्याभिहितं–वत्से ! मा मैवं वोचः सत्यमेवेदं नान्यथा वत्सया सम्भावनीयं, ततः कुतो ममेयन्ति भाग्यानीति शनैर्वदन्ती स्थिताधोमुखी कनकमञ्जरी । ततस्तां **निजपतिभक्तस्त्रीकथानिकाकथनव्याजेन** विनोदयन्तीभिरस्माभिरतिवाहिता रजनी, न चाद्याप्युपशाम्यति तस्याः परिदहनम् । मया चिन्तितं–यावत्क्रमेण सम्पत्स्यते नन्दिवर्धनदर्शनं तावन्मरिष्यतीयं राजदुहिता, अतः पश्यामि तावत्तेतलिं, वल्लभोऽसौ कुमारस्य शक्नोति तं विज्ञापयितुं कदाचित्ततः सम्पद्यतेऽस्याः परित्राणमद्यैव कुमारदर्शनेनेति–विचिन्त्य समागताऽहं त्वत्समीपे, तदिदं निमित्तमासाद्य तस्यां प्रभवति मीनकेतन इत्येतदाकर्ण्य वयस्यः प्रमाणम् । मयाऽभिहितं–यद्येवं ततो यद्यपि वश्येन्द्रियो देवो महासत्त्वतया च तृणमिव स्त्रैणमाकलयति तथाप्येवं विज्ञपयामि यथाऽभ्युद्धरति निजदर्शनेन राजदुहितरं, केवलं रतिमन्मथे कानने भवतीभिः स्थातव्यं ततो महाप्रसादोऽनुगृहीताऽस्मीति वदन्ती पतिता मच्चरणयोः कपिञ्जला गता स्वभवनम्, अहमपीहागतः । तदिदं देव ! मया भवद्गदभेषजमवाप्तम् । मयाऽभिहितं–साधु तेतले ! साधु, त्वमेव वक्तुं जानीषे, ततः समारोपितस्तस्या वक्षःस्थले मयाऽऽत्मीयो हारः, परिहिता भुजयोः

कटककेयूरादयः। तेतलिः प्राह-देवात्र तुच्छकिङ्करजने देवकीयो-ऽयमतिप्रसादो-ऽनुचित इवाभासते। मयाऽभिहितम्-आर्य! प्राणप्रदेऽपि सद्वैद्ये किं किञ्चिदनु-चितमस्ति? तन्न कर्तव्योऽत्र भवता सङ्क्षोभः, त्वं ममेदानीं जीवितादव्यतिरिक्तो वर्तसे।

नन्दिवर्धनाय विमलेनाख्यानम्।

अत्रान्तरे समागतो द्वारि विमलो नाम महाराजमहत्तमो, निवेदितो मे प्रतिहार्या, स्थितः पृथगासने तेतलिः, प्रविष्टो महत्तमः, कृतोचिता प्रतिपत्तिः। अभिहितमनेन-कुमार! देवेन प्रहितो युष्मत्समीपेऽनेनार्थेन यथा अस्ति मम जीवितादपीष्टतमा कनकमञ्जरी नाम दुहिता, सा ममोपरोधात् कुमारेण स्वयं पाणिग्रहणेनाह्लादनीया। ततो निरीक्षितं मया तेतलिवदनम्। तेनाभिहितं-देवानु-वर्तनीयो महाराजो देवस्य, अतो मान्यतामियं तस्य प्रथमप्रणयप्रार्थना। मयाऽ-भिहितं-तेतले! त्वमत्र प्रमाणम्। विमलः प्राह-कुमार! महाप्रसादः, ततो निर्गतो विमलः।

रतिमन्मथे सम्बन्धः।

तेतलिनाऽभिहितं-देव! गम्यतामिदानीं तत्र रतिमन्मथे कानने, मा उन्मनीभूत्सा राजदुहिता अलं कालहरणेन, मयाभिहितमेवं भवतु। ततस्तेतलिसहाय एव गतोऽहं तत्रोद्याने, दृष्टं तदपहसितनन्दनवनं काननं, ततश्चम्पकवीथिकासु, कदलीगुपिलेषु, अतिमुक्तकलतावितानेषु, केतकीषण्डेषु, मृद्विकामण्डपेषु, अशोक-वनेषु, लवलीगहनेषु, नागवल्ल्यारामेषु, नलिनसरोवरोपान्तेषु विचरितमितश्चेतश्च भूयो भूयः कनकमञ्जरीदर्शनलोलुपतया न च दृष्टा सा कुरङ्गलोचना। ततो मया चिन्तितम्? हन्त! प्रतारितोऽहमनेन तेतलिना, विमलव्यतिकरोऽपि नूनं तेतलेरेव मायाप्रपञ्चः, कुतस्तद्दर्शनसम्पादकानि भाग्यानि मादृशाम्? अत्रान्तरे श्रुतो मया-तरुलतागहनमध्ये कलनूपुरध्वनिः। ततोऽपसृत्य तेतलिसमीपान्निरूपितं तद्गहनं मया, दृष्टा च तमालतरोरधस्ताद्वर्तमाना, स्वर्गात्परिभ्रष्टेवामराङ्गना, स्वभवनान्निष्का-सितेव नागकन्यका, रतिरिव मदनविरहकातरा, सशोका कनकमञ्जरी, विलोकि-तमनया तरलतारया दृष्ट्या दिक्चक्रवालं, न दृष्टः कोऽपि सत्त्वः। ततोऽभिहितं तया, हे भगवत्यो वनदेवताः! प्रतीतमेवेदं भवतीनां-यत्किल प्रतिपन्नं तेतलिना तस्य जनस्यानयनं दत्तोऽत्र रतिमन्मथे कानने सङ्केत इत्युपप्रलोभ्याहमिहानीता तया जरन्मार्जार्या। अधुना किलासौ जनो न दृश्यत इति तं गवेषयामीत्यभिधाय मामेकाकिनीं विमुच्य सा न जाने कुत्रचिद्गता? तदेवं प्रतारिताऽहमिन्द्रजालर-चनाचतुरया कपिञ्जलया, तदलं मे जीवितेन प्रियविरहानलदग्धाया आसन्नजनेनापि वञ्चितया मन्दभाग्यया, केवलं प्रसादाद्भगवतीनां जन्मान्तरेऽपि स एव जनो

भर्ता भूयादितिवदन्त्या वल्मीकमारुह्य निबद्धस्तमालतरुशाखायां पाशकः, निर्मिता तत्र शिरोधरा प्रवृत्ता मोक्तुं शरीरम् । अत्रान्तरे सुन्दरि ! मा साहसं मा साहसमिति ब्रुवाणः प्राप्तोऽहं वेगेन, धृतं वामभुजेनाश्लिष्य मध्यदेशे निपतच्छरीरकं, छिन्नो दक्षिणकरेणासिपुत्रिकया पाशकः, आश्वासिता पवनदानेन । अभिहिता च-देवि ! किमिदमसमञ्जसमारब्धम् ? ननु स्वाधीनोऽयं जनस्ते वर्तते, तन्मुञ्च विषादं, ततः सा तथैव स्थिता घूर्णमानविलोलविलोचना मां निरीक्षमाणा, तत्क्षणमनेकरससम्भारगर्भनिर्भरं सुपरिस्फुटं मदनचिह्नं योगिनामपि वाग्गोचरातीतं स्वरूपं धारयन्ती मया विलोकिता । कथम् ? एकाकिनीति भीता, स एवायमिति सहर्षा, कुत इति साशङ्का, स्वरूपोऽयमिति ससाध्वसा, स्वयमागतेति सलज्जा, विजने प्राप्तेति दिक्षु निक्षिप्ततरलतारिका, दत्तसङ्केतेति विश्वस्ता, दृष्टमिदमनेन मदीयमाचरणमिति सवैलक्ष्या, लक्ष्मीरिव क्षीरोदमन्थनोत्थितगात्रा विशदस्वेदजलप्लावितदेहतया, कदम्बकुसुममालिकेव परिस्फुटपुलकोद्भेदसुन्दरतया पवनप्रेरिततरुमञ्जरीव प्रकम्पमानसर्वाङ्गतया, आनन्दसागरमवगाहमाना स्तिमितनिष्पन्दमन्दलोचनतया, ततः साऽनभिव्यक्तैरक्षरैर्मुञ्च मुञ्च कठोरहृदय ! मुञ्च न कार्यमनेन जनेन जनस्येति वदन्ती मदीयभुजमध्याद्बहिर्मुखं निष्पतितुमारब्धा । ततो निवेशिता मया ललितकोमले दूर्वावितान, निषण्णः स्वयमभ्यर्ण एव तदभिमुखः । ततोऽभिहितं मया-सुन्दरि ! मुञ्च लज्जां, परित्यज कोपं, न खल्वाज्ञाकारी किङ्करजनोऽयं कोपस्य गोचरो भवितुमर्हति । एवं च वदति मयि सा कनकमञ्जरी किञ्चिद्वक्तुकामापि न वक्तुं शक्नुवती केवलं विलसद्दशनकिरणरञ्जिताधरबिम्बा कपोलमूलस्फुरितसूचितान्तःस्मिता वामचरणाङ्गुष्ठेन भूतलं लिखन्ती स्थितेषदधोमुखी । मयाभिहितम्-अलमत्र सुन्दरि ! विकल्पितेन ।

यतः-हृदयाज्जीविताद्देहात्सकाशादतिवल्लभाम् ।
नाथोऽत्र त्वां विहायान्यो, नास्ति मे भुवनत्रये ॥१॥
अद्यप्रभृति निर्मिथ्यं, तव पद्मविलोचने ! ।
क्रीतः सद्भावमूल्येन, दासोऽहं पादधावकः ॥२॥
कठोरहृदयो नाहं, कठोरोऽत्र विधिः परम् ।
यो मे दर्शनविच्छेदं, कुर्यात्ते वक्त्रपङ्कजे ॥३॥
एतच्च मामकं वाक्यमाकर्ण्य प्रीतमानसा ।
मया निरीक्षिता बाला, भजन्ती सा रसान्तरम् ॥४॥

कथम्-क्षणेनामृतसिक्तेव, क्षिप्तेव सुखसागरे ।
प्राप्तराज्याभिषेकेव, तोषादन्येव सा स्थिता ॥५॥

इतश्च मामन्विष्यमाणा नानास्थानेषु पर्यटन्ती प्राप्ता तमुद्देशं कपिञ्जला, दृष्टस्तेतलिः । अभिहितमनया-स्वागतं वयस्य !, क्व पुनः कुमार इति । तेतलिनाऽभिहितं-अत्र तरुलतागहने प्रविष्टः, ततश्चलिते द्वे अपि ते अस्मदभिमुखं, दृष्टमावयोर्मिथुनं, सञ्जातो हर्षातिरेकः । कपिञ्जलयाऽभिहितं-नमस्तस्मै भगवते देवाय येनेदं युगलमत्यन्तमनुरूपं संयोजितम् । तेतलिः आह-कपिञ्जले । नूनं रतिमन्मथयोरिवानयोर्योगेनेदमुद्यानमद्यैव यथार्थं सम्पन्नं, इतरथा व्यर्थकमेवास्य रतिमन्मथमित्यभिधानं पूर्वमासीत्, ततोऽस्मन्निकटदेशे प्राप्ते तेतलिकपिञ्जले समुत्थिता ससम्भ्रमेण कनकमञ्जरी । कपिञ्जलयाऽभिहितं-वत्से ! निषीदालं सम्भ्रमेण, ततोऽमृतपुञ्जक इव तत्र दूर्वाविताने निषण्णानि स्नेहनिर्भरसहास-विश्रम्भजल्पैः । स्थितानि वयं कियन्तमपि क्षणम् ।

योगन्धरकञ्चुक्यागमः ।

अत्रान्तरे समागतो योगन्धरो नाम कन्यान्तःपुरकञ्चुकी, तेन च विधाय मम प्रणामं सत्वरमाहूता कनकमञ्जरी । कपिञ्जलयाऽभिहितं-भद्र ! किमितीदमा-कारणम् ? योगन्धरः प्राह-श्रुतेयमपटुशरीरा रात्रौ देवेन, ततः प्रभाते स्वयमेव गवेषिता स्वस्थाने न चोपलब्धा, ततः पर्याकुलीभूतो देवः, समादिष्टोऽहमनेन यथा यतः कुतश्चिद्वत्सां गृहीत्वा शीघ्रमागच्छेति, तदिदमाह्वानकारणम् । ततस्तदा-कर्ण्यालङ्घनीयवचनस्तात इति मन्यमाना मुहुर्मुहुर्मां वलिततारं विलोकयन्ती सालस्यं प्रस्थिता सह कपिञ्जलया कनकमञ्जरी, क्रमेणातिक्रान्ता दृष्टिगोचरात् । तेतलिनाऽभिहितं-देव ! किमिदानीमिह स्थितेन ? ततोऽहं 'तदेव कृतककोपं वदनं तदेव मुञ्च मुञ्च कठोरहृदय ! मुञ्चेति वचनं तच्च विलसद्दशनकिरण-रञ्जितमधरबिम्बं तदेव च हर्षातिरेकसूचकममलकपोलविस्फुरितं तच्च सद्भाव-समर्पकं सलज्जं चरणाङ्गुष्ठेन भूमिलेखनं तदेव चाभिलाषातिरेकसन्दर्शकं तिरश्चीनेक्षणनिरीक्षणं' तस्याः कनकमञ्जर्याः सम्बन्धि तीव्रतरमदनदाहज्वरप्रवर्ध-कमपि प्रकृत्या महामोहवशेन तदुपशमार्थममृतबुद्ध्या स्वचेतसि पुनः पुनश्चारयन् प्राप्तः स्वभवनं, कृतं दिवसोचितं कर्तव्यम् ।

गोधूल्या लग्नम् ।

अपराह्णे समायाता कन्दलिका । तयाऽभिहितं-कुमार ! देवः समादिशति, यथा-निरूपितं मया सांवत्सरैर्[illegible]दिनमद्यैव गोधूल्यां शुध्यतीति । तदाकर्ण्य

निमग्न इवाहं रतिसमुद्रे, दापितं कन्दलिकायै पारितोषिकं, स्तोकवेलायां समायाता गृहीतकनककलशा वारनार्यः, निर्वर्तितं मे स्नपनकं, विहितानि कौतुकानि, ततो दापितानि महादानानि, मोचितानि बन्धनानि, पूजिता नगरदेवताः, सन्मानिता गुरवः, विधापिता हट्टशोभाः, शोधिता राजमार्गाः, पूरितः प्रणयिवर्गः, गीतमम्बाजनैः, नृतमन्तःपुरैः, विलसितं राजवल्लभैः। ततो महता विमर्देन प्राप्तोऽहं राजभवनं, प्रयुक्ता मुसलताडनादयः कुलाचाराः, प्रविष्टोऽहं वधूगृहके । तत्र चामरवधूरप्युपहसन्ती रूपातिशयेन, रतिमपि विशेषयन्ती मदनहरविलासैः, ईषल्लम्बाधरा, चक्रवाकमिथुनविभ्रमेण स्तनकलशयुगलेन, सुनिविष्टनासिकावंशा रक्ताशोककिसलयाकाराभ्यां कराभ्यां, कोकनदपत्रनेत्रा, करिकराकारधरेणोरुदण्ड-द्वयेन, विस्तीर्णनितम्बबिम्बा, त्रिवलीतरङ्गभङ्गुरेण मध्यभागेन, कृष्णस्निग्धकुटिल-केशा, स्थलकमलयुगलानुकारिणा चरणद्वयेन, कुण्डमिव मदनरसस्य, राशिरिव सुखानां, निधानमिव रतेः, आकरो रूपानन्दरत्नानां, मुनीनामपि मनोहारिणीमवस्था-मनुभवन्ती महामोहतिरोहितविवेकलोचनेन मया दृष्टा कनकमञ्जरी हृष्टचेतसा पुलकितशरीरेण, कृतं प्रधानसांवत्सरवचनेन पाणिग्रहणं, भ्रान्तानि मण्डलानि, प्रयुक्ता आचाराः, विहिता लोकोपचाराः. वृत्तो महता विमर्देन विवाहयज्ञः । प्रविष्टोऽहमपहसितसुरभवने कनकमञ्जरीसनाथे वासभवने। अवगाहितः सुरतामृत-सागरः। एवं च प्रवर्धमानानुरागयोरावयोर्गतानि कतिचिद्दिनानि। इतश्च विभाकरस्य कृतं व्रणकर्म, प्रगुणीभूतः शरीरेण, जातो मया सहास्य स्नेहभावः, समुत्पन्नो विश्रम्भः। अन्यदा विधाय बहुमानं प्रहितः सपरिकरोऽसौ स्वस्थाने कनकचूडराजेन, येऽपि तेऽम्बरीषनामानश्चरटा वीरसेनप्रभृतयो हते प्रवरसेने प्रतिपन्नभृत्यभावा मया सह पूर्वमागतास्तेऽपि कृतसन्माना मया विसर्जिता गताः स्वस्थाने ।

वैश्वानरहिंसयोरनुमोदनम् ।

ततोऽहं विगतचिन्तासन्तापस्ताभ्यां रत्नवतीकनकमञ्जरीभ्यामानन्दमहोदधि-मवगाहमानः स्थितस्तत्रैव कियन्तमपि कालं, अस्यापि च व्यतिकरस्य परमार्थतः स एव पुण्योदयः कारणं, मम तु महामोहवशेन तदा प्रतिष्ठितं हृदये, यदुत-अहो हिंसावैश्वानरयोः प्रभावातिशयः । अनयोर्हि माहात्म्येन मयेयं निरुपमा-नन्दामृतरसकूपिका कनकमञ्जरी लब्धेति, यतः कथितं तेतलेः कपिञ्जलया कनकचूडराजादाकर्णितं मणिमञ्जरीवचनं यथा-यतोऽनेन नन्दिवर्धनकुमारेण महाबलावपि द्रुमसमरसेनौ लीलया विनिपातितौ तस्मादस्मै युक्तेयं दातुं कनक-मञ्जरीति । तौ च द्रुमसमरसेनौ मया हिंसावैश्वानरप्रभावादेव विनिपातितौ, तस्मात्परमार्थतो हिंसावैश्वानराभ्यामेव ममेयं कनकमञ्जरी सम्पादितेति ।

कनकराजाद्युपक्रमः ।

ततो जातं मे गाढतरं हिंसावैश्वानरस्नेहप्रतिबद्धमन्तःकरणं, ततो वैश्वानरवचनेन तैः क्रूरचित्ताभिधानैर्वटकैः प्रतिदिनमुपयुज्यमानैर्जनितं मे चण्डत्वं, सम्पादितमसहनत्वं, विहिता रौद्रता, निर्वर्तितो भासुररौद्रभावः, गताऽङ्गाङ्गीभावं क्रूरता, जातोऽहं स्वरूपं तिरोधाय साक्षादिव वैश्वानरस्ततो नापेक्षे वटकोपयोगं, किं तर्हि ? सततप्रज्वलितोऽहमाक्रोशामि हितभाषिणं, ताडयामि निष्कारणमेव परिजनम् । हिंसया तु पुनः पुनराश्लिष्यमाणस्य मे सञ्जातमाखेटकव्यसनं, ततः प्रतिदिनं निपातयामि स्माहमनेकजन्तुसङ्घातं, दृष्टं तन्मदीयचेष्टितं कनकशेखरेण । चिन्तितमनेन-अहो किमिदमीदृशमस्यासमञ्जसं चरितम् ?

तथाहि-रूपवान् कुलजः शूरः, कृतविद्यो महारथः ।
तथाप्ययं ममाभाति, न किञ्चिन्नन्दिवर्धनः ॥१॥
यतोऽसौ हिंसयाऽऽश्लिष्टो, युक्तो वैश्वानरेण च ।
परोपतापनिरतो, धर्माद्दूरेण वर्तते ॥२॥
अतो नोपेक्षितुं युक्तो, ममायं हितकारिणः ।
वचने यदि वर्तेत, स्यादस्मै हितमुत्तमम् ॥३॥
केवलस्य च मे वाक्यं, कदाचिन्न करोत्ययम् ।
ताताभ्यर्णे पुनः प्रोक्तः, कुर्यात्तत्तातलज्जया ॥४॥
तदेनं तातसहितः, शिक्षयामि तथा कृते ।
हिंसावैश्वानरौ हित्वा, स्यादेष गुणभाजनम् ॥५॥

ततः कृतो गृहीतार्थः कनकशेखरेण राजा । अन्यदा प्रविष्टोऽहं राजास्थाने, विहितप्रतिपत्तिर्निविष्टोऽहं नरेन्द्रसमीपे, ततः श्लाघितोऽहं कनकचूडराजेन । कनकशेखरेणाभिहितं-तात ! एवंविध एवायं नन्दिवर्धनः स्वरूपेण, केवलमिदमेकमस्य विरूपकं-यदेष सतां गर्हिते कुसंसर्गे वर्तते । नृपतिराह-कीदृशोऽस्य कुसंसर्गः ? कनकशेखरेणाभिहितं-अस्त्यस्य स्वरूपोपतापहेतुः सर्वानर्थकारणं वैश्वानरो नाम बालवयस्यः, तथा विद्यतेऽस्य श्रूयमाणापि जगतस्त्रासकारिणी महापापहेतुर्हिंसा नाम भार्या, ताभ्यां च युक्तस्यास्येक्षुकुसुमस्येव निष्फलेव शेषगुणधवलता । नृपतिराह-यद्येवं ततस्तयोः पापयोस्त्याग एव श्रेयान् नाश्रयणम् ।

तथाहि-वयस्यः स विधातव्यो, नरेण हितमिच्छता ।
इहामुत्र च यः श्रेयान्, न लोकद्वयनाशकः ॥१॥
तथा-सा भार्या विदुषा कार्या, या लोकाह्लादकारिका ।
धर्मसाधनहेतुश्च, न पुनर्दुष्टचेष्टिता ॥२॥

एवं च वदतोस्तयोर्वचनेन सततं ज्वलमानोऽपि वह्निरिव सर्पिषा गाढतरं प्रज्वलितोऽहं, ततो मया व्याधूनितमुत्तमाङ्गम्, आस्फोटितं करतलेन भूमिपृष्ठं, विमुक्तः प्रलयनिर्घाताकारो हुङ्कारः, आलोकितमुग्रचलत्तारिकया दृष्ट्या तयोरभिमुखम्, अभिहितश्च राजा-अरे मृतक ! मदीयजीवितं वैश्वानरं हिंसां च पापतया कल्पयसि, न लक्षयसि कस्य प्रसादात्त्वयेदं राज्यं समासादितं, किं तर्हि ? मदीयवैश्वानरमन्तरेण भवतः पित्राऽपि स समरसेनो द्रुमो वा निहन्तुं शक्येत ? कनकशेखरः पुनरेवमभिहितः-अरे वृषल ! किं मत्तोऽपि पण्डिततरस्त्वमसि ? येनैवं मां शिक्षयसि, ततस्तदवलोक्याकर्ण्य च मदीयवचनं विस्मितोऽसौ राजा, कृतं कनकशेखरेण स्मेरं मुखम् । मया चिन्तितम्-अये ! नैतौ मां गणयतः, ततः समाकृष्टा चमत्कुर्वाणा क्षुरिका । अभिहितं च-अरे गेहेनर्दिनौ ! दर्शयामि भवतोः स्वकीयवैश्वानरवीर्यं, प्रहरणहस्तौ भवतः, ततः समुत्खातक्षुरिकं ललमानजिह्वं यममिव मामवलोक्य दूरीभूतं राजकं न चलितौ राजकनकशेखरौ । ततः सन्निहिततया पुण्योदयस्य महाप्रतापतया राजकनकशेखरयोर्भवितव्यतावशेन चादत्त्वैव प्रहारं निर्गतोऽहमास्थानाद्, गतः स्वभवनं, ततः प्रभृत्यपकर्णितोऽहं कनकचूडकनकशेखराभ्यां, मयाऽपि दृष्टौ तौ शत्रुरूपौ, विच्छिन्नः परस्परं लोकव्यवहारोऽपीति ।

दारुकदूतोक्तेर्नगरे आगमो नन्दिवर्धनस्य ।

अन्यदा समागतो जयस्थलाद्दारुको नाम दूतः, प्रत्यभिज्ञातो मया, निवेदितमनेन यथा-कुमार ! महत्तमैः प्रहितोऽहम् । मया चिन्तितम्-अये ! किमिति महत्तमैः प्रहितोऽयं, न पुनस्तातेन ? ततो जाताशङ्केन पृष्टोऽसौ मया-अपि कुशलं तातस्य ?, दारुकः प्राह-कुशलं, केवलमस्ति वङ्गाधिपतिर्यवनो नाम राजा, तेन चागत्य महाबलतया समन्तान्निरुद्धं नगरं, स्वीकृतो बहिर्विषयः, दापितानि स्थानकानि, भग्नः पर्याहारः, न चास्ति कश्चित्तन्निराकरणोपायः । ततः क्षीरसागरगम्भीरहृदयोऽपि मनागाकुलीभूतो देवः, विषण्णा मन्त्रिणः, उन्मनीभूता महत्तमाः, त्रस्ता नागरकाः, किं बहुना ? न जाने किमत्र भविष्यतीति वितर्केण सञ्जातं सर्वमपि दैवशरणं तन्नगरं, ततो मन्त्रिमहत्तमैः कृतपर्यालोचः स्थापितः सिद्धान्तो, यदुत-नन्दिवर्धनकुमार एव यदि परमेनं यवनहतकमुत्सादयति, नापरः पुरुष इति । ततो मतिधनेनाभिहितं-ज्ञाप्यतामिदमेवंस्थितमेव देवाय । बुद्धिविशालेनाभिहितं-नैवेदं देवाय ज्ञापनीयम् । मतिधनः प्राह-कोऽत्र दोषः ?, बुद्धिविशालेनाभिहितं-सुतवत्सलतया देवस्य कदाचिदेवंविधसङ्कटे नन्दिवर्धनागमनं

न प्रतिभासते, तस्माद्देवस्याज्ञापनमेव श्रेयः । प्रज्ञाकरः प्राह–साधु साधूपपद्यमानं मन्त्रितं बुद्धिविशालेन, मतिधन ! किमत्रान्येन विकल्पेन ? प्रेष्यतां कुमाराह्वानाय प्रच्छन्न एव दूतः येन सर्वत्र शान्तिः सम्पद्यते । मतिधनेनाभिहितम्–एवं भवतु । ततः सर्वरोचकेन प्रहितोऽहमिति । तदिदं दूतवचनमाकर्ण्योल्लसितो वैश्वानरः, भविष्यति मम चारुतरोऽवसर इति प्रहसिता हिंसा । मयाऽभिहितम्–अरे ! ताडयत प्रस्थानभेरिं, सज्जीकुरुत चतुरङ्गसेनां, तथा कृतं नियुक्तैः । ततः सर्वबलेन चलितोऽहं, नाख्यातं कनकचूडकनकशेखरयोः, केवलं कनकमञ्जरीवत्सलतया प्रवृत्ता मणिमञ्जरी, ततोऽनवरतप्रयाणकैः प्राप्ता वयं जयस्थलासन्ने । अभिहितो मया वैश्वानरो, यदुत–वयस्य ! सततप्रवृत्ता ममाधुना तेजस्विता नापेक्षते वटकोपयोगं तत्किमत्र कारणमिति ?, वैश्वानरेणाभिहितं–कुमार ! निष्कृत्रिमभक्ति-ग्राह्या वयम्, अतुला च ममोपरि कुमारस्य भक्तिः, मद्वीर्यप्रभवाणि चैतानि क्रूरचित्तानि वटकानि भक्तिमतामेव पुंसां शरीरे प्रचरन्ति, तेन प्रचारितानि कुमारस्य शरीरे, गतानि तन्मयतां, किं बहुना ?, मद्रूप एवाधुना वीर्येण कुमारो वर्तते । अन्यच्च–कुमार ! मदीयवचनानुभावादेवेयमपि हिंसाऽधुना कुमारस्य प्रतिपन्ना सात्मीभावं, नात्र सन्देहो विधेयः । मयाऽभिहितम्–अद्यापि सन्देहः ? **यवनराजस्य पराजयो मृतिश्च ।**

ततो यावदेतावानावयोर्जल्पः सम्पद्यते स्म तावद्दर्शनवीथिमवतीर्णं परबलं, दृष्टमनेनास्मदनीकं, ततस्तत्संनद्धमागतमभिमुखं, ततः संलग्नमायोधनम् । तच्च कीदृशम् ?–

रथौघघर्घरारवं, गजेन्द्रगर्जिदारुणम् ।
महाश्वहेषितोद्धुरं, पदातिशब्दभीषणम् ॥१॥

क्षणेन च तत्किंभूतं सम्पन्नम् ?–विदीर्णचक्रकूबरं, विभिन्नमत्तकुञ्जरम् ।
विनाथवाजिराजितं पतत्पदातिमस्तकम् ॥२॥
प्रजातसैन्यतानवं, प्रनष्टदेवदानवम् ।
असिग्रहप्रवर्धकं, प्रनृत्तसत्कबन्धकम् ॥३॥

ततोऽभिभूता यवनराजसेनयाऽस्मत्पताकिनी, समुल्लसितस्तद्बले कलकलः । ततो वलितोऽहमेककस्तदभिमुखं, समापतितो मया सह योद्धुं स्वयमेव यवनराजः, रणरभसेन चातीव मिलितौ स्यन्दनौ । ततः स्थित्वाऽहं कूबराग्रे चरणं दत्त्वा पतितस्तत्स्यन्दने, त्रोटितं स्वहस्तेन यवनराजस्य मस्तकम् ।

ततः प्रादुर्भवत्तोषलसज्जयजयारवम् ।
अस्मद्बलं परावृत्य, समायातं मदन्तिकम् ॥१॥
अन्यच्च तदा–देवदानवगन्धर्वा, वर्णयन्तः पराक्रमम् ।
मम गन्धोदकं पुष्पैर्मिश्रं मुञ्चन्ति मस्तके ॥२॥
ततश्च तत्परानीकं, क्षणेन हतनायकम् ।
जातं मे किङ्करं सर्वमाज्ञानिर्देशकारकम् ॥३॥
निर्गत्य नगरात्तातो, हर्षेण सह बन्धुभिः ।
समागतः समीपं मे, नगरं च सबालकम् ॥४॥

प्रवेशः कुटुम्बमेलो हर्षश्च नागराणाम् ।

ततो रथादवतीर्य पतितोऽहं तातपादयोः, गृहीत्वाऽंसदेशयोरूर्ध्वीकृत्या–नन्दोदकवर्षेण स्नपयता समालिङ्गितोऽहं तातेन चुम्बितो मुहुर्मुहुर्मूर्धदेशे । ततो दृष्टा मयाऽम्बा, कृतं तस्याः पादपतनं, समालिङ्गितोऽहमम्बया, चुम्बितो मस्तके, अभिहितश्चानन्दाश्रुपरिपूर्णलोचनया गद्गदया गिरा यथा पुत्र ! वज्रशिलासम्पुटघटित–मेतत्ते जनन्याः सम्बन्धि हतहृदयं यत्तवापि विरहे न शतधा विदीर्णं, निःसारितानि च वयममुष्माद्गर्भवासादिव नगररोधकाद्भवता, अतो ममापि जीवितेन चिरं जीवेति । ततो लज्जितोऽहं स्थितो मनागधोमुखं, समारूढानि सर्वाण्यपि रथवरे ।

ततश्च–हृष्टा वैरिविमर्देन, तुष्टा मत्सङ्गमेन च ।
ते राजलोकाः सर्वेऽपि, तदा किं किं न कुर्वते ॥१॥
तथाहि–केचिद्ददति दानानि, केचिद्गायन्ति भाविताः ।
उद्दामतूर्यनिर्घोषैः, केचिन्नृत्यन्ति निर्भरम् ॥२॥
केचित्कलकलायन्ते, केचिदुष्कृष्टनादिनः ।
काश्मीरचन्दनक्षोदैः, केचित्केलिपरायणाः ॥३॥
केचिद्रत्नानि वर्षन्ति, तथाऽन्ये हासपूर्वकम् ।
हरन्ति पूर्णपात्राणि, वल्गमानाः परस्परम् ॥४॥
तुष्टो नागरको लोको, वल्गन्ते कुब्जवामनाः ।
कृतोर्ध्वबाहवो नृत्ताः, सर्वेऽन्तःपुरपालकाः ॥५॥
एवं महाप्रमोदेन, प्रविश्य नगरं ततः ।
स्थित्वा राजकुले किञ्चिद्गतोऽहं निजमन्दिरे ॥६॥

दिवसोचितकर्तव्यं, तत्र सम्पाद्य सर्वथा ।
अनेकाद्भुतविस्तारदर्शनप्रीतमानसः ॥७॥
समं कनकमञ्जर्या, रजन्यां शयने स्थितः ।
अथैवं चिन्तयामि स्म, महामोहवशंगतः ॥८॥
अहो वैश्वानरस्योच्चैः, प्रभावोऽयं महात्मनः ।
ममेयमीदृशी जाता, यतः कल्याणमालिका ॥९॥
आगतोऽहं तदुत्साहाज्जाता तेजस्विता परा ।
तोषितौ जनकौ लोके, लब्धा जयपताकिका ॥१०॥
अहो प्रभावो हिंसाया, या विलोकनलीलया ।
करोत्येषा विशालाक्षी, मङ्क्षु वैरिविमर्दनम् ॥११॥
नातः परतरं मन्ये, प्रभावे वृद्धिकारकम् ।
यथेयं मम हिंसेति, प्रत्यक्षफलदायिनी ॥१२॥
ततो गाढतरं रक्तोऽहं वैश्वानरहिंसयोः ।
सिद्धान्तं हृदयेनैवं, स्थापयामि विशेषतः ॥१३॥
एते मे परमौ बन्धू, एते परमदेवताः ।
एते एव हिते मन्ये, सर्वमत्र प्रतिष्ठितम् ॥१४॥
एते यः श्लाघयेद्धन्यः, स मे बन्धुः स मे सुहृत् ।
एते यो द्वेष्टि मूढात्मा, स मे शत्रुर्न संशयः ॥१५॥
न पुनस्तद्विजानामि, महामोहपरायणः ।
यथा पुण्योदयाज्जातं, ममेदं सर्वमञ्जसा ॥१६॥
हिंसावैश्वानरासक्तः, पुण्योदयपराङ्मुखः ।
ततोऽहं धर्ममार्गस्य, दूराद् दूरतरं गतः ॥१७॥
ततश्च-रात्रिशेषे समुत्थाय, पापर्द्धौ बद्धमानसः ।
ताताम्बादीनदृष्ट्वैव, गतोऽटव्यामहं ततः ॥१८॥
अनेकसत्त्वसम्भारं, मारयित्वा गते दिने ।
सन्ध्यायां पुनरायातः, प्रविष्टो भवने निजे ॥१९॥
अथासौ विदुरः प्रोक्तस्तातेनाकुलचेतसा ।
मत्समीपे कुमारोऽद्य, किं नायातो निरूपय ? ॥२०॥
विदुरेणोक्तं प्रभातेऽहं, स्मृत्वा मैत्रीं चिरन्तनीम् ।
दर्शनार्थं कुमारस्य, गतस्तस्यैव मन्दिरे ॥२१॥

ततः परिजनेनोक्तं, यथाऽऽखेटककाम्यया ।
रात्रावेव गतोऽटव्यां, कुमारो नास्ति भो ! गृहे ॥२२॥

ततो मयाऽभिहितं-किमद्यैव कुमारो गतः पापर्द्धिबुद्ध्या किं वा प्रतिदिनं गच्छतीति ? परिजनः प्राह-भद्र ! यतः प्रभृतीयं हिंसा परिणीता कुमारेण तत आरभ्य प्रतिदिनं गच्छति, नान्यथा धृतिं लभते, किं बहुना ? जीवितादपि वल्लभोऽयमधुना आखेटकः कुमारस्येति । मया चिन्तितम्-अहो हता दैवेन वयं मन्दभाग्याः । तदिदमाभाणकमायातं, यदुत-यत्करभस्य पृष्ठे न माति तत्कण्ठे निबध्यत इति । तथाहि-वैश्वानरपापमित्रयोगेनैव कुमारस्य गाढमुद्वेजिता वयं यावतेयमपरा कृत्येवास्य भार्या सम्पन्नेति, तत्किं पुनरत्र विधेयमिति चिन्तयतो मे गतं दिनं, तदिदं कुमारस्य युष्मत्समीपेऽनागमनकारणमिति । तातेनाभिहितं-विदुर ! महापापहेतुरिदं मृगयाव्यसनं, न च सेवितमस्मद्वंशजैर्नरपतिभिः, अतो यद्यस्य निमित्तेभूतेयं भार्या कुमारस्यापसार्यते ततः सुन्दरं भवति । विदुरः प्राह-देव ! वैश्वानरवन्निरुपक्रमेयं लक्ष्यते । अथवा श्रूयते पुनरप्यायातोऽत्र नगरे स जिनमतज्ञो नैमित्तिकः, ततः स एवाहूय प्रष्टुं युक्तो यदत्र कर्तव्यमिति । तातेनाभिहितम्-आकारय तर्हि तं नैमित्तिकम् । विदुरेणोक्तं-यदाज्ञापयति देवः ।

जिनमतज्ञस्यागमः ।

ततो निर्गतो विदुरः, समागतः स्तोकवेलायां गृहीत्वा जिनमतज्ञं, ततो विधाय तस्य प्रतिपत्तिमाख्यातं तातेन प्रयोजनं, ततो निरूपितं बुद्धिनाडीसञ्चारतो नैमित्तिकेन । अभिहितं च यथा-महाराज ! एक एवात्र परमुपायो विद्यते स यदि सम्पद्येत ततः स्वयमेव प्रलीयेत कुमारस्येयमनर्थकारिणी हिंसाभिधाना भार्या । तातेनाभिहितं-कीदृशः सः ? इति कथयत्वार्यः ।

दयातत्कुटुम्बवर्णनम् ।

जिनमतज्ञेनाभिहितं-यत्तदा वर्णितं समक्षमेव भवतां यथा अस्ति रहितं सर्वोपद्रवैर्निवासस्थानं समस्तगुणानां, कारणं कल्याणपरम्परायाः, दुर्लभं मन्दभागधेयैश्चित्तसौन्दर्यं नगरं, तत्र च यो वर्णितो यथा अस्ति हितकारी लोकानां, कृतोद्योगो दुष्टनिग्रहे, दत्तावधानः शिष्टपरिपालने, परिपूर्णः कोशदण्डसमुदयेन शुभपरिणामो नाम राजा । तस्य राज्ञो यथासौ क्षान्तेर्जनयित्री निष्प्रकम्पता नाम महादेवी तदा वर्णिता तथैव तस्यान्यापि द्वितीयाऽस्ति हितकारिणी लोकानां, निकषभूमिः सर्वशास्त्रार्थानां, प्रवर्तिका सदनुष्ठानानां, दूरवर्त्तिनी पापानां, चारुता नाम राज्ञी ।

तथाहि–तावद्दुःखानि संसारे, लभन्ते सर्वजन्तवः ।
स्वर्गापवर्गमार्गं च, न लभन्ते कदाचन ॥१॥
यावत्सा चारुता देवी, तैर्न सम्यग् निषेव्यते ।
यदा पुनर्निषेवन्ते, तां देवीं ते विधानतः ॥२॥
लब्ध्वा कल्याणसन्दोहं, तदा यान्ति शिवं नराः ।
अतः सा चारुता देवी, लोकानां हितकारिणी ॥३॥ युग्मम् ॥
संसारसागरोत्तारकारणानि महात्मनाम् ।
लोके लोकोत्तरे वापि, यानि शास्त्राणि कानिचित् ॥४॥
तेषु सर्वेषु शास्त्रेषु, वर्णिता परमार्थतः ।
उपादेयतया देवी, सा प्राज्ञैस्तत्त्वचिन्तकैः ॥५॥ युग्मम् ॥
तेन सा निकषस्थानं, शास्त्राणामिह गीयते ।
तां विना सर्वशास्त्रार्थोऽसद्बुद्धिप्रकरायते ॥६॥
दानं शीलं तपो ध्यानं, गुरुपूजा शमो दमः ।
एवमादीनि लोकेऽत्र, चारुकर्माणि भावतः ॥७॥
प्रवर्तयति सा देवी, स्वबलेन महात्मनाम् ।
तेन सा सदनुष्ठानजनकेति[1] निरुच्यते ॥८॥ युग्मम् ॥
कामक्रोधभयद्रोहमोहमात्सर्यविभ्रमाः ।
शाठ्यपैशुन्यरागाद्या, ये लोके पापहेतवः ॥९॥
तेषां तया सहावस्था, नास्त्येव भुवनत्रये ।
अतः सा चारुता देवी, पापानां दूरवर्तिनी ॥१०॥

दयातत्कुटुम्बवर्णनम् ।

तस्याश्च शुभपरिणामसम्बन्धिन्याश्चारुताया महादेव्या आह्लादहेतुर्जगतः, सुन्दरा रूपेण, वल्लभा बन्धूनां, कारणमानन्दपरम्परायाः, सततं मुनीनामपि हृदयवासिनी विद्यते दया नाम दुहिता ।

तथाहि–सर्वे चराचरा जीवा, भुवनोदरचारिणः ।
दुःखं वा मरणं वाऽपि, नाभिकाङ्क्षन्ति सर्वदा ॥१॥
ततश्च–सा दया द्वयमप्येतद्वारयत्येव देहिनाम् ।
तेन सा भुवनाह्लादकारणं परिकीर्तिता ॥२॥

१. जनयतीति जनका 'आशिष्यकन्' इत्यकनि नित्त्वान्नेकारः ।

मुखं शशधराकारं, मा भीर्दानाख्यमुत्तमम् ।
सद्दानदुःखत्राणाख्यौ, दयायाः पीवरौ स्तनौ ॥३॥
विस्तीर्णं जगदानन्दं, शमाख्यं जघनस्थलम् ।
यद्वा नास्त्येव तद्देहे, किञ्चिदङ्गमसुन्दरम् ॥४॥
रूपेण सुन्दरा प्रोक्ता, तेन सा मुनिपुङ्गवैः ।
यथेष्टा बन्धुवर्गस्य, तथेदानीं निगद्यते ॥५॥
क्षान्तिः शुभपरिणामश्च, चारुता निष्प्रकम्पता ।
शौचसन्तोषधैर्याद्या, दयाया बान्धवा मताः ॥६॥
तेषां तु सतताह्लादकारिणी हृदयस्थिता ।
तेनातिवल्लभा प्रोक्ता, बन्धुवर्गस्य सा दया ॥७॥
सुरेषु मर्त्यलोके च, मोक्षे च सुखपद्धतिः ।
दयापरीतचित्तानां, वर्तते करवर्तिनी ॥८॥
आनन्दपद्धतेर्हेतुस्तेन सा कन्यका मता ।
अत एव सुसाधुनां, हृदये सा प्रतिष्ठिता ॥९॥
अथवा–दया हितकरी लोके, दया सर्वगुणावहा ।
दया हि धर्मसर्वस्वं, दया दोषनिषूदनी ॥१०॥
दयैव चित्तसन्तापविध्यापनपरायणा ।
दयावतां न जायन्ते, नूनं वैरपरम्पराः ॥११॥
किं चात्र बहुनोक्तेन ?, गुणसम्भारगौरवम् ।
वहन्ती पद्मपत्राक्षी, सा दया केन वर्ण्यताम् ॥१२॥
तदत्र परमार्थोऽयं, महाराजाय कथ्यते ।
हिंसायाः प्रलयोपायो, नापरोऽत्र निरीक्ष्यते ॥१३॥
यदैष तां दयां धीरः, कुमारः परिणेष्यति ।
तदाऽस्य स्वयमेवैषा, दुष्टा भार्या विनङ्क्ष्यति ॥१४॥
यतः–इयं दाहात्मिका पापा, सा पुनर्हिमशीतला ।
ततोऽनयोर्विरोधोऽस्ति, यथाऽग्निजलयोः सदा ॥१५॥

ततस्तातेनाभिहितम्–आर्य ! कदा पुनरेष नन्दिवर्धनकुमारस्तां दयाकन्यकां परिणेष्यति ? जिनमतज्ञेनाभिहितं–यदा शुभपरिणामो दास्यति । तातः प्राह–स एव तर्हि कदा दास्यति ? जिनमतज्ञेनाभिहितं–यदा कुमारं प्रति प्रगुणो भविष्यति । तातेनाभिहितं–कस्तर्हि तस्य प्रगुणीभवनोपायः ?

दयालाभोपायः ।

जिनमतज्ञः प्राह-कथितं पूर्वमेवेदं मया भवतां यथा तं शुभपरिणामनरेश्वरं यदि परं कर्मपरिणाममहाराजः प्रगुणयितुं समर्थो, नापरः, यतस्तदायत्तोऽसौ वर्तते, तस्मात्किमत्र बहुना ?, यदा स कर्मपरिणाममहानरेन्द्रः कुमारं प्रति सप्रसादो भविष्यति तदा स्वयमेव शुभपरिणामेनास्मै कुमाराय दयादारिकां दापयिष्यति, किं चिन्तया ?, अन्यच्च-लक्षयाम्येवाहं निमित्तबलेन कुमारस्य भव्यतामपेक्ष्य युक्तिबलेन च यदुत-नियमेन क्वचित्काले सप्रसादो भविष्यत्येनं कुमारं प्रति कर्मपरिणामो, नात्र सन्देहः, ततश्च तस्मिन् काले आपृच्छ्य महत्तम-भगिनीं लोकस्थितिं, पर्यालोच्य सह कालपरिणत्या निजभार्यया, कथयित्वा-ऽऽत्मीयमहत्तमाय स्वभावाय, सम्भाल्य च स्वरमधुरवचनैरस्यैव नन्दिवर्धनकुमारस्य सम्बन्धिनीं समस्तभवान्तरानुयायिनीं प्रच्छन्नरूपामन्तरङ्गभार्यां भवितव्यतां, दीपयित्वा नियतियदृच्छादीनां कुमारवीर्यं, स्थापयित्वा दयादारिकादानस्य योग्योऽयमिति सर्वसमक्षं सिद्धान्तपक्षं ततो दापयिष्यत्येव स कर्मपरिणाममहाराजो दयादारिकां कुमाराय, निःसन्दिग्धमेतद्, अतो मुञ्चत यूयमाकुलताम् । तातः प्राह-तत्किमधुनाऽस्माकं प्रासकालम् ? जिनमतज्ञेनोक्तं-मौनमवधीरणा च । तातेनाभिहितम्-आर्य ! किमात्मपुत्रोऽस्माभिरवधीरयितुं शक्यते ? जिनमतज्ञः प्राह-तत्किमत्र क्रियतां ? यदि हि बहिरङ्गोऽयमुपद्रवः कुमारस्य स्यात् ततो न युज्येत कर्तुं तत्र भवतामवधीरणां, अयं पुनरन्तरङ्ग उपद्रवो वर्तते, ततस्तमवधीर-यन्तोऽपि भवन्तो नोपालम्भमर्हन्ति । ततो यदादिशत्यार्य इति वदता तातेन परिपूज्य प्रहितो नैमित्तिकः ।

नन्दिवर्धनस्य यौवराज्यं स्फुटवचनस्यागमः ।

गतानि कतिचिद्दिनानि । समुत्पन्नेयं तातस्य बुद्धिः, यथा-स्थापयामि यौवराज्ये नन्दिवर्धनकुमारं, ज्ञापितं महत्तमानां, प्रतिपन्नमेतैः, गणितं प्रशस्तदिनं, कृताऽभिषेकसामग्री, समाहूतोऽहं, विरचितं भद्रासनं, मीलिताः सामन्ताः, समागता नागरकाः, संविधापितानि माङ्गलिकानि, प्रकटितानि रत्नानि, प्रत्यासन्नी-भूतान्यन्तःपुराणि । अत्रान्तरे प्रविष्टा प्रतीहारी, कृतं तया पादपतनं, विरचितं करपुटकुड्मलं, निवेशितं ललाटपट्टे । गदितमनया-देव ! अरिदमननृपतेः सम्बन्धी स्फुटवचनो नाम महत्तमः प्रतीहारभूमौ तिष्ठति, एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम् । तातेनाभिहितं-शीघ्रं प्रवेशय, प्रवेशितः प्रतीहार्या विहिता प्रतिपत्तिः । अभिहितं स्फुटवचनेन महाराज ! श्रुतो मया बहिरेव कुमारस्य यौवराज्याभिषेक-

व्यतिकरस्तेनाहं शुभमुहूर्तोऽयमितिकृत्वा स्वप्रयोजनसिद्धये त्वरिततरः प्रविष्टः। तातेनाभिहितं-सुन्दरमनुष्ठितं, निवेदयतु स्वप्रयोजनमार्यः। स्फुटवचनः प्राह-अस्ति तावद्विदित एव भवादृशां शार्दूलपुराधिपतिः सुगृहीतनामधेयो देवोऽरिदमनः। तस्यास्ति विनिर्जितरतिरूपा रतिचूला नाम महादेवी। तस्याश्चाचिन्त्यगुणरत्नमञ्जूषा मदनमञ्जूषा नाम दुहिता, तया च लोकप्रवादेनाकर्णितं नन्दिवर्धनकुमारचरितं, ततो जातस्तस्याः कुमारेऽनुरागातिरेकः, निवेदितः स्वाभिप्रायो रतिचूलायै, तयाऽपि कथितो देवाय, ततस्तां मदनमञ्जूषां कुमाराय प्रदातुं युष्मत्समीपे प्रहितोऽहं देवेन, अधुना महाराजः प्रमाणम्। ततो निरीक्षितं तातेन मतिधनवदनम्। मतिधनः प्राह-देव ! महापुरुषोऽरिदमनः, युक्त एव देवस्य तेन सार्धं सम्बन्धः, ततोऽनुमन्यतामिदं तस्य वचनं, कोऽत्र विरोधः ? तातेनाभिहितम्-एवं भवतु। अत्रान्तरे मयाऽभिहितम्-अहो कियद् दूरे तत्तावकीनं शार्दूलपुरमितः स्थानात्। स्फुटवचनः प्राह-सार्धयोजनशते। मयाऽभिहितं-मैवं वोचः। स्फुटवचनः प्राह-तर्हि यावद् दूरे तत्कथयतु स्वयमेव कुमारः। मयाऽभिहितं-गव्यूतेनोने सार्ध-योजनशते। स्फुटवचनः प्राहः-किमेतत् ?, मयाऽभिहितं-श्रुतमस्माभिर्बालकाले। स्फुटवचनः प्राह-न सम्यगवधारितं कुमारेण, मयोक्तं-त्वया कथमवधारितम् ? स्फुटवचनः प्राह-गणितं मया पदं पदेन। मयाऽभिहितं-सुनिर्णीतमिदम-स्माभिरप्यासप्रवादात्। स्फुटवचनेनोक्तं-कुमार ! विप्रतारितः केनापि, न चलतीदं मदीयं प्रमाणं तिलतुषत्रिभागमात्रेणापि।

कुटुम्बसंहारः।

ततो मामेष दुरात्मा लोकमध्येऽलीकं करोतीति चिन्तयतो मे जृम्भितं वैश्वानरेण, प्रहसितं हिंसया, प्रयुक्ता योगशक्तिः, कृतो द्वाभ्यामपि मदीयशरीरे-ऽनुप्रवेशः। ततः सञ्जातोऽहं साक्षादिव प्रलयज्वलनः समाकृष्टं दिनकरकरनिकर-करालं करवालम्। अत्रान्तरे चिन्तितं पुण्योदयेन यदुत-पूर्णो ममाधुनावधिः, पालितो भवितव्यतानिर्देशः, न योग्योऽयमिदानीं नन्दिवर्धनकुमारो मत्सम्बन्धस्य, तस्मादपक्रमणमेव मेऽधुना श्रेय इत्यालोच्य नष्टः पुण्योदयः। मया कुर्वतो हाहारवं तावतो जनसमुदायस्याग्रत एव अविचार्य कार्याकार्यमेकप्रहारेण कृतो द्विदलः स्फुटवचनः। ततो हा पुत्र ! किमिदमकार्यमनुष्ठितमितिब्रुवाणः समुत्थितः सिंहा-सनात् तातः, चलितो मदभिमुखं वेगेन। मया चिन्तितम्-अयमप्येतद्रूप एव, ये दुरात्मा मयापि कृतमिदमकार्यमित्यारटति, ततः समुदीर्णखड्गो चलितोऽहं

ताताभिमुखं, कृतो लोकेन कोलाहलः, ततो मया न स्मृतं जनकत्वं, न लक्षिता स्नेहनिर्भरता, न गणितं परमोपकारित्वं, नालोचितो महापापागमः । सर्वथा वैश्वानरहिंसावशीभूतचित्तेनावलम्ब्य कर्मचाण्डालतां तथैव रटतस्तातस्य त्रोटितमुत्तमाङ्गं, ततो हा जात ! हा जात ! मा साहसं, मा साहसं, त्रायध्वं लोकास्त्रायध्वमिति विमुक्तकरुणाक्रन्दरवा आगत्य लग्ना ममाम्बा करे करवालोद्दालनार्थम् । मया चिन्तितम्, इयमपि पापा मम वैरिणीव वर्तते, यैवं शत्रूच्छेदपरेऽपि मयि लकशकायते, ततः कृता साऽपि द्वेधा करवालेन । ततो हा भ्रातर्हा कुमार ! हा आर्यपुत्र ! किमिदमारब्धमिति पूत्कुवार्णानि शीलवर्धनो, मणिमञ्जरी, रत्नवती च लग्नानि त्रीण्यपि मम भुजयोरेककालमेव निवारणार्थम् । मया चिन्तितम्–एतत् कालोचितं नूनममीषां सर्वेषामपि दुरात्मनां, ततो गाढतरं परिज्वलितोऽहं, नीतानि त्रीण्यप्येकैकप्रहारेणान्तकसदनम् । अत्रान्तरेऽमुं व्यतिकरमाकर्ण्य हा आर्यपुत्र ! किमिदं किमिदमिति प्रलपन्ती प्राप्ता कनकमञ्जरी । मया चिन्तितम्–अये ! एषाऽपि पापा मद्वैरिणामेव मिलिता यैवं विक्रोशति, अहो हृदयमपि मे वैरिभूतं वर्तते, तत्किमनेन ? अपनयाम्यस्या अपि बन्धुवत्सलत्वं, ततो विगलिते प्रेमाबन्धे विस्मृता तद्विरहकातरता, न स्फुरितानि हृदये विश्रम्भजल्पितानि, अपहस्तिता रतिसुखसन्दोहाः, न पर्यालोचितस्तस्याः सम्बन्धी निरुपमः स्नेहानुबन्धः, सर्वथा वैश्वानरान्धबुद्धिना हिंसाक्रोडीकृतहृदयेन मया विदलिता करवालेन वराकी कनकमञ्जरी । अत्रान्तरे संरम्भेण गलितं मे कटीतटात्परिधानं, विलुलितं भूमौ, निपतितमुत्तरीयं क्षितितले, जातोऽहं यथाजातः, मुत्कलीभूताः केशाः, सम्पन्नः साक्षादिव वेतालः, ततस्तथाभूतं मामवलोक्य दूरवर्त्तिभिः प्रेक्षकडिम्भरूपैर्हसद्भिरट्टहासेन कृता किलिकिलिका, ततः सुतरां प्रज्वलितोऽहं चलितस्तन्मारणार्थं वेगेन, ततो मे भ्रातरो, भगिन्यः, स्वजना, सामन्ताश्च लग्नाः सर्वेऽप्येककालं निवारणार्थं, ततः कृतान्त इव समदर्शियता समस्तानपि निर्दलयन्नहं गतः कियन्तमपि भूभागं, ततो भूरितया लोकस्य वनकरीव श्रमे पातयित्वा गृहीतः कथञ्चिदहं, उद्दालितं मण्डलाग्रं, बद्धः पश्चाद्बाहुबन्धेन, ततो रटन्नसभ्यवचनानि प्रक्षिप्तोऽपवरके, दत्ते कपाटे, तत्र च प्रज्वलन्ननुनयवचनैः, प्रलपन्नश्राव्यभाषया, ददानः कपाटयोर्मस्तकास्फोटान्, क्षामो बुभुक्षया, पीडितः पिपासया, दन्दह्यमानश्चित्तसन्तापेनालभमानो निद्रां महाघोरनारक इव तथाबद्ध एव स्थितो मासमात्रं कालं, अन्यदा... परिजनेन ।

नगरान्निर्गमः ।

अन्यदाऽत्यन्तक्षीणतया समागता ममार्धरात्रे क्षणमात्रं निद्रा, ततः प्रसुप्तस्य छिन्नं मे मूषकैर्बन्धनं, जातोऽहं मुत्कलः, उद्घाटिते कपाटे, निर्गतो बहिर्देशे, निरूपितं राजकुलं यावन्न कश्चिच्चेतयते । ततो मया चिन्तितं-सर्वमेवेदं राजकुलं नगरं च मम वैरिभूतं वर्तते येनाहमेवं परिक्लेशितः पापेन । ततो विजृम्भितो ममान्तर्वर्त्ती वैश्वानरः, सहर्षया हुङ्कारितं हिंसया, दृष्टं मया प्रज्वलिताग्निकुण्डं, चिन्तितं हृदये-अयमत्र वैरिनिर्यातनोपायः, यदुत-गृहीत्वा शरावं भृत्वाऽङ्गाराणां ततो राजकुलस्य नगरस्य च अपरापरेषु इन्धनबहुलेषु स्थानेषु स्तोकस्तोकांस्तान्प्रक्षिपामि, ततः स्वयमेव भस्मीभविष्यतीदं द्वयमपि दुरात्मकमिति । ततः कृतं सर्वं तथैव तन्मया, लग्नं समन्तात्प्रदीपनकं, निर्गतोऽहमपि दन्दह्यमानः कथञ्चिद्भवितव्यताविशेषेण, प्रवृत्तो जनाक्रन्दरवः, धावन्ति स्म लात लातेति ब्रुवाणाः परबलशङ्कया सुभटाः । ततः क्षीणतया शरीरस्य परस्परानुविद्धतया शरीरमनसोर्विगलितं धैर्यं, समुत्पन्नं मे भयं, पलायितोऽटवीसंमुखं, पतितो महारण्ये, विद्धः कण्टकैः, स्फोटितः कीलकैः, परिभ्रष्टो मार्गात्, प्रस्खलितो विषमोट्टङ्कात्, निपतितोऽधोमुखो निम्नदेशे, चूर्णितान्यङ्गोपाङ्गानि न शक्नोम्युत्थातुम् ।

अटव्यां चौराधीनः ।

अत्रान्तरे समागताश्चौराः, दृष्टस्तैस्तथावस्थितोऽहं, अभिहितममीभिः परस्परम्-अरे ! महाकायोऽयं पुरुषो, लप्स्यते परकूले बहुमूल्यं, तद् गृहीत्वा नयामः स्वस्वामिमूलमेनम् । तदाकर्ण्य समुल्लसितो ममान्तर्निमग्नो वैश्वानरः, स्थितोऽहमुपविष्टः । ततस्तेषामेकेनाभिहितम्-अरे ! विरूपकोऽस्याभिप्रायस्ततः शीघ्रं बध्नीत यूयमेनमन्यथा दुर्ग्रहो भविष्यति, ततो गाढं हत्वा धनुःशाखाभिर्नियन्त्रितोऽहं पश्चान्मुखीकृत्य बाहू, ददतो गालीर्बद्धं मे वक्त्रकुहरं, ततः समुत्थापितोऽहं, परिहितं जरच्चीवरखण्डं, खेटितो ददद्भिर्गाढप्रहारान्, नीतः कनकपुरप्रत्यासन्नां भीमनिकेतनाभिधानां भिल्लपल्लीं, दर्शितो रणवीरस्य पल्लीपतेः, अभिहितमनेन-अरे ! पोषयत तावदेनं येन पुष्टो विक्रेतुं नीयते । ततो यदाज्ञापयति देव इति वदता नीतोऽहमेकेन चौरेण स्वभवने, छोटितं वदनं, कृतो मुत्कलो, लग्नोऽहं चकारादिभिः, कुपितश्चौरो, हतोऽहं दण्डादिभिर्नवरं समर्पितोऽयं मम स्वामिनेति मत्वा न मारितोऽहमनेन, केवलं दापितं कदशनं, ततो बुभुक्षाक्षामकुक्षितया सञ्जातं मे दैन्यं, तदेव कदन्नं भक्षयितुमारब्धः, न पूरितमुदरं, सञ्जातश्चित्तोद्वेगः, गतानि

कतिचिद्दिनानि, पृष्टोऽसौ रणवीरेण चौरः, कीदृशोऽसौ पुरुषो वर्तत इति । स प्राह-देव ! न कथञ्चित्तस्य बलमारोहतीति, ततः क्षपितोऽहमेवं तेन भूयांसं कालम् ।

कनकपुरे बन्दीतया गमनम् ।

अन्यदा समायातः कनकपुराच्चौराणामुपरि दण्डः, नष्टास्तस्कराः, लूषिता सा पल्ली, गृहीता बन्द्यो, नीताः कनकपुरं, गतोऽहमपि तन्मध्ये, दर्शिता बन्द्यो विभाकरनृपतेः । ततो मामवलोक्य चिन्तितमनेन-अये ! किमिदमाश्चर्यम् ? यदेष पुरुषोऽस्थिचर्मशेषतया दवदग्धस्थाणुकल्पोऽपि नन्दिवर्धनकुमाराकारं धारयति, ततो निरूपितोऽहं नखाग्रेभ्यो वालाग्राणि यावत् । ततः स्थितं तस्य हृदये-नन्दिवर्धनकुमार एवायं, केवलं कथं तस्येह सम्भवः ? अथवा विचित्राणि विधेर्विलसितानि, तद्वशगानां हि प्राणिनां किं वा न सम्भवति ?

तथाहि- य एकदा नताशेषभूपमौल्यार्चितक्रमः ।
वचने वचने लोकैर्जय देवेति भण्यते ॥१॥
स एव विधिना राजा, तस्मिन्नेव भवेऽन्यदा ।
रोराकारं विधायोच्चैर्नानाकारं विडम्ब्यते ॥२॥

तस्मात्स एवायं, नास्त्यत्र सन्देहः, ततः स्मृतमित्रभावेन गलदानन्दोदक-प्रवाहक्षालितकपोलेन सिंहासनादुत्थाय समालिङ्गितोऽहं विभाकरेण । ततः किमेतदिति विस्मितं राजमण्डलं, ततो निवेश्यात्मीयार्धासनेऽभिहितोऽहमनेन-वयस्य ! कोऽयं वृत्तान्तः ?, ततः कथितं विभाकराय मयाऽऽत्मचरितम् । विभाकरः प्राह-हा कष्टं, न सुन्दरमनुष्ठितं भवता, यदिदमतिनिर्घृणं जननीजनकादि-मारणमाचरितम् । ततोऽयमपीह जन्मन्येव क्लेशो भवतस्तस्यैव फलविपाकः, तच्छ्रुत्वा विस्फुरितौ ममान्तर्गतौ हिंसावैश्वानरौ । चिन्तितं मया यथा-अयमपि मे वैरिरूप एव, यो मत्कर्तव्यमप्यसुन्दरं मन्यते, ततो जातो मे तन्मारणाभिप्रायः, तथापि दुर्बलतया देहस्य, महाप्रतापतया विभाकरस्य, संनिहिततया बहुराजवृन्दस्य, अतिनिकटवर्तितया प्रहरणस्य, न दत्तो मया प्रहारः, केवलं कृतं कालं मुखं, लक्षितो विभाकरेण मदीयाभिप्रायो यथा-न सुखायतेऽस्य मदीयोऽयं जल्पः, तत् किमनेन सन्तापितेन ? ततो विहितः प्रस्तुतकथाविक्षेपः, ज्ञापितं सामन्तमहत्तमादीनां यथा-एष नन्दिवर्धनकुमारो मम शरीरं जीवितं सर्वस्वं बन्धुर्भ्राता, पूज्यो(पुण्यो)ऽद्य जातोऽहमस्य दर्शनेन, अतः कुरुत प्रियसमागममहोत्सवमिति । तैरभिहितं-यदाज्ञापयति देवः, ततः प्रवर्तितो महानन्दः, स्नपितोऽहं विधिना, परिधापितो दिव्यवस्त्राणि, भोजितः परमान्नैः, विलिप्तः सुरभिविलेपनेन, भूषितो महालङ्कारैः,

दत्तं स्वयमेव विभाकरेण मनोहारि ताम्बूलं, मया त्वहमनेनेदमभिहितो यथा न सुन्दरमनुष्ठितं भवतेति, ततो मारयिष्याम्येनं वैरिणमिति रौद्रवितर्कपरम्परा-दोदूयमानचेतसा न किञ्चिच्चेतितं, उत्थाय भोजनमण्डपादुपविष्टा वयमास्थान-शालायां, मतिशेखरेण मन्त्रिणाभिहितं-किं विदितं कुमारेण ? यथा देवभूयं गतः सुगृहीतनामधेयो देवः प्रभाकरः, ततो धूनिता मया कन्धरा, कृतं विभाकरेण साश्रुलोचनयुगलं, अभिहितं च-वयस्य ! ताते परोक्षेऽधुना युष्माभिस्तातकार्यमनुष्ठेयं, तदिदं राज्यमेते वयमेताश्च तातपादप्रसादलालिताः प्रकृतयः प्रतिपन्नाः किङ्करभावं वयस्यस्य यथेष्टं नियोज्यन्ताम्। ततो वैश्वानरवैगुण्यादवस्थितोऽहं मौनेन, लङ्घितो दिवसो, प्रदत्तं प्रादोषिकमास्थानं, तदन्ते विसर्जितराजमण्डलो निवार्य प्रियतमाप्रवेशं मया सहातिस्नेहनिर्भरतया महार्हायामेकस्यामेव शय्यायां प्रसुप्तो वासभवने विभाकर-नरेन्द्रः ।

कुशावर्ते आगमनम् ।

ततो भद्रेऽगृहीतसङ्केते ! तदा मया वैश्वानरहिंसाभ्यां विधुरितहृदयेन स तथाविधोऽऽतिस्निग्धमुग्धविश्रब्धो विभाकरः समुत्थाय विनिपातितः पापेन, निर्गतश्चाहं परिधानद्वितीयः स्वकर्मत्रासेन, पलायितो वेगेन, निपतितोऽटव्यां, सोढानि नानाविधदुःखानि, प्राप्तो महता क्लेशेन कुशावर्त्ते, विश्रान्तो बहिः कानने, दृष्टः कनकशेखरपरिकरेण, निवेदितः कनकचूडकनकशेखरयोः, चिन्तितमाभ्यां-भवितव्यमत्र कारणेन यदेकाकी नन्दिवर्धन इति । ततः समागतौ कतिचिदास-पुरुषपरिवारौ मत्समीपं, विहितमुचितं, स्थितो मया सहोत्तारके कनकशेखरः, पृष्टमेकाकिताकारणम्। मया चिन्तितम्-अस्यापि न प्रतिभासिष्यते मदीयचरितं, तत्किं कथितेन ? ततो मयाऽभिहितम्-अलमनया कथया। कनकशेखरः प्राह-किं मह्यमपि न कथ्यते ? मयोक्तं-नेति । कनकशेखरेणोक्तं-कुमारावश्यंतया कथनीयमितरथा न भवति मे चित्ते निर्वाणं, ततो मया(दा)ऽऽदिष्टमयमुल्लङ्घयतीति चिन्तयतो मेऽन्तर्गतौ प्रज्वलितौ हिंसावैश्वानरौ, समाकृष्टा कनकशेखरकटीतटा-त्कृतान्तजिह्वाभासुराऽसिपुत्रिका, समुद्गीर्णः कनकशेखरमारणाय प्रहारः ।

देवतयोत्पाटितोऽम्बरीषाणां पार्श्वे मुक्तिः ।

ततः किमेतदिति प्राप्ता वेगेन कनकचूडादयः, प्रादुर्भूतः कोलाहलः, स्तम्भितोऽहं कनकशेखरगुणावर्जितया यथासंनिहितया देवतया, समुत्क्षिप्तः पश्यतामेव तेषां गगनमार्गेण, नीतस्तद्विषयसन्धिदेशे, क्षिप्तस्तेषामम्बरीषाभिधानानां वीरसेनादीनां चरटानां मध्ये, दृष्टस्तैस्तथैवोदीर्णप्रहारो गृहीतक्षुरिकः, प्रत्यभिज्ञातो-

ऽमीभिः, पतिताः पादयोरभिहितं च तैः–देव ! कोऽयं वृत्तान्तः ? न शकितं मया जल्पितुं, विस्मिताश्चरटाः, आनीतमासनं न शकितं मयोपवेष्टुं, ततो गता दैन्यमेते, तत्करुणयोत्तम्भितोऽहं देवतया, चालितान्यङ्गानि, हृष्टास्ते वराकाः, निवेशितोऽहमासने, पुनरपि पृष्टः प्रस्तुतव्यतिकरः । मया चिन्तितम्–अहो यत्र यत्र व्रजामस्तत्र तत्र वयमेतैः परतप्तिपरायणैरलीकवत्सलैर्लोकैरासितुं न लभामहे, ते त्वलब्धप्रतिवचनाः पुनः पुनर्मां पृच्छन्ति स्म, ततो विस्फुरितौ मे हिंसावैश्वानरौ, निपातिताः कतिचिच्चरटाः, जातः कलकलः, ततो बहुत्वात्तेषां गृहीता मम हस्तादसिपुत्रिका, बद्धोऽहमात्मभयेन ।

बद्ध्वा शार्दूले बहिः कानने मुक्तः ।

अत्रान्तरे गतोऽस्तं दिनकरः, विजृम्भितं तिमिरं, समालोचितं चरटैर्यथा–पूर्ववैरिक एवायमस्माकं नन्दिवर्धनो येन हतः प्रवरसेनोऽधुनापि घातिता एतेनैते प्रधानपुरुषास्तथापि प्रतिपन्नोऽस्माभिरेष स्वामिभावेन प्रख्यापितो लोके विज्ञात-मेतद्देशान्तरेषु ततोऽस्य मारणे महानयशस्कारः सम्पद्यते, नैष वह्निवत्पुट्टलके कथञ्चिद्धारयितुं शक्यः, तस्माद् दूरदेशं नीत्वा त्याग एवास्य श्रेयानिति स्थापितः सिद्धान्तः । ततो नियन्त्रितोऽहं गन्त्र्यामारटंश्च निबद्धो वस्त्रेण वदनदेशे, युक्तौ मनःपवनगमनौ वृषभौ, प्रस्थापिताः कतिचित्पुरुषाः, खेटिता गन्त्री, गता रजन्यैव द्वादश योजनानि, ततः प्रापितोऽहमनवरतप्रयाणकैः शार्दूलपुरं, त्यक्तो मलविलया-भिधाने बहिष्कानने, गताः स्वस्थानं सगन्त्रीकास्ते मनुष्याः ।

केवलिसमवसरणम् ।

स्तोकवेलायां "अकाण्ड एव विजृम्भितः सुरभिपवनः, विमुक्तः सहजोऽपि वैरानुबन्धः पशुगणैः, भुवनश्रियेव तत्समाध्यासितं काननं, समवतीर्णाः समकमेव सर्व ऋतवः, प्रमुदिता विहङ्गमगणाः, मनोहरमनुत्तालतालं रुण्टितं मधुकरावलीभिः, विगततापं विशेषतस्तमुद्देशमुद्योतयितुमारब्धो दिनकरस्तथा ममापि मनागगलित इव चित्तसन्तापः । तदनन्तरं च देहभूषणप्रभाप्रवाहेण द्योत-यन्तो दिक्चक्रवालं समागतास्तत्र देवाः, शोधितं तैर्भूतलं, वृष्टमतिसुरभिगन्धोदकं, विमुक्तः पञ्चवर्णमनोहारिकुसुमप्रकरः, विरचितं विशालमतिरमणीयं मणिकुट्टिमं, विहितं तस्योपरि कनककमलं, विस्तारितमुपरिष्टाद्देवदूष्यवितानं, अवलम्बितास्तत्र मौक्तिकावचूलाः । ततः समुत्सुकैस्तैर्देवैरवलोकितमार्गः कल्पद्रुम इव यथेष्टफल-दायितया, कनकगिरिरिव स्थिरतया, क्षीरनीरधिरिव गुणरत्नाकरतया, शशधर इव शीतलेश्यतया, दिनकर इव सप्रतापतया, चिन्तामणिरिव दुर्लभतया, स्फटिक इव

निर्मलतया, भूभाग इव सर्वसहिष्णुतया, गगनतलमिव निरालम्बनतया, गन्धकरटीव वरकरिभिः परिकरितः स्वप्रतिबिम्बकैरिव बहुविधविनेयैः समागतः केवलज्ञानदिवाकरो विवेको नामाचार्यः ।" समुपविष्टः कनककमले, प्रणिपत्य विहितकरमुकुला निषण्णा परिषत्, प्रारब्धं व्याख्यानम् । अत्रान्तरे भगवतः प्रतापं सोढुमशक्नुवन्तौ मदीयशरीरान्निर्गतौ हिंसावैश्वानरौ, दूरदेशे स्थितौ मां प्रतीक्षमाणौ ।

अरिदमननृपागमः ।

अथारिदमनो राजा, मुनिं विज्ञाय लोकतः ।
सपुरो निर्गतस्तस्य, मुनेर्वन्दनकाम्यया ॥१॥
तथा मदनमञ्जूषा, या दत्ता मम कन्यका ।
सापि तत्र समायाता, सहिता रतिचूलया ॥२॥
विहाय पञ्च चिह्नानि, भक्तिनिर्भरमानसः ।
राजा कृतोत्तरासङ्गः, प्रविष्टः सूर्यवग्रहे ॥३॥
पञ्चाङ्गप्रणिपातेन, पादयोर्न्यस्तमस्तकः ।
प्रणम्य सूरिं नौति स्म, ललाटे कृतकुड्मलः ॥४॥
कथम् ?–अज्ञानतिमिरोच्छेदकर नाथ दिवाकर ! ।
नमस्ते रागसन्तापनाशकारिनिशाकर ! ॥५॥
स्वपाददर्शनेनाद्य, नाथ ! कारुण्यसागर ! ।
भवता भवनिर्णाश ! पूतपापाः कृता वयम् ॥६॥
अद्यैव ननु जातोऽस्मि, राज्येऽद्यैव प्रतिष्ठितः ।
अद्यैव पटुकर्णोऽस्मि, पश्याम्यद्यैव चक्षुषा ॥७॥
यदद्याखिलसन्तापपापाजीर्णविरेचनम् ।
भाग्यसंसूचकं मन्ये, सम्पन्नं तव दर्शनम् ॥८॥
एवं संस्तुत्य राजेन्द्रः, सूरिं सूदितकल्मषम् ।
प्रणम्य शेषसाधूंश्च, निषण्णः शुद्धभूतले ॥९॥
स्वर्गापवर्गपण्यस्य, सत्यङ्कार इवाखिलैः ।
गुरुभिर्मुनिभिश्चोच्चैर्धर्मलाभः कृतो नृपे ॥१०॥

धर्मदौर्लभ्ये देशना ।

ततः कृतप्रणामेषु, शेषलोकेषु भावतः ।
प्रयुक्तलोकयात्रेण, गुरुणाऽऽरम्भि देशना ॥११॥

कथम् ?-"भो भव्या ! भवकान्तारे, पर्यटद्भिरनारतम् ।
अत्यन्तदुर्लभो ह्येष, धर्मः सर्वज्ञभाषितः ॥१२॥
यतः-अनादिरेष संसारः, कालोऽनादिः प्रवाहतः ।
जीवाश्चानादिकाः सर्वे, दृश्यन्ते ज्ञानचक्षुषा ॥१३॥
न चैते प्राप्नुवन्तोऽमुं, धर्मं सर्वज्ञभाषितम् ।
कदाचिदपि पूर्वं तु, तेनैते भवभाजनम् ॥१४॥
अथावाप्तो भवेज्जैनो, धर्मोऽमीभिः कदाचन ।
ततः कुतो भवोऽमीषाम् ? क्व तार्णं वह्निमीलके ॥१५॥
तस्मात्सुनिश्चितं राजन्नेतन्नास्त्यत्र संशयः ।
नैवावाप्तः पुरा धर्मो, जन्तुभिर्जिनदेशितः ॥१६॥
एवं च स्थिते-यदाऽनादौ भवेऽमीषां, मत्स्यानामिव सागरे ।
सदा दोलायमानानां, जीवानां दुःखसङ्कुले ॥१७॥
स्वकर्मपरिणामेन, भव्यत्वपरिपाकतः ।
मनुष्यत्वादिसामग्र्या, तथा कालादियोगतः ॥१८॥
धन्यः सकलकल्याणजनकोऽचिन्त्यशक्तिकः ।
यत्र क्वचिद्भवेज्जीवेऽनुग्रहः पारमेश्वरः ॥१९॥
स तदा लभते जीवो, दुर्भेदग्रन्थिभेदतः ।
अशेषक्लेशनिर्णाशि, जैनेन्द्रं तत्त्वदर्शनम् ॥२०॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥
ततोऽसौ गृहिधर्मं वा, प्राप्नुयाज्जिनभाषितम् ।
लभते साधुसद्धर्मं, सर्वदुःखविमोचकम् ॥२१॥
सा चेयती भवेत्कस्य, सामग्रीयं सुदुर्लभा ।
राधावेधोपमानेन, धर्मप्राप्तिः प्रकीर्तिता ॥२२॥
तदत्र लब्धे सद्धर्मे, कुरुध्वं यत्नमुत्तमम् ।
अलब्धस्य तु लाभार्थं, घटध्वमिह हे जनाः ! ॥२३॥"

जयस्थलीयप्रश्नः ।

अत्रान्तरे चिन्तितं नरेन्द्रेण-केवलज्ञानदिवाकरो भगवानयं, नास्त्यस्य किञ्चिदज्ञेयं, अतः पृच्छामि भगवन्तमात्मीयं संशयं, अथवा पश्यत्येव भगवान्मदीयं सन्देहं जिज्ञासां वा, अतः कथयतु ममानुग्रहेण । ततो भगवता सूरिणा भव्यजनबोधनार्थमभिहितो नरेन्द्रः-महाराज ! वाचा पृच्छ । नृपतिनाऽभिहितं-भदन्त ! येयं मदीयदुहिता मदनमञ्जूषा, अस्याः [illegible] कुमाराय

दानार्थं प्रहितो मया जयस्थले स्फुटवचनो नाम महत्तमः, गतः कियानपि कालो, न निवृत्तोऽसौ, ततः प्रहिता मया तद्वार्त्तोपलम्भार्थं पुरुषाः, तैश्चागत्य निवेदितं यथा-देव ! तज्जयस्थलं सर्वं भस्मीभूतं दवदग्धस्थलमात्रमधुना वर्तते, छिन्न-मण्डलं च तत्, तेन न विद्यन्ते प्रत्यासन्नान्यन्यग्रामनगराणि, अरण्यप्रायः सोऽधुना देशो वर्तते, तथा वार्त्तामात्रमपि नास्माभिरुपलब्धं कथं तत्तथाभूतं सञ्जातमिति। ततो मया चिन्तितं-हा कष्टमहो कष्टं, किं पुनरत्र कारणम् ? किमकाण्ड एव तत्रोत्पाताङ्गारवृष्टिर्निपतिता ? किं वा पूर्वविरुद्धदेवेन भस्मीकृतं नगरम् ? उत मुनिना केनचित्कोपाग्निना दग्धम् ? आहोस्वित् क्षेम(त्र)वह्निना चौरादिभिर्वा ? ततश्चाविज्ञातपरमार्थः ससन्देहः शोकापन्नश्च स्थितोऽहमेतावन्तं कालम्, अधुना भगवति दृष्टे सञ्जातः शोकापनोदः, स सन्देहः पुनरद्यापि मे नापगच्छति, तमपनयतु भगवानिति । भगवताऽभिहितं-महाराज ! पश्यसि त्वमेनं पर्षदः प्रत्यासन्नं नियन्त्रितं पश्चाद्बाहुबन्धेन निबद्धवक्त्रविवरं तिरश्चीनं पुरुषम् ? नृपतिना-ऽभिहितं-सुष्ठु पश्यामि । भगवानाह-महाराज ! एतेन भस्मीकृतं नगरम् । नृपतिराह-भदन्त ! कोऽयं पुरुषः ? भगवानाह-महाराज ! स एवायं तव जामाता नन्दिवर्धनकुमारः। नृपतिराह-कथं पुनरनेनेदमीदृशं व्यवसितम् ? किमिति वाऽय-मेवंविधावस्थोऽधुना वर्तते ? ततः कथितो भगवता स्फुटवचनविरोधादिकश्चरट-मनुष्यपरित्यागपर्यवसानः सर्वोऽपि नरपतये मदीयवृत्तान्तः। तमाकर्ण्य विस्मितो राजा परिषच्च । नृपतिना चिन्तितं-किं छोटयाम्यस्य वदनम् ? करोमि मुत्कलं बाहुयुगलं, अथवा नहि नहि, निवेदितमेवास्य चरितं भगवता, तदेष मुत्कलोऽस्माकमपि केनचिदकाण्डविड्वरसम्पादनेन धर्मकथाश्रवणविघ्नहेतुः स्यात्, तस्मात्तावदयं यथान्यासमेवास्तां, पश्चादुचितं करिष्यामः, अस्थानं चैष करुणाया यस्येदृशं चरितं, तदधुना तावदपरं भगवन्तं सन्देहं प्रश्नयामः । ततोऽभिहितं नृपतिना-भदन्त ! नन्दिवर्धनकुमारोऽस्माभिरेवंगुणः समाकर्णितः ।

यदुत-वीरो दक्षः स्थिरः प्राज्ञो, महासत्त्वो दृढव्रतः ।
रूपवान्नयमार्गज्ञः, सर्वशास्त्रविशारदः ॥१॥
गुणानां निकषस्थानं, प्रख्यातपरपौरुषः ।
अतोऽनेन महापापं, कथं चेष्टितमीदृशम् ? ॥२॥
सूरिणाऽभिहितं राजन्नास्य दोषस्तपस्विनः ।
तादृग्गुणगणोपेतः, स्वरूपेणैष वर्तते ॥३॥

राजाह ननु कस्यायं, दोषो ? नाथ ! निवेद्यताम् ।
यद्येवमात्मरूपेण, निर्दोषो नन्दिवर्धनः ॥४॥

ततो गुरुणाऽभिहितं-यदेतद्दृश्यते दूरवर्त्ति कृष्णरूपं मानुषद्वयं, अस्यैव समस्तोऽपि दोषः, ततो नरपतिना विस्तारितं मदभिमुखमीक्षणयुगलं, निरूपितं बृहतीं वेलां तन्मानुषद्वयं, गदितं चानेन-भगवन्नेकोऽत्र मनुष्यो द्वितीया नारीति लक्ष्यते । भगवताऽभिहितं-सम्यगवधारितं महाराजेन । नृपतिराह-भदन्त ! कोऽयं मनुष्यः ? भगवताऽभिहितम्-एष महामोहस्य पौत्रको द्वेषगजेन्द्रस्य सूनुरविवेकिता-नन्दनो वैश्वानरोऽभिधीयते, अस्य हि जननीजनकाभ्यां प्रथमं क्रोध इति नाम प्रतिष्ठितं, पश्चात्स्वगुणैरस्य परिजनसकाशादिदं द्वितीयं वैश्वानर इति प्रियनामकं सम्पन्नम् । नृपतिराह-तर्हि नारी केयम् ? भगवताऽभिहितम्-एषा द्वेषगजेन्द्रप्रतिबद्धस्य दुष्टाभिसन्धिनरेन्द्रस्य निष्करुणताया महादेव्या दुहिता हिंसोच्यते । नृपतिनाऽभिहितम्-अनेन नन्दिवर्धनकुमारेण सहानयोः कः सम्बन्धः ?

वैश्वानरहिंसादोषाः ।

भगवानाह-अस्यान्तरङ्ग एते मित्रभार्ये भवतः, अनयोश्च समर्पितहृदयोऽयं न गणयति स्वकमर्थानर्थं, नापेक्षते धर्माधर्मं, न लक्षयति भक्ष्याभक्ष्यं, नाकलयति पेयापेयं, न जानीते वाच्यावाच्यं, नावगच्छति गम्यागम्यं, न बुध्यते हिताहित-विभागम् । ततो विस्मरन्ति स्वभ्यस्ता अपि समस्ता गुणाः, क्षणमात्रेण परावर्तते निःशेषदोषपुञ्जतयाऽस्यात्मा । ततो महाराज ! नन्दिवर्धनेनानेन बालकाले कदर्थिता निरपराधा दारकाः, खलीकृतः कलोपाध्यायस्ताडितो हितोपदेशदायकोऽपि विदुरः । तथा तरुणेन सता घातिताः प्राणिसङ्घाताः, विहिता महासङ्ग्रामा, जनितो जगत्सन्तापः, परमोपकारिणौ बान्धवावपि मारयितुमारब्धौ, तिरस्कृतौ कनकचूड-कनकशेखरौ, तदारात्पुनर्यदनेनाचरितं स्फुटवचनेन सहाकाण्डभण्डनं तन्मारणं च, तथा जननीजनकसहोदरभगिनीप्रियभार्यादिव्यापादनं नगरदहनं स्नेहनिर्भरमित्र-भृत्यनिपातनं च तन्निवेदितमेव युष्माकं, स एष महाराज ! समस्तोऽप्यनयोरेव पापयोर्हिंसावैश्वानरयोरस्य भार्यावयस्ययोर्दोषसङ्घातो न पुनः स्वयमस्य तपस्विनो नन्दिवर्धनकुमारस्य दोषगन्धोऽप्यस्ति, तथाहि-अयं स्वरूपेण स्थानमनन्तज्ञानस्य, भाजनमनन्तदर्शनस्य, पात्रमनन्तवीर्यस्य, निलयमनन्तसुखस्य, कुलभवनमपरिमित-गुणानां, न चेदृशमात्मस्वरूपमद्याप्येष वराको लक्षयति, तेनानयोः पापभार्या-वयस्ययोः स्वरूपविपर्यासकारिणोर्वशे वर्तते । तथा च वर्तमानोऽयमेवंविधामनन्त-दुःखहेतुभूतामनर्थपरम्परामासादयति । नृपतिनाऽभिहितं-भदन्त ! स्फुटवचनव्यति-

करात् पूर्वमस्माभिः श्रुतमासील्लोकवार्त्तया-यदुतानेन नन्दिवर्धनकुमारेणोत्पद्यमानेनानन्दितं पद्मराजकुलं, वर्धितं कोशदण्डसमृद्ध्या, तोषितं नगरं, वर्धमानेन पुनराह्लादिताः प्रकृतयो, विस्तारितो गुणप्राग्भारः, प्रतापेन वशीकृतं भूमण्डलं, निर्जिताः शत्रवः, गृहीता जयपताका, समुल्लसितो यशःपटहः, सिंहायितं भूतले, अवगाहितः सुखामृतसागरः, तत् किं तदाऽस्य नास्तामेतौ पापभार्यावयस्यौ ? यदिमौ दुःखपरम्पराकारणभूताविति ?, भगवताऽभिहितं-महाराज ! तदाप्यास्तामेतौ, किन्तु तदाऽन्यदेव कल्याणपरम्पराकारणमासीत् । नृपतिराह-किं तत् ?, भगवतोक्तं-पुण्योदयो नाम सहचरः, स हि विद्यमानः स्वकीयप्रभावेण सर्वेषामेषामनन्तरोक्तानां पद्मराजकुलानन्दजननादीनां प्रयोजनविशेषाणां सम्पन्नः कारणं, केवलं महामोहवशान्न लक्षितोऽनेन नन्दिवर्धनेन तदीयः प्रभावः, पुण्योदयमाहात्म्यजातमपि कल्याणकदम्बकं हिंसावैश्वानरप्रतापजनितं ममैतदित्येवमेष मन्यते स्म, ततोऽयमविशेषज्ञ इति मत्वा विरक्तोऽसौ पुण्योदयः, नष्टो गृहीत्वैकां दिशं स्फुटवचनव्यतिकरावसरे, ततस्तद्विकलस्यास्य नन्दिवर्धनकुमारस्येदमनर्थकदम्बकमाभ्यां हिंसावैश्वानराभ्यां सम्पादितमिति । नृपतिराह-भदन्त ! कियान्पुनः कालोऽस्य हिंसावैश्वानराभ्यां सह सम्बन्धस्य ? भगवताऽभिहितम्-अनादिपरिचितावस्येमौ हिंसावैश्वानरौ, केवलमत्र पद्मराजगृहे निवसतोऽस्याविर्भूताविमौ, पूर्वं तिरोहितौ स्थितौ । नृपतिराह-किमनादिरूपोऽयं नन्दिवर्धनकुमारः ? भगवानाह-बाढम् । नृपतिराह-तत्किमित्ययं पद्मराजपुत्रतया प्रसिद्धः ?, भगवानाह-मिथ्याभिमानोऽयमस्य यदुत-पद्मराजपुत्रोऽहं, अतो नात्रास्था विधेया । नृपतिनोक्तं-भदन्त ! तत्परमार्थतः कुतस्त्योऽयमवधार्यताम् ? भगवताऽभिहितम्-असंव्यवहारनगरवास्तव्यः कुटुम्बिकोऽयं संसारिजीवनामा कर्मपरिणाममहाराजादेशेन लोकस्थितिनियोगमुररीकृत्य स्वभार्यया भवितव्यतया ततो नगरान्निःसारितोऽपरापरस्थानेषु पर्यटन् धार्यत इत्यवधारणीयम् ।

सर्वसंसारिमूलादिकथा ।

नृपतिराह-भदन्त ! कथमेतदिति सप्रपञ्चामस्य वक्तव्यतां श्रोतुमिच्छामि । भगवानाह-महाराज ! आकर्णय । ततः कथितो भगवता समस्तोऽपि विस्तरेण मदीयव्यतिकरः, ततः क्षुण्णतया भगवद्दर्शनेऽरिदमनस्य, विमलतया बोधस्य, प्रत्यायकतया भगवद्वचनस्य, लघुकर्मतया जीवस्य, प्रत्यासन्नतया महाकल्याणस्य परिस्फुरितमस्य हृदये-अये ! भगवता विमलकेवलालोकेनोपलभ्यास्य नन्दिवर्धनकुमारस्य सम्बन्धी भवप्रपञ्चोऽयमनेन व्याजेन प्रतिपादितः । ततोऽभिहितमनेन-

भदन्त ! यथैव मयाऽवधारितं तथैवेदमुतान्यथेति । भगवानाह–महाराज ! तथैव, मार्गानुसारिणी हि भवतो बुद्धिः, तत्कुतस्तत्रान्यथाभावः ?, नृपतिनाऽभिहितं–भदन्त ! तत्किमस्यैव नन्दिवर्धनकुमारस्यायं वृत्तान्तः ? किंवाऽन्येषामपि प्राणिनामिति ?, भगवानाह–महाराज ! सर्वेषां संसारोदरविवरवर्तिनामसुमतामेष व्यतिकरः प्रायेण समानो वर्तते, तथाहि–स्थिताः सर्वेऽप्येतेऽनादिकं कालं प्रायोऽसांव्यवहारिकजीवराशिमध्ये, तत्र च निवसतामेतेषामेत एव क्रोधमान-मायालोभास्रवद्वारादयोऽन्तरङ्गः परिजनः, यावन्तश्चागमप्रतिपादितानुष्ठानबलेन जीवाः सिध्यन्ति तावन्त एवासांव्यवहारिकजीवराशिमध्यादागच्छन्तीति केवलि-वचनं, ततो निर्गताश्चैतेऽपि सर्वे जीवाः, विडम्बिता भूयांसं कालमेकेन्द्रियेषु, विनाटिता विकलेन्द्रियेषु, विगोपिताः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिजेषु, कदर्थिता नाना-विधानन्तदुःखैः, कारिता बहुविधरूपाणि सततमपरापरभवप्रायोग्यकर्मजाल-विपाकोदयद्वारेण भवितव्यतया, भ्रमिताश्चारघट्टघटीयन्त्रन्यायेन सूक्ष्मबादरपर्याप्तका-पर्याप्तकपृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियसञ्ज्ञयसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रिय-तिर्यग्योनिजखचरजलचरस्थलचरादिभेदविवर्तेन सर्वस्थानेषु प्रत्येकमनन्तवाराः ।

ततः कैश्चिज्जीवैः कथञ्चिन्महासागरपतितैरिव रत्नद्वीपं, महारोगभराक्रान्तैरिव महाभेषजं, विषमूर्च्छितैरिव महामन्त्रो, दारिद्र्याभिभूतैरिव चिन्तामणिः प्राप्यते-ऽतिदुर्लभोऽयं मनुष्यभवः, तत्रापि महानिधिग्रहण इव वेताला भृशमाविर्भवन्त्येते हिंसाक्रोधादयो दोषाः, यैरभिभूतास्तिष्ठन्तु तावदेते प्रबलमहामोहनिद्राघूर्णितमानसा नन्दिवर्धनमङ्गुला(प्रमुखा) वराकसत्त्वाः, किं तर्हि ? येऽपि जिनवचनप्रदीपेन जानन्त्यनन्तमपि भवप्रपञ्चं, लक्षयन्ति मनुष्यभवदुर्लभतां, बुध्यन्ते संसारसागरतारकं धर्मं, वेदयन्ते स्वसंवेदनेन भगवद्वचनार्थं, निश्चिन्वन्ति निरुपमानन्दरूपं परमपदं तेऽपि बालिशा इव प्रवर्तन्ते परोपतापेषु, भवन्ति गर्वाध्माताः, कुर्वन्ति परवञ्च-नानि, रज्यन्ते द्रविणोपार्जनेषु, व्यापादयन्ति सत्त्वसङ्घातं, भाषन्तेऽलीकवचनानि, आददते परधनं, गृध्यन्ति विषयोपभोगेषु, आचरन्ति महापरिग्रहं, भजन्ते रजनीभोजनानि । तथा मुह्यन्ति शब्देषु, मूर्छन्ति रूपेषु, लुभ्यन्ति रसेषु, तृष्यन्ति गन्धेषु, आश्लिष्यन्ति स्पर्शेषु, द्विषन्ति चानिष्टशब्दादीन्, भ्रमयन्ति पापस्थानेषु, सततमन्तःकरणं न नियन्त्रयन्ति, भारतीमुच्छृङ्खलयन्ति, कायं भज्यन्ते दूरेण तपश्चरणात् । ततोऽयं मनुष्यभवो मोक्षाक्षेपकारणभूतोऽपि तेषामधन्यतया न केवलं न किञ्चिद् गुणलवलेशमात्रमपि साधयति, किं तर्हि ?, यथाऽस्य नन्दिवर्धनस्य तथैव प्रत्युतानन्तदुःखपरम्पराकुलसंसारकारणतां प्रतिपद्यते, तथाहि–

प्राप्तोऽयं मनुष्यभवोऽनादौ संसारे पूर्वमनन्तवारान्, न च सद्धर्मानुष्ठानविकलेनानेन किञ्चित्साधितम्, अत एवास्माभिः पूर्वं भगवद्धर्मस्यात्यन्तदुर्लभता प्रतिपादिता ।

धर्मदौर्लभ्यकथनम् ।

तथाहि-पद्मरागेन्द्रनीलादिरत्नसङ्घातपूरितम् ।
लभ्यते भवनं राजन्न तु जैनेन्द्रशासनम् ॥१॥
समृद्धं कोषदण्डाभ्यामेकच्छत्रमकण्टकम् ।
सुप्रापमीदृशं राज्यं, न तु धर्मो जिनोदितः ॥२॥
सम्पूर्णभोगसम्प्राप्तिप्रीणितेन्द्रियमानसम् ।
सुलभं नृप ! देवत्वं, न मतं पारमेश्वरम् ॥३॥
संसारे परमैश्वर्यकारणं भूप ! लभ्यते ।
इन्द्रत्वमपि जीवेन, न धर्मो जिनदेशितः ॥४॥
एते हि भावा राजेन्द्र !, संसारसुखकारणम् ।
सद्धर्मस्तु मुनीन्द्रोक्तो, निर्वाणसुखकारणम् ॥५॥
निर्वाणसुखसंसारसुखयोश्च परस्परम् ।
चिन्तारत्नस्य काचेन, यावत्तावद्गुणान्तरम् ॥६॥
एवं च ज्ञातमाहात्म्यैः, संसारे ब्रूहि तत्त्वतः ।
ईदृक्षधर्मसम्प्राप्तिर्भूप ! केनोपमीयताम् ॥७॥
एवं स्थिते-एनं संसारविस्तारं, विलङ्घ्य कथमप्यदः ।
मानुष्यं प्राप्य दुष्प्रापं, राधावेधोपमं जनः ॥८॥
यो जैनमपि सम्प्राप्य, शासनं कर्मनाशनम् ।
हिंसाक्रोधादिपापेषु, रज्यते मूढमानसः ॥९॥
स हारयति काचेन, चिन्तामणिमनुत्तमम् ।
करोत्यङ्गारवाणिज्यं, दग्ध्वा गोशीर्षचन्दनम् ॥१०॥ युग्मम्
भिनत्ति नावं मूढात्मा, लोहार्थं स महोदधौ ।
सूत्रार्थं दारयत्युच्चैर्वैडूर्यं रत्नमुत्तमम् ॥११॥
प्रदीपयति कीलार्थं, देव ! द्रोणीं महत्तमाम् ।
रत्नस्थाल्यां पचत्याम्लखलकं मोहदोषतः ॥१२॥
सौवर्णलाङ्गलाग्रेण, लिखित्वा वसुधां तथा ।
अर्कबीजं वपत्येष, चूतार्थं मूढमानसः ॥१३॥

छित्त्वा कर्पूरखण्डानि, कोद्रवाणां समन्ततः ।
वृत्तिं विधत्ते मूढोऽयमहंसश्रुतिकः किल ॥१४॥
यतः-हिंसाक्रोधादिपापेषु, जन्तोरासक्तचेतसः ।
सद्धर्मोऽयं जिनेन्द्रोक्तो, दूराद्दूरेण गच्छति ॥१५॥
सद्धर्मरहितश्चासौ, पापपूरितमानसः ।
न मोक्षमार्गलेशेन, कथञ्चिदपि युज्यते ॥१६॥
ततो जानन्नपि बलात्पुनर्भीमे भवोदधौ ।
निर्बोलं याति मोहान्धो, यथाऽयं नन्दिवर्धनः ॥१७॥

नन्दिवर्धनस्य बोधाभावः ।

नृपतिनाऽभिहितं-भगवंस्तस्य नन्दिवर्धनस्य किमियताऽपि प्रपञ्चेन कथ्यमाने स्वसंवेदनसंसिद्धेऽपि निजचरिते सञ्जातः प्रबोधः ? भगवताऽभिहितं-महाराज ! न केवलमस्य प्रतिबोधाभावः, किं तर्हि ? मयि कथयति प्रत्युतास्य महानुद्वेगो वर्तते । नृपतिराह-किमभव्योऽयम् ? भगवतोक्तं-नाभव्यः, किं तर्हि ? भव्य एव, केवलमधमस्यैव वैश्वानरस्य दोषो यन्मदीयवचनं न प्रतिपद्यते, यतोऽयमनन्तोऽनुबन्धोऽस्येतिकृत्वा अनन्तानुबन्धीतितृतीयनाम्ना मुनिभिर्गीयते, ततोऽत्र विद्यमाने न सुखायते मदीयवचनं, उत्पादयत्यरतिं, जनयति कलमलकं, ततः कुतोऽस्य तपस्विनः प्रबोधः ? पर्यटितव्यमद्याप्यनेन नन्दिवर्धनेनास्य वैश्वानरस्य प्रसादादपरापरस्थानेषु दुःखमनुभवताऽनन्तं कालं, प्राप्तव्या च वैर-परम्परा । नृपतिराह-भदन्त ! महारिपुरेषोऽस्य वैश्वानरः । भगवतोक्तं-पर्याप्त-मियत्या महारिपुतया । नृपतिराह-किमस्यैवायं वयस्यः ? किं वाऽन्येषामपि जन्तूनाम् ? भगवानाह-यदि महाराज ! स्फुटं प्रश्नयसि ततस्तथा ते कथयामि यथा पुनः प्रष्टव्यमिदं न भवति । नृपतिराह-अनुग्रहो मे ।

कुटुम्बत्रयम् ।

भगवताऽभिहितम्-इह सर्वेषां जीवानां प्रत्येकं त्रीणि त्रीणि कुटुम्बकानि, तद्यथा-क्षान्तिमार्दवार्जवमुक्तिज्ञानदर्शनवीर्यसुखसत्यशौचतपःसन्तोषादीनि यत्र गृहमानुषाणि तदिदमेकं कुटुम्बकम् । तथा क्रोधमानमायालोभरागद्वेषमोहाज्ञानशोक-भयाविरतिप्रभृतयो यत्र बान्धवास्तदिदं द्वितीयं कुटुम्बकम् । तथा शरीरं तदुत्पादकौ स्त्रीपुरुषावन्ये च तथाविधा लोका यत्र सम्बन्धिनस्तदिदं तृतीयं कुटुम्बकम् । कुटुम्बत्रितयद्वारेण चासङ्ख्याताः स्वजनवर्गा भवन्ति, तत्र यदिदमाद्यं कुटुम्बकमेतज्जीवानां स्वाभाविकमनाद्यपर्यवसितं हितकरणशीलमाविर्भावितिरो-

भावधर्मकमन्तरङ्गं च वर्तते मोक्षप्रापकं च, यतः प्रकृत्यैवेदं जीवमुपरिष्टान्नयति। यत्पुनरिदं द्वितीयं कुटुम्बकमेतज्जीवानामस्वाभाविकं, तथाऽप्यविज्ञातपरमार्थै-र्जन्तुभिर्गृहीतं तद्गाढतरं स्वाभाविकमिति। तदनाद्यपर्यवसितमभव्यानां, अनादि सपर्यवसितं केषाञ्चिद्भव्यानां, एकान्तेनाहितकरणशीलमाविर्भावतिरोभावधर्मक-मन्तरङ्गं च वर्तते संसारकारणं च, यतः प्रकृत्यैवेदं जीवमधस्तात्पातयति। यत्पु-नरिदं तृतीयं कुटुम्बकमेतज्जीवानामस्वाभाविकमेव, तथा सादि सपर्यवसितम-नियतसद्भावं च, यथाभव्यतया हिताहितकरणशीलमुत्पत्तिविनाशधर्मकं बहिरङ्गं च वर्तते, तथाभव्यतया संसारकारणं मोक्षकारणं वा भवति, यतो बाहुल्येन द्वितीयकुटुम्बकस्यावष्टम्भकारकमिदमतः संसारकारणं, यदि पुनः कथञ्चिदाद्यं कुटुम्बकमनुवर्तते ततो जीवस्येदमप्याद्यकुटुम्बकपोषणे सहायं स्यात्, ततश्च मोक्षकारणतां प्रतिपद्यते। तदेवं स्थिते महाराज! यदिदं द्वितीयं कुटुम्बकमस्य मध्ये सर्वेषां संसारिजीवानामेष वैश्वानरो वयस्यस्तथेयमपि हिंसा भार्या विद्यत एव, नात्र सन्देहो विधेयः। नृपतिराह–भदन्त! यदीदमाद्यं कुटुम्बकं स्वाभाविकं हितकरणशीलं मोक्षकारणं च तत्किमितीमे जीवा गाढं नेदमाद्रियन्ते? यदि चेदं द्वितीयकुटुम्बकमस्वाभाविकमेकान्तेनाहितकरणशीलं संसारकारणं च तत्किमितीमे जीवा गाढतरमिदं पोषयन्ति? भगवानाह–महाराजाकर्णयात्र कारणं–एतदाद्यं कुटुम्बकमनेन द्वितीयकुटुम्बकेनानादौ संसारे सकलकालमभिभूतमास्ते, ततो भयात्तिरोभावं गतस्य तस्य न सम्पन्नं कदाचिदभिव्यक्तं दर्शनं, ततो न लक्षयन्त्येते वराका जीवास्तत्सम्बन्धिनं गुणकलापं, तेन न तस्योपरि गाढमादरं कुर्वन्ति, विद्यमानमपि तदविद्यमानं मन्यन्ते, तस्य गुणानपि वर्णयन्तमस्मदादिकं न गणयन्ति, एतत्पुनर्द्वितीयं कुटुम्बकमनादौ संसारे शत्रूभूतस्याऽऽद्यकुटुम्बकस्य निराकरणादवाप्तजयपताकं लब्धप्रसरतया वल्गमानं प्रायेण सकलकालमाविर्भूत-मेवास्ते, ततः सम्पद्यते तेन सहामीषां जीवानामहर्निशं दर्शनं ततो वर्धते प्रेमाबन्धः, समुत्पद्यते चित्तरतिः, सञ्जायते विश्रम्भः, प्रादुर्भवत्यनेन सह प्रणयः। ततोऽस्य द्वितीयकुटुम्बकस्य सततमनुरक्तमानसाः खल्वेते जीवा न पश्यन्ति दोषसङ्घातं, समारोपयन्त्यस्यासन्तमपि गुणसन्दोहं, तेनेदं गाढतरमेते पोषयन्ति। इदमेवैकं परमबन्धुभूतमस्माकमिति मन्यन्ते, अस्य च दोषप्रकाशकमस्मदादिकं शत्रुबुद्ध्या गृह्णन्ति। नृपतिराह–भदन्त! सुन्दरं भवति यद्येते तपस्विनो जीवा अनयोः कुटुम्बकयोर्गुणदोषविशेषमवगच्छेयुः। भगवानाह–किमतः परं सुन्दरतरम्? एतावन्मात्रमेव हि निःशेषकल्याणानि वाञ्छता परमार्थतः पुरुषेण कर्तव्यं, यदुत–

अनयोः प्रथमद्वितीययोः कुटुम्बकयोर्गुणदोषविशेषपरिज्ञानमिति । तथाऽस्माभिरपि जीवानां धर्मकथाभिरेतावन्मात्रमेवं सम्पादनीयं, केवलमेते जीवाः स्वयोग्यतामन्तरेण नानयोर्विशेषं कथञ्चिदपि ज्ञापयितुं शक्यन्ते, तेनायोग्येषु वयमपि गजनिमीलिकां कुर्मः । यदि पुनः सर्वेऽपि जीवा अनयोः कुटुम्बकयोर्गुणदोषविशेषमवगच्छेयुस्तदा-ऽऽदित एव संसारोच्छेदः स्यात्, ततो निराकृत्येदं द्वितीयं कुटुम्बकं सर्वेऽपि जीवा मोक्षं गच्छेयुरिति । नृपतिराह-यद्येवमशक्यानुष्ठानं सर्वेषां जीवानामनयोर्गुणदोष-विशेषज्ञापनं तत्किमनया चिन्तया ? अस्माभिर्विज्ञातस्तावद्भगवत्पादप्रसादेनानयोः कुटुम्बकयोर्गुणदोषविशेषः, ततः सिद्धं नः समीहितम्,

यतः-परोपकारः कर्तव्यः, सत्यां शक्तौ मनीषिणा ।
परोपकारासामर्थ्ये, कुर्यात्स्वार्थे महादरम् ॥१॥
साधोरतिनिर्घृणं कर्म ।

भगवानाह-न परिज्ञानमात्रं त्राणम् । नृपतिराह-यदन्यदपि विधेयं तदा-दिशन्तु भगवन्तः । भगवतोक्तम्-अन्यदत्र विधेयं-श्रद्धानमनुष्ठानं च, तच्चास्त्येव भवतः श्रद्धानं, अनुष्ठानं च पुनर्यदि शक्नोषि ततः सिध्यत्येव समीहितं, नात्र सन्देहः, केवलं तत्रातिनिर्घृणं कर्म समाचरणीयम् । नृपतिराह-भदन्त ! कीदृशं तत्कर्म ? भगवानाह-यदेते साधवः सततमनुशीलयन्ति । नृपतिराह-यदनुशील-यन्त्येते तच्छ्रोतुमिच्छामि ।

भगवतोक्तम्-आकर्णय-

अनादिस्नेहसंबद्धं, द्वितीयं यत्कुटुम्बकम् ।
योधयन्ति तदाद्येन, घोरचित्ता दिवानिशम् ॥१॥
तथाहि-निर्घृणा यत एवेदमाविर्भूतं कुटुम्बकम् ।
तं घातयन्ति ज्ञानेन, महामोहपितामहम् ॥२॥
यस्तन्त्रकः समस्तस्य, कुटुम्बस्य महाबलः ।
रागं वैराग्ययन्त्रेण, तमेते चूर्णयन्त्यलम् ॥३॥
अन्यच्च निरनुक्रोशा, रागस्यैव सहोदरम् ।
द्वेषं मैत्रीशरेणोच्चैरेते निघ्नन्ति साधवः ॥४॥
क्षमाक्रकचपाटेन, पाटयन्ति सुदारुणाः ।
एते भोः ! साधवः क्रोधं, रटन्तं स्निग्धबान्धवम् ॥५॥
क्रोधस्य भ्रातरं मानं, तथैते द्वेषनन्दनम् ।
हत्वा मार्दवखड्गेन, क्षालयन्त्यपि नो करौ ॥६॥

मायामार्जवदण्डेन, दलयन्ति तपस्विनीम् ।
लोभं मुक्तिकुठारेण, रौद्राश्छिन्दन्ति खण्डशः ॥७॥
तथैते मुनयो भूप !, स्नेहाबन्धपरायणम् ।
कामं निष्पीड्य हस्तेन, मर्दयन्तीव मत्कुणम् ॥८॥
दहन्ति शोकसम्बन्धं, तीव्रेण ध्यानवह्निना ।
भयं भिन्दन्ति निर्भीका, धैर्यबाणेन वत्सलम् ॥९॥
हास्यं रतिर्जुगुप्सा च, तथाऽरतिः पितृष्वसा ।
विवेकशक्त्या राजेन्द्र !, साधुभिर्दारिता पुरा ॥१०॥
अन्यच्च भ्रातृभाण्डानि, पञ्चाक्षाणि सुनिर्घृणाः ।
सन्तोषमुद्गरेणोच्चैर्दलयन्ति सुसाधवः ॥११॥
एवं ये ये भवन्त्यत्र, कुटुम्बे स्निग्धबान्धवाः ।
तांस्तान्निपातयन्त्येते, जाताञ्जातान् सुनिर्दयाः ॥१२॥
वर्धयन्ति बलं नित्यं, प्रथमे च कुटुम्बके ।
सर्वेषां स्निग्धबन्धूनामेते राजेन्द्र ! साधवः ॥१३॥
पुष्टिं गतेन तेनोच्चैर्निहतं भग्नपौरुषम् ।
अमीषां बाधकं नैव, तद्द्वितीयं कुटुम्बकम् ॥१४॥
अन्यच्च पोषकं ज्ञात्वा, द्वितीयस्य तृतीयकम् ।
राजन्नेतैः परित्यक्तं, सर्वथैव कुटुम्बकम् ॥१५॥
यावत्तृतीयं न त्यक्तं, तावज्जेतुं न शक्यते ।
द्वितीयमपि कार्त्स्न्येन, पुरुषेण कुटुम्बकम् ॥१६॥
अतो यद्यस्ति ते वाञ्छा, भूप ! संसारमोचने ।
ततोऽतिनिर्घृणं कर्म, मयोक्तमिदमाचर ॥१७॥
केवलं सम्यगालोच्यं, मध्यस्थेनान्तरात्मना ।
किं शक्येत मया कर्तुम् ?, किं वा नेदमिति त्वया ॥१८॥
एतेऽतिनिर्घृणाः कर्म, कथञ्चिदिदमीदृशम् ।
कुर्वन्त्यभ्यासयोगेन, नृशंसा भूप ! साधवः ॥१९॥
अन्येन पुनरीदृक्षं, कर्म बन्धुदयालुना ।
चिन्तयितुमपि[1] नो शक्यं, करणं दूरतः स्थितम् ॥२०॥

१. चिन्तितुमिति अनित्यत्वाण्णिचः चुरादेः, नवाक्षरो वा पादः, सर्वजातीनामपीति वचनादुप-जातिश्छन्दो वा ।

किं तु-योऽयं त्यागस्तृतीयस्य, द्वितीयस्य च घातनम् ।
कुटुम्बकस्य राजेन्द्र !, प्रथमस्य च पोषणम् ॥२१॥
एतत्त्रयं परिज्ञाय, कृत्वा श्रद्धानमञ्जसा ।
अनुष्ठाय च वीर्येण, भूयांसो मुनिपुङ्गवाः ॥२२॥
भवप्रपञ्चान्निर्मुक्ताः, सर्वद्वन्द्वविवर्जिताः ।
स्थित्वा स्वाभाविके रूपे, मोदन्ते मोक्षवर्तिनः ॥२३॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
तदिदं दुष्करं कर्म, किं तु पर्यन्तसुन्दरम् ।
एवं व्यवस्थिते भूप !, कुरुष्व यदि रोचते ॥२४॥
नृपतिराह-शिष्टं भगवता पूर्वं, कुटुम्बद्वयमादिमम् ।
अविच्छिन्नं प्रवाहेण, सदाऽनादिभवोदधौ ॥२५॥
तृतीयं पुनरुद्दिष्टं, विनाशोत्पत्तिधर्मकम् ।
तत्किं भवे भवे नाथ !, सम्भवत्यपरापरम् ? ॥२६॥
सूरिराह-महाराज ! सम्भवत्यपरापरम् ।
भवे भवेऽत्र जन्तूनां, तत्तृतीयं कुटुम्बकम् ॥२७॥
राजाह-नाथ ! यद्येवं, ततोऽनादिभवार्णवे ।
अनन्तानि कुटुम्बानि, त्यक्तपूर्वाणि देहिभिः ॥२८॥
सूरिराह-महाराज ! सत्यमेतन्न संशयः ।
एते हि पथिकप्रायाः, सर्वे जीवास्तपस्विनः ॥२९॥
ततश्च-अन्यान्यानि कुटुम्बानि, मुञ्चन्तो वासकेष्विव ।
अपरापरदेहेषु, सञ्चरन्ति पुनः पुनः ॥३०॥
राजाह-नाथ ! यद्येवं, ततोऽत्रापि भवे नृणाम् ।
कुटुम्बे स्नेहसम्बन्धो, महामोहविजृम्भितम् ॥३१॥
सूरिराह-महाराज ! सम्यग्ज्ञातमिदं त्वया ।
महामोहं विना को वा, कुर्यादेवं सकर्णकः ? ॥३२॥
राजाऽऽह-यो न शक्नोति, कर्तुं नाथ ! निबर्हणम् ।
द्वितीयस्य कुटुम्बस्य, कथञ्चिच्छक्तिविभ्रमात् ॥३३॥
तृतीयस्य परित्यागात्तस्य किं जायते फलम् ।
यथोक्तं ? यदि वा नेति, तथेदं प्रविवेचय ॥३४॥

द्वितीयत्यागे तृतीयत्यागस्य सफलता ।

सूरिराह-महाराज ! यो न हन्ति द्वितीयकम् ।
तृतीयत्यजनं तस्य, नूनमात्मविडम्बनम् ॥३५॥

तृतीयं हि परित्यज्य, यदि हन्यान्निराकुलः ।
द्वितीयमेवं तत्त्यागः, सफलो विफलोऽन्यथा ॥३६॥
नृपतिनाऽभिहितम्-भदन्त ! यद्येवं ततः-
भवप्रपञ्चं विज्ञाय, महाघोरं सुदुस्तरम् ।
अवाप्य मानुषं जन्म, संसारेऽत्यन्तदुर्लभम् ॥३७॥
अनन्तानन्दसम्पूर्णं, मोक्षं विज्ञाय तत्त्वतः ।
तस्य कारणभूतं च, बुद्ध्वा जैनेन्द्रशासनम् ॥३८॥
युष्मादृशेषु नाथेषु, प्राप्तेषु हितकारिषु ।
कुटुम्बत्रयरूपे च, विज्ञाते परमार्थतः ॥३९॥
को नामाऽऽद्यकुटुम्बस्य, पुरुषो हितकामुकः ।
कुर्यान्न पोषणं नाथ !, बन्धुभूतस्य तत्त्वतः ॥४०॥
विघ्नं सर्वसमृद्धीनां, सर्वव्यसनकारणम् ।
द्वितीयं वा न को हन्ति, शत्रूभूतं कुटुम्बकम् ॥४१॥
येनात्यक्तेन दुःखौघस्त्यक्तेन परमं सुखम् ।
को न त्यजति तन्नाथ !, तृतीयं वा कुटुम्बकम् ? ॥४२॥
सूरिराह-महाराज ! ज्ञाततत्त्वेन जन्तुना ।
इदमेवात्र कर्तव्यं, त्रयं संसारभीरुणा ॥४३॥
राजाहाज्ञाततत्त्वानां, नाथ ! मौनीन्द्रशासने ।
किं विद्यतेऽधिकारोऽत्र ?, नेति नेति गुरोर्वचः ॥४४॥

राज्ञोऽतिनिर्घृणकर्मेच्छा ।

राज्ञा चिन्तितम्-अये ! विज्ञाततत्त्वोऽहं, श्रद्धाक्षालितमानसः ।
ततोऽस्ति मेऽधिकारोऽत्र, गुरूक्ते कर्मणि ध्रुवम् ॥४५॥
ततो राजा समुद्भूतवीर्योल्लासो यतीश्वरम् ।
प्रणम्य पादयोरेवं, स प्राह विहिताञ्जलिः ॥४६॥
यदादिष्टं भदन्तेन, किल कर्मातिनिर्घृणम् ।
तदहं कर्तुमिच्छामि, नाथ ! युष्मदनुज्ञया ॥४७॥
सूरिणोक्तं-महावीर्य ! युक्तमेतद्भवादृशाम् ।
अनुज्ञातं मयाऽपीदं, ज्ञातं तत्त्वं त्वयाऽधुना ॥४८॥

ततः सरभसेन नरपतिना विलोकितं पार्श्ववर्तिनो विमलमतेर्मन्त्रिणो वदनं, आदिशतु देव इति ब्रुवाणोऽसौ स्थितः प्रह्वतया । नृपतिनाऽभिहितम्-आर्य !

त्यजनीयो मया राज्यस्वजनदेहादिसङ्गः, निहन्तव्या भगवदादेशेन रागादयः, पोषणीयान्यहर्निशं ज्ञानादीनि, गृहीतव्या भागवती दीक्षा ततो यदस्य कालोचितं तत्तूर्णं कुरुष्वेति । विमलमतिराह–यदाज्ञापयति देवः, किन्तु न मयैव केवलेनास्य कालोचितं विधेयं, किं तर्हि ?, यान्येतान्यन्तः–पुराणि ये चैते सामन्ता यश्चान्योऽपि राजलोको या चेयं समस्तापि परिषत् तैः सर्वैरेवास्य कालस्योचितं कर्तव्यम् । राज्ञा चिन्तितम्–अये ! मयाऽयमादिष्टः किल मम दीक्षाग्रहणकाले यदुचितं जिनस्नपनपूजादानमहोत्सवादिकं तत् कुरुष्वेति तदयं किमेवमुल्लपति ? अहो गम्भीरः कश्चिदभिप्रायः । ततोऽभिहितमनेन–आर्य ! त्वमेवात्र सर्वाधिकारी, क्षमः सर्वेषामुचितकर्तव्यानां, तत्किमेतैरपरमुचितं कर्तव्यम् ? विमलमतिराह–देव ! यद्देवपादैः कर्तुमारब्धं तदस्माकमेतेषां च सर्वेषामस्य कालस्योचितं कर्तव्यं, नापरं, यतः समान एवायं न्यायः सर्वेषां वर्तते, निवेदितान्येव हि भगवता सर्वेषामेव जीवानामेकैकस्य त्रीणि त्रीणि कुटुम्बकानि, तस्मादेषामप्यस्य कालस्येदमेवोचितं, यदुत–प्रथमकुटुम्बकं पोष्यते, द्वितीयं हन्यते, तृतीयं परित्यज्यत इति । नृपतिनाऽभिहितम्–आर्यातिसुन्दरमिदं यद्येतेऽपि प्रतिपद्यन्ते । विमलमतिराह–देव ! पथ्यमिदमत्यन्तमेतेषां, किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ? ततस्तदाकर्ण्य तत्र परिषदि जीवा बलादेषोऽस्मान् प्रव्राजयतीतिभावनया भयोत्कर्षेण कम्पिताः कातराः, प्रद्विष्टा गुरुकर्मकाः, प्रपलायिता नीचा, विह्वलीभूता विषयगृध्नवः, प्रस्विन्नाः कुटुम्बादिप्रतिबद्धबुद्धयः, प्रह्लादिता लघुकर्मका, अभ्युपगतवन्तस्तद्वचनं धीरचित्ता इति । ततस्तैर्लघुकर्मधीरचित्तैरभिहितं–यदाज्ञापयति देवस्तदेव क्रियते, कः सकर्णकः सत्यां समग्रसामग्र्यामेवंविधसार्थाद्भ्रश्यतीति ? तदाकर्ण्य हृष्टो राजा, गताः सर्वेऽपि अभ्यर्णवर्तिनि प्रमोदवर्धने चैत्यभवने, स्नापितानि भुवन-नाथस्य भगवतो बिम्बानि, विरचिता मनोहारिणी पूजा, प्रवर्तितानि महादानानि, कारितं बन्धनमोचनादिकं समस्तमुचितकरणीयं, समाहूतः श्रीधराभिधानो नगरान्निजतनयः, दत्तं तस्मै राज्यं नरपतिना, प्रव्राजिताः प्रवचनोक्तेन विधिना सर्वेऽप्युपस्थितलोका भगवता, विहिता भवप्रपञ्चनिर्वेदजननी परमपदाभिलाषा-तिरेकसंवर्धनी धर्मदेशना, गता यथास्थानं देवादयः ।

नन्दिवर्धनबन्दीमोक्षः ।

मम पुनरगृहीतसङ्केते ! तदमृतकल्पमपि न परिणतं तदा भागवतं वचनं, निकटीभूतौ हिंसावैश्वानरौ, कृतः पुनस्ताभ्यां मम शरीरेऽनुप्रवेशः, मोचितश्चाहं बन्धनात् सर्वजन्तूनां बन्धनमोचनार्थं नियुक्तै राजपुरुषैः । चिन्तितं च मया–

विगोपितोऽहमनेन लोकमध्ये श्रमणेन, ततो धमधमायमानश्चेतसा किमत्र स्थितेनेति मन्यमानः प्रवृत्तो विजयपुराभिमुखो गन्तुं, लङ्घितः कियानपि मार्गः ।

धराधरेण युद्धं मृतिः संसारभ्रमश्च ।

इतश्च तत एव विजयपुराच्छिखरिनृपतेः सूनुर्मत्कल्प एव हिंसावैश्वानरदोषेण निर्वासितः स्वविषयाज्जनकेन दृष्टो मयाऽरण्ये प्रातिपथिको धराधरो नाम तरुणः, पृष्टो मया विजयपुरमार्गं, ततः पर्याकुलतया चित्तस्य न श्रुतं तेन मद्वचनम् । मया चिन्तितं-परिभवबुद्ध्या मामेष न गणयति, ततः समुल्लसितौ मे हिंसावैश्वानरौ, गृहीता तत्कटीतटादसिपुत्रिका, ततस्तेनापि विस्फुरितहिंसावैश्वानरेणैव समाकृष्टं मण्डलाग्रं, दत्तौ समकमेव द्वाभ्यामपि प्रहारौ, दारिते शरीरे । अत्रान्तरे मम तस्य च जीर्णा सा एकभववेद्या गुटिका, ततो वितीर्णे अपरे गुटिके द्वयोरपि भवितव्यतया । इतश्चास्ति पापिष्ठनिवासा नाम नगरी । तस्यामुपर्युपरि सप्त पाटका भवन्ति । तेषु च पापिष्ठाभिधाना एव कुलपुत्रका वसन्ति । ततः षष्ठे तमःप्रभाभिधाने पाटके नीतौ द्वावपि गुटिकाप्रभावेण भवितव्यतया, स्थापितौ तादृशकुलपुत्रकरूपतया, प्रवृद्धः सोऽधिकतरमावयोर्वैरानुबन्धः, स्थितौ परस्परघातमनेकयातनाभिर्विदधानौ द्वाविंशतिं सागरोपमाणि, अवगाहितोऽनन्तमहादुःखसागरः । ततस्तस्याः पर्यन्ते गुटिकादानद्वारेणैवानीतौ पञ्चाक्षनिवासनगरे द्वावपि भवितव्यतया, विहितौ गर्भजसर्परूपौ, प्रादुर्भूतः पूर्ववेधेन परस्परं पुनः क्रोधाबन्धः, युध्यमानयोः सम्पन्नं गुटिकाजरणं, पुनः प्रापितौ तेनैव प्रयोगेण तस्यामेव पापिष्ठनिवासायां नगर्यां धूमप्रभाभिधाने पञ्चमे पाटके भवितव्यतया । तत्रापि परस्परं निर्दलयतोर्गतानि सप्तदश सागरोपमाणि, अनुभूतान्यतितीव्रदुःखानि । ततः पुनरानीय पञ्चाक्षनिवासनगरे विहितौ द्वावपि सिंहरूपौ, तत्रापि तदवस्थितो वैराबन्धः । ततश्चान्योऽन्यं प्रहरतोरपनीय तद्रूपं विहितं तस्यामेव पुर्यां पङ्कप्रभाख्ये चतुर्थपाटके पापिष्ठरूपं भवितव्यतया, तद्गतयोः पुनरप्यावयोरनुवर्तते स्मासौ रोषोत्कर्षः, लङ्घितानि तत्रापीतरेतरं निघ्नतोर्दश सागरोपमाणि, सोढानि वाग्गोचरातीतानि दुःखानि । ततः पुनरानीय जनितौ द्वावपि श्येनरूपौ, संलग्नमुल्लसितवैश्वानरयोरायोधनं ततश्च्यावयित्वा तद्रूपं पुनर्नीतौ तस्यामेव पुरि वालुकाप्रभानाम्नि तृतीयपाटके गुटिकाप्रयुक्तिवशेनैव भवितव्यतया, तत्रापि परस्परं शरीरचूर्णनं कुर्वतोः क्षेत्रानुभावजनितानि परमाधार्मिकासुरोदीरितानि चात्यन्तदुःखानि सततमनुभवतोरतिक्रान्तानि सप्त सागरोपमाणि, तदन्ते पुनरानीतौ

पञ्चाक्षनिवासनगरे दर्शितौ च नकुलरूपौ भवितव्यतया, न त्रुटितस्तत्रापि परस्परं मत्सरप्रकर्षः, प्रहरतोश्चान्योन्यं विदीर्णे द्वयोरपि शरीरे, जीर्णे प्राचीनगुटिके, वितीर्णे पुनरपरे, नीतौ पुनस्तस्यामेव नगर्यां शर्कराप्रभाभिधाने द्वितीयपाटके । ततो विहितबीभत्सरूपयोरन्योन्यं पिंषतोः परमाधार्मिककदर्थनां क्षेत्रजनितसन्तापं च वेदयतोरतीतानि तत्रापि त्रीणि सागरोपमाणि, एवं पापिष्ठनिवासनगर्याः पञ्चाक्षनिवासनगरे ततोऽपि पुनस्तस्यां गत्यागमनं कुर्वता तेन च धराधरेण सार्धं वैरं खेटयता भद्रे ! अगृहीतसङ्केते ! विडम्बितानि मया भवितव्यताप्रेरितेन भूयांसि रूपाणि । ततः पुनः कुतूहलवशेनैव तया निजभार्यया जीर्णायां तस्यामेकभववेद्याभिधानायां कर्मपरिणाममहाराजसमर्पितायां गुटिकायां भूयो भूयः परापरां गुटिकां योजयन्त्या तदसंव्यवहारनगरं विहायापरेषु प्रायेण सर्वस्थानेषु तिलपीडकन्यायेन भ्रमितोऽहमनन्तकालमिति ।

एवं वदति संसारिजीवे प्रज्ञाविशालया चिन्तितम्-अहो रौद्ररूपोऽसौ क्रोधः, दारुणतरा हिंसा, तथाहि-तद्वशवर्त्तिनाऽनेन संसारिजीवेन घोरं संसारसागरं कथञ्चिदतिलङ्घ्य प्राप्तेऽपि मनुष्यभवे विहितं तत्तादृशमतिरौद्रं कर्म, न प्रतिपन्नं भागवतं वचनं, हारिता मनुष्यरूपता, निर्वर्तिता वैरपरम्परा, उपार्जिता संसारसागरेऽनन्तरूपा विडम्बना, स्वीकृतो महादुःखसन्तानः । तदिदमनुभवागमसिद्धमनुभवन्तोऽप्येते मनुष्यभावापन्नाः प्राणिनो न लक्षयन्तीवानयोः स्वरूपं, आत्मवैरिण इव समाचरन्ति तमेव क्रोधं, तामेव हिंसां सततमनुवर्तन्ते, तदेतेऽपि वराका लप्स्यन्ते नूनमेवंविधामनर्थपरम्परामित्येषा चिन्ता ममान्तःकरणमाकुलयति ।

सपुण्योदयस्य श्वेतपुरेऽवतारः ।

संसारिजीवः प्राह-ततः पुनरन्यदाऽहमगृहीतसङ्केते ! नीतः श्वेतपुरे भवितव्यतया विहितश्चाभीररूपः, तद्रूपतया वर्तमानस्य मे तिरोभूतोऽसौ वैश्वानरः, जातो मनागहं शान्तरूपः, प्रवृत्ता मे यदृच्छया दानबुद्धिः, न चाभ्यस्तं किञ्चिद्विशिष्टं शीलं, न चानुष्ठितः कश्चित्संयमविशेषः, केवलं कथञ्चिद्घर्षणघूर्णनन्यायेन सम्पन्नोऽहं तदा मध्यमगुणः । ततस्तथाभूतं मामुपलभ्य जाता मयि प्रसन्नहृदया भवितव्यता, ततश्चाविर्भावितोऽनया पुनरपि सहचरो मे पुण्योदयः । ततोऽभिहितमनया-आर्यपुत्र ! गन्तव्यं भवता सिद्धार्थपुरे, स्थातव्यं तत्र यथासुखासिकया, अयं च तवानुचरः पुण्योदयो भविष्यति । मयाऽभिहितं-यदाज्ञापयति देवी ! ततो जीर्णायां प्राचीनगुटिकायां दत्ता पुनरेकभववेद्या सा ममापरा गुटिका भवितव्यतयेति ।

भो भव्याः प्रविहाय मोहललितं युष्माभिराकर्ण्यताम् ।
एकान्तेन हितं मदीयवचनं कृत्वा विशुद्धं मनः ।
राधावेधसमं कथञ्चिदतुलं लब्ध्वाऽपि मानुष्यकम् ।
हिंसाक्रोधवशानुगैरिदमहो जीवैः पुरा हारितम् ॥१॥
अनादिसंसारमहाप्रपञ्चे, क्वचित्पुनः स्पर्शवशेन मूढैः ।
अनन्तवारान् परमार्थशून्यैर्विनाशितं मानुषजन्म जीवैः ॥२॥
एतन्निवेदितमिह प्रकटं ततो भोः !, तां स्पर्शकोपपरताऽपमतिं विहाय ।
शान्ताः कुरुध्वमधुना कुशलानुबन्धमह्नाय लङ्घयथ येन भवप्रपञ्चम् ॥३॥

इत्युपमितिभवप्रपञ्चायां कथायां
क्रोधहिंसास्पर्शनेन्द्रियविपाकवर्णनस्तृतीयः प्रस्तावः ॥

❖ विशेष नोंध ❖

